
TÜRK KÜLTÜRÜ
İNCELEMELERİ

D e r g i s i

The Journal of Turkish Cultural Studies

51

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi

Kültür Ocağı Vakfı (KOCAV) kuruluşu olan
KOCAV Yayıncılık Tanıtım, Araştırma, Eğitim Hizmetleri Ltd. Şti.
yayıdır.

Yayın Türü
İlmî ve Edebî

Dizgi-Mizanpaj
Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi Dizgi Servisi

www.tkidergisi.com

Kapak Tasarım
Engin DEMİR

E-ISSN 2822-2466

Yönetim Yeri/Address for Correspondence

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi
Süleymaniye Mah. Avnipaşa Sokak, Nr. 5
0089894 Fatih/İstanbul-TÜRKİYE

Tel: (0212) 519 99 70-1

Belgegeçer: (0212) 519 99 72

www.tkidergisi.com

www.dergipark.org.tr/tr/pub/tkidergi

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Nihat ÖZTOPRAK

Teknik Sorumlular

Prof. Dr. Recep AHISHALI

ahishali@marmara.edu.tr

Zeynep Öz

z.agdas@gmail.com

Tanıtım Sorumlusu

Doç. Dr. Nusret GEDİK

nusret.gedik@marmara.edu.tr

© *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*

Dergimizdeki yazılar kaynak gösterilerek iktibas edilebilir.
Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

Sayı/Issue: 51 • 2024 BAHAR/SPRING

TÜRK KÜLTÜRÜ
İNCELEMELERİ
D e r g i s i

The Journal of Turkish Cultural Studies

51

HAKEMLİ VE ULUSLAR ARASI DERGİ

Bu dergi
MLA International Bibliography,
Turkologischer Anzeiger
isimli uluslar arası indeksler
ve
ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı
tarafından taranmaktadır

KOCAV
İstanbul 2024

KOCAV Adına sahibi/Owner on Behalf of KOCAV

Dr. Ali ÜREY

aliurey@kocav.org.tr

EDİTÖRLER/EDITORS

Genel/Editor-in-chief

Prof. Dr. Nihat ÖZTOPRAK

noztoprak@fsm.edu.tr

Tarih/History

Prof. Dr. Kemalettin KUZUCU

kemalettin.kuzucu@marmara.edu.tr

Edebiyat/Literature

Prof. Dr. Ümran AY

umran.ay@gmail.com

Yardımcı Editör/Assistant Editor

Beyza KARAKAYA (*krkybeyza@gmail.com*)

SEKRETERLER/SEKRETARIES

Tarih/History

Prof. Dr. Uğur DEMİR

ugur1768@gmail.com

Edebiyat/Literature

Doç. Dr. Nursel UYANIKER

nuyaniker@marmara.edu.tr

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)

Prof. Dr. Erhan AFYONCU (Milli Savunma Üniversitesi)

Prof. Dr. Fatih ANDI (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi)

Prof. Dr. Feridun EMECEN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)

Prof. Dr. Gülay Öğün BEZER (Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. Günay KUT (Boğaziçi Üniversitesi)

Prof. Dr. Hayati DEVELİ (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. İlber ORTAYLI (Galatasaray Üniversitesi)

Prof. Dr. Kemal BEYDİLLİ (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)

Prof. Dr. Orhan BİLGİN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)

Prof. Dr. Sebahat DENİZ (Marmara Üniversitesi)

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE Prof. Dr. Orhan SÖYLEMEZ

Prof. Dr. Cemal YILDIZ Prof. Dr. Ömer ZÜLFE

Prof. Dr. Cengiz TOMAR Prof. Dr. Üzeyir ASLAN

Prof. Dr. Davut HUT Prof. Dr. Yüksel ÇELİK

Prof. Dr. Emel KEFELİ Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN

Prof. Dr. Hakan TAŞ Prof. Dr. Murat ULUSKAN

Prof. Dr. Hasan AKAY Prof. Dr. Uğur DEMİR

Prof. Dr. Mehmet AÇA Prof. Dr. Ersen ERSOY

Prof. Dr. Muhammet GÜR Prof. Dr. Ozan YILMAZ

Prof. Dr. Abdülkadir EMEKSİZ Prof. Dr. Hacı İbrahim DEMİRKAZIK

Prof. Dr. Ali SATAN Prof. Dr. Recep AHİSHALI

Prof. Dr. Murat ELMALI Prof. Dr. Ümran AY

Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALIN Doç. Dr. Nursel UYANIKER

Prof. Dr. Muzaffer DOĞAN

İNGİLİZCE SORUMLULARI/ ENGLISH LANGUAGE EDITOR

Dr. Öğr. Üyesi Burak ÖZSÖZ
Zeynep ÖZ

ANA DİLİ SORUMLULARI/ LANGUAGE EDITOR

Doç. Dr. Bünyamin AYÇİÇEĞİ
Doç. Dr. Nusret GEDİK

İÇİNDEKİLER/TABLE OF CONTENTS

Tarih/History

- Zekeriya KURŞUN - Subhi ADAM ABDALLAH ADAM*
Osmanlı Devleti'nde Hukuki ve İdari Bir Uygulama
Olarak "Usûl-i Aşâir" ya da "Aşiret Kuralları" / Usûl-i
Aşair "Tribal Rules": An Administrative And Juristic
Practice In The Ottoman Empire..... 1-36
- Sadi S. KUCUR*
Selçuklular'da Kullanılan Tevkî' Çeşitleri ve Mahiyeti
Hakkında / Types Of Tawqî' In Seljuks And Their
Characteristics..... 37-58
- Sinan ÇAKIR*
Galler Prensi Edward'ın (VII. Edward) İstanbul Ziyaretleri
/ Prince Edward Of Wales' (Edward VII) Visits To
Istanbul 59-82
- Ülkü ÇALIŞKAN*
Rus Geçici Hükümeti'nin Türkistan Bölgesi'ndeki İdari
Düzenlemeleri ve Sonuçları (1917) / Administrative
Regulations And Results Of The Russian Provisional
Government In The Turkestan Region (1917)..... 83-112
- Sevgi AĞCA DİKER*
Müze-i Hümâyûn ve Teşkilatı / Imperial Museum And Its
Organization 113-154
- Engin ÇETİN*
Prof. Dr. Mustafa Sabri Küçükaşcı'nın Ardından / After
Prof. Dr. Mustafa Sabri Küçükaşcı..... 155-178

Edebiyat / Literature

Nilgün BÜYÜKER GÜNGÖR

Klasik Türk Edebiyatında Bilinen İlk Mizahî Takvim
Risalesi: İznikli Vahyî'nin *Meseli'l-Îhâmât'ı* / The First
Known Humorary Calendar Tract In Classical Turkish
Literature: *Meseli'l-Îhâmât* Of İznikli Vahyî..... 179-226

Abdullah UĞUR

Taş ve Melek: Kadı Burhaneddin'in Bir Beytini
Anlamlandırmak / Stone And Angel: Making Sense of A
Couplet By Kadı Burhaneddin..... 227-242

Muzaffer KILIÇ

XVI. Asır Şairi Halîlî ve Şiirleri / XVIth Century Poet Halîlî
and His Poems..... 243-278

Mustafa Said ARSLAN

Hokandlı Ceditçi Aşurali Zohiri / Jadidist Ashurali Zohiri
from Kokand..... 279-296

Fayika GÖKTEPE - Sine DEMİRKIVIRAN

Türkçe Kolay Dil'e İlk Yaklaşımlar / First Approaches To
Turkish Easy Language..... 297-332

Osmanlı Devleti'nde Hukuki ve İdari Bir Uygulama Olarak "Usûl-i Aşâir" ya da "Aşiret Kuralları"

Zekeriya KURŞUN* - Subhi ADAM ABDALLAH ADAM**

*Prof. Dr. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul Türkiye.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4157-6386>

ROR ID: <https://ror.org/04mma4681>
zkursun@fsm.edu.tr

**Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih
Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, İstanbul Türkiye.

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-0180-7620>

ROR ID: <https://ror.org/04mma4681>
subhiadam63@gmail.com

Atıf Bilgisi

Kurşun, Zekeriya, Subhi Adam Abdallah Adam. "Osmanlı Devleti'nde Hukuki ve İdari Bir Uygulama Olarak "Usûl-i Aşâir" ya da "Aşiret Kuralları". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 51 (Bahar 2024), 1-36.

<https://doi.org/10.24058/tki.2024.499>

Geliş Tarihi	14.04.2024
Kabul Tarihi	04.07.2024
Yayın Tarihi	11.07.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme Bu makale söz konusu enstitüde yürütülmekte olan "Osmanlı Devleti'nde Bedeviler ve İskân Siyaseti" (1876-1918)" başlıklı tezden üretilmiştir.
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Yazar Katkıları	Araştırmanın Tasarımı Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50) Veri Toplanması Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Araştırmanın Tasarımı	Araştırma - Veri Analizi- Doğrulama Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50) Makalenin Yazımı Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50) Metnin Tashihi ve Geliştirilmesi Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Etik Bildirim	tkidergisii@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

ÖZET

Bu makale, Osmanlı Devleti'nin Arap Bedevî aşiretlerine özgü hukuki örf ve âdetlerin geçerliliğini tanımak için kullandığı Usûl-i Aşâir (Aşiret kuralları) kavramı ve uygulamalarını incelemektedir. Suriye ve Beyrut Adliye müfettişlerinden Ahmed Nazîfe göre Usûl-i Aşâir, Bedevî aşiretlerin kendi aralarındaki anlaşmazlıkları çözmek için uyguladıkları örf ve âdetlerdir. Bu âdetler, kimi zaman şeriata ve Osmanlı hukukuna aykırı öğeler içerebilmektedir. Osmanlı Devleti, farklı idari gereklilikler nedeniyle Usûl-i Aşâir'i geçici ve istisnai bir hukuki çerçeve olarak tanımıştır. Bu bağlamda, 19. yüzyılın sonlarından itibaren Arap coğrafyasının çeşitli bölgelerinde yerel istikrarı ve asayişini korumak amacıyla, Bedevî aşiretler arasındaki çatışmaların çözümünde Osmanlı İdarecilerinin gözetimi altında Usûl-i Aşâir'in uygulandığı gözlemlenmektedir. Bu çalışma, Osmanlı idarecilerinin Usûl-i Aşâir uygulamalarını tanımasını, Osmanlı Bedevî politikası ve söylemi çerçevesinde ele almakta ve bu stratejinin pragmatist bir idari yöntem olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca, makale, Usûl-i Aşâir'in Osmanlı İdaresi tarafından hangi koşullarda benimsendiğini ve nasıl uygulandığını analiz etmektedir. Bu çerçevede, Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak Osmanlı Devleti'nin Usûl-i Aşâir'e yönelik yaklaşımı, Osmanlı modernleşme süreci ve devletin Arap coğrafyasındaki hakimiyeti bağlamında irdelemektedir. Bu açıdan makale, Osmanlı Bedevî politikasındaki nüansları ve Osmanlı İdaresinin Arap coğrafyasındaki yerel gerçeklere adaptasyon kabiliyetini anlamaya katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Devleti, Osmanlı Bedevî Politikası, Usûl-i Aşâir, İdari Pragmatizm, Arap Vilayetleri.

Usûl-i Aşair "Tribal Rules": An Administrative And Juristic Practice In The Ottoman Empire

Zekeriya KURŞUN - Subhi ADAM ABDALLAH ADAM

Prof. Dr. Fatih Sultan Mehmet Waqf University, İstanbul Türkiye.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4157-6386>

ROR ID: <https://ror.org/04mma4681>
zkursun@fsm.edu.tr

Fatih Sultan Mehmet Waqf University Postgraduate Education Institute,
Department of History, PhD Student, İstanbul Türkiye.

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-0180-7620>

ROR ID: <https://ror.org/04mma4681>
subhiadam63@gmail.com

Citation

Kurşun, Zekeriya, Subhi Adam Abdallah Adam, " Usûl-i Aşair "Tribal Rules": An Administrative And Juristic Practice In The Ottoman Empire ". *The Journal of Turkish Studies*, 51 (Spring 2024), 1-36

<https://doi.org/10.24058/tki.2024.499>

Date of Submission 14.04.2024

Date of Acceptance 04.07.2024

Date of Publication 11.07.2024

Peer-Review Double anonymized - Two External

* This article was produced from the thesis titled "Bedouins and Settlement Policy in the Ottoman Empire (1876-1918)", which is being carried out at the institute in question.

Ethical Statement

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Author Contributions

Conceptualization	Author-1 (%50) - Author-2 (%50)
Data Curation	Author-1 (%50) - Author-2 (%50)
Investigation -Analysis -Validation	Author-1 (%50) -Author-2 (%50)
Writing	Author-1 (%50)- Author-2 (%50)
Writing – Review & Editing	Author-1 (%50) - Author-2 (%50)

Plagiarism Checks Yes - Turnitin

Conflicts of Interest The author(s) has no conflict of interest to declare.

Complaints tkidergisii@gmail.com

Grant Support The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Copyright & License Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

ABSTRACT

This article examines the concept and practice of Usûl-i Aşâir (Customary tribal rules), as employed by the Ottoman Empire to acknowledge the administrative and legal validity of local customs specific to Bedouin tribes. According to Ahmed Nazif, an Ottoman judicial inspector of Syria and Beirut, Usûl-i Aşâir Usûl-i Aşâir encompasses the customary laws and traditions that Bedouin tribes used to resolve both internal and inter-tribal disputes. These customs often included elements that contradicted Sharia and Ottoman law. However, due to various administrative necessities, the Ottoman Empire recognized Usûl-i Aşâir as a temporary and exceptional legal framework. From the late 19th century onwards, it is observed that Usûl-i Aşâir was implemented under Ottoman administrative supervision to resolve conflicts among Bedouin tribes, thereby maintaining local stability and public order in different regions of the Ottoman Arab provinces. This study situates the recognition of Usûl-i Aşâir by Ottoman administrators within the broader framework of Ottoman Bedouin policy and discourse, suggesting that this strategy reflects a pragmatic administrative approach. Furthermore, the article analyzes the conditions under which Usûl-i Aşâir was adopted and executed by the Ottoman administration. Using Ottoman archival documents, it explores the empire's approach to Usûl-i Aşâir within the context of Ottoman modernization and sovereignty in the Arab provinces. Consequently, this article aims to enhance the understanding of the nuances in Ottoman Bedouin policy and the Ottoman administration's adaptability to local realities in the Arab regions.

Keywords

Ottoman Empire, Ottoman Bedouin Policy, Usûl-i Aşâir, Administrative Pragmatism, Arab Provinces.

Giriş: Osmanlı Bedevî Politikası

Osmanlı Devleti, 16. yüzyılın başlarında Arap coğrafyasını kontrolü altına aldığı andan itibaren, -hakimiyetini tesis etmek ve sürdürmek için- bu coğrafyanın çöl bölgelerinde yüzyıllardır göçebe ve yarı-göçebe olarak yaşamlarını sürdüren Bedevîlere yönelik uygun politikalar geliştirme ihtiyacını duymuştur¹. Bu ihtiyaç, Osmanlılar, I. Dünya savaşı sonunda bölgeyi İngiliz ve Fransızlara kaydedene kadar artarak devam etmiştir². Osmanlı arşiv belgeleri, Osmanlı Devleti'nin söz konusu coğrafyadaki hakimiyeti boyunca (1516-1918), Bedevî meselesi olarak adlandırılabilir, Bedevîlerin ne şekilde idare edilmesi gerektiği sorusuna yönelik yoğun bir çaba harcadığını göstermektedir³. Bu belgeler, aynı zamanda Osmanlıların Bedevîleri farklı bir demografik grup olarak algıladıklarını ve bu gruba yönelik özel ilgi gösterdiklerini vurgulamaktadır⁴. Osmanlı'nın Bedevîlere yönelik çeşitli söylem ve uygulamaları, bu özel algı ve ilginin açık bir yansımasıdır. Diğer taraftan, Osmanlı Devleti'nin yüzyıllar süren Arap coğrafyasının yönetimi sürecinde yaşadığı idari ve siyasi değişim ve dönüşümlerin Bedevîlere yönelik tutum ve faaliyetlerine etki etmesi kaçınılmaz bir durum olmuştur. Özellikle 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde meydana gelen idari ve hukuki gelişmeler, modern dönemdeki *Osmanlı Bedevî Politikası*'nın şekillenmesinde belirleyici olmuştur⁵.

---

¹ Daha fazla bilgi için Bakınız (Bkz): Jane Hathaway, *The Arab Lands under Ottoman Rule, 1516–1800*, Routledge, London, 2013, ss.180-187. Zekeriya Kurşun, *Osmanlı Arapları: Hilafet, Siyaset, Milliyet 1798-1918*, VakıfBank Kültür Yayınları, İstanbul, 2022.

² Nora Barakat, *Bedouin Bureaucrats: Mobility and Property in the Ottoman Empire*, Stanford University Press, Stanford, 2023, s. 1-31.

³ Söz konusu belgelere ulaşmak için Osmanlı Arşiv (BOA) Kataloglarında (Bedevî, Urbân ve Aşâyir) gibi kavramları kullanarak taramalar yapınız.

⁴ Osmanlı'nın Bedevîlere yönelik politikalarının bazı örnekleri için şu belgelere Bkz BOA, DH (Dahiliye Nezareti), İD (İdare), 45-12. BOA, ŞD (Şura-yı Devlet), 2183-8, BOA, I. MSM, (I. Meclis-i Mebusan Mazbataları)68-2000.

⁵ Bkz, M. Talha Çiçek, *Negotiating Empire in the Middle East: Ottomans and Arab Nomads in the Modern Era, 1840-1914*, Cambridge University Press, Cambridge, 2021. Yasemin Avcı, "The Application of Tanzimat in the Desert: The Bedouins and the Creation of a New Town in Southern Palestine (1860–1914)", *Middle Eastern Studies*, vol. 45, no. 6, 2009, s. 969-983.

Bu çalışma, Osmanlı Bedevî Politikası terimini eleştirel bir kavramsal çerçeve olarak kullanmaktadır. Bu terim, Osmanlı Devleti'nin söz konusu Bedevî meselesine çözüm arayışları esnasında başvurduğu idari uygulamaları ve siyasi söylemleri; birbirini tamamlayan iki hakimiyet aracı olarak tanımlamaktadır⁶. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nin Bedevîler ile ilgili olarak söylem ve eylem düzeyinde geliştirdiği çeşitli tutumları, bir sorunu belirleme, tanımlama, yönetme ve çözüm üretme süreçlerini yansıtmaktadır. Bu yüzden Osmanlı idaresinin merkezi bürokrasisinde siyasi, askeri, iktisadi ve idari alanlarda değişen ihtiyaçlarına cevaben geliştirdiği yaklaşımlar, Bedevî meselesine yönelik söylem ve uygulamalarını da etkilemekte ve şekillendirmektedir. Dolayısıyla, Osmanlı Bedevî politikası, devletin uluslararası siyasetteki konumu, stratejik hedefleri, iç dönüşümleri ve bölgesel nüfuzu gibi karmaşık ve etkileşimli bir ilişkinin ürünü olarak ortaya çıkmıştır⁷.

Bu kapsamda, makalede kullanılan Osmanlı Bedevî Politikası kavramı, modern dönemde, küresel koşullar etkisinde kalan Osmanlı Devleti'nin merkezi idaresi kendi coğrafyası içinde de tek özne olmadığı; Bedevîler gibi yerel aktörlerden de etkilendiği düşüncesini benimsemektedir. Bedevîler farklı tutumlarıyla Osmanlı Bedevî politikasının şekillenmesinde etkili bir rol oynamışlardır⁸. Bu çerçevede, Osmanlı merkezi yönetimi ile Bedevî aşiretler arasındaki ilişkiler sabit ve tek bir biçimde gelişmeyerek yerel dinamiklere ve çeşitli değişkenlere bağlı olarak farklı şekillerde tezahür etmiştir⁹. Nitekim, Osmanlı Devleti'nin aynı Bedevî topluluğa yönelik tutumları zaman içinde farklılık gösterdiği gibi farklı Bedevî topluluklara da eşzamanlı olarak farklı politikalar uygulamıştır. Bu farklılıkların belirleyici

---

⁶ Osmanlı Devleti'nin Bedevîlere uyguladığı idari uygulamalarının bazı örnekleri için Bkz. Ebubekir Ceylan, "Carrot or stick? Ottoman tribal policy in Baghdad, 1831–1876", *International Journal of Contemporary Iraqi Studies*, vol. 3, no. 2, 2004, ss.169-193. Osmanlı Devleti'nin Bedevîler ile ilgili geliştirdiği siyasi söylemlerin örnekleri için Bkz. Selim Deringil, "They Live in a State of Nomadism and Savagery: The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate", *Comparative Studies in Society and History*, vol. 45, no. 2, 2003, s. 311-342.

⁷ Nora Barakat, *a.g.e.*, s. 17-22

⁸ Nora Barakat, *a.g.e.*, s. 22-31

⁹ Tutku Akın, "A Literature Review: The Relationship Between the Ottoman Empire and Tribes in the XIX the Century", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 20, S. 40, 2022, s. 1-25.

iki ana unsuru, bir yandan Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti ve yerel nüfuzunun gücü, diğer yandan ise Bedevîlerin kendi çıkarları ve nüfuz alanlarıdır. Bu makalede ise Osmanlı Devleti'nin Bedevîlere yönelik söylem ve eylemlerine ağırlık vererek Osmanlı'nın etki alanına odaklanmaktadır. Zira, Osmanlı etki alanının sınırlarının çizilmesi, dolaylı olarak Arap coğrafyasındaki yerel aktörlerin; Bedevîlerin etki alanlarına de işaret etmektedir.

Osmanlı Devleti'nin, Arap coğrafyasındaki hakimiyetinin tarihsel süreçleri incelendiğinde, Osmanlı'nın bölgeyi ele geçirmesinin hemen ardından, Bedevîleri siyasi otoritesi ve devlet nüfuzu açısından bir güvenlik tehdidi olarak algıladığı görülmektedir¹⁰. Çünkü göçebe ve yarı göçebe hayat sürdüren Bedevîlerin zaman zaman yerleşik bölgelere veya hac kâfilerine saldırılarda bulunmaları, bazen ise kendi aralarındaki çatışmalar yaşanması, bölgelerindeki yerel istikrarı sürekli tehdit eden bir sorun olmuştur. Bu sebeple, Osmanlılar, bu tehdidi kontrol altına almak amacıyla çeşitli yöntem ve stratejiler geliştirmişlerdir. Bu bağlamda, 16. ile 18. yüzyıllar arasındaki dönemde Osmanlı Devleti'nin Bedevîlerle ilgili temel endişesi, genel olarak nüfuz ve hakimiyet meseleleri etrafında şekillenmiştir¹¹. Ancak, 18. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nde çağdaşı olan Avrupa devletlerine nazaran geri kaldığı algısının ön plana çıkmasıyla birlikte farklı bir döneme girilmiştir¹². Bu yeni dönemde, geri kalmışlık algısı ya da terakki arayışı, devletin kaygılarının merkezine yerleşmiş ve 19. yüzyılın başlarından itibaren çeşitli reform arayışlarına girilmiştir. Bu arayışlar Tanzimat gibi büyük reform hareketiyle sonuçlanmıştır¹³. Böylece merkezileşme ve modernleşme gibi konular, bu süreçte Osmanlı idarecilerinin ve aydınlarının ana gündem maddesi haline gelmiştir¹⁴.

---

¹⁰ Selda Güner, "16. Ve 18. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Arabistan'ında Merkez-Kaç İlişkileri: Eşkîyâ-yı Urbân ve Devlet", *Amme İdaresi Dergisi*, C. 52, S. 3, 2019, s. 67-93.

¹¹ Nora Barakat, *a.g.e.* s. 39-49.

¹² Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi: Makaleler*, Der: Mümtazer Türköne-Tuncay Önder, İletişim, 24. Baskı, İstanbul, 2015, s. 9-11.

¹³ Şerif Mardin, *a.g.e.*, s. 11-17.

¹⁴ M. Çağlar Kurttaş, "Osmanlı Modernleşme Sürecinde Aydınlar ve Bürokrasinin Rolü", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 29, S. 1, 2019, s. 399-411.

Bu yeni yönelimlerin neticesinde, Osmanlı Arap coğrafyasında devletin merkezi idaresi dışında özerk bir halde yaşayan Bedevî unsurlar yalnızca bir güvenlik sorunu olarak değil, aynı zamanda geri kalmışlık sorununun bir göstergesi olarak da görülmeye başlanmıştır¹⁵. Zira, bu dönemde Osmanlı idareciler arasında Suriye ve Irak coğrafyasındaki kullanılmayan alanlarda tarım faaliyetleri geliştirme ve Bedevî göçbeleri köylüye dönüştürme düşüncesi yaygınlaşmıştır. Bu düşüncenin idari yansıması, Osmanlı Devleti'nde Bedevîler gibi sosyodemografik grupların sadece kontrol altına alınması değil, aynı zamanda entegre edilmesi gerekliliğini de gündeme getirmiştir¹⁶. Bu nedenle, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı idari belgelerinde ve yazışmalarında Bedevîlerin durumu hakkında yeni bir söylem oluşmaya başlamıştır¹⁷. Çünkü yeni benimsenen politikalar, yeni bir söylemin oluşturulması gerekliliğini beraberinde getirmiştir. Bu durum, yeni düşüncelerin eylemlere yansıması olarak da değerlendirilebilir.

Buradan hareketle, Osmanlıların Bedevîlere yönelik politikalarını, merkezi idarenin farklı dönemlerdeki tanımlamaları ve tutumları ışığında şekillendirmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Zira, her zaman Bedevîlere yönelik söylemlerin oluşumunda Osmanlı Devleti'nin dünya görüşü ve temel kaygıları bir belirleyici unsur olmuştur. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nin yönetimi boyunca bölgede Bedevî politikasında gönüllü veya zorunlu bir şekilde iradesini kabul ettirmeye yönelik kontrol çabaları ve Bedevîlerin aşamalı olarak yerleşik hayata geçirilmesini hedefleyen entegrasyon çalışmaları arasında bir siyaset izlediği görülmektedir. Bu durum, kronolojik bir bağlama oturtulduğu zaman, şu şekilde bir sonuç ortaya çıkmaktadır: Tanzimat öncesi dönemde kontrol politikaları belirleyici olmuştur. Ancak Tanzimat sonrası dönemde bu politikaların yetersiz kalması nedeniyle entegrasyon politikalarına ağırlık verilmiştir. Ancak şu da belirtilmelidir ki entegrasyon politikaları, kontrol politikalarının alternatifi olmayıp aksine tamamlayıcıdır. Dolayısıyla söz

---

¹⁵ Devlet Arşivleri Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (CBOA), Sadaret (A) MKT, Meclis-i Vala Evrakı (MVL), 62-77.

¹⁶ CBOA, A) MKT/ Mühimme Kalemî Evrakı (MHM), 453-32.

¹⁷ Edip Gölbaşı, "19. Yüzyıl Osmanlı Emperyal Siyaseti ve Osmanlı Tarih Yazımında Kolonyal Perspektifler", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, S. 13, 2011, s. 199-205.

konusu iki politika biçimi, çoğu zaman eş zamanlı bir şekilde yatay veya dikey olarak birbirini destekler nitelikte paralel bir biçimde devam etmiştir. Osmanlı belgelerinde kontrol çabaları, Bedevîlerin (*eşkıyâ-yı urbân*) devlet düzenine oluşturdukları kaotik durumları engellemeyi hedeflerken, entegrasyon politikaları ise Bedevîleri (*Aşâyir -i vahşiye*) medeniyet kazandırarak (*dâire-i medeniyete idhâl*) geri kalmışlığı temsil eden Bedevî hayatın bizatihi ortadan kaldırılması anlamına gelmektedir¹⁸. Fakat yerel dinamikler, söylem olarak benimsenen bu politikaların uygulanması karşısında farklı zorluluklar çıkarmıştır¹⁹. Buna bağlı olarak Osmanlı Devleti, farklı dönemlerde yerel gerçeklere göre Bedevî politikalarını yapılandırmıştır²⁰. Bu bağlamda, makale, Osmanlı Devleti'nin Usûl-i Aşâir'e yönelik yaklaşımı, nasıl bu sürecin bir yansıması olduğunu göstermeye çalışmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin Arap Bedevî aşiretleri ile ilişkisini ele alan geniş bir literatür bulunmaktadır. Bir taraftan genel olarak Osmanlı Devleti aşiret ve göçebeler ile ilişkisini ele alan araştırmalar, Bedevîler ile ilgili konulara makro düzeyde temas etmektedir²¹. Diğer taraftan, Osmanlı'nın Arap coğrafyasındaki varlığını inceleyenler, bölgenin ana demografik unsuru olan Bedevîlerin konumlarına doğal olarak değinmek durumundalar²². Ayrıca, son yirmi yılda (2000 sonrası dönemde) spesifik olarak Bedevîleri mikro düzeyde ele alan ciddi çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda daha çok Osmanlı'nın Arap vilayetlerinde değişen koşullarda Bedevî aşiretlerin farklı konulardaki oluşturdukları meydan okumaları ele alırken Osmanlı'nın bölgedeki askeri, idari ve siyasi ıslahatlarına odaklanmışlardır. Nora Barakat'ın da işaret ettiği gibi bu hususta mesai sarf eden araştırmacılar, genellikle Arap vilayetlerindeki Bedevîlerin 19. yüzyılda Osmanlı'nın hukuki ve idari reformlarının önünde bir engel teşkil ettikleri ya da onun kurbanı oldukları hususunda tezler ortaya koymuşlardır. Bu nedenle, Osmanlı Devleti'nin Bedevîler ile münasebetlerindeki sosyal, dini

¹⁸ CBOA, A} MKT/ Mühimme Kalemi Evrakı (MHM), 453-32.

¹⁹ M. Talha Çiçek, *a.g.e.*, s. 64.

²⁰ Geniş bilgi için bkz: *a.g.e.*, s. 173-201.

²¹ Bkz: Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Türk Tarih Kurumu, 6. Baskı, Ankara 2020.

²² Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti, Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998.

ve hukuki meseleler geri planda kalmıştır. Bu durumu fark eden Barakat, çalışmalarında özellikle Suriye'nin iç bölgelerinden hareketle (Salt Sancağı) Osmanlı'nın 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren geliştirilen hukuki düzenlemeleri ve mahkeme süreçlerinin Bedevîleri nasıl etkilediğini ve Bedevîlerin bu duruma verdikleri tepkileri analiz etmeye çalışmıştır²³. Öte yandan, Yuval Ben-Bassat, 19. yüzyılın sonuna doğru Filistin coğrafyasındaki yerleşik hayata geçen Bedevîlerin, Osmanlı'nın hukuki kurum ve prosedürlerine katılım süreçlerini örnekler üzerinden incelemiştir. Yuval, çalışmalarında söz konusu Bedevîler yerleşik hayat geçişlerinin sürecinde arazi anlaşmazlıkları, vergi yükümlülükleri ve kötü idari uygulamalara karşı talep ve tepkilerini İstanbul'a dilekçeler yazarak ifade etmeye başladıklarını ve böylece devletten adaleti sağlamasını beklediklerini anlatmıştır²⁴. Başka bir deyişle, Bedevîler İstanbul'a yazdıkları dilekçelerle hem devletin hakimiyetini kabul etmekte hem de devletin haklarını korumasını beklemektedirler. M. Talha Çiçek ise Osmanlı Devleti'nin geniş Suriye ve Irak coğrafyasındaki yaşayan Bedevîler ile münasebetlerinde hukuki uygulamaları detaylı bir şekilde ortaya koymaya çalışmıştır. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nin, Bedevî aşiretler içi ve Bedevî aşiretleri arasındaki anlaşmazlıkların çözüm süreçlerindeki tutumlarını, devlet ve Bedevîlerin etki alanları çerçevesinde analiz etmiştir²⁵.

Bu makale ise Osmanlı idarecilerinin Bedevî aşiretlerin kendi aralarındaki hukuki münazaalarının çözümünde başvurdukları örf ve âdetlerin uygulamasını tanıırken kullandıkları Usûl-i Aşâir kavramı ve uygulamalarını incelemektedir. Bu kapsamda, araştırma, öncelikle bir kavram olarak Usûl-i Aşâir üzerinde durarak bu kavramın işaret ettiği geleneklerin Bedevî hayat ile ilişkisini analiz etmektedir. Ardından Usûl-i Aşâir uygulamaları, Osmanlı belgelerinde Bedevîler ile ilgili sıklıkla kullanılan söylemler ışığında değerlendirilmektedir. Ayrıca, makale, Usûl-i Aşâir uygulamalarının Bedevîler ve Osmanlı Devleti için ne anlama geldiğini irdelemektedir. Bunun yanında, çalışma boyunca ve sonunda,

²³ Nora Barakat, "Marginal Actors? The Role of Bedouin in the Ottoman Administration of Animals as Property in the District of Salt, 1870-1912", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, no: 58, 2005, s. 105- 134.

²⁴ Bkz Yuval Ben-Bassat, "Petitioning the Sultan: Protests and Justice in Late Ottoman Palestine, 1865-1908", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, no: 58, 2015, s. 135-162.

²⁵ Tartışmalar için bkz: M. Talha Çiçek, "a.g.m." s. 230-256.

arşiv belgelerinden hareketle bu kavramın pratikteki yansımalarını gösteren farklı örnekler analiz edilmektedir. Araştırmada, Osmanlı arşivinden elde edilen belgelerin analizi, Osmanlı modernleşme süreci ve devletin Arap coğrafyasındaki hakimiyeti bağlamında yapılmaktadır.

Osmanlı modernleşme sürecinin kökenleri, 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar geri götürülebilir. Bu çalışma ise bu sürecin önemli bir aşaması olan Tanzimat dönemini bir başlangıç noktası olarak belirlemektedir. Eugene L. Rogan Tanzimat dönemini, Osmanlı Devleti'ni 19. yüzyıla getirmeye yönelik birbiri ardına düzenlenen çeşitli idari reform hamleleri olarak tarif etmektedir. Bu tarif, zımnen reform hamlelerinin arkasındaki geri kalmışlık algısının altını çizmektedir. Öte yandan Rogan, o dönemde Osmanlı Devleti'nin kurumsal ve yapısal gücünü bürokrasi ile merkezden çevreye doğru sağlamlaştırma ihtiyacını hissettiğini ve bu yönde adımlar attığını söylemektedir²⁶. Osmanlı Bedevî politikasını, bu analiz bağlamında ele almak için Nora Barakat'ın kullandığı "katmanlı hakimiyet" kavramına başvurmak açıklayıcı olacaktır. Bu kavram, Osmanlı Devleti'nin Arap coğrafyasında idari hakimiyetini tesis ederken -Mekke şerifleri veya diğer bölgelerindeki Bedevî aşiret şeyhleri gibi- yerel güç odaklarıyla kurduğu ittifak ve uzlaşmalara işaret etmektedir. Bu ilişki çerçevesinde Osmanlı Devleti, Arap coğrafyasının farklı bölgelerinde toprak yönetimi ve günlük kaynakların idaresi meselesini Tanzimat'a kadar yerel güç odaklarına bırakmıştır²⁷. Fakat 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nin benimsediği merkezîyetçi idari reformlarda toprak ve tarım politikaları daha önce sözü edilen katmanlı hakimiyet alanını daraltma yolunu tercih etmiştir. Bu uygulamaların yansımaları, Osmanlı Devleti'nin Suriye, Irak ve Arap yarımadası gibi taşra bölgelerinde farklı sonuçlar vermiştir. Osmanlı idarecileri genel olarak bu dönemde yerel gerçekleri devlet hakimiyetini pekiştirecek şekilde değiştirmek adına kimi zaman şiddete kimi zaman da söz konusu yerel araçlarla müzakerelere başvurmuşlardır²⁸. Aynı zaman devletin idari hakimiyetini pekiştirecek bazı yerel gerçekler ile yüzleşmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda, Osmanlı

---

²⁶ Eugene L. Rogan, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan 1850-1021*, New York, Columbia Press, 1999, s. 5-6.

²⁷ Nora Barakat, *a.g.e.*, s. 102.

²⁸ Samuel Dolbee, "The Desert Frontier: Borderlands of Empire and the Making of Modern Syria in the Late Ottoman Period." *Past & Present* 239, no. 1, 2018, s. 181-217.

Devleti’nde Bedevîlere özgü hukuka esas teşkil eden örf ve âdetleri “Usûl-i Aşâir” olarak isimlendirilip uygulamasının tanınması, devletin hakimiyetini pekiştirmeye yönelik bir adımdı.

I. Usûl-i Aşâir Nedir?

Suriye ve Beyrut adliye müfettişliği görevini yürütürken bölgedeki aşiretleri doğrudan gözlemleyen Ahmed Nazif Bey, 1912-13 (H:1331) yılında *Usûl-i Aşâir*²⁹ isimli bir risale kaleme almıştır. Ahmed Nazif, sahadaki tecrübesine dayanarak Bedevî aşiretlerde adalet, hukuk ve ceza anlayışlarını aktardığı bu risalede Usûl-i Aşâir kavramını şu şekilde tanımlamaktadır; “*Ahval-i mümasilde aşayirce ma-bilî’t-tatbik olan örf ve âdetleri*”³⁰. Bu bağlamda, Ahmed Nazif’in tanımına ve Usûl-i Aşâir kavramının Osmanlı belgelerindeki kullanımlarına bakarak, Usûl-i Aşâir, Bedevî aşiretlerinin kendi aralarındaki yaşanan toplu çatışmalar ve bireysel suçlar gibi hukuki sorunları çözmek için kullanageldikleri örf ve âdetler şeklinde tanımlanabilir³¹. Bu âdetler, aşiretler arasında nesilden nesile aktararak devam ettirilen norm ve kaideleri kapsamaktadır. Nitekim, sözlü bir geleneğe dayanan Bedevî kültürü içinde Usûl-i Aşâir yazılı olmamasına rağmen sözlü anlatım ve pratik uygulama yoluyla aktif olarak varlığını yüzyıllarca sürdürmüştür. Aşiret üyeleri, Usûl-i Aşâir geleneği sayesinde, suçluları yargılamak ve cezalandırmak için kendi aralarında bir yargılama imkanını elde etmektedirler³². Genel olarak, bu süreç, aşiret şeyhleri veya aşiret fertleri arasında saygınlık kazanmış olan (عارفة) *Arife* olarak bilinen kişiler tarafından yönetilerek aşiret içi ve aşiretler arası yaşanan ihtilaflardaki taraf olan kişilerce kabul edilebilir bir sonuca bağlanmaktaydı³³. Bu bağlamda, Usûl-i Aşâir Arap coğrafyasında İslam öncesi dönemden bugüne kadar devam edegelen bir an’ane manzumesidir³⁴. İslam öncesi dönemde Beni Zübyân ile Beni Abs arasında

²⁹ Ahmed Nazif, *Usûl-i Aşâir*, Galata Lusyen Matbaası, İstanbul (H: 1331) M: 1912-13, s. 14.

³⁰ “Usûl-i Aşâir, Bedevî aşiretlerin kendi aralarındaki anlaşmazlıkları çözmek için uygulaya geldikleri örf ve âdetlerdir” Ahmed Nazif, *a.g.e.*, s. 14.

³¹ BOA, ŞD, 2183- 8.

³² Ahmed Vasfi Zekeriya, *Aşayirü’ş- Şam*, Daru’l Fikri’l Muasır, Beyrut, 1983, ss. 257-293.

³³ Ahmed Nazif, *a.g.e.*, s. 16-17.

³⁴ Ahmed Vasfi Zekeriya, *a.g.e.*, s. 257-293.

40 sene sürdüğü rivayet edilen savaş ve sonrasındaki sulh süreci bu konuda bilinen klasik örneklerdendir³⁵. Diğer taraftan Usûl-i Aşâir geleneği, hala Filistin, Irak, Ürdün ve Suriye gibi Bedevîlerin buldukları bölgelerdeki ulus devletlerin denetiminde varlığını sürdürmektedir³⁶. Ancak bu ulus devletlerin giderek modern hukuk sistemlerini yerleştirmeleri, Usûl-i Aşâir'in etkisini azaltmaktadır³⁷. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin Usûl-i Aşâir uygulamaları ile ilgili tutumu, yıkılıştan sonra da Arap coğrafyasındaki oluşan ulus devletlerde devam ettirildiğini göstermektedir. Zira, ileride görüleceği gibi Osmanlı idarecileri, Usûl-i Aşâir'in uygulanmasını tanıırken bu durumun Bedevîler arasında resmi hukuk yerleşene kadar geçici ve istisnai bir süreç olduğunu vurgulamışlardır.

Usûl-i Aşâir adlandırması, Osmanlı'ya özgü olsa gerektir. Zira bu adlandırma, 19. yüzyılın sonuna doğru Osmanlı belge ve yazışmalarında Arap Bedevî aşiretlerine özgü hukuki örf ve âdetleri tanımlamak için bilinçli olarak kullanılan bir terim olmuştur. Öyle ki, Osmanlı adliyesinde saygın bir bürokratik kariyere sahip Ahmed Nazif, Osmanlı'nın Bedevîleri etkin bir şekilde yönetmesine katkıda bulunmak adına yazdığı risalesini *Usûl-i Aşâir* olarak isimlendirmiştir. Ayrıca, çok nadiren olsa da *kavâide-i Aşâir*³⁸, *örf ve âdet-i Aşâir*³⁹ gibi kavramların Osmanlı belgelerinde geçtiği görülmektedir. Öte yandan, Arapça kaynaklarda ise Osmanlıların Usûl-i Aşâir adlandırmasının yerine söz konusu örf ve âdetlerin uygulamalarını ifade etmek için *es-sulhu'l-Aşâyiri* (الصلح العشائري), *el-örfü'l-Aşâyiri* (العرف العشائري) ve *el-Kadav'l-Aşâyiri* (القضاء العشائري) gibi kavramlar kullanılmakla beraber Usûl-i Aşâir adlandırılmasına rastlanılmamaktadır⁴⁰. Dolayısıyla bu çalışma, Usûl-i Aşâir teriminin Osmanlı'ya özgü olduğu ön kabulüne dayanmaktadır.

³⁵ Elnure Azizova, "Zübyan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, cilt 44, İstanbul 2013, s. 527; Mustafa Fayda "Beni Abs", *TDVİA*, C. 1, Ankara 1988, s. 312.

³⁶ Bkz: Nadera Shalhoub, Mustafa Abdel Baqi, *el-Kadav' ve es-sulhu'l aşâyiri ve eseruhüma a'la el-kada'en-Nizami Fi Filistin*, Birzeit Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Kudüs 2003.

³⁷ H. Stewart, "Customary Law among the Bedouin of the Middle East and North Africa." *In Nomadic Societies in the Middle East and North Africa*, ed: Dawn Chatty, Brill, London 2006, s. 239–279.

³⁸ BOA, ŞD, 2303-36.

³⁹ BOA, DH, SYS, 42-11.

⁴⁰ Bkz: Nadera Shalhoub, Mustafa Abdel Baqi, *a.g.e.* ; Adil Muhammed Hacca, *el-örfü'l-aşâyir Fil İslah*, Dar-ul Halil, 3. Baskı, Filistin 2013.

Usûl-i Aşâir kavramı ve uygulamalarını anlamak için, Osmanlı'nın kullandığı "Bedevîler", "Urbân" ve "Aşâyir" gibi kavramları da analiz etmek gerekmektedir. Çünkü, bu üç kavram, Osmanlı belgelerinde sıklıkla birbirinin yerine kullanılmaktadır. Ancak her bir kavram, farklı özellik ve vurgulara işaret etmek için bilinçli olarak belli bir bağlama yerleştirilmektedir⁴¹. Örneğin; Aşâyir, kan bağı, akrabalık ilişkileri ve ailevi yapılanmalar temelinde örgütlenen sosyopolitik veya sosyodemografik toplulukları tanımlamak için kullanılmaktadır. Bu topluluklar, kabile, taife, aşiret, cemaat, oymak, oba ve al gibi alt gruplara ayrılmaktadır⁴². Dolayısıyla, Aşiret terimi, etnik bir vurgu taşımamasının yanı sıra doğrudan yerleşik ya da göçebe yaşam tarzını da belirtmemektedir⁴³. Aşiret kavramı, sadece bir sosyopolitik yapılanma biçimine işaret etmektedir. Bu kapsamda, aşiret kavramı ile ilgili belirtilen özelliklere sahip olan Türkmen, Kürt veya Arap topluluklar aşiret olarak nitelendirilmektedirler.

Urbân ve Bedevî terimleri ise genellikle Arap coğrafyasındaki çöl bölgelerinde yaşayan göçebe ve yarı göçebe Arap topluluklarını tanımlamaktadır⁴⁴. Osmanlı yazışmalarında Arap olmayan aşiretlere atıfta bulunmak için bu kavramlar tercih edilmemektedir. Örneğin *tavâif-i urbân ve ekraddan biri Aneze ve Şemmer ve Hindiyeliler ile el-Cüş'am ve Hemvendlerdir* cümlesinde Aneze, Şemmer ve Hindiyeliler, yani etnik olarak Arap olanlar *Urbân* kelimesiyle tarif edilirken; Kürt kökenli olan Hemvendler ayrı tutularak *Ekrad* olarak isimlendirilmiştir. Yüksek olasılıkla aynı durum Türkmen aşiretleri için de geçerlidir⁴⁵. Usûl-i Aşâir kavramı Osmanlı arşivinde ulaşılan belgelerde Bedevî ve Urbân olarak nitelendirilen unsurlar veya aşiretler ile ilgili hukuki tartışmalarda kullanılmaktadır. Dolayısıyla,

⁴¹ Nora Elizabeth Barakat, "Making 'Tribes' in the Late Ottoman Empire" *International Journal of Middle East Studies* 53, no. 3, 2021, s. 482–487.

⁴² Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, İÜEF, İstanbul, 1963, s. 13-14.

⁴³ Cengiz Orhonlu, *a.g.e.*, s. 13-14. "Kabâil ve aşâirin bir kısmı meskûn ve ikinci kısmı dahi konup göçecekleri yerlerde rekz-i hıyâm ederek sâkin bulunmakla beraber ziraat ve felâhatle iştigâl ve mahsûlât-ı zer'iyelerinden öşür makâmında hisse-i mîrî ve koyunlarından zekât-ı ağnâm nâmıyla resm i'tâ eden takım olup üçüncü kısmı ise vezâif ve levâzım-ı iskâniyeden büsbütün mahrûm olarak tekâlîf-i emîriyeyi dahi te'diye etmeyen efrâd-ı bedeviyeden..." BOA, ŞD, 2183-8.

⁴⁴ Mustafa Fayda, "Bedevî", *TDVİA*, C.5, 1992, s. 311-317.

⁴⁵ BOA, ŞD, 2272-7.

Osmanlı'nın Usûl-i Aşâir'e karşı yaklaşımını anlamak için, Usûl-i Aşâir geleneğinin Bedevî hayat ile ilişkisini analiz edip Osmanlı'nın Bedevî politikasını şekillendiren söylemler ışığında değerlendirilmesi gerekmektedir.

II. Bedevî Hayatın Bir Ürünü Olarak Usûl-i Aşâir Ve Osmanlı İdarecilerinin Konuya Bakışı

Osmanlı idarecileri tarafından "Usûl-i Aşâir" olarak adlandırılan ve Bedevî aşiretler için hukuki esas teşkil eden söz konusu örf ve âdetlerin oluşum süreci ve devamlılığı -tıpkı diğer insan topluluklarındaki hukuki anlayışlarda olduğu gibi- bir arada yaşama ihtiyacının doğal bir sonucudur. Ayrıca, Hukuk, onu üreten toplumun adalet ihtiyacının bir yansımasıdır. Başka bir ifadeyle, hukuk soyut ve hayali bir adalet mefhumundan ziyade, bir toplumun norm ve değerlerini belirleyen ve düzenleyen bir yapıdır. Bu anlamda, Usûl-i Aşâir, Bedevî aşiret yaşantısının bir yansımasıdır⁴⁶. Dolayısıyla, Usûl-i Aşâir'in amacı, Bedevî aşiretlerin yaşamlarını düzenlemek ve aşiret içi veya aşiretler arası ilişkilerde denge sağlamaktır. Usûl-i Aşâir sayesinde Bedevî aşiretler, sosyal yaşam tarzlarını sürdürürken, toplumsal düzen ve dengelerini koruyacak hukuki koşullara sahip olmaktadır⁴⁷. Bedevîlerin kendi kültürel yaşantıları çerçevesinde Usûl-i Aşâir'e duydukları ihtiyacı anlamak için yaşam tarzlarının bazı yönlerine değinmek faydalı olacaktır. Zor coğrafi şartlarda yaşayan Bedevîler, ekonomik ihtiyaçlarını karşılamak için genel olarak hayvan - deve/ koyun- yetiştiriciliği ve mevsimsel tarımla uğraşmaktadır. Ancak, kaynakların kıtlığı ve kaynaklara ulaşım zorlukları nedeniyle Bedevîler arasında sıkça rekabet, anlaşmazlık ve çatışmalar yaşanmaktadır. Bu bağlamda, Bedevîler arasında yaygın olan *gaza/gazve* ve *hûh/ihave* (kardeşlik vergisi) âdetleri ile Bedevî aşiretlerin toprak sınırlarını temsil eden *dira* mefhumu üzerinde durmak açıklayıcı olacaktır.

Gazve: Bedevî aşiretler arasında yaygın olarak görülen bir saldırı türünü ifade eder. Başka bir deyişle, Bir aşiret veya aşiretten bir grubun, başka bir aşiretin mallarını yağmalamak amacıyla gerçekleştirdiği ani

⁴⁶ Clinton Bailey, *Bedouin Law From Sinai And The Negev*. Yale University Press, London 2009.

⁴⁷ Ahmed Nazif, *a.g.e.*, s.16-17.

baskındır. Bu baskınlar, saldıran tarafın sadece mal ve mülklere odaklandığı ve saldırıya uğrayan tarafın da gücüne bağlı olarak, genellikle durumu bir emrivaki kabul edip mülklerinin alınmasına zımnen razı olduğu olaylar şeklinde gelişmektedir⁴⁸. Çünkü bu tür saldırılarda ana hedef, doğrudan çatışmalardan kaçınarak kaynaklara -deve ve benzeri hayvanlara ulaşmaktır. **Bedevî kültürü** içinde, bu tür saldırılar kan dökülmeden gerçekleştiğinde, genellikle daha az ciddi bir mesele olarak görülüp ve çatışmayı başka bir boyuta taşımadan çözülebilmektedir. Ancak kan dökülmesi veya ölümlerin yaşanması, olayı intikam alma sürecine ve kan davasına dönüştürebilecek yeni bir düzeye taşımaktadır. Bununla beraber Gazve baskınları, her ne kadar öncelikli olarak öldürmeyi amaçlamasa da ani baskınlar ve malların değeri veya ırza geçme hadiselerinin yaşanması gibi faktörler, zaman zaman çatışmalarda ölümlerin yaşanmasına sebep olabilmektedir. Bu tür sonuçlar, intikam alma ve misillemeye bulunma kapısını açarak aşiretler arasında ciddi çatışmalar doğurmaktadır⁴⁹. Yıllarca sürebilecek bu çatışmalarda çok insanın ölmesi ve büyük miktarda malın telef olması söz konusudur. Dolayısıyla bu gibi durumların yaşanması halinde çözüm üretmek için Usûl-i Aşâir'in kuralları devreye sokulmaktadır.

Hûh/ihave/ Huvve (kardeşlik vergisi): Bu vergi, genel olarak Bedevîler arasında bir aşiretin başka bir aşirete koruma ve vesayet sağlama karşılığında ödediği para olarak bilinmektedir. Ancak, bu kavramın uygulamada geniş bir yelpazesi bulunmaktadır. Güçlü Bedevî aşiretleri, Huvve adı altında, daha zayıf Bedevî aşiretlerden ve bazen yerleşik halktan

⁴⁸ Saad Saad Al-Abdallah EL-Suyan, *el-Sahra-ül Arabiye: Sağafatüha ve Şürüha Abr el-Usur*, Kiraa-ün Ansorubolojiyah, Arab Network for Reseach and Publishing, Beyrut 2021, s. 659.

⁴⁹ Bir belgede "gazve" şöyle tanımlanmaktadır: "...Beyne'l-urbân mu'tâd olan "gazve"yi: aşâirden biri kendi hâlinde işiyle gücüyle meşgul olup dururken bir gece vakti diğer bir aşiret birden bire üzerlerine hücum ile hayvânât ve eşyâlarını gasp ve gârât ve kızlarını rabt-ı zincîr-i esâret ve vakit bulup da müdâfa'aya kıyâm edenleri katl ve i'dâma kadar cesaret ederek çıkıp gitmekden ve işbu yağma edilen aşiret dahi bir müddet sonra bir fırsat gözederek mahzâ ahz-ı sâr ve istirdâd-ı emvâl sâikasıyla yağma eden aşirete bi'l-hücum kendilerine yapılan aynı muâmeleyi belki daha ziyâde yapıldıktan sonra yerlerine gânimen avdet eylemekden ve beyne'l-aşâir helâl i'tikâd edilen işbu muâmele-i gasbiye gerek aşiretin ve gerek aşâir-i sâire beyninde mâ-dâmü'l-ömr bu suretle sürüp gitmekden ibaretdir..." BOA, Mabeyn Erkanı ve Saray Görevlileri Erkanı (Y.PRK. SGE), 9-2.

zorla haraç talep edebilmektedirler⁵⁰. Ödenmediği durumda, koruyu olacağı iddia eden taraf bu sefer kendisi zayıf gördüğü aşirete saldırabilmektedir. Bu yüzden güçlü aşiretler için bu *hüve*/ kardeşlik vergisi görülse de çoğu zaman zayıf aşiretler ve yerleşik insanlar için bunun adı *mezalim* (zülüm vergisi)dir⁵¹. Bu durumun doğrudan ve dolaylı olarak oluşturduğu haksızların çözümünde de Usûl-i Aşâir bir rol oynamaktadır. Çünkü *huve* anlaşmazlıklarında kan dökülmesine kadar gidebilir.

Dıra ve kaynaklar üzerindeki anlaşmazlıklar: Dıra, Bedevî aşiretler arasında, bir aşiretin kendine ait olarak belirlediği, işgal ettiği veya kontrol altına aldığı coğrafik bölgeyi ifade eder⁵². Dıra alanı, aşiretin yaşamını sürdürebilmesi için gerekli kaynakları sağladığı, ekonomik faaliyetlerde bulunduğu ve sosyal yapısını oluşturduğu bir göç ve hareket sahası oluşturur. Bazı durumlarda özellikle su ve otlak gibi kaynakların kıtlığının yaşandığı dönemlerde Bedevî arasında dıra ile ilgili anlaşmazlıklar yaşanmaktadır. Bu anlaşmazlıkları hızlıca ve aşiretlerin acil ekonomik ihtiyaçları karşılayacak şekilde çözülmemesi durumunda daha büyük sorunlara yol açabilmektedir. Yine bu tür durumlarda anlaşmazlıklarda Usûl-i Aşâir'e başvurmak çözüm sağlamaktadır.

Yukarıdaki bahsedilen Bedevî örf ve anlayışları, Usûl-i Aşâir'ı var eden ve devam ettiren ana faktörlerdir. Çünkü, Usûl-i Aşâir olmadan bu âdetler, Bedevîler arasında bitmek bilmeyen anlaşmazlık ve çatışmaların yaşanmasına neden olacaktır. Diğer taraftan, söz konusu âdet ve anlayışların, Bedevî hayatın esaslarından olmasından dolayı Usûl-i Aşâir onları düzenlemeyi amaçlamaktadır. Çünkü bu anlayışlar, Arap coğrafyasındaki Bedevî aşiretlerinin geçim kaynaklarının önemli bir parçasını oluşturmakta ve onların yaşam biçimlerinin temelini teşkil etmekteydi. Öte taraftan bu çelişkili durum Osmanlı devleti gibi asayişî önemseyen bir devlet için yerel istikrarı baltalayan, kabul edilemez bir

⁵⁰ "...Bahar mevsiminde Irak cânibinden Haleb eyaletine gelip bir müddet hayme-nişin olarak ikâmetle fırsat buldukça ahâli-i kurâden "hûh" nâmiyle akçeler ahzına ibtidâr ve ebnâ-yı sebîl ve fukarâya îsâl-i gezend ve hasâr eylemek âdet-i kadîmelerinden olan Aneze urbânu..." BOA, A.MKT.UM, 244/98.

⁵¹ Aref Abu-Rabia, *Bedouin Century: Education and Development Among the Negev Tribes in the Twentieth Century*, Berghahn Books New York/Oxford 2001, s. 4.

⁵² William Lancaster, Fidelity Lancaster. "The Concept of Territory Among the Rwala Bedouin." *Nomadic Peoples*, no. 20, 1986, s. 41-48.

tehdit anlamına gelmekteydi⁵³. Bu tehdit, Bedevîlerin yaşadıkları bölgelerin yerel idarecileri ile İstanbul arasındaki yazışmalarda sıkça zikredilmektedir⁵⁴.

Bu bağlamda, Basra Valisi Mehmed Muhsin bin Zühdü'nün Ağustos 1900 tarihinde Babıali'ye sunduğu *beyne'l-aşâir tahaddüs eden münâza'ât* (Aşiretler arasında yaşanan çatışmalar) hakkındaki raporu⁵⁵, bu konudaki Osmanlı idarecileri arasında yaygın kanaati etraflıca dile getirmektedir. Valiye göre, *vahşet ve cehalet* içinde yaşayan aşiretlerin, uzun yıllar boyunca benimsedikleri geleneksel âdet ve kuralların ani bir değişime uğratılması, Osmanlı Devleti için idareten ve bu topluluklar için hukuken ciddi zorluklar ve olumsuzluklar doğuracaktır. Bu nedenle, aşiretlerin medeni kaidelere (kanunlara) uyum sağlayıp bu kaidelerle bütünleşene kadar adlî usullerin (mahkemeler) aşamalı olarak yerleştirilmesi gerekmektedir. Vali, tüm aşiretlere adlî usullerin hemen ve birden uygulanma çabasının Bedevîleri medeniyet kazandırma niyetiyle olsa da temel amaç olan istikrar ve asayiş güvenliği sağlamaya uygun bir niyet yansıtmadığını düşünmektedir. Bununla birlikte, raporda aşiretler arasında yaşanan anlaşmazlıkların, aşiret içindeki kuralların uygulanması ile çözümlenmesinin idari işlevsellik için büyük önem taşıdığını ifade edilmektedir. Çünkü Osmanlı'nın Usûl-i Aşâir idareten uygulanması, aşiretler arasındaki meşruiyetini pekiştirecektir. Bu yüzden vali aşiretlerin iskân edilip medeni (yerleşik) toplum içinde yer almadan, devletin şer'î veya nizami hukukuna dayalı adlî süreçlerinin tam olarak yürütülmesinin mümkün olmayacağı tespitini yapmaktaydı⁵⁶. Bu bağlamda, genel olarak, belgelere bakıldığında, Osmanlı idarecileri 19 yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bedevî aşiretlerinin geleneksel yaşam tarzlarını terk edip yerleşik hayata uyum sağlamalarının gerekliliği ve bu sürecin tedrici olarak gerçekleşmesi konusunda adeta bir uzlaşma içindeydiler. Ancak bunun nasıl ve ne kadar sürede yapılabileceği meselesinde görüş farklılıkları olup, her idareci tecrübesine göre ayrı bir yol haritası önermekteydi⁵⁷.

---

⁵³ Selda Güner, "a.g.m." s. 67-93.

⁵⁴ BOA, DH, TMIK, M, 218-68.

⁵⁵ BOA, ŞD, 2189-8.

⁵⁶ Aynı belge.

⁵⁷ BOA, DH, İD, 45-12.

III. “Eşkiyâ-yı Urbân Ve Aşâyir-i Vahşiye” Söylemlerinin Bir Uzantısı Olarak Usûl-i Aşâir Terimi

Osmanlı Belgelerinde sıkça geçen “Eşkiyâ-yı urbân”⁵⁸ ve “Aşâyir-i vahşiye”⁵⁹ terimleri, Osmanlı Devleti’nin Arap coğrafyasındaki Bedevî aşiretlere yönelik siyasi söylemlerinin temelini oluşturmaktadır. Bu iki terim, Osmanlı Devleti’nin tarihsel süreçleri bağlamında birbirini tamamlayan iki söylem olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu söylemler, Osmanlı hakimiyetinin ve politikalarının Bedevîlerin yarattığı yapısal sorunlar karşısında maruz kaldığı zorlukların ürünüdür. Bu bağlamda eşkiyâ-yı urbân terimi, Bedevîlerin devlete verdikleri zararları engelleme ve onları kontrol altında tutma çabasının bir ifadesi olarak öne çıkmaktadır. Aşâyir-i vahşiye Osmanlı Devleti’nin merkezileşme ve kurumsal genişleme çabalarına karşı, Bedevîlerin özerkliği ve hareketliliği nedeniyle ortaya çıkan sorunları ifade etmektedir. Bu hususta Bedevîlerin vergilendirilmesi ve askere alınması gibi sorunlara işaret edilebilir. Bu bağlamda, Osmanlılar için Bedevî sorununun tek çözümü, Bedevî aşiretlerinin yaşam biçimlerini dönüştürmek için yerleşik hayatın alışkanlıklarını benimsemelerini sağlamaktır. Osmanlı idarecileri bu süreci, Bedevîlerin dâire-i medeniyete idhâl edilme süreci olarak tanımlamışlardır. Dolayısıyla bu iki söylem, Osmanlı Devleti’nin Bedevî aşiretler üzerindeki kontrol ve yönetimini iki farklı aşamayla ifade etmektedir: İlk aşama, Bedevî grupların devlete verdiği zararların önlenmesi ve yerel güvenliğin sağlanması sürecini belirtirken; ikinci aşama, bu grupların uzun vadede devletin hizmetinde etkin bir şekilde yer alabilmeleri için yerleşik hayata geçişlerini teşvik etmeyi amaçlamaktadır⁶⁰.

İşaret edilen her iki yaklaşımı benimseyen Osmanlı devlet adamı Abdüllatif Suphi Paşa da dönemin Padişahu Sultan Abdülaziz’e sunduğu layihasında Osmanlı Devleti’nin Bedevî politikasına hem eleştirel hem de

⁵⁸ “...Müzeyrib ile Maan arasında eşkiyâ-yı urbân tarafından hüccâc-ı müslîmine tasallut dâ’iyesinde olanların sâye-i hazret-i şâhânedede ne vechile def’-i mazarratlarına ikdâm olunmuş olduğuna.. ve bazı ifâdâta mütedâir...”. BOA, İ.DH, 50-2512.

⁵⁹ “...Devletçe nasıl olsa ya kuvve-i cebriye ve yahut terhîb ve teşvîkât-ı lazime ile bunların daire-i medeniyete idhâl edilmeleri vâcibâtan olduğuna...”. BOA, A.MKT.MHM, 453/32.

⁶⁰ CBOA, Sadaret Meclis-i Vâlâ Evrakı (A.MKT. MVL), 62-77.

kalkınmacı bir bakış açısı ile yaklaşmaktadır. *Şamiye Çölü*⁶¹, Halep ve Irak arasında oldukça mümbit alanlarda yaşayan milyonlarca urbândan devletin istifade edemediğinden şikâyet eden Suphi Paşa, bunun sebeplerinin düşünülmesi gerektiğini hatırlattıktan sonra çarpıcı bir tespit yapmaktadır: Paşa, merkezi hükümetin politikasında “hiçbir zaman urbâna faydasız ve zararlı insanlar olarak bırakılmasından başka bir fikir cereyan etmediğini ve onlara devlete faydalı olabilecekleri nazarıyla bakılmadığını” ileri sürmüştür. Bu şekilde bir taraftan merkezin sadece güvenlikçi politikalarını eleştirirken; diğer taraftan urbânı kanun ve nizamlara uyan bir teb’a haline getirilerek onları devlete yararlı unsur olmalarını sağlamayı önermektedir.⁶² Suphi Paşa gibi çok sayıda Osmanlı idarecisi, Bedevî aşiretlere ilişkin düşüncelerini bu şekilde dile getirirken vurguladıkları yararlı unsur olma durumu, devletin çıkarları doğrultusunda hareket eden unsur anlamını taşımaktadır. Bu bağlamda, Bedevîlerin devlete vergi ödeyen, tarımsal faaliyetlerde yer alarak ekonomik kalkınmayı destekleyen ve gerektiğinde askeri güç sağlayan bir nüfusa dönüştürülmesi gerektiğine dikkat çekilmektedir.

Bu yaklaşımdan hareketle, Osmanlı Devleti’nin Bedevîlere dair genel bakışlarını yansıtan ve politikasını oluşturan “Eşkiyâ-yı urbân” ve “Aşâyir-i vahşiye” gibi söylemleri masaya yatırmak, Osmanlı’nın tarihsel gelişimi bağlamında Bedevî politikasının evrimini ve işleyişini anlama ve açıklama noktasında büyük önem taşımaktadır. Zira, Eşkiyâ-yı urbân bir kavram olarak Osmanlı’nın Bedevîler ile ilk karşılaşması sırasında yaşanan olayların bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Ancak zamanla bu kavram çerçevesinde Bedevîlerin güvenliğe ve devlet otoritesine karşı oluşturdukları tehditleri vurgulayan yoğun bir söylem oluşmuştur. Bu söylem bağlamında Bedevî urbânların güvenliğe ve asayişe verdikleri zararların önlenmesine yönelik çeşitli politikalar geliştirilmiştir. Bu politikalarda, Bedevîler için kullanılan *tenkil*, *te’dip*, *darp* etmek gibi caydırıcı ve şiddet uygulamaları öne çıkmaktadır⁶³. Ancak Eşkiyâ-yı urbân söylemi Osmanlı Devleti’nin son yıllarına kadar devam etmekle beraber 19. yüzyılın ikinci çeyreği itibariyle

⁶¹ Suriye ve çevresindeki çöller için kullanılan bir terimdir. BOA, İ, HUS, 84758.

⁶² “Suphi Paşa Hazretleri’nin Layihısından”, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi*: 1839-1865, Hazırlayanlar: Mehmet Kaplan, İnci Enginün ve Birol Emil, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1974, s. 21-22.

⁶³ Yasemin Avcı, “a.g.m.”, s. 972.

henüz gelişmekte olan Aşâyir -i vahşiye söyleminin yansıması olan dâire-i medeniyete idhâl söyleminin gölgesinde kalmıştır. Eşkiyâ-yı urbân söylemi devletin egemenlik alanlarını yer yer tehdit eden Bedevîleri kontrol etmeyi hedeflerken, dâire-i medeniyete idhâl 19. yüzyıl konjonktüründe bu gruplara yönelik sistematik bir iskân ve dönüştürme planı içermektedir⁶⁴.

İslam tarihinde çeşitli formlar ile kullanılan medeniyet kelimesi 19. yüzyılda Osmanlı aydınlarınca sıkça kullanılan bir terim haline gelmiştir. Ancak, Osmanlı aydınları, bu terimi Avrupa'daki ilerlemeye işaret etmek ve Osmanlı Devleti'ndeki geri kalmışlık anlatisını vurgulamak için kullanmışlardır. Osmanlı Devleti'nde 1838'de Sadık Rıfat Paşa tarafından ilk defa kullanılması akabinde, medeniyet kelimesi siyasi söylemlere yavaş yavaş yerleşmiştir⁶⁵. Bu bağlamda farklı meselelerde ve farklı bağlamlarda kullanılan bu kelime göçebe Bedevîler ile ilgili belgelerde de sıkça kullanılması bakımından dikkat çekicidir. Öyle ki, bu kavram *ümran*, *temeddün*, *iskân* ve *hadarî* gibi eş anlamlılarıyla veya *Bedevîyet*, *vahşet* ve *haymenişîn* gibi zıt kavramlarla beraber aynı bağlamda ve çoğu zaman yan yana yer almıştır⁶⁶.

Bu bağlamdaki söylemler çoğu zaman göçebe Bedevî unsurların yaşam biçimleriyle devlete karşı oluşturdukları sosyodemografik yapıları istenilmeyen bir durum olduğu vurgulayarak; bu durumun devletin yararına değişmesini önermektedir⁶⁷. Böylece, Bedevîler ile ilgili olumsuz bütün durumlar onların sosyal hayatlarını tanımlayan *halet-i bedevîyet* ve *vahşet* ile açıklandığı gibi bedevîler ile ilgili gündeme gelen dönüştürücü her politikanın gerekçesi *dâire-i medeniyete idhâl*, *ıslah*, *terbiye* ve benzeri kavramlarla ifade edilmeye çalışılmıştır. Bazı araştırmacılar, Osmanlı'da bedevîler ile ilgili ötekileştirici ve aşağılayıcı bu gibi söylemler ile Avrupa'daki medenileştirme söylemi arasında paralellik kurarak bir

⁶⁴ M. Talha Çiçek, "a.g.m." ss.66-72.

⁶⁵ Osmanlı'da "medeniyet" kavramı hakkında daha geniş bir tartışma için bak: Ahmet Karaçavuş, "Temeddünden Medeniyete Civilisation: Osmanlı'nın İnsan Toplum ve Devlet Anlayışının Değişimi Üzerine Bir Deneme", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 37, Bahar 2015, s. 87-180.

⁶⁶ Selim Deringil, "a.g.m.", s. 311-342.

⁶⁷ Mostafa Minawi, "Beyond Rhetoric: Reassessing Bedouin-Ottoman Relations along the Route of the Hijaz Telegraph Line at the End of the Nineteenth Century", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, N0: 58-2, April 2015, s. 75-10.

Osmanlı kolonyalizm veya oryantalizminden söz etmektedir⁶⁸. Ancak bu noktada Osmanlılar, merkezi anlamda yaşadıkları geri kalmışlık sorunu ve Arap coğrafyasında karşılaştıkları sorunları tanımlama aşamasında bu söylemleri kullanarak çözüm üretirken nasıl bir sonuç hayal ettikleri ve bunun bağlamında nasıl uygulamalar geliştirdikleri belirleyici bir husustur.

Osmanlı İdaresi, bu kavramları bu şekilde kullanmakla, Arap coğrafyasında devletin siyasi, idari ve hukuki normlarından özerk bir sosyodemografik yaşam yapısı oluşturan Bedevî aşiretlerinin yaşam biçimlerini geçici bir hal olduğu varsayımıyla bu durumu değiştirmeyi hedeflemiştir. Bedevîliğin geçici bir yaşam biçimi olarak görülmesi, Nora Barakat'ın değerlendirmesinde olduğu gibi merkezileşme politikası bağlamında Osmanlı idarecilerinin devletin otoritesini genişleterek özerk yapıların katmanlı hakimiyetteki özerlik alanlarını kaldırma niyetinin bir yansımasıdır. Ancak çok geçmeden Osmanlı idarecileri, sosyolojik bir değişimin birdenbire gerçekleşmeyeceği ve eski ile yeni arasında bir geçiş döneminin gerekli olduğunu fark etmişlerdir⁶⁹. Usûl-i Aşâir uygulamaları ve tartışmaları da Osmanlı Bedevî politikasındaki bu gerçeği yansıtan bir olguydu.

Usûl-i Aşâir kaideleri, kapsamlı hukuki bir yapıya sahip olmamasına rağmen Bedevî toplumu içinde faal bir rol oynamıştır. Osmanlı İdaresi'nin Tanzimat sonrasındaki merkezileşme politikası benimsediği döneme kadar Bedevî aşiretlerin günlük hayatına fazla müdahale edici bir tavır yoktu. Dolayısıyla Usûl-i Aşâir geleneği, Osmanlı merkezi hükümetinin etki alanları dışında devam ediyordu. Ancak, Osmanlı Devleti'nin Tanzimatla başlayan merkezileşme politikası bağlamında Bedevîlerin hayatlarına daha fazla müdahale etmeye başlamıştır. Bu yeni gelişmeler çerçevesinde, Osmanlı devlet adamları daha önce Bedevî şeyhlerinin ve bazen de kadıların denetiminde devam eden Usûl-i Aşâir'i ani bir biçimde kaldıramayacağı konusunda kanaat getirdikleri gibi, İslam şeriatına ve diğer devlet kanunlarına alternatif olması korkusunu taşımışlardır. Dolayısıyla, Usûl-i Aşâir'e temkinli yaklaşarak; geçerliliği geçici bir statü olarak kabul etmiştir. Ancak siyasi ve idari olarak, bu geleneksel usullerin uygulanması, devletin

⁶⁸ Özgür Türesay, "The Ottoman Empire Seen through the Lens of Postcolonial Studies: A Recent Historiographical Turn", *Türesay Revue d'histoire moderne et contemporaine*, S: 60-2, 2013, s. 127-145.

⁶⁹ BOA, A) MKT-MHM, 453-32.

aşiretler üzerinde nüfuz ve hakimiyet kurması için iyi bir araç mı yoksa önünde bir engel mi hususundaki sorular Osmanlı idarecileri arasında hep tartışma konusu olmuştur⁷⁰.

Bu hususta Osmanlı arşiv belgeleri ve idari yazışmalarında kafa karışıklığı ve görüş farklılıkları olmakla beraber, Osmanlıları, Usûl-i Aşâir Bedevî hayatının bir ürünü olup, sosyal bir yaşam biçimi olan Bedevîliği yansıttığını anlamışlardır. Zira, Usûl-i Aşâir, bu yaşam tarzının ve kültürünün bir sonucu olarak ortaya çıkarak Bedevî toplumunun ihtiyaçlarına cevap vermek üzere şekillenmiştir. Yukarıda bahsedildiği gibi Usûl-i Aşâir genellikle çöllerde ve kırsal alanlarda yaşayan Bedevî toplumunun özelliklerine ve ihtiyaçlarına uygun bir yargı sistemiydi. Bedevî kültürünün derin köklerine dayanan bu yapı, aynı zamanda Bedevî toplumunun sosyal dokusunu ve adalet anlayışını temsil ediyordu⁷¹. Osmanlılar da bu durumu tecrübe ettikçe farklı yönleriyle Usûl-i Aşâir'in Bedevîlik ile bağlantıları idrak etmişlerdir. Zaten, Bedevî hayat sürdüren kişiler, devlet dahil olmak üzere aşiretleri dışındaki nizamların karar ve iradelerine şüphe ile bakmaktadırlar. Örneğin, Bingazi mutasarrıf ve kumandanı Tahir bin Ahmed'in Temmuz 1901 tarihinde Şura-yı Devlet'e sunduğu bir arzında Bingazi'deki aşiretlerin idari makamların kararlarını nasıl şüphe ile baktıklarını şu şekilde ifade etmektedir:

“...Mehâkim-i hukukiyeye sevk ile oraca hal ü fasl etdirilmekte ise de haksız çıkan taraf aleyhine sâdır olan i'lâmın hükmüne adem-i kanaatle bir taraftan istînâf ve temyîz-i da'vâ edilip müdde'îsiyle beynlerinde münâza'un-fih olan arâzi veya kuyu da'vâlarını sürüncemeye düşürmekte ve diğer taraftan da mevsim-i ziraat ve felâhatin mürûr eylemekte olmasını veya suya olan zarûret ve ihtiyacını düşünüp istînâf ve temyîz ettiği i'lâmın kesb-i kat'iyet etmesini beklemeyerek tarafeyn-i mütehâsimeyn ol arâzi veya kuyuyu tasarruf eylemek dâ'iyesiyle birbirleriyle muhâseme ve mukâteleye şurû' etmekte”⁷².

Bin Ahmed'in anlattığı bu durumu anlamak için sosyolojik olarak Bedevî toplumunun belirleyici iki özeliği olan asabiyet ve nesep

⁷⁰ Bkz Ali Al-Verdi, *Lemahatiün İctimaiyye Fi Tarikhi'l- Irak el-Hadis*, Cilt 1, Bağdad 1965.

⁷¹ Ahmed Nazif, *a.g.e.*, s. 5-9.

⁷² CBOA, ŞD, 2183-8, 20.

anlayışlarına değinmek gerekmektedir. Asabiyet, grup bağlılığını, dayanışmasını ve grup içindeki bir olma duygusunu ifade etmektedir. Başka bir deyişle, kan bağı, akrabalık ilişkisi ve *cirah* (aşirete iltica ederek koruma talep etmek) mefhumu üzerinden Bedevî fertleri birbirlerine bağlayan duygudur. Nesep ise bir kişinin soyunu, kökenine ve aile ilişkilerine aidiyet ve bağlılık hissiyatını ifade etmektedir⁷³. Asabiyet ve nesebe göre yaşayan Bedevî toplumunda sorumluluk anlayışı kolektif bir boyutta algılanmakta olup toplumun dayanışma ile bütünlüğünün korunmasında kritik bir rol oynamaktadır. Bu toplumda, bireyler bağımsız fertler değil, genellikle aşiretleriyle bütünleşmiş olarak hareket ederler. Bu yüzden grup içindeki bir kişinin hatası ve davranışları sadece onu değil - özellikle diğer aşiretler karşısında- kendi aşiret üyelerini de bağlar. Bu yaklaşım esasında Bedevîlerin kendi aşiretlerinin bütünlük ve beraberliğini sağlamak ve korumak amacıyla kolektif sorumluluğun önemini vurgulamaktadır⁷⁴. Bu yüzden Bin Ahmed'in anlattığı gibi aşiretler arası bir çatışmada biri katledilirse, maktûl tarafları *ahz-ı intikâm sevda-yı bâtilından vaz geçmeyerek dâima kâtîli veya kabîlesi efrâdından birini veyahut birkaçını katl etmeyi i'tiyâd edinmişlerdir*⁷⁵. Bu anlatıma göre, katilin bütün aşireti intikamı alınması gerekenler arasındadır. Böyle bir durumda hem şeriatın hem de Osmanlı Devleti'nin benimsediği suçun ve hatanın bireyselliği devre dışı bırakılarak suç ve haklılıkta ortaklık ilkesi öne çıkmaktadır.

Bu anlayışın ürünü olan Usûl-i Aşâir de aynı düzeyde kolektif olarak işlemektedir. Dolayısıyla Bedevîlerde, hukukun ve adaletin temel amacı genellikle kolektif iradeyi korumaktır. Bu hukuk anlayışı, aşiret içi meselelerde, toplumun birlik ve beraberliğini sağlamak için kolektif duyguları inciten, grup normlarına karşı çıkan veya grup huzurunu bozan bireyleri cezalandırmak için kullanılmaktadır⁷⁶. Aşiretler arası meselelerde ise bir aşiretin toplu olarak suçluluğu ve haklılığına işaret etmektedir. Yine Bin Ahmed, deneyimlerinden hareketle bu noktaya dikkatleri çekerken Usul-i Aşâir'in nasıl işletildiğini aşağıdaki ifadeler ile anlatmaktadır:

---

⁷³ Saad Saad Al-Abdallah EL-Suyan, *a.g.e.*, s. 483-522.

⁷⁴ Aynı belge.

⁷⁵ Aynı belge.

⁷⁶ Ahmet Nazif, *a.g.e.*, s. 14-16.

“Tarafeynin meşâyih ve ukkâllerinden mürekkep bir cem’iyet teşkiliyle tarafeynden birkaç kişi katli ve ne kadar cerh edilmiş ise onları bi’t-ta’dâd katli katle ve cerhi cerha mahsûb etdikden sonra tarafeynin yedinde fazla katli ve cerh kalır ise beyne'l-urbân bir mektûl için ma’rûf ve maktû’ olan otuz bin guruşa diyet kesildikten ve bu diyet-i maktû’anın ne kadar müddet zarfında kabîlce te’diyesi lâzım ise onu taht-ı karâr ve te’mîne aldıktan sonra güyâ aralarında hiçbir vukû’ât sebke etmemiş gibi te’lîf ve ıslâh-ı beyn eylemekte ve aksi hâlinde hangi kabileden fazla maktûl ve mecrûh vukû’ bulmuş ise o kabîle halkı vakt-i merhûnunu gözederek fırsat buldukda kanlarını ahz ile beyinlerindeki muvâzeneyi muhâfaza eylemekle mükellef olup böyle vahşiyâne bir fikir ve âdeti takip eden ve göçebe hâlinde ve Bedeviyet âleminde bulunan kabâil-i urbânın kavânîn ve mu’âmelât-ı adlîye ile muhâfazaları müşkil olduğu nazar-ı teemmül ve i’tinâyâ alınarak.”⁷⁷

Yukarıdaki belgeye göre, Usul-i Aşâir şu şekilde işletilmektedir; hasım tarafların şeyhleri ve akîl adamları bir araya gelerek, yaşanan çatışmalarda tarafların kayıpları ve yaralıları tek tek sayılıp her biri diğerinin kaybına karşılık konulduktan sonra eşitlik yoksa karşılığı bulunmayan kişiler için de otuz bin kuruş diyet ödenmesine karar vererek hiç çatışma olmamış gibi barışmaktadır. Meseleye vahşiyane bir âdet olarak görmekle birlikte Ahmed Tahir, aslında uygulamanın çatışan ve hasım olan tarafların arasında dengeyi sağlamak için bu yöntemin benimsendiğini de belirtmektedir. Ancak paradoksal bir şekilde kanun ve adlî uygulamalar ile bu âdetlerin paralel yürütülmesinin getirdiği zorluğu da dillendirmektedir. Buna rağmen, Osmanlı idarecileri, mevcut koşul ve ihtiyaçları göz önünde bulundurarak pratik çözümler üretmek için Usûl-i Aşâir’in geçici bir kanun olarak kabul edilmesi esnekliğini göstermişlerdir.

---

⁷⁷ CBOA, ŞD, 2183/8.

IV. İdari Ve Hukuki Boyutlarıyla Usûl-i Aşâir ve Uygulama Gerekçeleri Etrafında Tartışmalar

Osmanlı Devleti'nin Usûl-i Aşair'in idari ve hukuki geçerliliğini benimsemesi, bir tür idari pragmatizmi yansıtmaktadır. Zira, Osmanlı idarecileri, söylem olarak Usul-i Aşâir'in bir geri kalmışlık ve vahşilik olarak nitelendirdikleri halde güvenlik ve istikrar adına uygulanmasına izin verdikleri gibi denetiminde bile yer almışlardır. Bu hususta, Murat Dağlı pragmatizmin teorik ve felsefi bir bakış açısıyla uygun şekilde tanımlanmadığı ve tarihsel bir perspektiften anlamlandırılmadığı sürece, Osmanlı politikalarının temel yönlerini açıklamak için kullanıldığında, daha çok karmaşıklığa yo açtığını belirtmektedir⁷⁸. Bu noktadan hareketle, Osmanlı'nın idari pragmatizmi, merkezi idarenin stratejik ve pratik sebeplerden dolayı, benimsediği söylem ve genel olarak uyguladığı politikaların aksi istikametine davranması durumuna işaret ettiğini vurgulamakta fayda vardır. Yine Murat Dağlı'ya göre, "politik" kavramı, toplumu meşru bir yapı olarak düzenleyen güç ilişkilerinin yapılandırmasını ifade ederken, "politika" ise bir yönetim biçimi içinde hegemonya oluşturmayı ve sürdürmeyi amaçlayan stratejilere, uygulamalara, kurumlara veya söylemlere atıfta bulunmaktadır.⁷⁹ Dolayısıyla, Osmanlı'nın bir Bedevî politikası olduğunu varsaydığımızda Usûl-i Aşâir'in uygulanması bir politik tutum olarak görülüp pratik nedenlerle politikayı geçici olarak askıya almaya yönelik pragmatist adım olarak değerlendirilebilir.

Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nde, Usûl-i Aşair'in uygulanması genellikle belirli toplumsal koşullar ve ihtiyaçlar doğrultusunda gerekçelendirilmiştir. Özellikle merkezi otoritenin etkinliğinin sınırlı olduğu aşiret yapısına sahip topluluklarda ve toplumsal huzursuzlukların çözümünde başka bir seçenek olmadığı durumlarda, Usûl-i Aşâir uygulamaları, devlet ve idareciler tarafından tanınması gösterilmesi gerek bir durum olmuştur. Keza aşiret üyeleri arasında, yaşanan anlaşmazlıkların çözümü için yerel ve geleneksel bir hukuk sistemi olan Usûl-i Aşâir daha

⁷⁸ Murat Dağlı, "The Limits of Ottoman Pragmatism", *History and Theory*, vol. 52, no. 2, 2013, s. 194-213.

⁷⁹ Murat Dağlı, "a.g.m.", s. 194-200.

pratik ve kullanışlıdır⁸⁰. Bu durum devletin yazılı kanunlarına uygun olsa da Arap coğrafyasındaki uzak bir bölgelerde, Devlet için asayiş ve güvenlik daha öncelikli olduğu için, Osmanlı İdareciler, istisnai olarak hukuki otoritelerini askıya alarak idari otoritesini ve siyasi meşruiyetini pekiştirmeye odaklanmıştır.

Yazışmalarda sıkça tekrarlanan, *müstesnâ olmak üzere cihet-i adliyece müdâhale edilmeksizin hükümetçe idareten ve kavâ'id-i aşâire tevfikân tesviyesi hususuna müsâ'ade buyurulması*⁸¹ cümlesine baktığımız zaman Osmanlı idareciler bilinçli ve pragmatist bir şekilde Usûl-i Aşâir'i uygulamalarıyla kendi kurallarını dondurmakta fakat idari olarak bütün çatışan tarafların hamiliğini üstlenmektedirler⁸². Böylece devlet otoritesi bütün taraflarca meşruiyet kazanmaktadır. Ancak bu uygulama taktiksel ve geçici olsa da Devletin aynı zamanda Usûl-i Aşâir'in hukuksal yönünü kabullendiği anlamına gelmektedir.

Ahmet Nazif Bey, Usûl-i Aşâir kitabında Osmanlı Devleti'nin neden Usûl-i Aşâir'i uygulaması gerektiğini anlatmaktadır. İşaret ettiği temel husus kanun ve hukuk soyut bir kuralcılık meselesi değildir. Hukuk kaideleri somut siyasal, idari ve sosyal faydalar için yapılmaktadır. Bu zeminin sağlanması için hukukun bütün paydaşlar için meşruiyeti ve yeterliliği tartışılmaz olmalıdır. Aksi takdirde, kurallar, beklenen fayda şöyle dursun, yeni sorunlara yol açabilmektedir⁸³. Osmanlı İdaresi'nin de usul ve muhtevası bakımından çoğu durumlarda şeriat ve Osmanlı örfi hukukuna aykırılığına rağmen Usûl-i Aşâir'i tanınması buradan kaynaklanmaktadır.

Osmanlı belgelerine göre, Usûl-i Aşâir'i uygulamaya izin verilen aşiretler, alışageldikleri örf ve âdetleri dışında herhangi bir hukuki sistemi kabullenmezler. Bir başka deyişle, Osmanlı Devleti'nin onların sorunlarında şer'î ve nizami hükümler vermesi onlar için hiçbir şey ifade etmez. Bingazi örneğinde olduğu gibi sorunlar Usûl-i Aşâir'e başvurmadan devletin istediği şekilde bir çözüme bağlanırsa, aşiret mensupları kişisel teşebbüslerle kendi haklarını aramaya devam etmektedirler. Bu da hukuki

---

⁸⁰ BOA, ŞD, 2183/8.

⁸¹ BOA, ŞD, 02189/8

⁸² Aynı belge.

⁸³ Ahmet Nazif, *a.g.e.*, s. 4.

olarak ihtilafın konusu olan meselenin devam etmesi yani çözülmemiş olması anlamına geldiği gibi siyasi olarak da devletin meşruiyetini ve otoritesini tehdit etmektedir. Bu durumda insanlar devletin onayı, iradesi ve kontrolü dışında hareket etmektedir. Devletin bunu engellemek üzere hareket etmesi de başka büyük tehlikeleri beraberinde getirecektir. Dolayısıyla iki aşiret arasındaki bir münazaanın isyana dönüşerek bir aşiret veya birkaç aşiret ile devlet arasında bir çatışmaya dönüşmemesi için, Osmanlı yöneticileri Usûl-i Aşâir'in geçici olarak uygulanmasının pratik bir çözüm olduğunu kabullenmişlerdir. Diğer taraftan, Usûl-i Aşâir'in hangi gruplara uygulanacağı da önemli bir tartışma meselesiydi. Bu hususta Osmanlı Devleti'nin Bedevî aşiretleri seyyar (göçebe), nim-seyyar (yarı-göçebe) ve mutavattın (yerleşik) olarak üç ayrı grupta ayırdığına işaret etmekte fayda vardır⁸⁴. Zira, bu sınıflandırmalar, Bedevîlerin zaman içinde göçebe yaşamdan yerleşik hayata geçiş sürecinde geçirdikleri değişimleri de yansıtır.

Bu bağlamda, tam bir Bedevîyet, yani geniş çöllerde göçebe hayatı sürdürenlerin Usûl-i Aşâir'den başka bir hukuki nizamı kabullenmeleri zor iken, Bedevîlikten vazgeçip yarı göçebeler ve mutavattın (yerleşik) aşiretler devletin kanunlarına daha yakındırlar. Bu nedenle, Osmanlı Devleti'nde hangi gruplara Usûl-i Aşâir'in uygulanacağı konusu, aşiretlerin sosyal, kültürel ve politik dinamiklerine bağlı olarak belirlendiği ve genellikle toplumsal kabul ve meşruiyetle ilişkilendirildiği görülmektedir. Osmanlı idareciler, merkezi ve yerel düzeyde seyyar Bedevî topluluklara uygulanması konusunda mutabıkken diğer gruplar konusunda görüşleri farklılaşmaktadır. Dolayısıyla bazen yerel idareler Usûl-i Aşâir'i uygulamaya yanaşırken, merkezi idare karşı çıkabiliyordu. Örneğin, Adana Vilayeti sınırlarında yaşayan Beni Asıd ve Dimağa aşiretleri arasında yaşanan bir çatışmanın Usul-i Aşâir'e göre çözüme bağlanması isteği üzerine, Mayıs 1907'de merkezî hükümet daireleri arasında yazışmalara konu olmuş ve sonuçta alınan karar vilayete bildirilmiştir. Hükümet, taraflar arasında sulhun yapılmasının önemini vurguladıktan sonra, adli teşkilatı tamamlanmış yerlerde Usûl-i Aşâir'in uygulanmasını doğru bulmadığını, mamafih iki aşiret arasındaki meselenin de mahkemelerde

⁸⁴ Suavi Aydın-Erdal Çiftçi, *İmparatorluğun Son Aşiret Sayımı Fihrisi'ül Aşair: Yorumlar ve Çevriyazım*, İletişim, İstanbul 2021, s. 28-31.

görüldüğü çözümlenmesiyle, ayrıca Usul-i Aşâir ile tarafları uzlaştırmaya gerek olmadığını açıkça beyan etmiştir⁸⁵.

Aynı şekilde merkezi idarenin Usûl-i Aşâir'e tabi olduğunu gördüğü bazı grupların yerel idareciler tarafından bu kategoride olmadıklarının düşünüldüğü örnekler de vardır⁸⁶. Örnekler, Birbiri ile çelişkili görülse de Osmanlı Devleti bir şekilde, pragmatik bir yaklaşımla farklı toplumsal dinamiklere uyum sağlayarak istikrarı korumaya ve toplumsal düzeni sağlama görevini yerine getirmeye çalışmıştır. Bu bağlamda, Basra'daki bazı aşiretler arasında yaşanan olaylar üzerine hükümet, Usûl-i Aşâir konusunda dikkat çekerek bu hususta güvenliği incelemekle beraber meseleye geçici bir gözle baktığını açıkça ifade etmiştir. Dolayısıyla *dâire-i itâ'ate* (kontrol altına) alınan ve nüfus sayımları tamamlanan aşiretlerde hukuki davaların kanuni yollarla çözülmesi gerektiğini vurgulanmıştır.⁸⁷ Böylece, bu ikilemin gerekçeleri ortaya konularak nihai amaç gösterilmiştir.

V. Osmanlı Arşiv Belgelerinde Usûl-i Aşâir'e İlişkin Örnek Olaylar

Osmanlı Devleti'ndeki Usûl-i Aşâir'in uygulama süreçlerini anlamak için, Osmanlı arşivinde *Usûl-i Aşâir*, *Kavâd-i Aşâir* gibi anahtar kelimeleri üzerinden birtakım örnekler incelenmiştir. Arşivde konuyu ele alan tüm belgelere ulaşmak mümkün olmamakla birlikte elde edilen belgeler farklı dönemlerde ve farklı bölgelerdeki çeşitli Usûl-i Aşâir uygulama örneklerini içermektedir. Dolayısıyla genel bir değerlendirme yapma imkânını sunmaktadır. Bu bağlamda, arşivden elde edilen belgelerin incelenmesiyle Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerde ve farklı dönemlerde Usûl-i Aşâir'in nasıl uygulandığı, hangi durumlarda devreye sokulduğu ve ne gibi bir etkisi olduğunu kavramak mümkündür. Belgelerin analizi, Usûl-i Aşâir'in pratikte nasıl işlediğine dair önemli ipuçları sunarak Osmanlı yönetiminin bu alandaki politikalarının anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Ayrıca, Usûl-i Aşâir uygulamalarının sadece hukuki değil, aynı zamanda sosyal, politik ve en önemlisi idari bir yönünün olduğunu göstermektedir. Böylelikle Osmanlı Devleti'nin bazı bölgelerdeki çeşitli toplumsal dinamiklere nasıl tepki verdiği ve toplumsal dengeyi nasıl korumaya

⁸⁵ BOA, Dahiliye Muamelat (DH.TMIK.M), 245-13.

⁸⁶ Aynı belge.

⁸⁷ BOA, DH. TMIK.M, 164-28.

çalıştığına dair önemli uygulama örnekler gün yüzüne çıkmaktadır. Bu konuda pek çok örnek olmakla birlikte burada sadece üç tanesi ele alınacaktır.

Örnek 1: Basra Vilayeti'nde yer alan "Sûkü's-Şüyuh" kazasında, 1903 yılında, Merce ve Beni Çingen aşiretleri arasında yaşanan bir çatışma ve bu çatışmanın Usûl-i Aşâir 'e başvurarak çözüme bağlanmasına dair detaylar bulunmaktadır. Olay ilk olarak Müntefik Bidâyet Mahkemesinde görülmüştür. Mahkeme suçlu bulduğu kişilere on beş yıl kürek cezası vermiş, onların bazı medeni haklarını düşürmüş ve mülklerine el koymuştur. Ancak Basra Vilayeti, kararının uygulamaya konmasının ciddi sorunlara yol açacağını öngörmüş ve bu konuda Sadarete müracaat etmiştir. Basra valiliği, bu iki aşiret arasındaki münazaa ve çatışmalara yüzlerce kişinin katıldığını belirlemiştir. Mahkeme kararlarının hepsinin uygulanması halinde aşiret mensuplarının yüzlercesinin mahkûm edilmesi gerekeceği bunun ise uygulamada mümkün olmadığı, hatta mümkün olsa bile birçok kimseye manevi zarar göreceği gibi vilayet idaresinin de zor durumda bırakacağını hükümete bildirerek mahkeme kararına rağmen çözüm arayışını sürdürmüştür⁸⁸.

Bu olayda Basra Vilayeti ile hemfikir olan Sadaret, *cihet-i adliyeden müdâhale edilmeksizin hükümet-i mahalliyece idareten kavâ'id-i aşâyire tevofikan tesviyesi*'ni tavsiye ederek mahkemeyi devre dışı bıraktığı gibi, bu hadiseden oluşan (hakk-ı umumi)kamu haklarının affını dahi uygun görmüştür⁸⁹.

Örnek 2: 1904 yılında Halep'te, Aneze aşireti ile Akidan aşireti arasında yaşanan kavga ve gerginlik hakkındadır. Halep Valisi'ne göre bu olayda, Akiden aşireti, Aneze aşiretinin 200 kadar hanesini yağmalamakla beraber büyük miktarda hayvanlarını ve eşyalarını gasp etmiştir. Ayrıca, birkaç kişiyi de katletmişlerdir. Bu vahim olayların bölgedeki asayiş ve düzen üzerinde derin etkiler bırakması kuşkusuzdur. Bu sebeple, söz konusu urbanın (Aneze ve Akidan) teskini için derhal ciddi tedbirler alınması gerekmektedir. Bu bağlamda, vilayet Müfreze Kumandanlığının derhal harekete geçerek aşiretlerin kızgınlarını yatıştırılmasını sağlamış ve olayların büyümesini önleyecek askeri tedbirleri almıştır⁹⁰.

⁸⁸ BOA, DH, TMIK.M, 164-28.

⁸⁹ Aynı belge.

⁹⁰ BOA, DH, Muamelat (TMIK.M)175-41.

Belgelerden anlaşıldığına göre bu sorun iki aşamalı bir süreç ile çözüme kavuşturulmuştur. Birinci aşamada, askeri tedbir alınarak livaya yerleştirilen askeri müfrezenin yarısı olay yerine gönderilerek çatışan tarafları teskin edip ayırmıştır. İkinci aşamada ise Usûl-i Aşâir devreye sokularak vilayetten ve bazı aşiret⁹¹ önderlerinden oluşan bir sulh komisyonu kurulmuştur. Sulh komisyonu taraflar arasında arabuluculuk yaparak uzlaşmalarını sağlamış ve uzlaşmayı da karşılıklı taahhüt ve senetlere bağlamıştır⁹².

Örnek 3: 1908 yılında gündeme gelen bu örnekte, Rakka kazasının Sence nahiyesindeki aşiretler arasında uzun süredir devam eden husumet ve çatışmaların sonlandırılması amacıyla alınan önlemlerden bahsedilmektedir. Oldukça dikkati çeken bir uygulama ile burada yerel idareciler de sürece katılmışlardır. Aşiretler arasında uzlaşının sağlanması için Usul-i Aşâir'e başvurarak aşiretlerin hakemliklerine rıza gösterdikleri isimler devreye sokulmuş, ayrıca sancak idare meclisinin bir üyesi (Hacı Abdullah) ve yazı işleri müdür muavini görevlendirilerek aşiretler arasında düşmanlığı sonlandıracak bir barış anlaşması sağlanmıştır⁹³.

Bu çalışmada değerlendirilen söz konusu üç örnek Irak ve Suriye coğrafyasının farklı bölgelerinden seçilmiştir. Bununla birlikte, Usûl-i Aşâir'in Arap Yarımadası, Yemen ve Trablusgarp gibi Bedevîlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde uygulandığına dair belgeler bulunmaktadır⁹⁴. Bu belgeler incelenen örnekler kadar ayrıntılı olmasa da bu bölgelerde Usûl-i Aşâir'in benzer olaylarda uygulandığını göstermektedir. Bu örnekler Osmanlı'daki Usûl-i Aşâir'in kimlere ve nerelerde uygulanacağıyla ilgili farklı görüşler ortaya koymaktadır. Belgelerde incelenen olaylara ve sonuçlarına bakıldığında, bu konuda kesin bir standart olmaması dikkat çekicidir. Osmanlı idarecileri, yerel veya merkezi düzeyde tecrübe ve kişisel değerlendirmelerine dayalı olarak, hangi uygulamanın daha pratik ve faydalı olacağını olay bazında belirlemişlerdir.

Hatırlanacak olursa, Usûl-i Aşâir isimlendirmesi Osmanlı'ya ait olsa da Bedevî geleneğine bağlı bu kurallar Bedevî toplumlarında, Osmanlı Tarihi

⁹¹ BOA, Yıldız Mütenevvi (Y.MTV), 192/173, 1.

⁹² BOA, DH. TMIK.M, 175-41.

⁹³ BOA, DH. TMIK.M, 273-56.

⁹⁴ BOA, BEO, 3775-283112. BOA, Y.MTV, 233-51.

dışında oluşmuş ve gelişmiştir. Dolayısıyla Osmanlı arşivindeki örnekler sadece Osmanlı Devleti'nin Usûl-i Aşâir'e yaklaşımıyla ilgilidir. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nin bu uygulamalara olan müdahaleleri de Osmanlı'nın bölgedeki nüfuzu, gücü ve politikasıyla orantılı olmuştur. Bu sebeple Suriye ve Irak coğrafyasında yaşanan örnekler arşivlere daha fazla yansımıştır. Diğer taraftan örneklerin hepsinin zamansal olarak 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başına denk gelmesi, Osmanlı Devleti'nin bu dönemde Arap coğrafyasındaki Bedevî aşiretlere daha fazla müdahale etmeye başladığına işaret etmektedir. Özetle Osmanlı İdarecilerinin Usûl-i Aşâir uygulamalarını tanıması, bu coğrafyada yerel düzeyde yaşanan bir değişimden ziyade Osmanlı merkezi idaresinin yaşadığı dönüşümü yansıtmaktadır.

S o n u ç

Osmanlı Devleti'nin demografik yapısına bakıldığında nüfusunun önemli bir bölümünün göçebe veya yarı göçebe ya da bir şekilde göçebelikten yerleşik hayata geçenlerden oluştuğu görülmektedir. Bu durum merkezden taşraya doğru gittikçe çok daha belirgin bir şekilde müşahade edilmektedir. Yine bu durum devletin resmi kayıtlarında da sosyal hayat biçimlerine göre yerleşik veya haymenişin (çadırdaki oturan) şeklinde kayıtlara geçmiştir. Bu anlamda Arap coğrafyasındaki Bedevî aşiretler önemli bir demografik yapı oluşturmaktaydı. Osmanlı Devleti, modern dönemde yaşadığı dönüşümler sonucunda 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bedevî hayat olgusunu bir istisnai durum ve bir geçiş dönemi olarak değerlendirmiştir. Bu anlamda bir taraftan güvenlik politikaları ile devletin otoritesi güçlendirilirken diğer taraftan bu geçici durumun "dâire-i medeniyete idhâl" söylemiyle diğer devlet tebaasında olduğu gibi Bedevîlerin da standart kanun ve nizamların içine alınması için çalışmalar yapmıştır. Bu bağlamda, geçişin pratik bir şekilde yaşanması için geçici ve dönüştürücü önlemler alınması gerektiğini düşünen Osmanlı merkez ve taşra yöneticileri Usûl-i Aşâir uygulamalarını politikalarının bir parçası olarak benimsemişlerdir. Bu yaklaşım, 19. yüzyıl Osmanlı bürokrasisinin stratejik hedeflerine ulaşmak için taktiksel adımlara başvurmanın en rasyonel yöntem olduğuna inandığını göstermektedir. Osmanlı yöneticileri merkezi idarenin vizyonu ile periferideki Bedevîler arasındaki mesafeye göre adım atmışlardır. Bazı durumlarda merkezin

istekleri tamamen uygulanmış, bazen de yerel gerçekler göz önünde bulundurularak yerinden çözüme rıza göstermişlerdir. Ancak her iki durumda, devletin siyasi nüfuzu, güvenlik kontrolü ve mali çıkarları vazgeçilmez bir öncelik olmuştur. İncelenen örneklerde de görüldüğü gibi, Osmanlılar Usûl-i Aşâir kavramını ve uygulamalarını istisnâ hukuki bir nizam olarak kullanarak istedikleri birçok idari hedefe ulaşmaya çalışmışlardır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)⁹⁵

Kaynak Eserler ve Araştırmalar

ABU-RABİA, Aref, *Bedouin Century, Education and Development Among the Negev Tribes in The Twentieth Century*, Berghahn Books, New York-Oxford 2001.

AKIN, Tutku, "A Literature Review: The Relationship Between the Ottoman Empire and Tribes in the XIX the Century", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 20, S. 40, 2022, ss. 1-25.

AL-VERDİ, Ali, *Lemahatün İctimaiyye Fi Tarikhi'l- Irak el-Hadis*, C. 1, Bağdad 1965.

AVCI, Yasemin, "The Application of Tanzimat in the Desert: The Bedouins and the Creation of a New Town in Southern Palestine (1860–1914)", *Middle Eastern Studies*, vol. 45, no. 6, 2009, s. 969-983.

AYDIN, Erdal - Çiftçi, Suavi. *İmparatorluğun Son Aşiret Sayımı Fihrisü'l Aşair: Yorumlar ve Çevriyazım, İletişim, İstanbul 2021.*

AZIZOVA, Elnure, "Zübyan", *TDVİA*, C. 44, İstanbul 2013, s. 527.

BAILEY, Clinton, *Bedouin Law From Sinai and the Negev*, Yale University Press, New Haven London 2009.

BARAKAT, Nora, *Bedouin Bureaucrats: Mobility and Property in the Ottoman Empire*, Stanford University Press, Stanford 2023.

---

⁹⁵ Belge numaraları ilgili yerlerde gösterilmiştir.

- , "Marginal Actors? The Role of Bedouin in the Ottoman Administration of Animals as Property in the District of Salt, 1870-1912", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, no: 58, 2005, s. 105- 134.
- BARAKAT, Nora Elizabeth, "Making 'Tribes' in the Late Ottoman Empire." *International Journal of Middle East Studies* 53, no. 3, 2021, s. 482-487.
- BEN-BASSAT, Yuval, "Petitioning the Sultan: Protests and Justice in Late Ottoman Palestine, 1865-1908", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, no: 58, 2015, s. 135-162.
- CEYLAN, Ebubekir, "Carrot or stick? Ottoman tribal policy in Baghdad, 1831-1876", *International Journal of Contemporary Iraqi Studies*, vol. 3, no. 2, 2004, s.169-193.
- ÇICEK, M. Talha, *Negotiating Empire in the Middle East: Ottomans and Arab Nomads in the Modern Era, 1840-1914*, Cambridge University Press, Cambridge 2021.
- DAĞLI, Murat, "The Limits of Ottoman Pragmatism", *History and Theory*, vol. 52, no. 2, 2013.
- DERINGİL, Selim, "They Live in a State of Nomadism and Savagery: The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate", *Comparative Studies in Society and History*, vol. 45, no. 2, 2003, ss. 311-342.
- DOLBEE, Samuel, "The Desert Frontier: Borderlands of Empire and the Making of Modern Syria in the Late Ottoman Period." *Past & Present*, 239, no. 1, 2018, s. 181-217.
- EL-SUYAN, Saad Saad Al-Abdallah, *el-Sahra-ül Arabiye: Sagafatüha ve Şiirüha Abr el-Usur, Kiraa-ün Ansurubolojiyah*, Arab Network for Research and Publishing, Beyrut 2021.
- FAYDA, Mustafa, "Bedevî.", *TDVİA*, C. 5. İstanbul 1992, s. 311-317.
- FAYDA, Mustafa, "Beni Abs", *TDVİA*, C. 1, Ankara 1988, s. 312.
- GÖLBAŞI, Edip, "19. Yüzyıl Osmanlı Emperyal Siyaseti ve Osmanlı Tarih Yazımında Kolonyal Perspektifler", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, S. 13, 2011, s. 199-205.
- GÜNER, Selda, "16. ve 18. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Arabistan'ında Merkez-Kaç İlişkileri: Eşküyâ-yı Urbân ve Devlet", *Amme İdaresi Dergisi*, C. 52, S. 3, 2019, s. 67-93.

- HALAÇOĞLU, Yusuf, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Türk Tarih Kurumu, 6. Baskı, Ankara 2020.
- HATHAWAY, Jane, *The Arab Lands under Ottoman Rule, 1516–1800*, Routledge, London 2013.
- KURŞUN, Zekeriya, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti, Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998.
- *Osmanlı Arapları: Hilafet, Siyaset, Milliyet 1798-1918*, VakıfBank Kültür Yayınları, İstanbul 2022.
- KURTAŞ, M. Çağlar, "Osmanlı Modernleşme Sürecinde Aydınlar ve Bürokrasinin Rolü", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 29, S. 1, 2019, s. 399-411.
- LANCASTER, William – Lancaster, Fidelity. "The Concept of Territory Among the Rwala Bedouin.", *Nomadic Peoples*, no. 20, 1986, ss. 41–48.
- MARDIN, Şerif, *Türk Modernleşmesi: Makaleler*, Derleyen: Mümtazer Türköne-Tuncay Önder, İletişim, 24. Baskı, İstanbul 2015.
- MUHAMMED HACCA, Adil, *el-örfü'l-aşayir Fil İslah*, Dar-ul Halil, 3. Baskı, Filistin 2013.
- NAZIF, Ahmed, *Usûl-i Aşâir*, Galata Lusyen Matbaası, İstanbul (H: 1331) M: 1912-13.
- ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, İÜEF, İstanbul 1963, s. 13-14.
- ROGAN, Eugene L., *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan 1850-1021*, Columbia University Press, New York 1999.
- SHALHOUB, Nadera - Abdel Baqi, Mustafa, *el-Kadau' ve es-sulhu'l aşâyiri ve eseruhüma a'la el-kada'en-Nizami Fi Filistin*, Birzeit Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Kudüs 2003.
- STEWART, Frank H., "Customary Law among the Bedouin of the Middle East and North Africa." In *Nomadic Societies in the Middle East and North Africa*, ed: Dawn Chatty, Brill, London 2006, s. 239–279.
- TÜRESAY, Özgür, "The Ottoman Empire Seen through the Lens of Postcolonial Studies: A Recent Historiographical Turn", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, VOL. 60-2, 2013, ss. 127-145.

YEŞİL, Fatih - Çelik, Yüksel. Osmanlı Modernleşmesinde Tereddüt ve Teceddüt Yılları (1768-1908), VakıfBank Kültür Yayınları, İstanbul 2023.

ZEKERİYA, Vasfi Ahmed, Aşayirü'ş- Şam, Daru'l Fikri'l Muasır, Beyrut 1983.

Seçuklular'da Kullanılan Tevkî' Çeşitleri ve Mahiyeti Hakkında

Sadi S. KUCUR

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul Türkiye

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5233-6153>

ROR ID: <https://ror.org/02kswqa67>
skucur@marmara.edu.tr

Atıf Bilgisi

Kucur, Sadi. " Seçuklular'da Kullanılan Tevkî' Çeşitleri ve Mahiyeti Hakkında ". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 51 (Bahar 2024), 37-58.

<https://doi.org/10.24058/tki.2024.500>

Geliş Tarihi	10.01.2024
Kabul Tarihi	01.07.2024
Yayın Tarihi	11.07.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	tkidergisii@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

ÖZET

Ortaçağ İslâm devletlerinde tevki diplomatik terim olarak farklı anlamlarda kullanılmıştır. Selçuklularda da bu istilahun bazen menşûr / ferman / misâl ile eşanlamli kullanıldığı, bazen tuğra ile karıştırıldığı görülmektedir. Bazen de bu tür belgelerde tuğradan başka bulunan ve ilgili yayınlarda genellikle “dua cümlesi” olarak tavsif edilen muhtelif ibareler tevki olarak adlandırılmaktadır. Osmanlı bürokrasisinde de devam ettiğini gördüğümüz bu geleneğe göre, bu ibareler tuğranın üzerine, belgenin tepesine yazılmaktadır. En sade şekliyle Hû / Hüve (O: Allah) zamirinden ibaret olan bu ibare bazen Besmele, bazen Allah’ın bazı isimlerinin zikredildiği isim cümleciklerinden ibaret olabilmektedir. Ama daha ziyade belgeyi hazırlatan sultana mahsus olmak üzere, fakat yine özellikle Allah’ın bazı sıfatlarına vurgu yapan isim veya fiil cümlelerini ihtiva etmektedir.

Türkiye Selçuklularında yukarıda zikredilen belge türlerinden başka sikkelerde de tevki'lere yer verilmeye başlanmıştır. Bağdat'taki son Abbasi halifesi katledildikten bir süre sonra, onların lâkablarından boşalan alanlara sultanların tevki'leri yazılmıştır.

Konu ile ilgili yayınlarda tevki'lerin “dua cümlesi” olduğu söylenmekle yetinildiği ve bunların mahiyetinin tahlil edilmediği görülmektedir. Makalede bu ibarelerin duadan mı ibaret olduğu veya böyle tavsif etmenin yeterli olup olmadığı, daha da önemlisi sultanlar ve bu belgelerin muhatapları için bunların ne ifade etmiş olabileceği, hangi düşünceyle yazılmış olabileceği sorgulanmıştır.

Resmî belgelerdeki bu ibarelere genel diplomatik ilminde davet (invocatio), Osmanlı diplomatikasında ise tahmîd ve temcîd adı verilmektedir. Bu vesile ile bu adlandırmaların isabetlilik nisbeti de değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Tevki', Selçuklular, menşûr, ferman, tuğra.

Types Of Tawqī' In Seljuks And Their Characteristics

Sadi S. KUCUR

Prof. Dr., Marmara University Faculty of Humanities and Social Sciences, İstanbul,
Türkiye

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5233-6153>

ROR ID: <https://ror.org/02kswqa67>
skucur@marmara.edu.tr

Citation

Kucur, Sadi. "Types Of Tawqī' In Seljuks And Their Characteristics". *The Journal of Turkish Studies*, 51 (Spring 2024), 37-58.

<https://doi.org/10.24058/tki.2024.500>

Date of Submission	10.01.2024
Date of Acceptance	01.07.2024
Date of Publication	11.07.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	tkidergisii@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

ABSTRACT

It's a commonly known fact that tawqîr as a diplomatic term has been used in different meanings in Medieval Islamic States. In Seljuks, the term was sometimes used as a synonym for manshûr / fermân / mitsâl or sometimes was mixed up with tughra. Some phrases used together with tughra in these types of documents and normally described as 'praying phrases' in the related publications are also called as tawqîr. According to the tradition, which also continued throughout Ottoman bureaucracy, these phrases used to be written above tughra on top of a document. Hû / Huwa (He: Allah) Arabic being the simplest form, sometimes Besmele or clauses containing names of Allah can take place in the place of tawqîr. But nominal or verbal sentences containing attributes of Allah together with phrases mostly pertaining to the sultan who had the document prepared are also available in tawqîr.

In Anatolian Seljuks, apart from the abovementioned types of documents, tawqîr's can be seen on coins as well. After the last Abbasid caliph was murdered in Baghdad, the tawqîr's belonging to the sultans replaced their titles.

In the publications related to this topic, tawqîs have only been defined simply as 'praying phrases' without an analysis of their characteristics. In this paper, it will be discussed whether these phrases were only praying phrases or if it is right enough to define them as such. And more importantly, the intention behind them will be questioned and it will also be analyzed what they might have meant to the sultans and to the people they addressed.

These phrases in formal documents are called da'wat (invocation) in diplomatics and as tahmûd or tamjîd in Ottoman diplomatics. Hereby, it has been evaluated whether or not these namings are serving to the purpose.

Keywords

Tawqîr, Seljuks, manshûr, fermân, tughra.

Erdoğan Merçil, hükümdarlık alâmetleriyle ilgili titiz araştırmasında¹ Selçuklular'da tevkî' uygulamalarıyla ilgili kaynaklardaki kayıtları tespit edip tasnif etmiştir. Bu çalışmada ise, Selçuklular'dan önceki veya çağdaşı devletlerde de muhtelif uygulamalara verilen bir isim olan tevkî'in Selçuklular'daki çeşitleri ve özellikle tevkî' ibarelerinin mahiyeti ve fonksiyonu üzerinde durulacaktır.

Bir şeyi vâki ettirme, öldurma, tesir etme anlamlarına gelen Arapça *tevkî'* kelimesi, Ortaçağ İslâm devletlerinde halifelerin, hükümdarların hatta vezirlerin düzenlettikleri diplomatik belgeler (resmî yazışmalar) ile ilgili olarak kullanılan bir ıstılahtır. Ortaçağ İslâm devletlerinde hükümdarın kararı, bunun yazılı sureti, tayin beratı, hükümdarın alâmeti, ferman, mühür gibi birbirinden farklı işlemler için kullanılmıştır.² Tuğra da bunların arasında sayılıyorsa da aşağıda görüleceği üzere tevkî' ve tuğra aynı mahiyette değildir. Aslında bu ve bunun gibi bazı ıstılahların muhtelif sebeplerle her zaman, her yerde aynı şeyi ifade etmediği, imlâ ve anlam değişiklikleri, anlam daralması, genişlemesi veya değişmesine maruz kaldığı görülmektedir.

Bilindiği üzere tevkî' genellikle tuğra ile birlikte anılmakta ve kullanılmaktadır. İkisi de hükümdarlık alâmeti olarak telâkki edilmektedir.³ Tuğra alâmet olarak, hükümdarın yayınladığı ferman veya menşûr üzerine çekilen (yazılan) bugünkü ifadeyle imza mahiyetindedir. Bu da belgenin muhtevasında verilen emirlerin, duyuruların bizzat sultan tarafından irad edildiği anlamına gelmektedir.⁴ Tevkî'in ise tuğradan farklı bir fonksiyonunun olduğu görülmektedir. XII. yüzyıl müellifi el-Meyhenî yazdığı inşâ kitabında⁵, Büyük Selçuklularda tevkî' tabirinin nişan ve

¹ Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu 2007, s. 217-229.

² Erdoğan Merçil, "Tevkî'", *DİA*, XLI, s. 35-36; Nejat Göyünç, "Tevkî'", *İslâm Ansiklopedisi [İA]*, XII/1, s. 217-219; F. Babinger - [C. E. Bosworth], "Tawkı'", *EP* (İng.), X, 392-393.

³ Erdoğan Merçil, *age*, s. 217; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1984, s. 26.

⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı 1998, s. 71; M. Uğur Derman, "Tuğra", *DİA*, XLI, 2012, s. 336.

⁵ el-Meyhenî, *Destûr-i Debîrî*, nşr. Adnan Sadık Erzi, Ankara 1962, s. 29; Nejat Göyünç, "Tevkî'", *İA*, XII/1, s. 218.

ferman anlamlarında kullanıldığını ifade etmektedir. Nişan anlamında olanlarda *el-Hamdü li'llâhi alâ ni'amih* veya *Hasbiya'llahu vahdeh* gibi Allah'a hamd mahiyetinde ifadeler, ferman için olanlarda ise nâmenin sonunda yazılış sebebinin özetleyen bir metin bulunmaktadır.

Bazı Selçuklu sultanlarının ve vezirlerinin kullandığı tevkî' cümleleri kaynaklarda zikredilmektedir. Sultan Sancar, Irak Selçuklularındaki taht mücadeleleri sırasında çıktığı seferlerden birinde Dergezinî'nin gösterdiği sadakatten dolayı onu kendisinin ve yeğeni II. Tuğrul'un vezirliğiyle ödüllendirmişti. 526 (1131-32) yılında seferden dönerken vezirin acil durumlar için talebi üzerine üzeri tuğralı ve tevkî'li boş kağıtlar verdi. Bu kağıtlarda Sultan Sancar'ın alâmeti tuğra kavsi ile onun üzerinde *Tevekkeltü ala'llah* tevkî'i bulunmaktaydı.⁶ el-İsfahânî⁷ ve onun eserini ihtisar eden el-Bundârî'nin⁸ eserlerinde bu kayıt şöyle geçmektedir: "Ve kânet 'alâmetu Sancar tahte kavsi't-tuğra ve fevka Bî'smi'llâh Tevekkeltu 'ala'llah." Bu cümleyi Uzunçarşılı⁹, "Sancar'ın alâmeti olan *Bî'smi'llâh Tevekkeltü 'ala'llah* sultanın tuğrasının kavsinin altına şu şekilde yazılmakta idi: *Tevekkeltü 'ala'llah / Bî'smi'llah*"; Burslan¹⁰, "Sencer'in alâmeti, altta tuğra kavsi ve üstte *Bî'smi'llâh Tevekkeltu 'ala'llah* (Allah'ın ismiyle başlarım, Allah'a tevekkül ettim)"; Turan¹¹, "Sultan Sencer'in alâmetinin tuğra yayından ve üstünde *Bismillah tevekkeltu 'ala'llah*'dan ibaret olduğunu ..."; Merçil¹² ise, "Sencer alâmeti olan altta tuğra kavsi ve üstte kısa dua cümlesi, 'Bismillâh Allah'a tevekkül ettim' alâmeti (tevkî') ..." diye tercüme etmiş veya anlamışlardır. Bu cümleyi şöyle tercüme etmek herhalde daha isabetli olacaktır: "Sancar'ın alâmeti, tuğra kavsinin altında ve *Bî'smi'llâh*'ın üstündedir: *Tevekkeltü 'ala'llah*." Ancak el-İsfahânî'nin ve ondan naklen el-Bundârî'nin tevkî'in

⁶ al-Bondârî, *İrak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, terc. Kıvameddin Burslan, İstanbul: TTK 1943, s. 155.

⁷ Muhammed b. Muhammed el-İmâd el-Kâtib el-İsfahânî, *Nusratu'l-Fetra ve 'Ustratu'l-Fitra*, neşr. Usâme Mustafa Ukle, II, London: Müessesetu'l-Furkân li't-Turâsi'l-İslâmiyye 2019, s. 175.

⁸ al-Bondârî, *Histoire des Seldjoucides de l'Iraq (Kitâbu Zubdeti'n-Nusrati ve Nuhbeti'l-'Usra)*, neşr. M. Th. Houtsma, Leide: E. J. Brill 1889, s. 166.

⁹ Uzunçarşılı, *age*, s. 26.

¹⁰ al-Bondârî, *age*, terc., s. 155.

¹¹ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara: TTK 2014, s. 23.

¹² Merçil, *age*, s. 219.

belge üzerindeki yeri hakkında verdiği bu kayıt makûl değildir. Çünkü tevkî' cümlelerinin ihtiva ettiği anlamlar dikkate alındığında bunların tuğranın altında değil, üstünde yer alması gerektiği anlaşılır. Nitekim Uzunçarşılı haricindeki müellifler cümleyi alâmetin (tevkî'in) tuğra kavsinin üstünde yer aldığı şeklinde anlamışlardır. Zira aynı geleneğin devam ettiği Osmanlı Devleti'nde sultanların verdiği ferman ve beratlarda *tahmîd*, *temcîd* veya *davet* denilen ilk rüknü teşkil eden tevkî' kelimeleri veya cümleleri hep tuğranın üzerinde hatta belgenin tepesinde bulunmaktadır.¹³

Büyük Selçuklu, Irak ve Türkiye Selçuklu sultanları ile Irak Selçuklularının vezirlerinin tevkî' ifadeleri kaynaklarda verilmiştir. XII. yüzyılda yaşamış meçhul bir müellifin yazdığı *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısas*¹⁴,ta Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu sultanlarının unvan, lâkab, ve künyeleriyle birlikte tevkî' cümleleri de bulunmaktadır. Müellif nüshası günümüze ulaşmayan bu eserin 4 istinsah nüshası bilinmektedir. Bunların en eskisi 751 (1350) tarihli ise de bu nüshada ilgili kısımda tablo çizilmiş ama boş bırakılmıştır.¹⁵ Diğer üç nüshada ve matbû nüshada ise farklılar vardır. Bu durumun yazma nüshalarda sultanlarla ilgili bilgilerin çapraz bir düzende yazılmış olmasından (bkz. Ek 1) ve imlâları birbirine benzeyen kelimeleri müstensihlerin muhtemelen yanlış yazmalarından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Melikü's-Şuarâ Bahar neşri ise eserin Fransa Bibliothèque Nationale nüshasının yayınıdır.

¹³ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, s. 100, 124.

¹⁴ Siegfried Weber – Dagmar Riedel, "Mojmal al-Tawârik wa'l-Qesas", *Encyclopaedia Iranica*: <http://www.iranicaonline.org/articles/mojmal-al-tawarik> (25.12.2023)

¹⁵ Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Orientabteilung, MS pers., Hs. Or. 2371, ist. tar. 4 Şevval 751 (13 Aralık 1350), vr. 154b.

Tablo 1. Mücmelü't-Tevârîh ve'l-Kısas Nüshalarındaki Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu Sultanlarının Tevkî' Listeleri

Sultanlar	BN ¹⁶ (813/1410)	Dublin CBL ¹⁷ (823/1420)	Heidelberg ¹⁸ (Tarihsiz)	M. Bahar neşri ¹⁹
Tuğrul Bey b. Mikâil	İ'timâdî 'ala'llâh.	..... (?)	İ'timâdî 'ala'llâhi vahdeh.	İ'timâdî 'ala'llâh.
Alp Arslan b. Çağrı Bey	İ'tesamtü bi'llâh.	İ'timâdî 'ala'llâh.	Tevekkeltü ale'l-Hayyi'l-lezî lâ yemût.	İ'tesamtü bi'llâh.
Melikşah b. Alp Arslan	İ'timâdî 'ala'llâh.	İ'tesamtü bi'llâh.	İ'tesamtü bi'llâhi vahdeh.	İ'timâdî 'ala'llâh.
Berkyaruk b. Melikşah	İste'antü bi'llâh.	İ'timâdî 'ala'llâh.	İ'timâdî 'ala'llâh.	İste'antü bi'llâh.
M. Tapar b. Melikşah	Tevekkeltü 'ala'llâh.	İste'antü bi'llâh.	İste'antü bi'llâhi vahdeh.	Tevekkeltü 'ala'llâh.
Sancar b. Melikşah	İ'tezadtü bi'llâh.	Tevekkeltü 'ala'llâh.	Tevekkeltü 'ala'llâhi vahdeh.	İ'tesamtü bi'llâh.
Mahmud b. M. Tapar	İ'tesamtü bi'llâh.	İ'tezadtü bi'llâh.	İ'tesamtü bi'llâhi vahdeh.	İ'tesamtü bi'llâh.
Tuğrul b. M. Tapar	İ'timâdî 'ala'llâh.	İ'tesamtü bi'llâh.	İ'tesamtü bi'llâhi vahdeh.	İ'timâdî 'ala'llâh.
Mesud b. M. Tapar	İste'antü bi'llâh.	İ'timâdî 'ala'llâh.	İ'timâdî 'ala'llâhi vahdeh.	İste'antü bi'llâh.
Melikşah b. Mahmud	İste'antü bi'llâh.	İste'antü bi'llâh.	İste'antü bi'llâhi vahdeh.	İste'antü bi'llâhi vahdeh.
Muhammed b. Mahmud	İ'tesamtü bi'llâh.	İ'tesamtü bi'llâh.	İ'tesamtü bi'llâhi vahdeh.	İ'tezadtü bi'llâh.
Süleyman b. M. Tapar	İ'tesamtü bi'llâh.	İste'antü bi'llâh.	İste'antü bi'llâhi vahdeh.	İ'tezadtü bi'llâh.
Arslanşah b. Tuğrul	İ'tesamtü bi'llâh.	İ'tezadtü bi'llâh.	İ'tesamtü bi'llâhi vahdeh.	İ'tezadtü bi'llâhi vahdeh.
Tuğrul b. Arslanşah	İ'tezadtü bi'llâh.	İ'tezadtü bi'llâhi vahdeh.	İ'tesamtü bi'llâhi vahdeh.	İ'tesamtü bi'llâh.

¹⁶ Bibliothèque Nationale de France, MS pers., Ancien fonds 62, vr. 280a (Faksimile neşri: İrec Afşar – Mahmud Omidsalar, Tahran 2001).

¹⁷ Chester Beatty Library (Dublin, İrlanda), MS pers. 322, vr. 104b.

¹⁸ Universitätsbibliothek Heidelberg (Almanya), Cod. Heid. Orient. 118, vr. 236b-237a.

¹⁹ *Mücmelü't-Tevârîh ve'l-Kısas*, neşr. Melikü'ş-Şuarâ Bahar, Tahran 1318, s. 430. Bu kitap eserin Fransa Bibliothèque National nüshasının neşridir. Eserin göremediğimiz son neşri: *Eine persische Weltgeschichte aus dem 12. Jahrhundert*, eds. Seifeddin Najmabadi and Siegfried Weber, Edingen-Neckarhausen, 2000.

Tablo 2. Diğer Kaynaklarda Verilen Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu Sultanlarının Tevkî İfadeleri

Sultanlar	Z. Nişâbüri ²⁰ (581/1185-86)	er-Râvendî ²¹ (603/1206-07)	Yezdî ²² (711/1311-12)	Hasan-ı Yezdî ²³ (855/1451-52)
Tuğrul Bey b. Mikâil ²⁴	(Çomak)	(Çomak)	-	(Çomak)
Alp Arslan b. Çağrı Bey	Yensuru'llâh.	- Yensuru'llâh. ²⁵	Bi-Nasri'llâh ve's-selâm.	Yensuru'llâhi nasren 'azizen.
Melikşah b. Alp Arslan	-	-	İ'tesamtü bi'llâh.	-
Berkyaruk b. Melikşah	İ'timâdî 'ala'llâh.	İ'timâdî 'ala'llâh.	İ'timâdî 'ala'llâhi vahdeh.	-
M. Tapar b. Melikşah	İste'antü bi'llâh.	İste'antü bi'llâh.	İste'antü bi'llâhi vahdeh.	İste'antü bi'llâh.
Sancar b. Melikşah ²⁶	Tevekkeltü 'ala'llâh.	Tevekkeltü 'ale'llah.	Tevekkeltü 'ala'llâh. Ve men yetevekkel 'ala'llâhi kefâh.	-
Mahmud b. M. Tapar	İ'tesamtü bi'llâh.	İ'tesamtü bi'llâh.	İ'tesamtü bi'llâh.	İ'tesamtü bi'llâh.
Tuğrul b. M. Tapar	İ'tezadtü bi'llâhi vahdeh.	-	İ'tezadtü bi'llâh.	Tevekkeltü 'ala'llâh.
Mesud b. M. Tapar	İ'timâdî 'ala'llâh.	İ'timâdî 'ala'llâh.	İ'timâdî 'ala'llâh.	İ'timâdî 'ala'llâh.
Melikşah b. Mahmud	İste'antü bi'llâh.	İste'antü bi'llâh.	İste'antü bi'llâh.	Îlâ iste'antü bi'llâh.

²⁰ Zahîru'd-dîn Nişâbüri, *Selçuknâme*, terc. Ayşe Gül Fidan, İstanbul: Kopernik 2018, s. 87, 91, 104, 111, 123, 124, 125, 135, 136.

²¹ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, terc. Ahmed Ateş, Ankara: TTK 1999, I, s. 96, 135, 149, 163, 196, 215; II, 241, 262, 268, 305.

²² Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî, *Selçukluların Hikâyesi – el-Urâza fi'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye*, İstanbul: Selenge 2020, s. 69, 78, 89, 102, 119, 122, 124, 135, 140, 149, 151, 165.

²³ Bülent Özkuzugüdenli, *Hasan-ı Yezdî'nin Câmi' u't-Tevârîh-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı (Giriş - Farsça metin - Türkçe tercüme)*, Doktora Tezi, MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 87, 89, 130, 302, 303, 310, 312.

²⁴ "Hasbiya'llah." Tuğrul Beğ'in Musul emiri Kureys'e gönderdiği bir mektubun başında kendi eliyle yazdığı bu tevkî cümlesi bulunmaktaydı (Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, seçme, terc. ve değerlendirme Ali Sevim, Ankara: TTK 2011, s. 70); Merçil, *age*, s. 222.

²⁵ Muhammed ibn Ali ibn Süleyman ar-Râwandi, *The Râhat-us-Sudûr wa Âyat-us-Surûr*, neşr. Muhammad Iqbal, London: Luzac & co. 1921, s. 117 (Tercümesinde atlanmıştır).

²⁶ "Bi'smi'llah Tevekkeltü ala'llah" (el-İsfahânî, *age*, II, s. 175; al-Bondârî, *age*, terc., s. 155).

Muhammed b. Mahmud	-	-	İ'timâdî 'ala'llâh.	-
Süleyman b. M. Tapar	-	İste'antü bi'llâh.	İste'antü bi'llâhi vahdeh.	-
Arslanşah b. Tuğrul	-	İ'tezadtü bi'llâh.	İ'tesamtü bi'llâhi vahdeh.	-
Tuğrul b. Arslanşah	-	İ'tezadtü bi'llâhi vahdeh.	-	-

Mücmeliü't-Tevârîh ve'l-Kisâs' dakilerde olduğu gibi diğer kaynaklardaki tevkî' cümlelerinde de farklılıklar bulunmaktadır. Bazı kaynaklar (Bkz. Tablo 2) Tuğrul Beğ'in tevkî'inin çomak olduğunu yazmaktadır. Bu bilginin muhtemelen tuğra ile tevkî'in karıştırılmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.²⁷ Bu makalede de görüldüğü üzere bütün diğer tevkî'ler ile kıyaslandığında çomağın muhteva ve fonksiyon açısından tevkî' olamayacağı aşikârdır. Keza Tuğrul Beğ'in çomağı tuğra olarak kullandığı görüşü de problemlidir. Belki ilk yıllarında kısa bir süre kullanmış olabileceği düşünülebilir.²⁸ Türkiye Selçukluları hariç, diğer Selçuklu sultan ve meliklerinin bizzat darp ettirdikleri sikkelerde tuğra olarak ok-yay veya yay sembolünü kullandıkları bilinmektedir.²⁹ Kirman Selçuklularının kurucusu Kavurd'un misâlleri üzerinde tuğra olarak ok-yay ile küçük bir

²⁷ Nitekim M. Fuad Köprülü, Râvendî'nin verdiği bilgiyi tashih ederek Tuğrul Beğ'in tuğrasının çomak şeklinde ve bunun Selçuklu hanedanının mensup olduğu Kınık boyunun damgası olduğunu ifade etmektedir (M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul: Ötüken 1981, 61).

²⁸ Arslan Yabgu'nun 415 (1025) yılında Kermîne'de darp ettirdiği felslerden birinde yay, 2 ok, yay-ok ve kılıcın yanısıra bir çomak da güç sembolü olarak bulunmaktadır (<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=113500>, 25.12.2023). Bu sitede ve Boris Koçnev'in yayınladığı bir makalede mezkûr sikkelerin Musa Yabgu (/Beygu) tarafından darp edildiği ifade ediliyor ise de türlü sebeplerle bu görüşün isabetli olmadığı ve Arslan Yabgu'ya ait olduğu hakkında bkz. Sadi S. Kucur, "Boris Koçnev'in Makalesi ve İlk Selçuklu Sikkesi: Arslan Yabgu'nun 415 (1525) Yılında Kermîne'de Bastırıldığı Fels", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 20 (Haziran 2024) (Yayınlanacak.)

²⁹ Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 3 (Ankara 1971), s. 435-591, lev. I-XI; Tirkeş Hocaniyazov, *Katalog Monet Gosudarstva Velikikh Sel'dzhukov*, Aşhabad 1979;

<https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=1107> (25.12.2023);

<https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=8355> (25.12.2023);

<https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=11016> (25.12.2023);

<https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=13985> (25.12.2023).

yayın çizilmiş olduğunun ifade edilmesi³⁰ de bu tespiti teyid etmektedir. Diğer dikkat çeken önemli bir husus ise Sultan Alp Arslan'ın tevkî'inin *Mücmel*'in üç nüshasında üç farklı şekilde bulunmasının yanısıra diğer kaynakların üçünde de *Mücmel*'de bulunmayan *Yensuru'llah* olmasıdır.

Muhtelif kaynaklardaki sultanlara ait bu tevkî' cümleleri arasında çok sayıda farklılıkların olduğu görülmektedir. Bu problemin başlıca sebebini yukarıda ifade etmiştik. Diğer bir ihtimal ise bir sultanın saltanatı boyunca birden fazla tevkî' cümlesi kullanmış olabileceğidir.

Vezirlerin de verdikleri veya gönderdikleri belgelerde tevkî' cümleleri bulunmaktadır. Bazı Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu vezirlerinin tevkî'leri kaynaklarda verilmiştir. Bunlarda genellikle verdiği nimetler için Allah'a övgünün (hamd) ifade edildiği görülmektedir. Vezirler sultanlarda olduğu gibi birbirinden farklı değil, genellikle aynı veya aynı anlama gelecek cümleyi tercih etmişlerdir.

Tablo 3. Bazı Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu Vezirlerinin Tevkî' Cümleleri³¹

Vezirler	Tevkî'leri
Nizâmü'l-mülk	el-Hamdü li'llâhi alâ ni'amih.
Izzü'l-mülk b. Nizâmü'l-mülk	Ahmeda'llahe ve'sküruh.
Müeyyidü'l-mülk b. Nizâmü'l-mülk	el-Hamdü li'llâhi ale'n-ni'am.
Fahrü'l-mülk b. Nizâmü'l-mülk	el-Hamdü li'llâhi alâ ni'amâih.
Hatîrü'l-mülk Meybûzî	el-Hamdü li'llâhi alâ ni'amih.
Sa'dü'l-mülk Ebu'l-Mehâsin	el-Hamdü li'llâhi alâ ni'amih.
Ziyâü'l-mülk b. Nizâmü'l-mülk	el-Hamdü li'llâhi'l-mün'im.
Rebîbü'd-devle Ebû Mansûr	el-Hamdü li'llâhi ale'n-ni'am.
Şemsü'l-mülk Osman b. Nizâmü'l-mülk	Ahmedü'llahe alâ ni'amih.
Togan Beğ el-Kaşgarî	Ahmedü'llahe alâ ni'amih.
Celâlü'd-dîn Dergezîni	Zinet-i Mülk

³⁰ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara: TTK 2014, s. 23.

³¹ el-Bondârî, *age*, terc., s. 58, 85, 86, 87, 104, 93, 99, 114, 130.

Türkiye Selçukluları'nda ise tevkî' çeşitlerinden, daha ziyade ferman, menşûr veya beratlardaki tevkî' cümleleriyle karşılaşmaktayız. Kaynaklarda rastlanan "onun tevkî'ini taşımayan hiçbir berat"³², "tevkî'li ferman"³³, "fermanı tevkî' ile süsleyerek"³⁴, "fermanlar cihangüşânın tevkî'ine kavuşunca"³⁵, "tevkî'li menşûr"³⁶, "tevkî'-i hümâyûnla donatarak"³⁷, "menşûr-ı cihânân altın tevkî' ile süslediği zaman"³⁸, "şerefli tevkî'le süslenmiş mektubunda"³⁹, "tevkî'li vezaret ferman ve menşûrunu"⁴⁰ ve "tevkî' koymak"⁴¹ gibi ifadelerden tevkî' alâmetlerinin kastedildiği açıktır.

Sultanların kullandıkları tevkî' cümleleri bazı yazılı kaynaklar ile darp ettirdikleri sikkelerde ve inşa kitabelerinde bulunmaktadır. İbn Bîbî'nin kayıtlarında, I. G. Keyhusrev'in hocası Şeyh Mecdüddin İshak'a yazdığı manzum bir mektubun *Allahu müfettihu'l-ebvâb* tevkî'yle başladığı⁴², münşiler tarafından yazılan II. G. Keyhusrev'in fermanlarının *el-Mülkü li'llâh* tevkî'yle donatıldığı⁴³, IV. Kılıç Arslan'ın ferman metnine *el-Minnetü li'llah* tevkî'ini koyduğu⁴⁴ ifade edilmektedir.

Sikkelerde I. G. Keyhusrev'in tevkî'i hariç diğer tevkî'lerin belli bir tarihten sonra ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. İlhanlı hükümdarı Hülâgû 656 (1258)'da Bağdad'ı işgal edip yağmalamış, tahrip etmiş ve büyük bir katliam

³² İbn Bîbî, *el-Evâmîrî'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, I, Tıpkıbasım, haz. Adnan Sadık Erzi, Ankara: TTK 1956, s. 59; İbn Bibi, *el-Evâmîrî'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, II, Tercüme, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK, s. 2014, s. 87.

³³ İbn Bîbî, Tıpkıbasım, s. 96, 474; İbn Bibi, Tercüme, s. 126, 457.

³⁴ İbn Bîbî, Tıpkıbasım, s. 187; İbn Bibi, Tercüme, s. 212.

³⁵ İbn Bîbî, Tıpkıbasım, s. 220; İbn Bibi, Tercüme, s. 243.

³⁶ Kerimüddin Mahmud, *Müsâmeret ül-Ahbâr Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi*, neşr. Osman Turan, Ankara: TTK 1999, s. 95; Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK 2000, s. 73.

³⁷ İbn Bîbî, Tıpkıbasım, s. 239; İbn Bibi, Tercüme, s. 262.

³⁸ İbn Bîbî, Tıpkıbasım, s. 324; İbn Bibi, Tercüme, s. 336.

³⁹ İbn Bîbî, Tıpkıbasım, s. 424; İbn Bibi, Tercüme, s. 414.

⁴⁰ İbn Bîbî, Tıpkıbasım, s. 538; İbn Bibi, Tercüme, s. 510.

⁴¹ İbn Bîbî, Tıpkıbasım, s. 623; İbn Bibi, Tercüme, s. 577.

⁴² İbn Bîbî, Tıpkıbasım, s. 91; İbn Bibi, Tercüme, s. 121; Turan, *age*, s. 25.

⁴³ İbn Bîbî, Tıpkıbasım, s. 466; İbn Bibi, Tercüme, s. 450.

⁴⁴ İbn Bîbî, Tıpkıbasım, s. 624; İbn Bibi, Tercüme, s. 577.

yapmıştı. İşgal sırasında Abbasi Halifesi el-Müsta'sım bi'llah da katledilmişti.⁴⁵ Bu olay Türkiye Selçuklu sultanlarının darp ettirdiği sikkelerde ilginç bir şekilde yankı bulmuştur. Bir süre halife hayattaymış gibi lâkabı zikredilmeye, lâkabına yer verilmemeye ve *el-Muazzam* ya da *el-Ma'süm* lâkabıyla anılmaya devam etmiştir. Sonra bunlar da kaldırılmış ve onlardan boşalan alana *el-Izzetü li'llâh*, *el-Minnetü li'llâh*, *el-Mülkü li'llâh*, *el-Azametü li'llâh* tevkî' cümlelerinden biri yazılmaya başlanmıştır⁴⁶ (bkz. Tablo 4).

Tablo 4. Türkiye Selçuklu Sultanlarının Sikkelerindeki Tevkî'leri⁴⁷

Sultan	Tevkî'i	Darp yılı
I. G. Keyhusrev	el-Minnetü li'llâh ⁴⁸	601-608
II. İ. Keykâvus	el-Izzetü li'llâh ⁴⁹	658, 660-661
IV. Kılıç Arslan	el-Minnetü li'llâh ⁵⁰	658, 660-665
III. G. Keyhusrev	el-Mülkü li'llâh ⁵¹ el-Minnetü li'llâh ⁵²	665-682 675?
Siyavuş	el-Minnetü li'llâh ⁵³	675-676
II. Mesud (1. salt.)	el-Azametü li'llâh ⁵⁴ el-Mülkü li'llâh ⁵⁵ el-Minnetü li'llâh ⁵⁶	680, 682-697 679, 681-683, 688 696
III. A. Keykubad	el-Minnetü li'llâh ⁵⁷	697-699

⁴⁵ Abdülkadir Yuvalı, "Hülâgü", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XVIII, 1998, s. 474..

⁴⁶ Sadi S. Kucur, "Türkiye Selçukluları Sikkelerinde Unvan, Lâkab ve Künyeler", *Birinci Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve Numismatik Kongresi 25-28 Şubat 2013, Antalya - Bildiriler*, İstanbul: Suna – İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2014, s. 362-363, 366-367. 361-368.

⁴⁷ Yılmaz İzmirlier, *Anadolu Selçuklu Paraları*, İstanbul [2009].

⁴⁸ İzmirlier, s. s. 84-96.

⁴⁹ İzmirlier, s. 244-247, 250-253.

⁵⁰ İzmirlier, s. 258-261-265, 274-279, 282-291, 294-295, 306-317.

⁵¹ İzmirlier, s. 320-371, 674-697.

⁵² İzmirlier, s. 362-363.

⁵³ İzmirlier, s. 398-399.

⁵⁴ İzmirlier, s. 402-409, 413, 416-427, 430-431, 434-467.

⁵⁵ İzmirlier, s. 402-403, 414, 444-445.

⁵⁶ İzmirlier, s. 414-415, 438-439.

⁵⁷ İzmirlier, s. 468-471, 488-491, 494-499.

	el-Azametü li'llâh ⁵⁸ el-Izzetü li'llâh ⁵⁹	699, 700 702
II. Mesud (2. salt.)	el-Mülkü li'llâh ⁶⁰ el-Izzetü li'llâh ⁶¹ el-Azametü li'llâh ⁶²	702-703 702, ? 70x, 705?

Sultanların ve emirlerin inşa ettirdikleri bazı binaların kitabelerinin metinlerinde de tevkî' cümlelerine yer verilmiştir. Bunların diğer kaynaklardaki tevkî' cümleleriyle aynı veya farklı olduğu ya da diğerlerinde rastlanmadığı halde sadece kitabelerde kullanıldığı görülmektedir (bkz. Tablo 5).

Tablo 5. Türkiye Selçuklu Sultanlarının (ve Emirlerinin) Bazı İnşa Kitabelerinde Tespit Edilen Tevkî'leri

	Tevkî'i	Tarih	Bulunduğu yer
el-Emîr İğdişân Hacı İbrahim (I. G. Keyhusrev)	Tevekkeltü ala'llah ⁶³	607	Konya Dokuzun Hanı
? (I. I. Keykâvus)	en-Nasru ve'z-zaferu mina'llah ⁶⁴	613	Antalya Kalesi burcu
I. A. Keykubad	el-Minnetü li'llâh ⁶⁵	622	Antalya, Paşa Camii Sokağı (Bayram eş-Şâmi) kale burcu
		622	Antalya Kalesi, deniz tarafındaki burç
		622	Antalya Kalesi, Balık Pazarı Kapısı Burcu
		622	Antalya Kalesi, İmaret Kapısı (Kara Sungur) Burcu
		623	Alanya Kalesi

⁵⁸ İzmirlier, s. 470-471, 474-475.

⁵⁹ İzmirlier, s. 492-493.

⁶⁰ İzmirlier, s. 500-503.

⁶¹ İzmirlier, s. 504-507.

⁶² İzmirlier, s. 500-501, 504-505.

⁶³ Remzi Duran, *Selçuklu Devri Konya Yapı Kitâbeleri (İnşa ve Tamir)*, Ankara: TTK 2001, s. 33-34.

⁶⁴ Serap Yılmaz – Kemal Tuzcu, *Antalya: Antalya'da Türk Dönemi Kitabeleri*, Haarlem, Hollanda: SOTA 2010, s. 52-54.

⁶⁵ Yılmaz – Tuzcu, s. 126-127, 143-145, 151-154, 164-166; Ali Yardım, *İstanbul'un 550. Fetih Yılı İçin Alanya Kitâbeleri (Tespit, Tescil, Tasnif ve Değerlendirme)*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti 2002, s. 76, 88, 97-98101-102.

		625	Alanya Kalesi, Tophane Burcu
		-	Alanya Kızıl Kule
		-	Alanya Kızıl Kule
	Nasrun mina 'llâhi ve fethun karîb ⁶⁶	626	Alanya Kalesi, Tophane burcu
Atabeg Armağanşah (II. G. Keyhusrev)	el-Mülkü li'llâhi vahdeh. ⁶⁷	637	Antalya Atabeg Armağan Medresesi
II. G. Keyhusrev	Allah ⁶⁸	637	Alanya Müzesi
II. I. Keykâvus	Ve bihî sikati ⁶⁹	648	Antalya Kaleiçi Karatay Dârüssulehâsî
(Sahib Ata) Ali b. el-Huseyn (III. G. Keyhusrev)	Hasbiya'llah ⁷⁰	668	Konya Sahib Ata Hankahı

Sultan I. Keykâvus Sinop'u fethinden sonra tahrip olan burçları emirlerine yeniden inşa ettirmişti. Bu inşa faaliyetlerine ait 612 (1215) tarihli 18 kitabenin 8'inin "... Yüce Allah'ın (lûtfettiği) başarıyla muvafık oldu." (*İttefeka bi-tevfiki'llah / bi-tevfiki'llahi Te'âlâ ...*) cümlesiyle başlamış olması dikkat çekmektedir.⁷¹ Anlam bakımından tevkî mahiyetindeki bu cümlelerden emirlerin (şehir valileri) de kendilerine mahsus bir alâmet olmasa da tevkî kullandıkları söylenebilir.

Türkiye Selçuklularında bunlardan başka tevkî ıstılahı az da olsa ferman, menşûr veya berat ile eş anlamlı olarak da kullanılmıştır. Kaynaklardaki "kendilerine tevkî ulaştığı zaman"⁷², "tevkî gönderilmesi"⁷³ gibi ifadeler bunu göstermektedir. Zira "Menşûr Sahib (Şemseddin)'e sunulunca atından inip secde etti ve tevkî'i öpüp alına koydu."⁷⁴ cümlesi de bunu teyid etmektedir.

⁶⁶ Ali Yardım, s. 94-96.

⁶⁷ Serap Yılmaz – Kemal Tuzcu, s. 176-179.

⁶⁸ Ali Yardım, s. 157-158.

⁶⁹ Yılmaz – Tuzcu, s. 186-188.

⁷⁰ Remzi Duran, s. 61.

⁷¹ Scott Redford, *İktidar İmgeleri Sinop İçkalesindeki 1215 Tarihli Selçuklu Yazıtları*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları 2014, s. 166, 200, 204, 212, 218, 221,225, 228.

⁷² İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, s. 510; İbn Bibi, *Tercüme*, s. 487.

⁷³ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, s. 518; İbn Bibi, *Tercüme*, s. 494.

⁷⁴ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, s. 538; İbn Bibi, *Tercüme*, s. 510.

Bütün bu tevkî' ifadeleri, konuyla ilgili araştırmalarda genellikle Allah'a dua, hamd veya Şükür cümlesi olarak açıklanmaktadır. Ancak tevkî' metinlerinin anlamları tahlil edildiğinde bu izahların isabetli olmadığı, özellikle anlamları açısından ortak bir özelliğe sahip oldukları açıkça görülmektedir. Tuğra dünyevî iktidar sahibinin, gücünün, iktidarının alâmetidir. Ancak müslüman hükümdarların bununla yetinmedikleri, asıl güç ve kudret sahibi olanın Allah olduğunun idrakinde olduklarını, yayınladıkları ferman, menşûr ve beratlarda da bunu tevkî' rüknüyle ifade etme ihtiyacı duydukları anlaşılmaktadır. Nitekim tevkî' metinlerinde hükümdarın dayanağının, sığınağının, güven kaynağının Allah olduğunun veya Allah'tan yardım dilediğinin ifade edildiği ortaya çıkmaktadır (Tablo 1, 2). Dolayısıyla tevkî'lerin dua, hamd veya Őükürden ziyade, sultan veya vezirlerin iktidarlarının, hakimiyetlerinin kaynağını, sınırlarını belirleyen bir mahiyette olduklarını ifade etmek daha isabetli olacaktır. Zira Roma, Eski Mısır ve İran toplumlarında sınırsız, karşı konulamaz bir güce kavuşunca kendilerini yarı tanrı ilan eden hatta tanrılaştıran hükümdarların varlığı bilinmektedir. İşte bu noktada tevkî'in önemi ortaya çıkmaktadır. Tevkî', Müslüman hükümdarların belki bu muhtemel tehlikeye maruz kalmamak için başvurdukları bir tedbirdi. Aslında İslâm inancına uygunluk arz eden bu hükümlerlik telâkkisi aynı zamanda Eski Türkler'deki kud⁷⁵ inancını da çağrıştırmaktadır.

el-Meyhenî⁷⁶ ferman anlamında kullanıldığını ifade ettiği diğerk tevkî' çeşidini nâmenin sonunda yazılış sebebini özetleyen bir metin olarak açıklamaktadır. Bu açıklamayı iki türlü anlamak mümkün görünmektedir. Kast edilen, sultanların ferman veya menşûr metinlerine yazdıkları derkenarlar/çıkmalar⁷⁷ veya belgenin (ferman, menşûr, misâl vs.) bizzat kendisi olabilir. Nitekim kaynaklarda çok açık olmasa da bu iki izaha da uygun düşebilecek örnekler bulunmaktadır.

⁷⁵ Kut için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Ötüken 1997, s. 248-258.

⁷⁶ el-Meyhenî, *age*, s. 29.

⁷⁷ Abbasiler'de böyle bir uygulama vardı. Halifelere sunulan dilekçeler üzerine halife adına divan-ı inşa reisi veya vekili tarafından yapılması gereken işlemlerle ilgili yazılan kısa metinlere tevkî' denmekteydi (Uzunçarşılı, *age*, s. 9; Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, terc. Nejdet Gök, I, İstanbul: İletişim 2004, s. 320).

Mesela *misâl-i tevkî'î*⁷⁸ veya *cevâb-ı müzeyyen-i tevkî'*⁷⁹ ifadeleriyle tanımlanan belgeler birincisine örnek olarak verilebilir. İkinci grup ise çoğunluğu teşkil etmektedir. Bunlar sultan adına yazılıp verilen veya gönderilen *tevkî'* (*tevkî'-i 'âlî*⁸⁰, *tevkî'u's-sultan*⁸¹, *tevkî'un sultâniyyun*⁸², *tevâki' li's-sultân*⁸³), alâmet veya misâl adlarıyla zikredilen resmî belgelerdir. Bu belgeler ferman veya menşûrlardan farklı değildir. Yani belgenin bizzat kendisi *tevkî'* olarak adlandırılmaktadır. Pek tabii bu adlandırma belgenin ihtiva ettiği *tevkî'* alâmeti veya derkenardan (çıkma) kaynaklanmış olmalıdır. Bu çeşit *tevkî'* belgesi verildiği hakkında kaynaklarda çok sayıda kayıt mevcuttur. Bu *tevkî'*ler yıllık tahsisat tevcihi,⁸⁴ iktâ tevcihi,⁸⁵ vali tayini,⁸⁶ şahne azil ve tayini,⁸⁷ veliaht tayini⁸⁸ ile ilgilidir veya muhtelif konular hakkında emirnâmelerdir.⁸⁹

Sultanın bizzat verdiği veya gönderdiği *tevkî'* belgelerinden başka sultandan uzakta bulunduğu vezirde, eyalet valisi meliklerde veya emirlerde ihtiyaç hasıl olduğunda kullanılmak üzere sultana mahsus tuğra

⁷⁸ el-Cüveynî, *Atebetü'l-Ketebe*, neşr. Muhammed Kazvîni – Abbas İkbâl, Tahran 1329hş., s. 95.

⁷⁹ el-Cüveynî, *age*, s. 146.

⁸⁰ el-Cüveynî, *age*, s. 140-141.

⁸¹ al-Bondârî, *age*, neşr., s. 167; al-Bondârî, *age*, terc., s. 156.

⁸² al-Bondârî, *age*, neşr., s. 90; al-Bondârî, *age*, terc., s. 91.

⁸³ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l- Âyân*, neşr. Muhammed Enes el-Hısn – Kâmil Muhammed el-Harrât, XIX, Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye 2013, s. 388; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l- Âyân'da Selçuklular*, seçme, terc. ve değerlendirme Ali Sevim, Ankara: TTK 2011, s. 266.

⁸⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, terc., s. 108.

⁸⁵ el-Cüveynî, *age*, s. 84; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, terc., s. 110, 132; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil'de Selçuklular*, çev. notlar ve açıklamalar Abdülkerim Özaydın, İstanbul: Bilge Kültür Sanat 2022, s. 363; Sadruddin Ebu'l-Hasan Ali ibn Nâsır ibn Ali el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, terc. Necati Lügal, Ankara: TTK 1999, s. 97; al-Bondârî, *age*, terc., s. 21.

⁸⁶ el-Cüveynî, *age*, s. 30-31; İbnü'l-Esîr, *age*, s. 362; Kamâl al-Dîn İbn al-'Adîm, *Buğyat at-Talab fi Târîh Halab – Selçuklularla İlgili Haltercümeleri*, yay. Ali Sevim, Ankara: TTK 1976, s. 252.

⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *age*, s. 319.

⁸⁸ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, terc. Ahmed Ateş, Ankara: TTK 1999, I, s. 181.

⁸⁹ el-Cüveynî, *age*, s. 67-69; al-Bondârî, *age*, s. 91, 156; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, terc., s. 266.

ve tevkî' alâmetli boş kağıtlar bulunmaktaydı.⁹⁰ Ayrıca eyalet valisi olan melik şehzadeler ve vezirler de tevkî' verebilmekteydiler. Horasan valisi şehzade Melik Sancar'ın gelir tahsisi (*idrâr*)⁹¹ ve Nizâmülmülk'ün iktâ tevcihi⁹² bu uygulamaya örnek teşkil etmektedir.

Kaynaklardaki tevkî' ile ilgili bazı kayıtları ise açıklığa kavuşturmak müşkildir. "Ferman ve tevkî'"⁹³ ifadesinde iki kelimenin eş anlamlı olarak, anlamı kuvvetlendirmek, vurgu yapmak için yazılmış olması bir ihtimaldir. Sultan Sancar 1141 yılında Katavan Savaşından sonra Gürgân vilâyetinde başgösteren asayişsizliği gidermek için Müntecebü'd-dîn Bedî' el-Cüveynî'yi görevlendirmiştir. İlgili menşûr metninde fermân ve tevkî' olmadan kimseye bir menn buğday ve bir dinar verilmeyeceği yazılıdır.⁹⁴ Tevkî' ve tuğra hükümdarın hazırlattığı belgede iki ayrı rükün olduğuna göre zikredilen menşûrda ferman kelimesiyle belki de tuğra kastedilmiş olabilir.

Selçuklu Devletlerinde tevkî' ıstılahı üç farklı muamele için kullanılmıştır. Sultanların (ve vezirlerin) verdikleri veya gönderdikleri belgelere ferman, menşûr veya berat gibi bunlarla eş anlamlı olarak tevkî' de denmektedir. Bu belgelerde dünyevî iktidar sahibi olan sultanın tuğrasının üzerine yazılan, onun güvencinin, dayanağının, itimadının, tevekkülünün asıl güç, kudret ve mülk sahibi olduğuna inanılan Allah olduğunu ifade eden cümleciklere de tevkî' denmektedir. Dolayısıyla yaygın olarak dua cümlesi oldukları ifade edilen tevkî' cümlecikleri ile aslında sultanların (ve vezirlerin) güçlerinin kaynağını, hiyerarşik konumlarını, hükümlerini anlayışlarını beyan ettikleri ortaya çıkmaktadır. Bu tevkî' ifadelerine bazı darp ettirilen sikkeler ile inşa kitabelerinde de rastlanmaktadır. Bazı kaynak tercümelerinde ve araştırmalarda tuğra ile karıştırılmış veya eş anlamlı kullanılmış ise de mahiyeti ve fonksiyonu dikkate alındığında tevkî'in tuğra olamayacağı aşikârdır. Az rastlanan diğer bir tevkî' çeşidi ise sultanların kendisine sunulan belgelere konu hakkında yapılması gereken işlemi özlü, kısa cümlelerle yazdığı çıkmalar (derkenârlar)dır.

⁹⁰ al-Bondârî, *age*, terc., s. 155-156.

⁹¹ er-Râvendî, *age*, I, s. 181.

⁹² İbnü'l-Esîr, *age*, s. 174.

⁹³ el-Cüveynî, *age*, s. 31, 69.

⁹⁴ el-Cüveynî, *age*, s. 67-69.

KAYNAKÇA

- AKSARAYÎ, Kerîmüddin Mahmud-i, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK 2000.
- ALPTEKİN, Coşkun, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 3 (Ankara 1971), s. 435-591, lev. I-XI.
- ANONİM, *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısas*, neşr. Melikü'ş-Şuarâ Bahar, Tahran 1318ş.
- _____, *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısas*, Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Orientabteilung, MS pers., Hs. Or. 2371.
- _____, *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısas*, Bibliothèque Nationale de France, MS pers., Ancien fonds 62.
- _____, *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısas*, Chester Beatty Library (Dublin, İrlanda), MS pers. 322.
- _____, *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısas*, Universitätsbibliothek Heidelberg (Almanya), Cod. Heid. Orient. 118.
- BABINGER, F. [- C. E. Bosworth], "Tawkî", *El*, 2nd edition, X, s. 392-393.
- AL-BONDÂRÎ, *Histoire des Seldjucides de l'Iraq (Kitâbu Zubdeti'n-Nusrati ve Nuhbeti'l-'Usra)*, neşr. M. Th. Houtsma, Leide: E. J. Brill 1889.
- AL-BONDÂRÎ, *İrak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, terc. Kıvameddin Burslan, Ankara: TTK 1943..
- DERMAN, M. Uğur, "Tuğra", *DİA*, XLI, 2012, s. 336-339.
- DURAN, Remzi, *Selçuklu Devri Konya Yapı Kitâbeleri (İnşa ve Tamir)*, Ankara: TTK 2001.
- GÖYÜNÇ, Nejat, "Tevkî", *İA*, XII/1, s. 217-219.
- HOCANİYAZOV, Tirkeş, *Katalog Monet Gosudarstva Velikikh Sel'dzhukov*, Aşhabad 1979.
- AL-HUSAİNÎ, Sadr'uddîn Abu'l Hasan 'Ali ibn Nâsribn 'Ali, *Akhbâr 'ud-Dawlat 'is-Saljuqiyya*, neşr. Muhammad Iqbal, Lahore: The University of the Panjab 1933.
- EL-HÜSEYNÎ, Sadrüddîn Ebu'l-Hasan 'Ali ibn Nâsır ibn 'Ali, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, terc. Necati Lügal, Ankara: TTK 1999.
- EL-ISFAHÂNÎ, Muhammed b. Muhammed el-'Imâd el-Kâtib, *Nusratu'l-Fetra ve 'Usratu'l-Fitra*, neşr. Usâme Mustafa Ukle, II, London: Müessesetu'l-Furkân li't-Turâsi'l-İslâmiyye 2019.

- İBN AL-'ADÎM, Kamâl al-Dîn, *Buğyat at-Talab fî Târîh Halab – Selçuklularla İlgili Haltercümeleri*, yay. Ali Sevim, Ankara: TTK 1976.
- İBN BÎBÎ, *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-'Alâiyye*, I, Tıpkıbasım, haz. Adnan Sadık Erzi, Ankara: TTK 1956.
- İBN BÎBÎ, *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-'Alâiyye*, II, Tercüme, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK, s. 2014.
- İBNÜ'L-'ADÎM, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi, Buğyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, çeviri notlar ve açıklamalar Ali Sevim, Ankara: TTK 1989.
- İBNÜ'L-CEVZÎ, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem'de Selçuklular*, çev. Ali Sevim, Ankara 2014.
- İBNÜ'L-ESÎR, *el-Kâmil'de Selçuklular*, çev. notlar ve açıklamalar Abdülkerim Özeydin, İstanbul: Bilge Kültür Sanat 2022.
- KERÎMÜDDİN MAHMUD, Aksaraylı Mehmed oğlu, *Müsâmeret ül-Ahbâr Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi*, neşr. Osman Turan, Ankara: TTK 1999.
- KİRMÂNÎ, Nâsîru'd-dîn Münşî, *Nesâimü'l-Eshâr*, neşr. Celâleddin Urmevî, Tahran 1959.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul: Ötüken 1981.
- KOYMEN, Mehmet Altay, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II: Selçuklu Devri Devlet Teşkilatına Dair Yazılmış Bir Eser Münasebetiyle", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II/2-3, (1964), s. 303-380.
- KUCUR, Sadi S., "Türkiye Selçukluları Sikkelerinde Unvan, Lâkab ve Künyeler", *Birinci Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve Numismatik Kongresi 25-28 Şubat 2013, Antalya - Bildiriler*, İstanbul: Suna – İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2014, s. 361-368.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı 1998.
- MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, Ankara 2007.
- _____, "Tevkî", *DİA*, XLI, s. 35-36.
- EL-MEYHENÎ, Muhammed b. Abdi'l-Hâlık, *Destûr-i Debîrî*, yay. A. S. Erzi, Ankara 1962.
- NÎŞÂBÛRÎ, Zahîru'd-dîn, *Selçuknâme*, terc. Ayşe Gül Fidan, İstanbul: Kopernik 2018.

- ÖZKUZUGÜDENLİ, Bülent, *Hasan-ı Yezdî'nin Câmî'u't-Tevârih-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı (Giriş - Farsça metin - Türkçe tercüme)*, Doktora Tezi, MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2014.
- AR-RÂWANDI, Muhammed ibn Ali ibn Süleyman, *The Râhat-us-Sudûr wa Âyat-us-Surûr*, neşr. Muhammad Iqbal, London: Luzac & co. 1921.
- ER-RAVENDÎ, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhatu's-Sudûr ve Âyetü's-Surûr*, I-II, terc. Ahmed Ates, Ankara: TTK 1999.
- REDFORD, Scott, *İktidar İmgeleri Sinop İçkalesindeki 1215 Tarihli Selçuklu Yazıtları*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları 2014.
- SİBT İBNU'L-CEVZÎ, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, seçme, terc. ve değ. Ali Sevim, Ankara 2011.
- TURAN, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara: TTK 2014.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988.
- WEBER, Siegfried – RIEDEL, Dagmar, "Mojmal al-Tawârik wa'l-Qesas", *Iranica: Encyclopaedia Iranica*
<http://www.iranicaonline.org/articles/mojmal-al-tawarik>
 (25.12.2023)
- YARDIM, Ali, *İstanbul'un 550. Fetih Yılı İçin Alanya Kitâbeleri (Tespit, Tescil, Tasnif ve Değerlendirme)*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti 2002.
- EL-YEZDÎ, Muhammed el-Hüseynî, *Selçukluların Hikâyesi – el-Urâza fi'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye*, İstanbul: Selenge 2020.
- YILMAZ, Leyla - Kemal Tuzcu, *Antalya: Antalya'da Türk Dönemi Kitabeleri*, Haarlem, Hollanda: SOTA 2010.
- YUVALI, Abdülkadir, "Hülâgû", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XVIII, 1998, s. 473-475.
<https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=1107> (25.12.2023).
<https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=8355> (25.12.2023).
<https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=11016> (25.12.2023).
<https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=13985> (25.12.2023).
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=113500>, 25.12.2023

EK 1. Büyük ve Irak Selçuklu Sultanlarının Unvan, Lâkab, Künye ve Tevkî Tablosu (Mücmelü't-Tevarîh ve'l-Kisâs, Bibliothèque Nationale de France, MS pers., Ancien fonds 62, vr. 280a)

طبقه شادین	
نادر القاب و کنیت طغرائی و قبیح السلجوقی و خاندان	
سلطان المعظم	رکن الدنیا وال
سلطان المعظم	مکرم الامام والمسلم
سلطان المعظم	معدن الدنیا وال
سلطان المعظم	رکن الدنیا وال
سلطان المعظم	عماد الدنیا والدين
سلطان المعظم	معدن الدنیا والدين
سلطان المعظم	معین الدنیا وال
سلطان المعظم	رکن الدنیا والدين
سلطان المعظم	عماد الدنیا والدين
سلطان المعظم	معدن الدنیا والدين
سلطان المعظم	غیاث الدنیا وال
سلطان المعظم	معدن الدنیا والدين
سلطان المعظم	رکن الدنیا وال
المسلطان المعظم	رکن الدنیا والدين

Galler Prensi Edward'ın (VII. Edward) İstanbul Ziyaretleri

Sinan ÇAKIR

Dr., İstanbul Türkiye

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5804-504X>
sinancakir1992@gmail.com

Atıf Bilgisi

Çakır, Sinan. "Galler Prensi Edward'ın (VII. Edward) İstanbul Ziyaretleri". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 51 (Bahar 2024), 59-82.

<https://doi.org/10.24058/tki.2024.501>

Geliş Tarihi	15.04.2024
Kabul Tarihi	01.07.2024
Yayın Tarihi	11.07.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	tkidergisii@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

ÖZET

1853-1856 Kırım Savaşı ve 1856 Paris Antlaşması ile başlayan süreçte Avrupa devletleri ile ittifaklar kuran ve kendisi de artık bir Avrupa devleti olarak kabul edilen Osmanlı İmparatorluğu'nun dostluğunu pekiştirdiği ülkelerden biri de Büyük Britanya olmuştur. Kolonileri üzerinde büyük bir tehlike olarak gördükleri Ruslara karşı Osmanlı ile ilişkilerini geliştirmeye önem veren İngiliz Kraliçesi Victoria'nın oğlu ve veliahdı Galler Prensi Edward, 1860'lu yılların başında ve sonunda iki kez İstanbul'u ziyaret etti. 1862 yılındaki ilk ziyareti gayri resmi statüde olan prens, 1869'da Süveyş kanalının açılışı vesilesi ile ikinci kez Doğu seyahatine çıkmış ve ilkinden farklı olarak bu sefer İstanbul'a eşi prenses Alexandra ile resmi bir ziyarette bulunmuştu. Sultan Abdülaziz'in 1867 yılındaki Avrupa Seyahati sırasında ikili ilişkileri oldukça gelişen Edward ve Osmanlı padişahu, 1869'daki ziyarette hem kendi ilişkilerini hem de iki devlet arasındaki ilişkileri en üst seviyelere getirmişlerdi. Edward'ın ikinci ziyareti oldukça görkemli bir şekilde başlayıp bitmişti.

Konu ile ilgili yayınlarda tevki'lerin "dua cümlesi" olduğu söylenmekle yetinildiği ve bunların mahiyetinin tahlil edilmediği görülmektedir. Makalede bu ibarelerin duadan mı ibaret olduğu veya böyle tavsif etmenin yeterli olup olmadığı, daha da önemlisi sultanlar ve bu belgelerin muhatapları için bunların ne ifade etmiş olabileceği, hangi düşünceyle yazılmış olabileceği sorgulanmıştır.

Resmî belgelerdeki bu ibarelere genel diplomatik ilminde davet (invocatio), Osmanlı diplomatikasında ise tahmîd ve temcîd adı verilmektedir. Bu vesile ile bu adlandırmaların isabetlilik nisbeti de değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Sultan Abdülaziz, Prens Edward, Prens Alexandra, Kırım Savaşı (1853-1856), Salıpazarı Sarayı, Naum Tiyatrosu.

Prince Edward Of Wales' (Edward VII) Visits To Istanbul

Sinan ÇAKIR

Dr., İstanbul Türkiye

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5804-504X>
sinancakir1992@gmail.com

Citation

Çakır, Sinan. "Prince Edward Of Wales' (Edward VII) Visits To Istanbul". *The Journal of Turkish Studies*, 51 (Spring 2024), 59-82.

<https://doi.org/10.24058/tki.2024.501>

Date of Submission	15.04.2024
Date of Acceptance	01.07.2024
Date of Publication	11.07.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	tkidergisii@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

ABSTRACT

Great Britain was one of the countries with which the Ottoman Empire, established alliances with European states in the process that started with the Crimean War of 1853-1856 and the Treaty of Paris in 1856 and as a result strengthened friendly relations between the European states and the Ottoman Empire, which was itself accepted as a European state. Edward, Prince of Wales, the son and heir of the British Queen Victoria, who gave importance to improving relations with the Ottoman Empire against the Russians, whom they saw as a great threat to their colonies, visited Istanbul twice in the early and late 1860s. The prince, whose first visit in 1862 was unofficial, went on a second trip to the East on the occasion of the opening of the Suez Canal in 1869. Unlike the first one, this time he made an official visit to Istanbul with his wife, Princess Alexandra. Edward and the Ottoman sultan, whose bilateral relations had developed considerably during Sultan Abdülaziz's European Trip in 1867, had brought both their own relations and the relations between the two states to the highest levels during the visit in 1869. Edward's second visit began and ended magnificently

Keywords

Sultan Abdülaziz, Prince Edward, Princess Alexandra, Crimean War (1853-1856), Salıpazarı Palace, Naum Theater.

Giriş

18. yüzyıl ile birlikte devletlerarası münasebetlerde diplomatik faaliyetler Avrupalı devletlerin önderliğinde önem kazanmaya başladı. Sanat, siyaset, ekonomi ve hukuk alanlarında birçok değişim ve gelişim gerçekleştiren Avrupa'nın bu dönem ile birlikte hızla yükselişe geçmesi diğer devletleri de 'modernleşme' adı altında bu yolu takip etmeye zorladı. Diplomatik faaliyetlerin devletler nezdinde itibarının artması ile beraber bu görevi asırlardır sürdüren elçilerin önemi arttı; ayrıca özellikle 19. yüzyıldan itibaren hükümdarlar ve kraliyet mensupları da diplomasi arenasında bizzat etkin olmaya başladı. Gelen diplomatların unvanlarının yükselmesi ise onların karşılanmasında, ağırklanmasında ve uğurlanmasında bir takım yeni protokollerin ortaya çıkmasına sebep oldu.

Avrupalı devletlerin başını çektiği bu yeni bir dizi protokolün diğer devletlerce benimsenmesi çok uzun sürmedi. Nitekim, Osmanlı İmparatorluğu da 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra kraliyet ailelerine mensup üst düzey misafirleri ağırlarken Avrupalı tarzı kullandı. Osmanlıların 'modernleşme' sürecinde olduğu bir dönem olması itibariyle temel örnek Avrupa idi. Fakat bunun yanı sıra imparatorluğun kendine ait bazı tecrübeleri de mevcuttu. Örneğin, III. Ahmed devrinde (1703-1730) İsveç kralı XII. Karl'ın misafir edilmesi İstanbul'da ağırklanacak üst düzey misafirler için bir emsal teşkil etmişti.¹ Bu ziyaret sonrasında gelen her yeni misafirle acemilikler biraz daha elimine edildi ve bir düzen oturtulmaya çalışıldı. Her yeni gelen ziyarette "bir öncekine şöyle yapıldı buna yapılmazsa ayıp olur" denilerek adeta karşılama, ağırlama ve uğurlama sistemi kendi kendine oluşturuldu.

Henüz bu teamüllerin tam oturtulamadığı bir zamanda gerçekleşen Büyük Britanya Krallığı'nın veliahdı ve Galler Prensi olan Edward'ın 1862'deki 'gayri resmi'² ve 1869'daki 'resmi' İstanbul ziyaretleri bu yazının temel konusudur. Özellikle 1853-1856 Kırım Savaşı sonrası genelde Avrupa ve özelde İngiltere ile oldukça iyi ilişkiler gelişmeye başlamış; savaşın sonunda imzalanan Paris Antlaşması ile Osmanlı bir Avrupa devleti olarak

¹ Hakan T. Karateke, *Padişahım Çok Yaşa*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 181-182.

² Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA), İ.HR., 190/10654, 29 Recep 1278 (30 Ocak 1862).

kabul edilmişti.³ Galler Prensi Edward'ın ziyaretleri ve Sultan Abdülaziz'in 1867'de gerçekleştirdiği İngiltere'yi de kapsayan Avrupa seyahati iki ülke arasındaki ilişkileri oldukça iyi bir seviyeye taşıdı.

Prens Edward'ın İstanbul seyahatleri ile ilgili literatürümüzde pek fazla çalışma yoktur. Sena Belviranlı ve Nuran Kara Pilehvarian'ın *Megaron*'da yayınladıkları bir makalede bu iki ziyaret söz konusu edilmiş fakat siyasi ve sosyal arka plan ayrıntılı bir şekilde ortaya konamamıştır. Zira arşiv belgelerini ve dönemin gazetelerini de pek fazla kullanmayan iki yazar genel itibariyle Prens'in gezdiği yapılara odaklanmış ve Osmanlı teşrifatındaki durumu ifade etmişlerdi.⁴ İngilizce literatürde ise bu konuyu doğrudan ele alan ve birisi birincil el kaynak sayılabilecek iki eserden söz etmek mümkündür. Sophie Gordon'un kraliyet fotoğrafçısı Francis Bedford'un koleksiyonu üzerinden oluşturduğu eserinde Edward'ın Ortadoğu'ya yaptığı seyahatler ele alınmıştır. Eser, Prens'in İstanbul seyahatinin mahiyetini ortaya koyma açısından oldukça eksiktir ve sadece misafir tarafın görüşlerini içermektedir.⁵ Prensle beraber 1869 yılındaki ikinci ziyarete gelen ve günlük tutan William Howard Russell'in eseri ise birincil el kaynak olması münasebetiyle oldukça değerlidir. Ayrıntılı olmakla beraber Gordon'un eserindeki tek taraflı bakış açısı burada da mevcuttur ki günlük olarak tutulması sebebiyle bu anlaşılabilir bir durumdur.⁶

Bu yazının ana amacı yukarıdaki eserlerden yararlanarak ve onların eksik bıraktığı yerleri tamamlayarak Galler Prensi Edward'ın 1862 ve 1869'daki iki ziyaretinin tüm yönleri ile ortaya koymaktır. Bu minvalde bu ziyaretlere alt yapı oluşturduğunu düşündüğümüz 1853-1856 Kırım savaşı yıllarında başlayan Osmanlı-İngiliz ittifakından ve Edward'ın kişiliğinden söz edilerek konuya başlanılacaktır. Daha sonrasında ise 1862 yılındaki 'gayri resmi' ilk seyahat tüm yönleri ile tafsilatlı bir şekilde ortaya

³ Kemal Beydilli, "Paris Antlaşması", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 34, İstanbul, 2007, s. 171.

⁴ Sena Belviranlı, Nuran Kara Pilehvarian, "İngiltere Velihtı Prens Edward (Kral VII. Edward)'ın 1862 ve 1867 Yıllarındaki İstanbul Ziyaretleri ve Gezdiği Yapılar Çerçevesinde Osmanlı Teşrifatındaki Değişimler", *Megaron*, Vol. 13, Sayı: 4, 2018, s. 608-622.

⁵ Sophie Gordon, *Cairo to Constantinople, Francis Bedford's Photographs of the Middle East*, Royal Collection Trust, 2013.

⁶ William Howard Russell, *Diary in the East*, George Routledge and Sons, London, 1869.

konacaktır. Sonunda ise 1869'daki 'resmi' ziyaret söz konusu edilecek ve bunun 'gayri resmi' ziyaretten farklılıkları gösterilmeye çalışılacaktır. Özel konukların ağırlanmasının kesin kalıplara oturtulabilmesinin II. Abdülhamid döneminde mümkün olduğu düşünülecek olursa⁷ bu dönem öncesi gerçekleşen Prens Edward'ın ziyaretlerinin bu kalıplar ile değerlendirilmesi hatalı olabilir. Bu sebeple Osmanlıların misafir ağırlamada kullandıkları teşrifat ve protokolün nasıl uygulandığına da bu bölümler içerisinde bakılacak ayrı bir bölüm açılmayacaktır.

Prens Edward Ve Ziyaretler Öncesi Osmanlı-İngiliz İlişkileri

Prens Edward'ın 1862 ve 1869 yıllarındaki Doğu seyahatlerinin arka planının tam olarak ortaya konması için Edward'ın kendisinden ve Osmanlı-İngiliz ilişkilerinden bahsetmekte fayda vardır. 9 Kasım 1841 tarihinde Kraliçe Victoria ve Prens Albert'in ikinci çocukları ve en büyük oğlu olarak Buckingham Sarayında dünyaya gelen Albert Edward, tahta namzet olması sebebiyle Galler Prensi unvanını aldı.⁸ Yabancı literatürde tahta oturacağı 1901 yılına kadar büyük skandallara imza attığı ve oldukça müsrif olduğuna dair bir görüş birliği söz konusudur.⁹ Bu sebeple Prens babası ve annesi ile arasının pek iyi olmadığı vurgulanmaktadır.¹⁰ Edward'ın olgunlaşmasında, bu hızlı hayatının durulmasında ve özellikle annesi ile arasının düzelmesinde iki dönüm noktası vardı. Birincisi, babasının 1861'deki ölümü ve diğeri de 1863'teki Danimarka Prensesi ile yaptığı evliliği idi.¹¹ Lükse düşkünlüğü ve müsrifliği pek de düzelmediği anlaşılan Prens, bu olaylardan sonra en azından skandallardan uzak durmaya çalıştığı gözlenmektedir.

Edward, prensliği döneminde birçok gezi yaptı. Özellikle babası Albert'in bu gezilere çıkması için oğlunu sürekli teşvik ettiği, onu bu şekilde İngiltere'deki kötü çevresinden uzaklaştırmak istediği bilinmektedir. Ayrıca Kraliçe Victoria ve Prens Albert'in veliaht oğullarını sık sık ziyaretlere

⁷ Hakan T. Karateke, *Padişahım Çok Yaşa*, s. 188-189.

⁸ J. B. Priestly, *The Edwardians*, Heinemann, London, 1970, s. 9.

⁹ Gordon Brook-Shepherd, *Uncle of Europe*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1976, s. 51-58.

¹⁰ Elizabeth Longford, *Queen Victoria, Born to Succeed*, Cilt: I, Harper & Row, New York, 1964, s. 314.

¹¹ Gordon Brook-Shepherd, *Uncle of Europe*, s. 35-36.

göndermesinin arka planında monarşinin yeniden ülkede etkin rol oynaması istekleri de bulunmaktaydı.¹² 1862'deki ilk doğu seyahatini yapmadan önce Avrupa ve Amerika'ya iki seyahat yapan Edward, ileride eşi olacak Danimarka Prensesi ile de bu ziyaretler vesilesi ile tanışmıştı. 1862 yılındaki ilk doğu gezisinden önce Prenses Alexandra¹³ ile nişanlandılar. Edward gezide iken, prenses Londra'da Kraliçe Victoria'nın yanında ikamet etti.¹⁴ Prens seyahatten döndükten sonra 1863'te evlilik gerçekleşti ve bu münasebetle Sultan Abdülaziz, İngiliz kraliçesine bir kutlama mesajı yolladı.¹⁵

Edward'ın doğu seyahati de diğer gezileri gibi anne ve babasının istekleri üzerine oldu. Tahta çıkmadan evvel özellikle doğu ile ilgili bilgi edinmesini istemeleri ise ilginç olduğu kadar konjonktür incelendiğinde bir o kadar da mantıklıdır. Coğrafi keşifler ve sanayi inkılabından sonra başlayan koloni yarışlarında İngiltere, özellikle 18. yüzyılın sonundan itibaren liderliği ele almıştı. 19. yüzyılda dünya üzerinde hüküm sürdüğü yerler itibarıyla 'Güneşin hiç batmadığı ülke' unvanı ile anılan Britanya Krallığı'nın doğudaki hammadde ve pazarları için en büyük tehlike Rusya idi. Rusların Osmanlıların da en büyük rakiplerinden birisi olması hasebiyle özellikle 19. yüzyılın ortalarından itibaren İngiltere ve Osmanlı arasında bir yakınlaşma söz konusu oldu. Bu yakınlaşmanın zirvesi ise 1853-56 Kırım Savaşı'nda yapılan ittifak ve ardından Paris Antlaşması ile Osmanlı'nın bir Avrupa devleti sayılmasıydı. Lord Palmerston'un 1 Mart 1848'de mecliste yaptığı bir konuşmada kullandığı "İngiltere'nin daimî düşmanları ve dostları yoktur, daimî olan çıkarlarıdır"¹⁶ sözü çerçevesinde ilerleyen İngiliz politikası içerisinde 1853'te başlayan süreçte Osmanlılar ve İngilizler karşılıklı çıkarları sebebiyle oldukça yakınlaşmışlardı. Politik düzeydeki bu yakınlaşma, gerçekleşen üç ziyaret ile oldukça sıkı bağların kurulmasına vesile olmuştu. Bunlar 1862 ve 1869'daki Edward'ın İstanbul ziyaretleri ve

¹² Matthew Glencross, *The State Visits of Edward VII*, Palgrave Macmillan, New York, 2016, s. 21-22.

¹³ Alexandra Caroline Marie Charlotte Louise Julia; (1 Aralık 1844 – 20 Kasım 1925).

¹⁴ Philippe Jullian, *Edward and the Edwardians*, Translated from French by Peter Dawney, The Vikings Press, New York, 1967, s. 30.

¹⁵ BOA, HR. SFR.3, 79/1, 13 Haziran 1863 (25 Zilhicce 1279).

¹⁶ "We have no eternal allies, and we have no perpetual enemies. Our interests are eternal and perpetual, and those interests it is our duty to follow.", <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1848/mar/01/treaty-of-adrianople-charges-against>, Erişim Tarihi: 06.06.2020.

Sultan Abdülaziz'in 1867'deki Avrupa gezisinin planına eklediği Londra seyahatiydi.

Burada şunu da belirtmek gerekir ki 1853-56 ittifakı ile başlayan ve inceleyeceğimiz 1869 yılına kadar olan süreçte Osmanlı ile İngiltere arasındaki ilişkilerin hep dostane geçtiğini düşünmek oldukça naif bir düşünce olacaktır. Özellikle Mısır üzerinden iki devlet arasında zaman zaman krizler yaşanmakta idi. Prens Edward'ın 1869 yılındaki ikinci doğu ziyaretinin ana nedeni olan Süveyş Kanalı'nın yapım aşaması sırasında Mısır üzerinde yaşanan birkaç siyasi kriz buranın konusu olmaması itibarıyla derinlemesine incelenemeyecek olsa da bahse değerdir. Nitekim Sultan Abdülaziz'in 1863 yılındaki Mısır Seyahatinin arka planında da bu siyasi çekişmeler vardı.¹⁷

1862 İstanbul Seyahati

Aslında 1861 yılı içinde yapılması planlanan Edward'ın ilk doğu gezisi babasının vefatı üzerine biraz ertelenmek zorunda kaldı. Bu ilk ziyaretin temel amacı tahta namzet olan Prens'in Doğu ile ilgili bilgi edinmesi ve buradaki siyasi düzeni bizzat müşahade etmesiydi. Fakat aynı zamanda daha önce de belirtildiği üzere çalkantılı bir hayatı olan Edward'ın bu ziyaretler ile hem sosyal çevresinden izole edilmesi hem de olgunlaşması hedeflenmekteydi. Nitekim bu durum Osmanlı tarafına bile "...memalik-i şarkiyede seyr ü seyahat eylesini ziyadesiyle arzu iden zevci müteveffa prens Albert'in temennisine riayeten Prens müşarünileyh cevaplarının bila tehir işbu seyahate mübaşeret etmesi üzerine"¹⁸ şeklinde yansımıştı. Hatta Edward'ın gezisinin babasının planı olduğuna dair bilgiler Osmanlı basınında dahi yer buldu.¹⁹ Bu münasebetle başlayan seyahat tıpkı Avrupa ve Amerika seyahatleri gibi gayri resmi bir statüde gerçekleşti. Nitekim Prens Doğu seyahatine çıkarken de diğerlerinde olduğu gibi kendi adını ve resmi unvanını değil 'Baron Renfrew'²⁰ adını kullandı.²¹

¹⁷ Sinan Kaya, "Sultan Abdülaziz'in 1863 Mısır Seyahati", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 2015, s. 14-38.

¹⁸ BOA, HR.TO., 55/3, 30 Ocak 1862 (29 Recep 1278).

¹⁹ *Journal de Constantinople*, nr. 1878, 26 Mayıs 1862, s. 2.

²⁰ Prens gayri resmi ziyaretlerinde 'Baron Renfrew' ya da 'Earl of Chester' takma isimlerini kullanmaktaydı (J. B. Priestly, *The Edwardians*, s. 22).

²¹ "Müşarünileyh Lord Renfrew namıyla tebdilen seyahat edecek...", (BOA, HR.TO., 55/3, 30 Ocak 1862 (29 Recep 1278)).

Seyahatin gayri resmi olması bu dönemde yeni yeni oluşmaya başlayan üst düzey konukların misafir edilmesi teamüllerinin nasıl olacağı konusunda Osmanlı ve İngiltere resmi makamları arasında bir dizi görüşmelere sebep oldu. Yukarıda belirtildiği üzere bu konuda da Avrupa'yı birinci örnek olarak alan Osmanlılar, Prens daha gelmeden karşılanması ve misafir edilmesi hususlarında İngiliz Büyükelçisi Henry Bulwer üzerinden İngiltere hükümeti ile görüşmeler yaptı. Bu görüşmeler sonrasında Prens karşılanacağı Çanakkale'den itibaren burada nerede kalacağı ve gezdiği yerlerde nasıl karşılanacağına dair bir plan çıkarıldı. Örneğin teamüllere göre Çanakkale'de top atışları ile karşılanması gerekirken,²² ziyaretin gayri resmi olması münasebetiyle Biga mutasarrıfına gönderilen emirle top atışlarının yapılmaması söylendi.²³ Yine aynı minvalde Çanakkale'ye gelmeden önce İzmir'e uğrayacak kafilenin top atışı yapılmadan karşılanması ama gerekli ihtiramın da gösterilmesi istendi.²⁴

Bu seyahatin gayri resmi olması ve Prens'in takma isimle seyahat etmesi gezinin gizli tutulması ile ilgili değildi. Gezinin mahiyetinin böyle olması misafirin ağırlanması ile ilgiliydi. Nitekim Osmanlı yönetimi seyahat boyunca dolaşmak istenilen yerlerde rahatça gezmesini ve güvenliğini sağlamış, Edward'ı resmi misafirlere uygulanan teamüllerin dışında ağırlamıştı. 6 Şubat 1862 tarihinde Francis Bedford'un da fotoğrafçı olarak içinde bulunduğu kabile ile İngiltere'den yola çıkan Prens, Viyana üzerinden Triyeste'ye oradan da Mısır'a geçti.²⁵ Mısır'dan sonra Suriye tarafına kara yolu ile gezisini genişleten Edward'ın gezmek istediği yerlerde kolaylık sağlanmasına ve Prense saygıda kusur edilmemesine dair yazıların daha öncesinde merkez tarafından ilgili yerlere gönderilmiş olduğu yukarıda bahsi geçen İzmir ile alakalı belgenin içeriğinden anlaşılmaktadır. Kara yolu ile Beyrut ve Şam'a kadar giden²⁶ Prens daha sonrasında tekrar deniz yolculuğuna devam etti. Gemi ile Rodos'a ve ardından İzmir'e geçen Prens ve maiyeti,²⁷ 19 Mayıs'ta Çanakkale'de içinde İngiliz Elçi Henry Bulwer ve

²² Hakan T. Karateke, *Padişahım Çok Yaşa*, s. 188.

²³ BOA, HR.MKT., 396/93, 14 Ramazan 1278 (15 Mart 1862).

²⁴ BOA, A.İMKT.UM., 566/100, 20 Zilkade 1278 (19 Mayıs 1862).

²⁵ Sophie Gordon, *Cairo to Constantinople, Francis Bedford's Photographs of the Middle East*, s. 19.

²⁶ *Journal de Constantinople*, nr. 1875, 22 Mayıs 1862, s. 3.

²⁷ Philip Magnus, *King Edward the Seventh*, William Clowes & Sons, London, 1964, s. 55.

birkaç üst düzey Osmanlı bürokratu olan *Taif* isimli Osmanlı vapuru ile karşılandı.²⁸

Osborne isimli yatıyla 20 Mayıs Salı günü öğleden sonra 16.00 sularında İstanbul'a ulaşan kafile Dolmabahçe yakınlarında sadrazam, hariciye nazırı ve kaptan paşa tarafından karşılandı ve teamüllere uygun bir şekilde misafirler İngiliz gemisinden bir Osmanlı vapuruna geçirilerek Dolmabahçe önüne çıkarıldı.²⁹ Karada Serasker Paşa tarafından karşılanan Prens ve maiyeti doğruca Sultan Abdülaziz'in huzuruna çıkarıldı.³⁰ Kısa bir görüşmeden sonra İstanbul'da kalacağı süre içinde ikamet edeceği İngiliz Elçiliği binasına geçti. Prens'in ikamet yerinin belirlenmesi normal teamüllerin dışında gelişen bir husustu. Zira normalde, gelenler Beykoz, Göksu, İhlamur kasırlarında; Şale köşkünde veya Beylerbeyi ve Dolmabahçe saraylarında misafir edilirdi.³¹ İkamet yeri olarak teamüllerin dışında bir mekânın belirlenmesi muhtemelen ziyaretin gayri resmi statüde olması ile ilgiliydi. İlk görüşmeden birkaç saat sonra adet olduğu üzere Sultan Abdülaziz, Sadrazam Ali Paşa ve Kaptan Paşa iade-i ziyaret için İngiliz Elçiliğine geçtiler.³²

Bu ziyaretin gayri resmi olması Edward'ın İstanbul'daki aktivitelerini ve buralardaki katılımcı sayılarını da etkiledi. Örneğin İstanbul'a gelen misafirlere Cuma selamlığı töreni muhakkak izlettirilirken, Edward ilk ziyaretinde bu töreni izlememişti. Ziyaretin her kısmını ayrıntılı anlatan gazetelerin bu yönde hiçbir beyanat vermemesi de bunu destekler mahiyettedir.³³ Bu tip kimi farklılıklar olsa da İstanbul'a yapılan

²⁸ *Tercüman-ı Ahval*, nr. 184, 21 Zilkade 1278 (20 Mayıs 1862), s. 1.

²⁹ Hakan T. Karateke, *Padişahım Çok Yaşa*, s. 188.

³⁰ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 388, 22 Zilkade 1278 (21 Mayıs 1862), s. 1.

³¹ Hakan T. Karateke, *Padişahım Çok Yaşa*, s. 189.

³² *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 388, 22 Zilkade 1278 (21 Mayıs 1862), s. 1; *Journal de Constantinople*, nr. 1874, 21 Mayıs 1862, s. 2; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 185, 23 Zilkade 1278 (22 Mayıs 1862), s. 1.

³³ Her ne kadar *Osmanlı İmparatorluğu'nda Diplomasi ve Ağırhama* isimli eser ve Sena Belviranlı ile Nuran Kara Pilehvarian Edward'ın padişahın Cuma selamlığını izlediğini belirtirlerse de prensin ne yaptığını gün gün yazan dönemin Osmanlı basınında buna dair en ufak bir bilgi olmaması selamlığı izlemediği görüşünü kuvvetlendirmektedir (*Osmanlı İmparatorluğu'nda Diplomasi ve Ağırhama*, Hazırlayanlar: Melek Özyetgin, Ayşe Ersay Yüksel, E. Tuğçe Kurt, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2023, s. 99; Sena Belviranlı, Nuran Kara Pilehvarian, "İngiltere Velihtı Prens Edward (Kral VII. Edward)'ın 1862 ve 1867 Yıllarındaki İstanbul Ziyaretleri ve Gezdiği Yapılar Çerçevesinde Osmanlı Teşrifatındaki Değişimler", *Megaron*, Vol. 13, Sayı: 4, 2018, s. 614).

ziyaretlerde gezilen yerler hemen hemen belli gibiydi. Nitekim Edward da 1850'li ve 1860'lı yıllara ait turist rehberlerinde yazılı olan³⁴ İstanbul'da gezilecek yerleri ziyaret etmişti. Edward'ın bu ilk ziyaretinin diğer bir farklı yönü de ziyaretlere eşlik edenlerdi. Resmi ziyaretlerde gezilen yerlerde misafirin yanında üst düzey bürokratlar da yer alırken, Edward'ın ilk ziyaretinde sadece mihmandar ve güvenliğinden sorumlu kişiler yer aldı. Fakat bunun yanında Edward üst düzey bürokratlarla da ziyafetler vasıtası ile bir araya geldi. Nitekim Edward'ın ziyareti boyunca yaptıklarını gün gün inceleyecek olursak bunlar daha açık şekilde ortaya konulabilir.

Diplomatik bir ziyaretten ziyade turistik bir gezi olan 1862 gezisinin sadece önemli faaliyetleri gazetelere yansımıştı. Bu sebeple bazı günlerde çok az ziyaret olması nedeniyle gazetelerde fazla bilgi verilmemesi o günlerde daha çok alışveriş ve keyfi gezilerin olduğuna delaletti. Prens Edward, 21 Mayıs Çarşamba günü silahhaneyi ve sonrasında ise Kaptan Paşa Mustafa Paşa'yı ziyaret etti; 22 Mayıs'ta Kapalı Çarşı, Ayasofya ve Sultanahmet'i gezdi³⁵ ve akşam elçilikteki yemekte Fransa, Avusturya ve Rusya sefirlerinin yanı sıra Sadrazam ve Kaptan Paşa ile görüştü;³⁶ 23 Mayıs Cuma günü ise Topkapı Sarayı'nı ziyaret etti ve Pera'daki bir derviş tekkesinde mistik bir dans ritüeli olan sema gösterisini izledi. Kafilenin fotoğrafçısı Francis Bedford gezilen yerlerde fotoğraflar çekerken Topkapı'da bazı hanedan mensuplarının kalması sebebiyle görüntü alamadı.³⁷ 24 Mayıs günü Büyükelçi Henri Bulwer ile Belgrad ormanında yürüyüş yapan Prens akşam yemeği için Sadrazam Ali Paşa'nın Kanlıca'daki yalısına geçti.³⁸

25 Mayıs Pazar günü Prens için oldukça yoğun bir gündü. Sabah Pera'daki İngiliz Şapelinde ayine katılan Prens, öğleden sonra ise Üsküdar'a geçerek buradaki İngiliz Mezarlığını ziyaret etti. Bu mezarlık Kırım Savaşı sırasında ölen İngiliz askerler için yaptırılmıştı. Edward'ın gezi planında

³⁴ Kemal Beydilli, "İmparatorluğun Son Yüzyılında İstanbul", *Osmanlı İstanbulu*, eds. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, Cilt: 2, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2014, s. 32-33; Haluk Dursun, "Osmanlı Devleti'nde Turizm Gelişimine Dair Bazı Gözlemler", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 16, İstanbul, 2007, s. 69.

³⁵ *Journal de Constantinople*, nr. 1877, 24 Mayıs 1862, s. 2.

³⁶ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 389, 23 Zilkade 1278 (22 Mayıs 1862), s. 1.

³⁷ Sophie Gordon, *Cairo to Constantinople, Francis Bedford's Photographs of the Middle East*, s. 199.

³⁸ *Journal de Constantinople*, nr. 1878, 26 Mayıs 1862, s. 2.

İstanbul sonrası Atina ve Marsilya vardı. Fakat mezarlık ziyareti sonrası Edward Atina'dan önce Kırım'a geçmek istedi. Diplomatik olarak bunun değerlendirilmesi sonucu Kırım Savaşının üzerinden çok zaman geçmeden İngiliz Prens'in böyle bir gezi yapmasının provokatif olacağı düşünülerek Prens'in isteğine İngiliz yetkililerince izin verilmedi ve daha öncesinde belirlenen rotaya uyması kararlaştırıldı.³⁹

Prens'in Sultan Abdülaziz ile ikinci görüşmesi ise ayrılmadan bir gün önce prens adına verilen bir yemekte oldu. Küçüksu Kasrı'nda verilen ziyafette Sultan Abdülaziz'in yanı sıra sadrazam ve tüm nazırlar da hazır bulundu. Padişah ile ikinci ve son görüşmesi olan bu ziyafet için oldukça büyük masraf yapıldı. Şöyle ki, Prens'in karşılanması için *Taif* Vapurunun Çanakkale'ye gönderilmesinden itibaren Prens İstanbul'dan ayrılana kadar harcanan toplam meblağ 93.541 kuruştı. 26 Mayıs Pazartesi günü prens adına Küçüksu Kasrı'nda verilen yemek için ise toplamda 12.603 kuruşluk masraf yapıldı ve tüm bu masraflar maliye nezaretince karşılandı.⁴⁰ Son gün Abdullah Biraderler'in İstanbul'daki stüdyosunu ziyaret edip hatıra fotoğrafı çektiren Prens Edward daha sonrasında İstanbul'dan ayrılmak için hazırlıklara başladı.⁴¹ Sultan Abdülaziz Prens'e birinci rütbeden bir kıta nişan takmanın⁴² yanı sıra çeşitli kıyafetler ve işlemeli bir nargile hediye etti.⁴³ Sadrazam, Kaptan Paşa ve Serasker Paşa Edward'ın veda yemeğine katılmak üzere İngiliz Elçiliğine gittiler. Daha sonrasında prens ve maiyeti saat 18.30 sularında Dolmabahçe'den *Osborne* isimli yatlarına binerek Atina'ya doğru yola çıktılar. Bu sırada *Fethiye* isimli Osmanlı gemisi İngiliz gemisini top atışları ile selamladı.⁴⁴ 27 Mayıs'ta İstanbul'dan ayrılan Prens,

³⁹ Stanley Weintraub, *The Importance of Being Edward, King in Waiting 1841-1901*, John Murray, London, 2000, s. 110.

⁴⁰ BOA, İ.HR., 193/10901, 3 Muharrem 1279 (1 Temmuz 1862).

⁴¹ Bu fotoğraflar daha sonra bir albüm yaptırılıp armağan olarak İngiltere'ye gönderilmiştir (Sena Belviranlı, Nuran Kara Pilehvarian, "İngiltere Veliatı Prens Edward (Kral VII. Edward)'ın 1862 ve 1867 Yıllarındaki İstanbul Ziyaretleri ve Gezdiği Yapılar Çerçevesinde Osmanlı Teşrifatındaki Değişimler" s. 615).

⁴² *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 391, 27 Zilkade 1278 (26 Mayıs 1862), s. 1; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 187, 28 Zilkade 1278 (27 Mayıs 1862), s.1.

⁴³ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 392, 28 Zilkade 1278 (27 Mayıs 1862), s. 1; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 188, 30 Zilkade 1278 (29 Mayıs 1862), s.1; *Journal de Constantinople*, nr. 1881, 29 Mayıs 1862, s. 2.

⁴⁴ *Journal de Constantinople*, nr. 1881, 29 Mayıs 1862, s. 2.

sırasıyla Atina ve Marsilya'ya da uğradı ve 14 Haziran'da Londra'ya geri döndü.⁴⁵

Neredeyse tüm yabancı literatür prensin ilk Doğu seyahatinin sosyal açıdan en eğlenceli ve hareketli kısmının İstanbul olduğu yönünde görüş birliğindedir.⁴⁶ Her ne kadar resmi bir ziyaret olmasa da Osmanlı tarafı her türlü kolaylığı sağlamış ve şahsi masraflar hariç prensin harcamalarını karşılamıştı. İki devlet de prensin burada olmasını aralarındaki ilişkileri iyileştirmek için bir adım olarak görmüştü. Kraliçe Viktoria'nın doğum günü şerefine küçük borçları veya suçları olduğu için hapiste olan İngiliz tebaa serbest bırakılmış ve bu haber Edward'a iletilerek Kraliçe'ye ulaştırılmıştı.⁴⁷ Ayrıca ziyaret boyunca gösterilen yoğun ilgi sebebiyle hem prens hem de İngiltere Devleti memnuniyetlerini bildiren yazılar göndermişlerdi.⁴⁸

1869 İstanbul Ziyareti

1869 yılı, Süveyş Kanalı'nın açılışı vesilesiyle birçok misafirin İstanbul'a da uğradığı ve burada ağırlandığı oldukça istisna bir yıl olmuştu.⁴⁹ Gelen misafirler arasında Galler Prensi Edward da bulunmaktaydı. Prens'in ikinci ziyareti birkaç yönden ilkinden farklıydı. Her şeyden önce bu ziyaret turistik bir gayri resmi geziden ziyade resmi bir ziyaretti. 1869 yılında açılan Süveyş Kanalı'nın açılış törenine katılmak üzere yola çıkan Büyük Britanya temsilcisi, ilk Doğu seyahatindeki rotayı aynen takip etmişti. Hatta ilk seyahatinde gitmek istemesine rağmen izin verilmeyen Kırım da bu sefer gezi planına dahil edilmişti. Yine ilk ziyaretinden farklı olarak bu sefer evli bir adam olarak seyahate çıkan prensin eşinin de yanında olması ziyareti baştan sona farklı bir hale getirmişti. Gerek bu seyahatin resmi olması hasebiyle devlet tarafından daha çok rapor tutulması gerekse de Prens'in yanında bulunan William

⁴⁵ Badr El Hage, "A Tour in the East", *Cairo to Constantinople, Francis Bedford's Photographs of the Middle East*, Ed. Sophie Gordon, Royal Collection Trust, 2013, s. 46.

⁴⁶ Philip Magnus, *King Edward the Seventh*, s. 56; Christopher Hibbert, *The Royal Victorians King Edward VII, His Family and Friends*, J.B. Lippincott Company, New York, 1976, s. 54; Sophie Gordon, *Cairo to Constantinople, Francis Bedford's Photographs of the Middle East*, s. 183.

⁴⁷ *Journal de Constantinople*, nr. 1882, 30 Mayıs 1862, s. 2.

⁴⁸ BOA, İ.HR., 193/10934, 13 Muharrem 1279 (11 Temmuz 1862).

⁴⁹ Adnan Giz, "19. Asırda İstanbul'u Ziyaret Eden Batılı Prenslar ve Hükümdarlar", *Hayat Tarih Mecmuası*, Yıl: 5, Sayı: 1, İstanbul, 1969, s. 24.

Howard Russel'in seyahati bir günlük gibi kaydetmesi sebebiyle 1869 ziyareti hakkında daha ayrıntılı bilgilere sahibiz. Bu ziyareti incelemeye geçmeden evvel Sultan Abdülaziz'in 1867 yılındaki Avrupa seyahatinin İngiltere kısmı hakkında da birkaç şey belirtmek elzemdir. Çünkü Sultan İngiltere'ye ayak bastığı andan ayrılacağı ana kadar onunla ilgilenen Prens Edward'dı. Londra seyahati, bu iki isim arasındaki samimiyeti artıran ve 1869'da İstanbul'da vuku bulan sıcak karşılaşmaya kuvvetle muhtemel katkısı olan bir geziydi. Ayrıca Sultan'ın 1867'deki ziyareti, Edward'ın 1869 İstanbul gezisini bir iade-i ziyaret haline getirmişti.

Sultan Abdülaziz'in Fransa tarafından Uluslararası Paris Sergisi'ne davet edilmesi ve istişareler sonucu bu davetin kabul edilmesinin yerinde olacağına dair karar çıkması üzerine, birçok Avrupa devleti padişaha davetiyeler yolladı. Bu minvalde Abdülaziz, 21 Haziran 1867'de 47 gün sürecek olan Avrupa seyahatine başlamış ve Fransa, Prusya, Avusturya, Belçika ve İngiltere'yi ziyaret etmişti.⁵⁰ Sultan'ı İngiltere'ye girişinde Galler Prensi Edward karşıladı.⁵¹ Bu makalenin konusu olmaması itibarıyla Sultan'ın İngiltere seyahati hakkında ayrıntılı bilgi verilemeyecek olsa da karşılama anından ayrılana kadar Sultan'ın her aktivitesinde yanında Prens Edward'ın olduğundan bahsetmek gerekir. Örneğin Prens, her günün sonunda Sultana ikamet edeceği Buckingham Sarayına kadar eşlik etmiş,⁵² onun şehir içinde yaptığı gezilerde yanında bulunmuştu.⁵³ Sultan'ın Londra'da izlediği her oyunda yan koltuğunda oturan isim Prens Edward'dı.⁵⁴ İlgili bölümde daha detaylı açıklanacağı üzere prensin 1869'daki ağırlanışı oldukça şatafatlı ve gösterişli oldu. Bu ihtimamın gösterilmesinde ziyaretin resmi olmasının ve eşinin de yanında bulunmasının etkisi olduğu kadar muhtemelen Sultan'ın ve Prens'in 1867'de Londra'da kurdukları sıcak temaslar da etkili olmuştu. Nitekim 1869 gezisini gün gün kaleme alan William Howard Russell da İstanbul'da

⁵⁰ Nejdet Gök, "Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati'nin Sonuçları ve Yansımaları", *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu*, Cilt: 4, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 129.

⁵¹ Cemal Kutay, *Avrupa'da Sultan Aziz*, Sile Matbaası, İstanbul, 1970, s. 66.

⁵² Nihat Karaer, *Paris, Londra, Viyana; Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2007, s. 101.

⁵³ Cemal Kutay, *Avrupa'da Sultan Aziz*, s. 69.

⁵⁴ Ali Kemal Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, Ahmet Sait Oğlu Kitabevi, 1944, s. 161.

çok iyi ağırılanmalarını prens ve padişahın Londra'daki dostluklarına bağlamıştı.⁵⁵

Daha önce de belirtildiği üzere prensin ikinci Doğu gezisinin asıl amacı yeni açılacak olan Süveyş Kanalı'nın açılış törenine katılmaktı. Fakat muhtemelen kabile Avrupa'da iken gezinin kapsamı genişletilmiş ve rotaya Mısır'dan sonra İstanbul, Kırım, Atina ve Marsilya eklenmişti. Paris'te iken Osmanlı Elçiliği ile irtibata geçen İngiliz temsilciler İstanbul'a seyahat için niyetlerini Osmanlı tarafına ilettiler. İlk plana göre 19 Mart 1868'de Londra'dan ayrılan Galler Prens ve Prensesi öncelikli olarak kısa bir Avrupa turu yapacak daha sonrasında ise Ocak 1869'da Mısır'da ulaşacaktı.⁵⁶ Fakat en nihayetinde yapılan görüşmeler sonrası gezi planına İstanbul'un da eklenmesi ile Şubat ya da Mart 1869'da Dersaadet'e varılacağına dair Osmanlılara haber gönderildi.⁵⁷ Burada şunu da belirtmek gerekir ki, muhtemelen prensin İstanbul'a geleceğine dair bir malumat daha öncesinden başkente ulaşmıştı. Çünkü yapılan hazırlıkların 1868'in ağustos ayından itibaren başladığını arşiv belgelerinden takip edebiliyoruz. Örneğin Galler Prens ve Prensesi için farklı türde ve güzellikteki havlular bu tarihlerde hazırlanmaya başlanmıştı.⁵⁸

İngiliz ziyaretçilerin İstanbul'a geleceği tarih belli olduktan sonra Osmanlı tarafında misafirlerin ağırılanması için çalışmalar hız kazandı. Öncelikli olarak misafirlerin Beylerbeyi Sarayı'nda⁵⁹ kalması planlandıysa da sonrasında yapılan konuşmalar sonucu Salıpazarı Sarayı'nda⁶⁰ karar kılındı. Buranın seçilmesinde muhtemelen İngiliz Elçiliğine, sosyal hayatın kalbi Pera'ya ve devletin resmî kurumlarına yakın olması göz önünde bulundurulmuş olmalıdır. Salıpazarı Sarayının ikamet için seçilmesinin ardından içinin tefrişi için eşyalar satın alındı. Bu tefrişata ne denli önem verildiğini belirtmek için ilk ziyaretin toplam harcaması ile karşılaştırılması

⁵⁵ William Howard Russell, *Diary in the East*, s. 481.

⁵⁶ BOA, HR.MTV., 489/11, 29 Ekim 1868.

⁵⁷ BOA, HR.TO., 78/13, 27 Kasım 1868.

⁵⁸ BOA, TS.MA.e, 630/111, 6 Cemaziyevvel 1285 (25 Ağustos 1868).

⁵⁹ BOA, HR. MKT., 648/23, 8 Zilhicce 1285 (22 Mart 1869).

⁶⁰ Çifte Saraylar veya Cemile Sultan Sarayı ile Münire Sultan Sarayı İstanbul'un Beyoğlu ilçesinin Fındıklı semtinde yer alan sahil saraylarıdır. Fındıklı Sahil Sarayı olarak da adlandırılır. Bu yapılar bugün Mimar Sinan Üniversitesi tarafından kullanılmaktadır. Belviranlı ve Pilehvarian bu saray seçimini İngiliz elçi Elliot'un yaptığı ifade eder (Sena Belviranlı, Nuran Kara Pilehvarian, "İngiltere Velihahtı Prens Edward (Kral VII. Edward)'ın 1862 ve 1867 Yıllarındaki İstanbul Ziyaretleri ve Gezdiği Yapılar Çerçevesinde Osmanlı Teşrifatındaki Değişimler" s. 616).

kafidir. 1862'deki ziyarette toplamda 16.500 kuruşa yakın bir harcama yapan devlet, sadece Salıpzarı'nın tefrişatı için 415.425 kuruş 34 para harcama yapmıştı.⁶¹ Ayrıca Russel'in notlarından anlaşıldığı kadarıyla bu sarayda hizmet vermek üzere yabancı dil bilen hizmetliler atandı.⁶² Sarayın içini yeniden döşeyen Osmanlılar ayrıca Edward'ın buradan geçeceği yerleri de belirleyerek yolları tamir ettirdi. Bu minvalde Gazhane-i Amire ve Teşvikiye'den geçen caddelerin;⁶³ Beyoğlu'ndaki Hendek isimli mahallenin ve Humbaracı yokuşu yollarının⁶⁴ tamir ettirilmesi yönünde emirler çıkarıldı. Ayrıca misafirlerin oyun izleyecekleri tiyatrolar da bakımdan geçirildi.⁶⁵

25 Mart'ta açılış törenlerine katılmak için geldiği Süveys'ten ayrılan prens ve maiyeti 27 Mart'ta İskenderiye'ye ulaştı ve Mısır'dan ayrılmak üzere gemisine bindi.⁶⁶ 31 Mart'ta Çanakkale'ye gelmesi beklenen misafirleri karşılamak üzere İngiliz Büyükelçi Elliot ve mihmendar Rauf Paşa *Pertevpiyale* gemisi ile 30 Mart'ta yola çıktılar.⁶⁷ Beklendiği üzere 31 Mart'ta Çanakkale'ye gelen misafirler top atışları ile karşılandı ve 1 Nisan Perşembe günü sabah saat 8 sularında İstanbul'a ulaştılar.⁶⁸ Padişahın yatı *Pertevpiyale* ve İngiliz yatı *Ariadne* Boğaziçi'ne girdiklerinde Sadrazam Ali Paşa prens ve prensesi kayık ile karşıladı ve misafirleri Salıpzarı Sarayının önüne çıkardı. Burada aslında normal işleyişten farklı bir durum söz konusudur. Çünkü normalde gelen üst düzey misafirler önce Sultan'ın huzuruna getirilir, daha sonrasında ise ikamet edecekleri yere geçerlerdi. Arkasından Sultan da onlara ikametgahında iade-i ziyarette bulunurdu.⁶⁹ Burada ise tam tersi bir durum söz konusudur. 1869 ziyaretinde, Sultan Abdülaziz misafirlerini, ikametgâhları olan Salıpzarı sarayında karşıladı. Padişah daha sonrasında Dolmabahçe'ye geçmiş, dinlenen misafirler akşama doğru Dolmabahçe'de iade-i ziyarette bulunmuştu. Bu minvalde teşrifatin henüz net bir şekilde oturtulamadığı söylenebilir.

⁶¹ BOA, İ.HR., 238/14096, 8 Rebiülevvel 1286 (18 Haziran 1869).

⁶² William Howard Russell, *Diary in the East*, s. 479.

⁶³ BOA, HR.MKT., 648/35, 14 Zilhicce 1285 (28 Mart 1869).

⁶⁴ BOA, HR.MKT., 648/37, 15 Zilhicce 1285 (29 Mart 1869).

⁶⁵ BOA, HR.MKT., 648/39, 15 Zilhicce 1285 (29 Mart 1869).

⁶⁶ *The Levant Herald*, 27 Mart 1869, s. 2.

⁶⁷ *Terakki*, nr. 105, 16 Zilhicce 1285 (30 Mart 1869), s. 1.

⁶⁸ William Howard Russell, *Diary in the East*, s. 470-473.

⁶⁹ Hakan T. Karateke, *Padişahım Çok Yaşa*, s. 188-189.

2 Nisan günü, diğer geziden farklı olarak, Dolmabahçe'deki camlı köşke getirilen misafirler Beşiktaş camisindeki cuma selamlığı törenini izlediler.⁷⁰ Aynı günün akşamı 'Prophete' isimli oyunu izlemek için Naum tiyatrosuna gittiler.⁷¹ 3 Nisan günü ise Russel'in not defterine de kaydettiği üzere gezinin en muhteşem günüydü. Sabah Topkapı Sarayı, Sultanahmet ve Ayasofya'yı gezen misafirler yol boyunca büyük kalabalıklarla selamlandı. Misafirler bu günün akşamında ise padişahın kendi şereflerine verdiği ziyafete katıldılar. Bu ziyafet gerek yerli basında gerek yabancı literatürde geniş bir yer kaplar. Başkentte ağırlanan konuklar için verilen ziyafetler zaten her zaman gereğinden daha lüks ve zengindi. Fakat bu ziyafeti onlardan ayıran ve bu kadar gündeme getiren şey padişahın ilk kez kendi verdiği ziyafette yabancı kadınlar ile aynı sofraya oturmuş olmasıydı.⁷² Yemekteki kadınlar arasında Prenses Alexandra dışında İngiliz Elçi Elliot, Fransız elçi Bouree, Rus Elçi Ignatieff ve Avusturya Elçisi Prokesch Osten'in eşleri de bulunmaktaydı. Yemekte adet olduğu üzere Avrupa ve Osmanlı mutfağı beraber servis edildi.⁷³ Sofrada padişahın sağ tarafına prenses soluna ise prens oturdu. Yemek boyunca padişah prens ile konuşmak istediğinde birinci tercüman Arifi Bey tercümanlık yaparken prenses ile konuşmalarında ise Sadrazam Ali Paşa tercümanlık vazifesi gördü.⁷⁴ Yemekten sonra valide sultan tarafından ağırlanmak üzere Harem dairesine geçen prensesin yanına tercümanlık yapması için Madam Mihran Bey⁷⁵ verildi.⁷⁶ Her ne kadar William Russell bu yemek ile beraber padişahın kendi vekilleri ile ilk kez aynı sofraya oturduğunu belirtse de bu önemli

⁷⁰ *The Levant Herald*, 2 Nisan 1869, s.2; *Terakki*, nr. 108, 20 Zilhicce 1285 (3 Nisan 1869), s. 1; *La Turquie*, 3 Nisan 1869, s. 2.

⁷¹ William Howard Russell, *Diary in the East*, s. 487.

⁷² Philip Magnus, *King Edward the Seventh*, s. 104; Christopher Hibbert, *The Royal Victorians King Edward VII, His Family and Friends*, s. 103; *The Levant Herald*, 3 Nisan 1869, s. 2; *La Turquie*, 5 Nisan 1869, s. 2; *Terakki*, nr. 109, 22 Zilhicce 1285 (5 Nisan 1869), s. 1.

⁷³ Menü: Sebze Çorbası, Krokot ve Börek, İmparatorluk Levreği, Sığır Filetosu, Midye ile Yalancı Dolma, Geyik Filetosu, Zeytinyağlı Enginar, Barbunya, Kümes Hayvanları, Kaz Ciğeri, Kuşkonmaz, Sülün ve Su Çulluğu, Ananas, Kaymaklı Tel Kadayıf, Tavukgöğsü, Peynir Tabağı. İçecekler: Xeres, Santerne, Bordeaux, Lafitte ve Ren Şarapları ve Şampanya (William Howard Russell, *Diary in the East*, s. 491-492).

⁷⁴ *The Levant Herald*, 5 Nisan 1869, s. 2.

⁷⁵ *The Levant Herald* tercümanın adını Madam Dihran Bey olarak verir (*The Levant Herald*, 5 Nisan 1869, s. 2).

⁷⁶ William Howard Russell, *Diary in the East*, s. 492-493.

bilgi,⁷⁷ başka hiçbir yerde zikredilmemesi sebebiyle ihtiyatla yaklaşılması gereken bir bilgidir.

4 Nisan Pazar günü daha öncesinde gidecekleri belli olduğu için yolları düzeltilen Beyoğlu Hendek Mahallesi'ndeki İngiliz Kilisesi'nde ayine katılan konuklar, sonrasında tıpkı ilk ziyarette olduğu gibi kayıklar ile Üsküdar'daki İngiliz Mezarlığı'nı ziyarete gittiler. Akşam Salıpazarı Sarayında yemek yiyen konuklar için Guatelli Paşa yönetimindeki 84 kişilik Türk müzisyen grubundan oluşan Muzika-i Hümayun⁷⁸ ve ünlü piyanist Henry Ketten performans sergiledi.⁷⁹ 5 Nisan gününü alışverişe ayıran grup İstanbul'daki pazarları gezmiş, akşam ise Naum tiyatrosunda 'Martha' isimli oyunu izlemişti.⁸⁰ 6 Nisan günü ise İstanbul'un süslendiği nadide günlerden biriydi. Sabah Beylerbeyi Sarayını gezen misafirler için İngiliz Elçiliği sarayında akşam 17.00'den gece yarısına kadar sürecek bir balo düzenlendi. Verilecek balo münasebetiyle prensin güzergâhında bulunan Pangaltı caddesi, Mecidiye kışlasının caddeye nazır tarafı ve Taksim'de olan Topçu Kışlası kandillerle aydınlatıldı ve süslemeler yapıldı.⁸¹ İstanbul'daki tüm üst düzey bürokratların ve sosyetenin katıldığı baloya padişah da iştirak etti. *La Turquie*'nin "Balonun ihtişamını anlatmak için kelimeler yetersiz kalır. Katılanlar için uzun süreli unutulmaz anlar yaşandı"⁸² şeklindeki betimlemesi balonun güzelliğini tarif etmek için yeterlidir. Balonun geç saatlere kadar sürmesi sebebiyle ertesi gün sarayda dinlenen prens, prenses ve maiyetleri, akşamüzeri ise yine Naum tiyatrosuna giderek 'L'Africane' isimli oyunu izlediler. Bu oyunu diğerlerinden farklı kılan ise Padişah'ın misafirleri locasında ağırlaması ve oyunu beraber izlemeleriydi.⁸³ Bu münasebetle devletin üst kademe bürokratlarına da tiyatroya katılmaları için davetiyeler yollandı.⁸⁴

⁷⁷ William Howard Russell, *Diary in the East*, s. 490-491.

⁷⁸ *Osmanlı İmparatorluğu'nda Diplomasi ve Ağırlama*, s. 102.

⁷⁹ *La Turquie*, 7 Nisan 1869, s. 1; Henry Ketten'in performansı oldukça beğenilmiş olmalı ki misafirler ayrılmadan önce bir kere daha Ketten'i saraylarında ağırlayarak izlemişlerdi (*La Turquie*, 13 Nisan 1869, s. 2).

⁸⁰ *The Levant Herald*, 6 Nisan 1869, s. 2.

⁸¹ *Terakki*, nr. 111, 24 Zilhicce 1285 (7 Nisan 1869), s. 1.

⁸² "La realite n'est certes pas demeurée au-dessous des prévisions qu'on pouvait former sur l'éclat de cette fête. Ceux qui ont eu le privilege d'y assister en garderont a coup sur longtemps le souvenir." *La Turquie*, 7 Nisan 1869, s. 1.

⁸³ *Terakki*, nr. 112, 25 Zilhicce 1285 (8 Nisan 1869), s. 1; William Howard Russell, *Diary in the East*, s. 504.

⁸⁴ BOA, A.İMKT.MHM., 441/17, 24 Zilhicce 1285 (7 Nisan 1869).

8 Nisan günü Prens Edward, Abdullah Biraderlerin stüdyosuna gidip fotoğraf çektirirken diğer misafirler alışveriş yapmak için şehir içindeki pazarlara gitti. Daha sonrasında bir araya gelen konuklar mihmandarları olan Rauf Paşa eşliğinde İstabl-ı Amire'yi gezdi. Burada 200'den fazla at olduğunu belirten Russell ayrıca Rus Çarı tarafından hediye edilen bir ayının varlığından da bahseder.⁸⁵ 9 Nisan'da alışverişe devam eden misafirler, ayrıca sadrazamın kendileri için verdiği yemeğe katıldılar.⁸⁶ Bu yemekte tüm nazırlar ve bazı üst düzey bürokratlar da hazır bulundu.⁸⁷ Misafirlerin İstanbul'daki ikinci cuma günleri olmasına rağmen selamlık törenini izlediklerine dair herhangi bir bilginin ne gazetelerde ne de Russel'in notlarında yer almadığı görülmektedir.

Misafirlerin İstanbul'daki son günleri olan 10 Nisan Cumartesi gününün sabahı Abdullah Biraderler Salıpazarı Sarayına gelerek misafirlerin fotoğraflarını çekti.⁸⁸ Ardından Dolmabahçe Sarayında padişahın onlar için verdiği veda kahvaltısına katılan misafirlerin bazılarına nişanlar takdim edildi.⁸⁹ Padişah prensle işlemeli ve kıymetli bir tasvir ve prensese de ağır ve kıymetli bir gerdanlık ile eski Hindistan kralı tarafından Sultan Mahmud'a hediye edilmiş olan kıymetli bir şalı hediye etti.⁹⁰ Yemekten sonra vakit kaybetmeden boğazdaki yatları *Ariadne*'ye geçen misafirlere sadrazam Ali Paşa eşlik etti.⁹¹ Misafirler bir sonraki durakları olan Kırım'a doğru yola çıktı. Kırım dönüşü Atina'ya geçerken son kez İstanbul'u boğazdan gören misafirler, Atina'dan sonra Marsilya üzerinden Londra'ya ulaştı.

⁸⁵ William Howard Russell, *Diary in the East*, s. 507-508.

⁸⁶ Bu yemekte Sadrazam ailesini prens ve prensesle tanıştırmıştı. Russell, Sadrazamın kızını prensle tanıştırmasını belki de ilk kez bu kadar yüksek rütbeli bir Müslümanın bir kafirle peçesiz tanışması olarak nitelese de başka hiçbir yerde bu yönde bir bilgi bulunmaması bu bilgiye ihtiyatla yaklaşmamızı gerektirir (William Howard Russell, *Diary in the East*, s. 509-510).

⁸⁷ BOA, A.İMKT.MHM., 441/15, 24 Zilhicce 1285 (7 Nisan 1869).

⁸⁸ *The Levant Herald*, 12 Nisan 1869, s. 2.

⁸⁹ Prens Edward'a birinci dereceden bir kıta mecidi nişanı takdim edilirken (BOA, İ.HR., 237/14035, 26 Muharrem 1286 (8 Mayıs 1869)); prensin maiyetindeki birçok kişiye çeşitli derecelerden nişanlar verilmiştir (BOA, İ.HR., 236/14004, 3 Muharrem 1286 (15 Nisan 1869)). Ayrıca Prens İstanbul'da bulunduğu sırada hizmetinde bulunan bazı kişilere nişan takdimi istemesi üzerine onlara da çeşitli derecelerden nişanlar taltif edilmişti (BOA, İ.HR., 237/14043, 29 Muharrem 1286 (11 Mayıs 1869)).

⁹⁰ *Terakki*, nr. 113, 27 Zilhicce 1285 (10 Nisan 1869), s. 1.

⁹¹ William Howard Russell, *Diary in the East*, s. 514-515.

Yukarıda misafirlerin ağırlanması için ne denli yüksek harcamalar yapıldığından bahsedilmişti. Nitekim yapılan harcamalar münasebetiyle tıpkı 1862 yılındaki ilk ziyaret gibi 1869 Doğu seyahatinin de en sosyal ve güzel günlerinin İstanbul'da geçtiğine dair yabancı literatürde bir görüş birliği mevcuttur.⁹² Nitekim Russel İstanbul'dan ayrılma ile ilgili '*Zevklere, saraylara, mücevherlere ve altınlara elveda*'⁹³ diye not düşmüştü. Padişahın misafirlerini bu denli şaşalı karşılaması ve ağırlamasının altında kalmak istemeyen prens pahalı hediyeler satın alarak hizmetinde bulunanlara hediye etmişti.⁹⁴ Kraliçe Victoria, gerek bu pahalı hediyeler ve gerekse de yukarıda bahsedildiği üzere sürekli pazarlarda alışverişler yapılması sebebiyle oldukça müsrif davranan prensi, Büyükelçi Elliot'a bir telgraf göndererek uyarmıştı.⁹⁵ İstanbul'daki misafirperverlikten oldukça memnun kalan prens ve prenses, daha gezilerini tamamlayıp Londra'ya dönmeden, Atina'da iken, padişaha teşekkürlerini içeren bir mektubu İstanbul'a yollamışlardı.⁹⁶ Ayrıca Kraliçe Victoria da veliahdın İstanbul'da bu denli iyi ağırlanmasının iki ülke arasındaki dostluk bağlarını iyice kuvvetlendirdiğini ve teşekkürlerini havi bir yazıyı Dersaadet'e göndererek minnetini belirtmişti.⁹⁷

S o n u ç

1853-1856 Kırım Savaşı ile birlikte İngiltere ve Osmanlı arasında daha öncesinde başlamış olan dostane ilişkilerin üst seviyelere ulaşmasında ziyaretler oldukça etkili olmuştu. Bu minvaldeki 3 seyahat hem iki ülke arasındaki ilişkileri (Mısır meselesi yüzünden kimi zaman krizler yaşansa da) hem de özelde Sultan Abdülaziz ile Prens Edward (VII. Edward) arasındaki dostluğu ileri seviyeye taşımıştı. 1862'deki ilk seyahat Edward'ın annesi Kraliçe Victoria ve babası Prens Albert'in isteği üzerine gayri resmi bir statüde gerçekleşmişti. Burada şahsen tanışan Abdülaziz ve Edward'ın ilişkileri özellikle Sultan'ın 1867'deki Londra seyahatinde oldukça ileri bir

⁹² Christopher Hibbert, *The Royal Victorians King Edward VII, His Family and Friends*, s. 103; Philip Magnus, *King Edward the Seventh*, s. 103-104.

⁹³ William Howard Russell, *Diary in the East*, s. 512-513.

⁹⁴ Örneğin Prens, hizmetinde bulunan Kamil Bey'e kıymetli bir enfiye kutusu, Mösyö Marco Vido'ya altın kordonlu saat hediye etmişti (*The Levant Herald*, 13 Nisan 1869, s. 2).

⁹⁵ Stanley Weintraub, *The Importance of Being Edward, King in Waiting 1841-1901*, s. 162.

⁹⁶ BOA, HR.TO., 5/28, 16 Muharrem 1286 (28 Nisan 1869).

⁹⁷ BOA, İ.HR., 237/14045, 29 Muharrem 1286 (11 Mayıs 1869).

seviyeye ulaşmıştı. Nitekim Edward'ın 1869'daki Doğu seyahatinin İstanbul kısmı oldukça şaşalı olmuş ve padişah misafirlerinin karşılanması, ağırlanması ve uğurlanmasında oldukça büyük masraflar yaptırmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nda ağırlanan kraliyet mensubu üst düzey misafirler için henüz net teamüllerin oturtulmadığı bir dönemde gerçekleşen bu iki seyahat, II. Abdülhamid döneminde netleştirilecek ve Sultan Mehmed Reşad döneminde yazılı hale getirilecek misafir ağırlama teamülleri için önemli örnekleri teşkil etmişti. Zira ilk ziyaret gayri resmi statüde gerçekleşirken ikincisi resmi bir ziyaret olmuştu. Dolayısıyla her iki ziyaret de sonrasındaki farklı statüdeki geziler için önemli veriler ortaya koymuştu. 1901 yılında VII. Edward unvanı ile tahta çıkıp 6 Mayıs 1910'da ölen Kral Edward'ın cenaze törenine Osmanlı tarafını temsilen merhum Sultan Abdülaziz'in oğlu ve Sultan Mehmed Reşad'ın veliahdı Yusuf İzzeddin Efendi'nin katılması⁹⁸ da bir bakıma veliahdın babasının eski dostuna bir vefa gösterisi olarak görülebilir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları⁹⁹

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
 Hariciye Nezâreti Londra Sefareti Belgeleri (HR.SFR.3)
 Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (HR.MKT.)
 Hariciye Nezareti Mütenevvia Kısmı Evrakı (HR.MTV)
 Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO.)
 İrade Hariciye (İ.HR.)
 Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A.)MKT.UM)
 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e)

Gazete¹⁰⁰

Journal De Constantinople
La Turquie

⁹⁸ Cevdet Kırpık, “Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'nin Avrupa Seyahatleri”, *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu*, Cilt: 3, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 82-87.

⁹⁹ Kullanılan belge numaraları metin içerisinde gösterilmiştir.

¹⁰⁰ Kullanılan sayılar metin içerisinde gösterilmiştir.

Ruzname-i Ceride-i Havadis

Terakki

Tercüman-ı Ahval

The Levant Herald

Kaynak Eserler ve İncelemeler

- AKSÜT, Ali Kemal, Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati, Ahmet Sait Oğlu Kitabevi, 1944.
- BELVİRANLI, Sena ve Pilehvarian, Nuran Kara "İngiltere Velihtı Prens Edward (Kral VII. ...Edward)'ın 1862 ve 1867 Yıllarındaki İstanbul Ziyaretleri ve Gezdiği Yapılar Çerçevesinde Osmanlı Teşrifatındaki Değişimler", *Megaron*, Vol. 13, Sayı: 4, 2018, s. 608-622.
- BEYDİLLİ, Kemal, "İmparatorluğun Son Yüzyılında İstanbul", Osmanlı İstanbulu, Eds. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, Cilt: 2, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2014, s. 21-69.
- BEYDİLLİ, Kemal, "Paris Antlaşması", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 34, İstanbul 2007, s. 169-172.
- BROOK-SHEPHERD, Gordon, *Uncle of Europe*, Harcourth Brace Jovanovich, New York 1976.
- DURŞUN, Haluk, "Osmanlı Devleti'nde Turizmin Gelişimine Dair Bazı Gözlemler", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 16, İstanbul 2007, 67-78.
- EL HAGE, Badr, "A Tour in the East", *Cairo to Constantinople*, Francis Bedford's Photographs of the Middle East, Ed. Sophie Gordon, Royal Collection Trust 2013, s. 38-53.
- GİZ, Adnan, "19. Asırda İstanbul'u Ziyaret Eden Batılı Prensler ve Hükümdarlar", *Hayat Tarih Mecmuası*, Yıl: 5, Sayı: 1, İstanbul 1969, s. 22-27.
- GLENCROSS, Matthew, *The State Visits of Edward VII*, Palgrave Macmillian, New York 2016.
- GORDON, Sophie, *Cairo to Constantinople*, Francis Bedford's Photographs of the Middle East, Royal Collection Trust 2013.
- GÖK, Nejdet, "Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati'nin Sonuçları ve Yansımaları", *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu*, Cilt: 4, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 127-139.

- HİBBERT, Christopher, *The Royal Victorians King Edward VII, His Family and Friends*, J.B. Lippincott Company, New York 1976.
- JULLIAN, Philippe, *Edward and the Edwardians*, Translated from French by Peter Dawney, The Vikings Press, New York 1967.
- KARAER, Nihat, *Paris, Londra, Viyana; Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2007.
- KARATEKE, Hakan T., *Padişahım Çok Yaşa, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları*, İstanbul 2017.
- KAYA, Sinan, "Sultan Abdülaziz'in 1863 Mısır Seyahati", *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2015.
- KIRPIK, Cevdet, "Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'nin Avrupa Seyahatleri", *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu*, Cilt: 3, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 77-111.
- KUTAY, Cemal, *Avrupa'da Sultan Aziz*, Sile Matbaası, İstanbul 1970.
- LONGFORD, Elizabeth, *Queen Victoria, Born to Succeed*, Cilt: I, Harper & Row, New York 1964.
- MAGNUS, Philip, *King Edward the Seventh*, William Clowes & Sons, London 1964.
- Osmanlı İmparatorluğu'nda Diplomasi ve Ağırlama, Hazırlayanlar: Özyetgin, A. Melek, Ersay, Yüksel, Kurt, E. Tuğçe, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul 2023.
- PRIESTLY, J. B., *The Edwardians*, Heinemann, London 1970.
- RUSSELL, William Howard, *Diary in the East*, George Routledge and Sons, London 1869.
- WEINTRAUB, Stanley, *The Importance of Being Edward, King in Waiting 1841-1901*, John Murray, London 2000.

İ n t e r n e t K a y n a ğ ı

<https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1848/mar/01/treaty-of-adrianople-charges-against>, Erişim Tarihi: 06.06.2020.

Rus Geçici Hükümeti'nin Türkistan Bölgesi'ndeki İdari Düzenlemeleri ve Sonuçları (1917)

Ülkü ÇALIŞKAN

Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
Edirne Türkiye

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2653-3406>

ROR ID: <https://ror.org/00xa0xn82>

ulkucaliskan@hotmail.com

Atıf Bilgisi

Çalışkan, Ülkü. "Rus Geçici Hükümeti'nin Türkistan Bölgesi'ndeki İdari Düzenlemeleri ve Sonuçları (1917)". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 51 (Bahar 2024), 83-112.

<https://doi.org/10.24058/tki.2024.502>

Geliş Tarihi	08.05.2024
Kabul Tarihi	01.07.2024
Yayın Tarihi	11.07.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<p>Bu makale 13-14 Mayıs 2022 tarihlerinde gerçekleştirilen I. Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler ve Sanat Sempozyumu'nda tarafımızca sunulan "Geçici Hükümet'in Türkistan Bölgesi'nde (Turkestanskiy Kray) İdari Düzenlemeleri ve Sonuçları" başlıklı tebliğin geliştirilmiş halidir.</p> <p>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</p>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	tkidergisii@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

ÖZET

Rusya İmparatorluğu'nda 27 Şubat İhtilali sonrasında devletin yönetimini Geçici Hükümet üstlendi ve ülkeyi Bolşevik İhtilali'ne kadar yönetti. Hükümetin çözmesi gereken en önemli problemlerden birisi, normal hayat akışının desteklenmesi amacıyla inkân dahilinde idari mekanizmanın işlevini devam ettirmektir. Böylece yerel kurumların kendi kontrolü altında kalmasını da sağlayacaktı. Bu konuda ilk olarak 4 Mart 1917 tarihinde aldığı kararla yerel yönetimlerin olduğu bölgelere geçici komiserler görevlendirmeye başladı. Yerel yönetimlerin olmadığı yerlerde oradaki toplumsal organizasyonlarla ve görevli kişilerle anlaşarak komiser ataması yapılacaktı. Temel yasa bu olmasına rağmen, Geçici Hükümet'in Türkistan Bölgesi'nde idari yönetim için farklı bir takım kararlar aldığı görüldü. Aslında Türkistan Bölgesi'nin imparatorluk döneminde bir çeşit sömürü düzeni haline gelen genel valilik kurumuyla yönetilmesi, demokratik bir hükümet olarak nitelenen Geçici Hükümet'i sımayacak önemli bir bölgeydi. Yeni hükümetin eski rejimin hatalarını tekrarlamaması gerekiyordu. Dolayısıyla bu makalede, Geçici Hükümet'in Türkistan Bölgesi'ndeki idari düzenlemeleri, yerel ölçekte uygulama ve yansımaları incelenmiş, dönemsel değerlendirmelere katkı sunulması hedeflenmiştir. Türkistan Bölgesi, Türkistan Genel Valiliği toprakları için kullanılan resmî bir tanımlamadır. Çalışmayla ilgili kaynaklar incelendiğinde Geçici Hükümet'in idari kararlarının bölgedeki özel şartlara bağlı olarak üç aşamaya evrildiği ve hükümet temsilcilerinin otoritelerini Bölge Sovyeti ve Taşkent Sovyeti'ne kabul ettirmekte zorlandıkları tespit edilmiştir. Her üç aşamada bölge Müslüman halkının karar mercisindeki yönetim kadrolarından dışlandığı anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Rusya, Şubat Devrimi, Türkistan, Rus Geçici Hükümeti, Kuropatkin, komiser.

Administrative Regulations And Results Of The Russian Provisional Government In The Turkestan Region (1917)

Ülkü ÇALIŞKAN

Dr. Öğr. Üyesi, Trakya University Faculty of Letters Department of History,
Edirne Türkiye

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2653-3406>

ROR ID: <https://ror.org/00xa0xn82>

ulkucaliskan@hotmail.com

Citation

Çalışkan, Ülkü. "Administrative Regulations And Results Of The Russian Provisional Government In The Turkestan Region (1917)". *The Journal of Turkish Studies*, 51 (Spring 2024), 83-112.

<https://doi.org/10.24058/tki.2024.502>

Date of Submission 08.05.2024

Date of Acceptance 01.07.2024

Date of Publication 11.07.2024

Peer-Review Double anonymized - Two External

Ethical Statement This article is a developed version of the paper titled "Administrative Regulations and Results of the Provisional Government in the Turkestan Region (Turkestanskiy Kray)" presented by us at the 1st International Eurasian Social Sciences and Art Symposium held on 13-14 May 2022.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Plagiarism Checks Yes - Turnitin

Conflicts of Interest The author(s) has no conflict of interest to declare.

Complaints tkidergisii@gmail.com

Grant Support The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Copyright & License Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

ABSTRACT

After the February 27 Revolution in the Russian Empire, the Provisional Government took over the administration of the state and governed the country until the Bolshevik Revolution. One of the most important problems that the government had to solve was to continue the functioning of the administrative mechanism as much as possible in order to support the normal flow of life. Thus, it would ensure that local institutions remained under its control. With the decision taken on March 4, 1917, temporary commissars were appointed to the regions where local governments existed. In places where there were no local governments, commissars would be appointed in agreement with the social organizations and officials there. Although this was the basic law, it was seen that the Provisional Government took a number of different decisions for administrative management in the Turkestan Region. In fact, the administration of the Turkestan Region by the general-governorship, which became a kind of exploitation system during the imperial period, was an important region that would test the Provisional Government, which was described as a democratic government. The new government was not supposed to repeat the mistakes of the old regime. Therefore, in this article, the administrative regulations of the Provisional Government in the Turkestan Region, their implementation and reflections on a local scale are examined, and it is aimed to contribute to periodic evaluations. Turkestan Region is the official designation used for the territory of the Turkestan General-Governorship. When the sources related to the study were examined, it was determined that the administrative decisions of the Provisional Government evolved into three stages depending on the special conditions in the region and that the government representatives had difficulty in imposing their authority on the Regional Soviet and the Tashkent Soviet. It was understood that in all three stages, the Muslim people of the region were excluded from the administrative staff in the decision-making authority.

Keywords

Russia, February Revolution, Turkestan, Russian Provisional Government, Kuropatkin, commissar.

Giriş

Rusya'da meydana gelen Şubat İhtilali, Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesine kadar siyasi açıdan bir geçiş süreci başlatmıştır. Öncelikle 27 Şubat tarihinde Devlet Duması milletvekilleri arasından seçilen üyelerle Geçici Komite; daha sonra 2 Mart tarihinde liberal parti temsilcilerinden Geçici Hükümet kurulmuştur. Hükümetteki tek sosyalist bakan Adalet Bakanı A. F. Kerenski (Sosyalist Devrimci) olmuştur. Geçici Hükümet'in iç ve dış politikası, ülkeyi Bolşevik İhtilali'ne götüren şartları hazırlamıştır. Bu yüzden bu dönemin çeşitli yönleriyle incelenmesi, dönemsel gelişmeleri değerlendirmek açısından önem arz etmektedir. Bu çalışmada, Geçici Hükümet'in Türkistan Bölgesi'nde yürürlüğe koyduğu idari düzenlemelerin üzerinde durulmuş ve bu düzenlemelerin sonuçlarına dair bulgulara yer verilmiştir. Türkistan Bölgesi'ndeki idari görevlendirme ve uygulamalar, Geçici Hükümet'in idari işleyişle ilgili aldığı temel karardan farklı olduğundan karşılaştırma yapabilmek için ilkin bu karardan bahsetmek gerekecektir. Ayrıca Türkistan Bölgesi kavramı üzerinde durulacaktır. Bu bölgeye özgü imparatorluk idari işleyişi ve taksimatı hakkında da bilgi verilecektir. Esas inceleme kısmı, Geçici Hükümet'in verdiği kararlarla bağlantılı olarak Türkistan Genel Valiliği dönemi, Türkistan Komitesi dönemi ve Genel Komiserlik dönemi başlıklarından oluşmaktadır. Makaleyi hazırlarken *Jurnalı Zasedaniy Vremennogo Pravitelstva* (Geçici Hükümet Oturum Tutanakları), *Vestnik Vremennago Pravitelstva* (Geçici Hükümet Bülteni), son genel vali A. N. Kuropatkin'in günlüğü, yayımlanmış arşiv belgeleri, gazeteler, hatıralar, araştırma eserleri ve makalelerden istifade edilmiştir. Makalede yer alan tarihler eski Rus takvimine göre yazılmıştır.¹

Geçici Hükümet, 4 Mart 1917 tarihinde aldığı kararla, guberniyalara (vilayet) ve onlara bağlı uyezdler (ilçe) idari amir olarak yerel yönetim teşkilatının (zemstvo ve uyezd seviyesinde) yönetim kurulu başkanlarını geçici komiser tayin etmeye karar vermiştir. Yerel yönetimlerin olmadığı bazı özel bölgelerde ise toplumsal organizasyonlarla ve görevli kişilerle

¹ Rusya İmparatorluğu'nda 1 Şubat 1918 tarihine kadar Jülyen Takvimi kullanıldı. 20. yüzyılda Jülyen Takvimi'ne 13 gün eklendiğinde Miladi Takvim bulunmaktadır.

ortak bir çözüm bulana kadar görevlendirme yapılmayacaktı.² Ancak yerel yönetimlerin olmadığı yerlerde bölgedeki toplumsal organizasyonlar ve görevli kişilerle anlaşarak komiserler atandığı gibi uzlaşma olmadan doğrudan merkezden atamalar da yapılmıştır.³ Komiserlerin yasal statüleri ve işlevsel sorumlulukları açıkça belirtilmediğinden ortaya çıkan sorunlar, açıklayıcı telgraflar, genelgeler ve İçişleri Bakanlığı'ndan gelen talimatlarla çözülmeye çalışılmıştır. Mart 1917 tarihinde İçişleri Bakanlığı'na bağlı olarak kurulan "Yerel Reformlar Özel Kurulu", işin karmaşıklığı dolayısıyla ancak Eylül ayına kadar yasa tasarısını hazırlayabilmiştir. Böylesi bir yavaşlık tüm ülkede ve Türkistan Bölgesi'nde idari kriz yaratmıştır.⁴ 4 Mart tarihli kararlar geçici atanan komiser kadroları, 19 Eylül tarihinde çıkarılan yasayla kalıcı hale getirildi. Türkistan Bölgesi, bu yasadan muaf tutuldu.⁵ Bununla beraber idari yönetim sahasında yeni arayışlar devam etti. 28 Eylül tarihli hükümet oturumunda, komiserlerin yerine yerel demokratik toplum organizasyonlarının temsilcilerini içerecek olan özel komitelerin kurulabileceği fikri ortaya atıldı. Ancak bu konuda bir ilerleme olmadı. Geçici Hükümet, 19 Ekim tarihinde istisnai durumlarda komiserlere özel yetkiler veren bir kararı kabul etti. Özellikle Eylül ve Ekim ayları boyunca başkente komiserlerin iktidar zayıflığına tanıklık eden mesajlar gelmeye devam etti. Onlara en büyük zorluğu, yerel sovyetler çıkarmaktaydılar. Genel olarak bu durum idari sahada Geçici Hükümet'in iktidarının çöküşünde önemli rol oynayan sebeplerden birisi oldu.⁶

Geçici Hükümet döneminde kullanılan Türkistan Bölgesi (Turkestanskiy Kray) tanımı, Türkistan Genel Valiliği topraklarını

² *Jurnal Zasedaniy Vremennogo Pravitelstva Mart-April 1917 goda*, otv. red. toma B. F. Dodonov, sost. E. D. Grinko, O. V. Lavinskaya, T. 1, ROSSPEN, Moskva 2001, 29, 65; "Gubernskiye Komissari", *Vestnik Vremennago Pravitelstva*, No. 33 (79), 16-go (29-go) Aprelya 1917 g., 3.

³ Saidakbar Agzamhodjayev, *İstoriya Turkestanskoy Avtonomii (Turkiston Muhtoriyati)*, İzd.-Poligr. Obyedineniye, Taşkent 2006, 81-82.

⁴ Oleg Valeryeviç Çudakov, "Stanovleniye İnstituta Komissarov Vremennogo Pravitelstva v Sibiri", *Omskiy Nauçniy Vestnik*, No. 1 (155), Omsk 2013, 15.

⁵ *Jurnal Zasedaniy Vremennogo Pravitelstva Sentyabr-Oktyabr 1917 goda*, otv. red. toma B. F. Dodonov, sost. E. D. Grinko, T. 4, ROSSPEN, Moskva 2004, 159-161.

⁶ Eduard Alekseyeviç Sagalakov, "Razvitiye İnstituta Komissarov Vremennogo Pravitelstva Osenyu 1917 goda", *Vestnik Hakasskogo Gosudarstvennoy Universiteta im. N. F. Katanova*, No. 14, Dekabr 2015, 47-49.

kapsamaktadır. Genel Valilik (General Gubernatorstvo) kurumu ise, Rusya İmparatorluğu'nda en az iki oblast (eyalet) ya da daha fazlasından oluşan idari-teritoryal bir birimdir. Savaş Bakanlığı'na bağlı general rütbeli genel valiler tarafından yönetilmiştir. Türkistan Genel Valiliği, ilk kez 1867 yılında Hokand Hanlığı'ndan ele geçirilen topraklarda kurulmuştur. İdari merkezi Taşkent şehridir. Buhara Emirliği, Hive Hanlığı ve Türkmenler üzerine yapılan askerî harekâtlar ve idari düzenlemelerle sınırları değiştiğinde en son (1897 yılından itibaren) Semireçi (Yedisu), Sır Derya, Semerkand, Fergana ve Zakaspi (Hazar ötesi) oblastlarından oluşan bir bölge haline geldi. Genel valinin yetki sahası içerisine Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı ile ilgili idari meseleler de girmektedir. Bölgede 11 Temmuz 1867 tarihli "Semireçi ve Sır Derya Oblastlarından oluşan Türkistan General Gubernatorluğu'nun Kurulması" geçici yasası ve 12 Haziran 1886 tarihli "Türkistan Bölgesi Yasası" yürürlükte kaldı. 1886 yasası sadece üç oblastta (Sır Derya, Semerkand, Fergana) geçerli oldu. Bölgede idari sistemin sorgulanması, sivil guberniya idaresine geçiş yolları ve beş oblastı kapsayacak yeni yasa hazırlık çalışmaları tamamlanamadan Şubat Devrimi gerçekleşti.⁷

Şubat devrimi sonrası, Türkistan Genel Valiliği döneminde uygulanan idari taksimat aynen devam etmiştir. Genel valilik döneminde en büyük idari birim oblast idi. Oblastlar uyezdler, uyezdler volostlara⁸, volostlar, göçebe halk için aullara (köy), yerleşik halk için aksakallıklara (köy) ayrılıyordu. Oblastları, askerî gubernatorlar (vali); uyezdleri, uyezd amirleri

⁷ Ülkü Çalışkan, "Türkistan General Gubernatörlüğü'nde İdari Reform Tasarıları (1871-1917)", *Bozkırın Oğlu Ahmet Taşağıl'a Armağan*, ed. Tuğba Eray Biber, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019, 545-550, 566-571. Türkistan Genel Valiliği'yle ilgili son yıllarda Türkiye'de yapılmış bazı çalışmalar için bk. Hayri Çapraz, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hakimiyet Kurması", *SDU Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 24, Ocak 2011, 51-78; Şahin Doğan, "Rus Kanunnameleri Işığında Türkistan Eyaleti (Oblastı) Geçici Nizamnamesi ve Türkistan Genel Valiliği'nin Teşekkülü", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 117/S. 231, Kasım Aralık 2017, 43-58; Hatice Kerimov, *Türkistan Genel Valiliği'nde İdari Sistemin Oluşumu ve Gelişim Süreci (1865-1897)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2019; Ebubekir Güngör, "Türkistan Askerî Valiliğinin Kurulması ve Sınırlarının Belirlenmesi (Yedi Adet Harita ile Birlikte)", *Bilgi*, S. 106, Temmuz 2023, 77-107; Ebubekir Güngör, "Rus Salnamelerine Göre Türkistan Askerî Valiliği'nde Nüfus Hareketleri (1867-1917)", *Belleten*, C. 88/S. 311, Nisan 2024, s. 297-339.

⁸ Birkaç köyün birleşiminden oluşan idari birim.

(uyezdnyy naçalnik) yönetmekteydi. Volostlar, aullar ve aksakallıklarda yerli halkın seçtiği idareciler görev yapıyordu. Ancak bu görevliler, Rus iktidarına yakın kişiler arasından seçildiği için suistimal ve yolsuzluklar eksik olmuyordu. Aynı yozlaşma oblast ve uyezd idarecilerinde de vardı.⁹ Ayrıca Geçici Hükümet'in Türkistan Bölgesi'yle ilgili aldığı kararların arka planında etkili olan başlıca husus, Müslüman temsilcilere açıktan belli etmeseler de 6 Mart 1917 tarihinde açıklanan programında yer alan "bütün sınıfsal, dinî ve millî kısıtlamaların ilgası" maddesiyle çelişki yaratacak şekilde ön yargılı olmasıydı.¹⁰ Müslümanlara bölge idaresinin üst karar mercilerinde yer vermek gibi bir niyeti yoktu. Bu tutum, bölgedeki kontrolü kaybetmek istememesi, özerkliğe gidecek bir yapının oluşmasına engel olma, cahil halk kitlesi olarak gördükleri Müslümanların ekonomi ve idareyi geri götürecekleri endişesinden kaynaklanmaktaydı.¹¹ Bölgede yaşayan Ruslar, kendi üstünlüklerini sarsacak bir demokrasi istemediklerinden Müslümanlara bakış açısında aynı endişeleri paylaştılar.¹²

1. Türkistan Genel Valiliği Dönemi

Petrograd'da ihtilal gerçekleştiğinde Türkistan Genel Valisi Kuropatkin idi. Eski rejimin memurlarından birisi olmasına rağmen Geçici Hükümet iktidarını tanımıştı. Günlüğünde yazdığına göre, II. Nikola'nın tahttan feragati esnasında başbakanlık görevini üstlenen knez Lvov'u

⁹ Volostlarda, volostnoy upravitel (волостной управитель); aullarda, aul starşinleri (старшина аула), aksakallıklarda, aksakallar üç yıllığına seçildiler. Aul starşinleri ve aksakallar, yaşları ve bilgelikleri dolayısıyla bu adla anılıyorlardı. Çalışkan, "a.g.m.", s. 551-552, 555.

¹⁰ *Jurnali Zasedaniy Vremennogo Pravitelstva Mart-April 1917 goda*, T. 1, 230.

¹¹ "iz Dnevnika A. N. Kuropatkina", *Krasnyy Arhiv*, pod red. V. V. Adoratskogo, V. V. Maksakova, M. N. Pokrovskogo, V. P. Polonskogo, B. M. Friçe, T. 1, Gosudartsvvennoye İzdatelstvo, Moskva 1927, 65-66, 70-71. Geçici Hükümet'in milliyetler politikası hakkında bk. İna Vladimirovna Anisimova, "Politika Vremennogo Pravitelstva v Reşenii Natsionalnogo Voprosa: Podhod i Metod Realizatsii Regionalnih Variantov", *İzvestiya Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, No. 2 (90), Barnaul 2016, 15-20; Ayrat Şamilyeviç Fayzrahmanov, "Voprosi Federativnogo Ustroistva Rossii v Reşeniyah Natsionalnih Syezdov v 1917 g.", *Vestnik TGU*, T. 87, No. 7, Tambov 2010, 255-259.

¹² Saidakbar Agzamhodjayev, a.g.e., 64; İrina Borisovna Boçkareva, "Vopros o Vlasti v Turkestane Nakanune i Posle Oktyabrskoy Revolyutsii", *Sotsialnyye Kulturnyye İssledovaniya i Bezopasnost*, T. 2, No. 3, Barnaul 2019, 194.

onaylaması bunda etkili oldu. Genel vali, Lvov'un atanmasının yasallığına istinaden yeni hükümete tabi olmak gerektiğini bölge halkı, kurumları ve askerî birliklere duyurdu (4 Mart).¹³ Geçici Hükümet ise genel valilik kurumunu ilga etmeden komiser atamayı tercih etti. Buna göre, Türkistan Bölgesi komiserliğine atanan kişi Devlet Duması milletvekili Knez İ. S. Vasilçikov oldu. Genel vali ve komiser bölgenin yönetimiyle ilgili ortaklaşa karar alacaklardı. Vasilçikov'un atanması sonrasında idari sistemle ilgili çalışmalar, Savaş Bakanlığı'nda devam etmiştir.¹⁴ Komiserin idare ve toplumsal organizasyonlar arasında ilişkileri düzenlemesi, reform hazırlıklarına (zemstvo kurulması, toprak ve su kullanımının belirli kurallara bağlanması gibi) katılması gerekiyordu. Geçici Hükümeti temsil eden iyi bir figür olmamasına rağmen Kuropatkin'in görevde bırakılması, bölgede düzenin sağlanmasında geçmişten gelen güçlü ve otoriter imajı yüzünden olmuştur. Kuropatkin, erinde sonunda görevden alınacaktı. Ancak hükümet değişimin yıkıcı etkilerini azaltmak için beklemeyi uygun görmüştü.¹⁵

Bu arada Mart ayı içerisinde Taşkent'te işçi, asker ve çeşitli meslek grupları temsilcilerinin öncülüğünde yeni toplumsal örgütler ortaya çıktı. Bu örgütler zaman içerisinde yaygınlaşarak şubelerini diğer şehirlerde açtılar. Bunlar, İşçi ve Asker Vekilleri Sovyeti¹⁶, Toplumsal Organizasyonlar

¹³ "iz Dnevnika A. N. Kuropatkina", 59-61. *Russkiye Vedomosti* Gazetesi'nde yer alan bir habere göre, Kuropatkin, II. Nikola'nın tahttan feragat ettiğini duymadan birliklerine Petrograd'daki Yürütme Komitesi'ne tabi olmayı emretti. "Taşkent", *Russkiye Vedomosti*, No. 51, 5 Marta 1917 g., 5.

¹⁴ *Jurnali Zasedaniy Vremennogo Pravitelstva Mart-April 1917 goda*, T. 1, 65; *Podgotovka i Provedeniye Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçesкой Revolyutsii v Uzbekistane: Sbornik Dokumentov*, otv. red. İ. K. Dodonov, Tip. Upr. Delami Soveta Ministrov UzSSR, Taşkent 1947, 23, 29; "Prikaz Voiskam Turkestanskago Voennago Okruga gor. Taşkent 11 Marta 1917 goda", *Turkestanskiy Kuryer*, No. 56, 12-go Marta 1917 g., 3.

¹⁵ Marko Buttino, *Revolyutsiya Naoborot Sredniyaya Aziya mejdu Padeniyem Tsarskoy İmperii i Obrazovaniyem*, perevod s İtalyanskogo Nikolaya Ohotina, Zvenya, Moskva 2007, 106.

¹⁶ 3 Mart'ta Taşkent İşçi Vekilleri Sovyeti; 4 Mart'ta Taşkent Asker Vekilleri Sovyeti kuruldu. 28 Mart tarihinde Sosyalist Devrimcilerin girişimiyle iki Sovyet birleşti. "iz Dnevnika A. N. Kuropatkina", 59-61; L. Reztsov, *Oktyabr v Turkestane*, İzd. Akts. Obva Sredazkniga, Taşkent 1927, 48; F. Bojko, *Oktyabrskaya Revolyutsiya v Sredney Azii*, Gosizdat UzSSR, Taşkent 1932, 1; Marko Buttino, *a.g.e.*, 99-101, 105.

Yürütme Komitesi¹⁷, Toplumsal Güvenlik Komiteleri¹⁸ ve Müslüman liberallerin (Ceditçiler) girişimiyle kurulan Şûra-yı İslamiye idi. Şûra-yı İslamiye'nin kurulması fikri, Mart ayının ilk yarısında Taşkent'in eski şehir olarak adlandırılan kısmında yaşayan Müslümanların yaptığı toplantılar sonrası gerçekleşti (14 Mart). Bu toplantılardan birinde, Toplumsal Organizasyonlar Yürütme Komitesi'ne Müslümanlardan dört kişi seçildi. Şûra-yı İslamiye'nin başkanlığına ise Abdurahid Kari seçilmişti. Onun 6 Nisan'da Şeyhantaur Bölgesi'ne kadı olarak atanması üzerine görevi Ubeydullah Hocayev üstlendi¹⁹. Cemiyetin başkan yardımcılığına Münevver Kari getirildi²⁰. Ancak yeni siyasi düzenin ana aktörü Şûra-yı İslamiye değil Sovyetler oldu. Taşkent Sovyeti'nin öne çıkması görünüşe göre Petrograd Sovyeti ile yakın bağların kurulmasından kaynaklanıyordu.²¹

Kuropatkin, Petrograd Sovyeti'nin emirleri Taşkent ve diğer Sovyetlerdeki yürütme komitelerini doğrudan etkilediğinden ve idari hiyerarşideki faaliyet sahalarının belirsizliği dolayısıyla Toplumsal Organizasyonlar Yürütme Komitelerinin kurulmasından rahatsızlık duymuştur. Bütün bunlara karşılık Taşkent Sovyeti ve Şûrâ-yı İslamiye'nin Kuropatkin'e bakış açısı da olumsuzdu. Taşkent Sovyeti için Kuropatkin

¹⁷ Eski Şehir Duması (belediye) üyeleri, mesleki birliklerin ve vergi ödeyen grupların temsilcilerinin katıldığı komitedir. Şehir duması olarak görev yapacaktı. Temmuz ayı sonlarında yapılan seçim sonuçlarına göre yeni şehir duması oluşturuldu ve Toplumsal Organizasyonlar Yürütme Komitesi ilga oldu.

¹⁸ Şubat Devrimi sonrasında şehirlerde kurulan yerel yönetim, toplumsal organizasyon, mesleki ve işçi organizasyon temsilcilerinin katıldığı devrim komiteleri.

¹⁹ "v Taşkenta", *Vestnik Vremennago Pravitelstva*, No. 14 (60), 21-go (3 Aprelya) Marta 1917 g., 4; *Turkestan v Naçale XX Veka: k İstorii İstokov Natsionalnoy Nezavisimosti*, kollektiv avt. R. M. Abdullayev, S. S. Agzamhodjayev, İzdatelsko-Poligraficeskogo Kontserna Şark, Taşkent 2000, 20-24; Saidakbar Agzamhodjayev, *a.g.e.*, 69-72, 74-76, 78.

²⁰ Seyfettin Erşahin, "Türkistan'ın "Verilen Bağımsızlık"tan "Alınan Bağımsızlığa" Yürüyüşü Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XLIV/S. 1, 2003, 321.

²¹ Müslümanlar, Şûra-yı İslamiye'nin şubeleri haricinde başka cemiyetler, Müslüman İşçi Birlikleri, Müslüman İşçi Vekilleri Sovyetleri ve Müslüman Köylü Sovyeti de kurdular. Marko Buttino, *a.g.e.*, 105, 123-129, 145; *Turkestan v Naçale XX Veka: k İstorii İstokov Natsionalnoy Nezavisimosti*, s. 23-24, 34, 42-44; Saidakbar Agzamhodjayev, *a.g.e.*, 58-59, 78-79, 129, 146-147, 159.

kendi taleplerine boyun eğecek birisi değildi. Sovyet üyesi Perşin, onun görevden alınmasını sağlamak amacıyla Petrograd'da Adalet Bakanı Kerenski'yle görüştü. Bu durum, genel valinin akıbeti belirleninceye kadar komiser Vasilçikov'un bölgeye gidememesine sebep oldu.²² Şûra-yı İslamiye için ise Kuropatkin eski sömürü düzenin temsilcisiydi ve hâlâ görevine devam etmekteydi. Şubat Devrimi'nden hemen sonra Geçici Hükümet'in fikriyle uyumlu olarak Kuropatkin'in görevde kalmasının daha faydalı olacağını, onun gibi popüler bir şahsiyetin Türkistan'dan ayrılması halinde memleketin her tarafında kargaşa ve isyanların baş göstereceğini ileri süren bazı Müslüman aydınların varlığı (Mustafa Çokay, İslam Şahiahmedov gibi) bilinmesine rağmen genel tutum ona karşı olumsuzdu.²³

Taşkent Sovyeti, Mart ayının sonunda Kuropatkin'in görevden alınmasında aktif bir rol oynamıştır. Taşkent Sovyeti, Müslüman Vekilleri (Şûra-yı İslamiye), Taşkent ve Step Bölgeleri Köylü Vekilleri temsilcileri ve Toplumsal Organizasyonlar Yürütme Komitesi üyelerinin 30 Mart tarihli toplantısında, genel vali Kuropatkin, yardımcısı General Erofeyev, karargâh komutanı Sivers'in görevlerinden alınmalarına, ev hapsine konulmalarına ve bu görevlere başka kişilerin atanmasına oybirliğiyle karar verildi. Taşkent şehir komutanı Albay L. N. Çerkes bölge ordu komutanlığına atandı. Ayrıca bölgedeki sivil genel valilik yönetiminin askerî yönetimden ayrılması talep edildi.²⁴ Kuropatkin günlüğünde, toplantı esnasında Yürütme Komitesi'nden bazı üyelerin görevden alınma kararına karşı çıktığını yazmaktadır. Ancak kimler olduğunu belirtmemiştir. Toplantıya katılan Müslüman temsilcilerin ise kararı onayladıkları görülmektedir. Kuropatkin'in görünüşteki tutuklanma sebebi, Rus köylüleri silahlandırarak Kırgızlarla (Kazak Türkleri) aralarındaki etnik düşmanlığı provoke etmektir. Kendisi, esas sebebin Taşkent Sovyeti'nin iktidarı ele geçirmek istemesi olduğunu ve kararın önceden verildiğini belirtmektedir.²⁵ Geçici Hükümet'in durumu kabullendiğini, tutuklu kişileri Petrograd'a

²² "iz Dnevnika A. N. Kuropatkina", 59-61; Marko Buttino, *a.g.e.*, 102, 106.

²³ Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, 356, 358; Adeeb Khalid, "Tashkent 1917: Muslim Politics in Revolutionary Turkestan", *Slavic Review*, Vol. 55, No. 2, Summer 1996, 283-284; L. Reztsov, *a.g.e.*, 39.

²⁴ *Jurnalh Zasedaniy Vremennogo Pravitelstva Mart-April 1917 goda*, T. 1, 217; *Podgotovka i Provedeniye Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçesкой Revolyutsii v Uzbekistane: Sbornik Dokumentov*, 41.

²⁵ "iz Dnevnika A. N. Kuropatkina", 61-62; L. Reztsov, *a.g.e.*, 39-40.

çağırıldığını, özellikle Kuropatkin'in özgür bir şekilde gitmesinin sağlanmasını istediğini ve Albay Çerkes'in Türkistan Askerî Bölgesi Ordusu komutanı olarak atanmasını onayladığını görüyoruz. Şepkin'in gelişine kadar bölgenin idaresi Toplumsal Organizasyonlar Yürütme Komitesi üyelerinden Belkov (Taşkent İşçi Vekilleri Sovyeti Başkanı), Dobkeviç (Taşkent Toplumsal Organizasyonlar Yürütme Komitesi üyesi) ve İvanov (yeni şehir duması başkanı)'dan oluşan üçlü bir yönetime devredilmiştir.²⁶

Kuropatkin, bölgeden 7 Nisan'da ayrıldı. Kerenski, Petrograd'a vardığında ona suçlamalardan aklanma sözü verdi.²⁷ İlerleyen süreçte yapılan tahkikat sonucunda kendisinin silah dağıtarak Türkistan halkları arasında milliyetler arası çatışmaya yol açabilecek herhangi bir etkisinin olmadığı haberi *Vestnik Vremennago Pravitelstva*'da yayımlandı.²⁸ Kuropatkin günlüğünde, yerli halktan geri dönmesiyle ilgili haberleri Mayıs ayı ortalarından itibaren almaya başladığını yazmıştır. Kendisi, sadece suçlamalardan aklandıktan sonra Petrograd ve Taşkent Sovyetleri'nin onayıyla geri dönebileceğini açıklamıştır.²⁹ Bölgeye geri dönüş şartları, imajının düzelmesi ve otorite çatışmasını engellemek gibi düşünceleri akla getiriyor. Genel vali, Müslüman halkın onu davet etmesinden yeni idarenin bölgede istenmediğini düşünmüş olabilir ya da bu gerçekten Türkistan Komitesi'nden memnun olmayan bir kısım Müslüman halkı kapsıyor olabilir. Zaten ilk görevde kalışını da olumlu bulan kişiler vardı. Kuropatkin, Petrograd'da hükümet üyeleriyle görüşmeler yapmış ve çeşitli konularda görüşlerini açıklamıştır. Bu durum, Geçici Hükümet tarafından

²⁶ Albay Çerkes önce geçici sonra kalıcı olarak görevine atanmıştı ve Semireçi Kazak Birliği komutanı oldu. Kara, üçlü yönetimdekilerden birinin V. P. Nalivkin olduğunu aktarmaktadır. Geçici Hükümet kararında isimleri verilmeden üç kişiden bahsedilmektedir. *Jurnal Zasedaniy Vremennogo Pravitelstva Mart-April 1917 goda*, T. 1, 217, 219; "Ukazu Vremennago Pravitelstva, dannıye Pravitelstvuyuşemu Senatu", *Vestnik Vremennago Pravitelstva*, No. 90 (136), 27-go (8-go İyulya) İyunya 1917 g., 2; Abdulvahap Kara, *Türkistan Ateşi Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi*, Da Yayıncılık, İstanbul 2002, 91; Saidakbar Agzamhodjayev, *a.g.e.*, 80.

²⁷ "iz Dnevnika A. N. Kuropatkina", 64-65.

²⁸ "k Delu o Generale Kuropatkine", *Vestnik Vremennago Pravitelstva*, No. 69 (115), 2-go (15-go) İyunya 1917 g., 2.

²⁹ "iz Dnevnika A. N. Kuropatkina", 65-66, 71-73, 76.

düşman olarak görülmediğini göstermektedir. Ancak 30 Mart tarihi, Türkistan Bölgesi'nde Kuropatkin döneminin sona erdiği tarih olmuştur.³⁰

2. Türkistan Komitesi Dönemi

Geçici Hükümet, Kuropatkin'in görevden alınmasından sonra 1 Nisan tarihinde Türkistan Bölgesi geçici komiseri olarak Kadet Partisi üyesi Devlet Duması milletvekili N. N. Şepkin'i atadı. Ancak daha sonra Şepkin başkanlığında dokuz kişilik bir Türkistan Komitesi atamayı uygun gördü (5 Nisan 1917). Başkan haricinde diğer üyeler arasında A. Bükeyhanov, M. Tınışpayev, S. N. Maksutov, V. S. Elpatyevskiy, A. L. Lipovskiy, P. İ. Preobrajenskiy, O. A. Şkapskiy ve General A. A. Davletşin yer almaktaydı. Komitenin yetki sahası, Semerkand, Sır Derya, Fergana, Zakaspi, Semireçi oblastları, Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı'nı kapsamaktaydı.³¹ Genel olarak komite üyelerin siyasi aidiyetlerinde Kadet Partisi (Anayasal Demokrat Partisi) öne çıkmaktadır. Aslında bu dönemde Rusya

³⁰ Kuropatkin, Taşkent'te görevden alındığı esnada Savaş Bakanı Guçkov'dan aktif ordu komutanı olarak göreve dönmeyi talep etmişti. Kendisinin 5 Haziran tarihinde başka bir askerî göreve atanuncaya kadar general rütbesiyle Türkistan Genel Valisi ünvanını taşıdığı tespit edilmiştir. *Jurnal Zasedaniy Vremennogo Pravitelstva May-İyun 1917 goda*, otv. red. toma B. F. Dodonov, sost. E. D. Grinko, O. V. Lavinskaya, T. 2, ROSSPEN, Moskva 2002, 210; "k Smeşeniyu Gen. Kuropatkina", *Russkiye Vedomosti*, No. 74, 5 Aprelya 1917 g., 6.

³¹ Hayit, Şepkin'in uzun zamandan beri Türkistan'da görevli olduğunu ve komite üyelerini seçtiğini yazmaktadır. Şepkin'in bu şekilde çalıştığına dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Alihan Bükeyhanov, Turgay oblasti komiserliğine 19 Mart tarihinde atanmıştır. Büyük ihtimalle görev yoğunluğu nedeniyle bölgeye gidememiştir. Komitenin görev dağılımında kendisine yer verilmesi sonradan katılacağı beklentisi olduğunu göstermektedir. Buttino, Bükeyhanov'un görevi kabul etmediği bilgisini vermektedir. Türkistan Komitesi'nin kurulmasına dair 5 Nisan 1917 tarihli karar, 8 Nisan'da *Vestnik Vremennago Pravitelstva*'da yayımlandı. Ancak gazetede yayımlanan kararın altında 7 Nisan 1917 yazmaktadır. Tutanaklardaki sayfalardan birinde geçmiş karara atıf yaparken bir kez 7 Nisan tarihi yazılmıştır. Ancak diğer atıflarda 5 Nisan tarihi yazılıdır. Atanma tarihi olarak 6 Nisan tarihi de kullanılmıştır. *Jurnal Zasedaniy Vremennogo Pravitelstva Mart-April 1917 goda*, T. 1, 68, 132, 198, 217, 230-231; *Jurnal Zasedaniy Vremennogo Pravitelstva May-İyun 1917 goda*, T. 2, 50; "Postanovleniye Vremennago Pravitelstva", *Vestnik Vremennago Pravitelstva*, No. 26 (72), 8-go (21-go) Aprelya 1917 g., 1; *Podgotovka i Provedeniye Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçeskoj Revolyutsii v Uzbekistane: Sbornik Dokumentov*, 43; Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, 215; Saidakbar Agzamhodjayev, *a.g.e.*, 82-83; Marko Buttino, *a.g.e.*, 110-11, 380.

Müslümanları arasında bu partiye yönelik olumsuz bir tutum gelişmekteydi. Ancak Türkistan Bölgesi'nde Ceditçi aydınlar arasında hâlâ popülerdi.³² Milliyet açısından komite kadrosuna bakıldığında beşinin Rus, dördünün Rusya Türklerinden olduğu görülmektedir. Rusya Türklerinin kadroya girmesiyle Geçici Hükümet, yerli halkın çıkarlarının dikkate alındığı mesajını vermek istemiştir. Ancak bu üyeler, Müslüman cemiyetlerin fikri alınmadan seçilmişlerdir. Rus Şepkin'in başkanlığını yaptığı komitede Müslüman üyeler azınlıkta kalmışlardır. Bölgeyi bilen ve büyük katkı sağlayacak kişilerden birisi olan Bükeyhanov, görev yerine hiç gitmemiştir. Diğer üyeler arasında Türkistan Bölgesi meselelerine en çok aşına olan üyelerin Tınışpayev ve Şkapskiy olduğu görülmektedir.

Türkistan Komitesi üyeleri, 13 Nisan'da Taşkent şehrine geldiler. Bu zamanlarda şehirde Toplumsal Organizasyonlar Yürütme Komiteleri Kongresi (9-16 Nisan) ve Türkistan İşçi ve Asker Vekilleri Sovyetleri Kongresi (7-15 Nisan) devam etmekteydi. Şepkin 14 Nisan tarihinde Toplumsal Organizasyonlar Yürütme Komiteleri Kongresi'ndeki konuşmasında, demokratik temelde yerel yönetimlerin örgütlenmesi ve temel vatandaşlık haklarının sağlanması sözünü verdi. Türkistan Komitesi'nin yanı sıra yerli halkın temsilcilerinin katılacağı danışma statüsünde Geçici Kurul'un kurulacağını beyan etti.³³ İşçi ve Asker Vekilleri Sovyetleri Kongresi'nde, daha sonra komitenin en önemli rakibi haline gelen Bölge İşçi ve Asker Vekilleri Sovyeti kuruldu.³⁴

Aynı dönemde Şûra-yı İslamiye'nin inisiyatifiyle Birinci Türkistan Müslümanları Kongresi (16-21 Nisan) de toplanmıştı. Kongrenin açılış konuşmasında Münevver Kari, Geçici Hükümet ve onun Türkistan

³² İhsan Ilgar, *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, 237-238, 302, 309-311, 460-461, 466-467; A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, C. 1, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, 149, 351, 353-354, 361; Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, 124, 134, 143; Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, 138-139; Tamurbek Devletşin, *Sovyet Tataristanı*, çev. Mehmet Emirhan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, 174-176, 187.

³³ Saidakbar Agzamhodjayev, *a.g.e.*, 82-84; *Turkestan v Naçale XX Veka: k İstorii İstokov Natsionalnoy Nezavisimosti*, 26.

³⁴ Bauman, kongrenin Mayıs ayında toplandığını yazmaktadır. V. Bauman, *Borba za Vlast Sovetov v Taşkente (Vospominaniya)*, İzdaniye Podotdela Peçati Ts. K. K. P. T., Taşkent 1922, 1.

siyasetine destek verildiğini söyledi. Şepkin, kongrede Müslümanların genel tutum olarak Kadet Partisi'nin çizgisini takip ettiğini ve hükümetin onların desteğine güvendiğini vurguladı. Kongre ittifak halinde Türkistan'ın da aralarında bulunduğu oblastlara geniş otonomi hakları verilmesiyle Rusya'nın federatif demokratik cumhuriyet olması fikrini destekledi. Ayrıca bölge Müslümanlarının merkezî yönetim organının kurulması kararı kabul edildi. Türkistan Bölge Müslüman Sovyeti (Turkestanskiy Krayevoy Musulmanskiy Sovet) başkanlığına Mustafa Çokay seçildi.³⁵ Böylece otonomi ve devlet düzeni konusunda Şepkin'i yanılta bir karar alındı.

Türkistan Komitesi'nin Nisan ayı sonlarında yaptığı toplantıda Türkistan'da siyasi otonomi uygulamanın olanaksızlığını kabul etmesi, onun demokratikliğine olan inancı yıktı.³⁶ Bölgenin oblast ve uyezd idari kadrolarına yapılan atamalar tam bir hayal kırıklığı yarattı. Örneğin, Sır Derya oblastında askerî gubernatorun (vali) yerine oblast komiserliği görevine eski uyezd amiri Albay Trizna ve Fergana oblastında bürokrat Şeremetyevskiy atandı. Uyezd komiserliği görevine özellikle eski imparatorluk memurları ve sıklıkla eski polis müdürleri atandı. Kışlak (aksakallıklar) ve aullarda -istisnalar dışında- eski volost yöneticileri ve aksakalları görevlerinde kaldılar. Gayri Müslüman şehir burjuvazisinin kurduğu Toplumsal Güvenlik Komiteleri açıkça Müslümanları görmezden geldi.³⁷

Bu arada Petrograd'da sosyalistlerin katılımıyla 2 Mayıs tarihinde kurulan koalisyon hükümeti, 5 Nisan tarihinde Türkistan Komitesi'ne verilen yetkileri onaylayarak uzattı ve çalışmaya devam etmesini istedi. Ancak bölgedeki siyasi güçler arasında meydana gelen cepheleşme bunu zorlaştırdı. Çatışma, Türkistan Komitesi'nin Bölge Sovyeti'ne danışmadan Sır Derya oblast komiserliğine Albay Trizna'yı ve Taşkent uyezd komiserliğine Albay İvanov'u atamasından kaynaklandı. Komite başkanı Şepkin ve bazı üyeleri (Davletşin, Elpatyevskiy, Lipovskiy, Maksutov, Preobrajenskiy) böyle bir itirazı kabul etmelerinin mümkün olmadığını belirterek istifa etmek istediler. Bölge Sovyeti ise komiserlerin toplumsal

³⁵ Saidakbar Agzamhodjayev, *a.g.e.*, 117-119; Marko Buttino, *a.g.e.*, 121-123; *Turkestan v Naçale XX Veka: k İstorii İstokov Natsionalnoy Nezavisimosti*, 30-32.

³⁶ *Turkestan v Naçale XX Veka: k İstorii İstokov Natsionalnoy Nezavisimosti*, 41.

³⁷ Saidakbar Agzamhodjayev, *a.g.e.*, 85; Marko Buttino, *a.g.e.*, 158.

organizasyonlar tarafından aday gösterilen kişiler arasından seçilmesi gerektiğini hatırlatarak itirazlarını haklı görmektedir.³⁸

Koalisyon hükümeti, komiteye eklemeler yapacağını haber vererek komitenin yükümlülüklerini yerine getirmeye devam etmesi konusunda ısrar etti.³⁹ Ancak Şepkin fikrini değiştirmede. Başbakan Lvov'a gönderdiği mektup ve telgraflarda; bölgenin eski imparatorluk idare mekanizmasına benzer sert bir idare yapısı kurularak yönetilebileceğinden ve kendisinin bölgede bulunuşunun gereksiz olduğundan bahsetti. Bölgeye seçkin bir sosyalist gönderilse de ilk zamanlar geçtikten sonra yine problemler ortaya çıkacaktı. Ona göre, henüz iktidar güçsüz ve fiilen yoktu. Şepkin, 25 Mayıs tarihindeki Türkistan Komitesi toplantısında ayrılacağını açıkladı.⁴⁰ 1 Temmuz 1917 tarihinde Semireçi oblastından Menşevik avukat İ. N. Şendrikov, yeni üye olarak atandı. Aktif göreve devam edenler haricinde bir üye daha atanacaktı. 29 Haziran tarihinde ise Türkistan Komitesi başkanlığı görevini geçici olarak Elpatyevskiy üstlendi. Şepkin, resmî olarak başkanlık görevinden alındığında yerine aynı gün V. Çaykin atandı (1 Temmuz). Ayrıca Preobrajenskiy, Davletşin, Maksutov'un istifaları kabul edildi.⁴¹

³⁸ Kuropatkin, Taşkent Sovyeti ve Sır Derya Sovyeti'nin özellikle rahatsız olduğu atamalarda uyezd komiserleri olarak atanan Trizna ve İvanov'un adlarını vermektedir. Khalid, Türkistan Bölge Sovyeti'nin komiteye muhalefetinin Kadet Partisi geçmişleriyle bağlantılı olduğunu yazmaktadır. Bauman ise Türkistan Komitesi'nin ilk kadrosunun burjuvazinin çıkarlarını savunduğunu ve onlara layıkıyla muhalefet yapanın Taşkent Sovyeti olduğunu belirtmektedir. *Podgotovka i Provedeniye Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçeskoj Revolyutsii v Uzbekistane: Sbornik Dokumentov*, 61-62, 64; "iz Dnevnik A. N. Kuropatkina", 70-71; *Jurnalı Zasedaniy Vremennogo Pravitelstva May-İyun 1917 goda*, T. 2, 50, 62; Georgiy İvanoviç Safarov, *Kolonialnaya Revolyutsiya: Opıt Turkestana*, Gosudarstvennoye İzdatelstva, Moskva 1921, 55; L. Reztsov, *a.g.e.*, 54; Adeeb Khalid, "a.g.m", 284; V. Bauman, *a.g.e.*, 1.

³⁹ *Jurnalı Zasedaniy Vremennogo Pravitelstva May-İyun 1917 goda*, T. 2, 62-63.

⁴⁰ *Podgotovka i Provedeniye Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçeskoj Revolyutsii v Uzbekistane: Sbornik Dokumentov*, 67; Saidakbar Agzamhodjayev, *a.g.e.*, 90-91.

⁴¹ Bauman, Şendrikov'un Ağustos ayında komiteye atandığını ve Kerenski'nin onu Taşkent'teki devrim ateşini soğutmakla görevlendirdiğini yazmıştır. Khalid, altı komite üyesinin istifa ettiğini; Agzamhodjayev, bütün kadronun istifa ettiğini yazmaktadır. Togan, eski komite üyelerinden Şendrikov, Şkapskiy ve Tnuşpayev'in yerlerini koruduğunu belirtmektedir. Ancak Geçici Hükümet'in 23, 29 Haziran ve 1 Temmuz tarihlerindeki kararlarından sadece dört kişinin (Şepkin, Preobrajenskiy, Davletşin, Maksutov) istifa ettiği ve Şendrikov'un yeni atandığı anlaşılmıştır. Üstelik 1 Temmuz 1917 tarihli kararda, Şepkin'in komite üyesi olarak kalmaya devam ettiği

Bu çatışma ortamında Müslüman aydınlar, komite üyelerinin istifalarını desteklemediler. Türkistan Komitesi'ne başvurularında ve Geçici Hükümet'e mektuplarında, uzun zamandan beri var olan gıda krizinin bölgede yarattığı olumsuz durum yüzünden istifaların yersizliğine işaret ettiler. Ayrıca Bölge Müslüman Sovyeti ve Bölge Sovyeti tarafları anlaşmazlık yaşamaktaydı. Bölge Sovyeti'nin toplumsal sorunlara sert sınıfsal yaklaşımı, artan iktidar iddiası ve Müslüman halkın millî çıkarlarını görmezden gelişi aradaki gerginliği arttırmaktaydı. Bölge Müslüman Sovyeti başkan yardımcısı Şahislam Şahahmedov istifaların kabul edilmesinden sonra Geçici Hükümet'e gönderdiği mesajda, yeni kurulacak Türkistan Komitesi'nde, Müslüman organizasyonların üzerinde uzlaşma sağladığı adayların olmasını ve adayların yarısının Müslümanlara ayrılmasını talep etti.⁴² Bu süreç esnasında Şûra-yı İslamiye arasında bölünme gerçekleşti. 1917 yılı Haziran ayı ortalarında muhafazakâr ulema tarafından Şûra-yı Ulema adında yeni bir cemiyet kuruldu.⁴³

Bütün bu olayların akabinde Türkistan Komitesi başkanlığına getirilen Çaykin, Bölge Müslüman Sovyeti temsilcileri tarafından aday gösterilmişti. Kendisi Müslümanlar arasında saygı gören ve Türkistan otonomisine destek veren Sosyalist Devrimci bir politikacıydı. Taşkent Sovyeti üyeleri Perşin ve Bulinskiy, Müslümanların ayrı hareket etmesi ve Bölge Sovyeti'nin onayını almadan başkanlığa aday gösterdikleri kişinin atanmasına kızdılar. Onlar, Çaykin'in yerine o esnada Taşkent Toplumsal Organizasyonlar Yürütme Komitesi üyelerinden Menşevik lider V. P. Nalivkin'i aday gösterdiler. Müslüman temsilciler de Nalivkin'in adaylığını kabul edilemez buldular. Bu düşmanlık ortamında Çaykin, sağlık durumunu ve kendisine yönelik muhalefeti bahane ederek görevi reddetti. Yerine atanması gereken kişi

---

görülmektedir. Buttino ve Hayit, aynı kişilerin istifa ettiği görüşündedir. V. Çaykin'in atanma tarihi yanlış bir şekilde 8 Temmuz olarak geçmektedir. *Jurnal Zasedaniy Vremennogo Pravitelstva May-İyun 1917 goda*, T. 2, 353; *Jurnal Zasedaniy Vremennogo Pravitelstva İyul-Avgust 1917 goda*, otv. red. toma B. F. Dodonov, sost. E. D. Grinko, T. 3, ROSSPEN, Moskva 2004, 35, 59; V. Bauman, *a.g.e.*, 2; Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, 135; Baymirza Hayit, *a.g.e.*, 226; Marko Buttino, *a.g.e.*, 160; Saidakbar Agzamhodjajev, *a.g.e.*, 91-92; Abdulvahap Kara, *a.g.e.*, 106-107; Adeeb Khalid, "a.g.m.", 284.

⁴² *Turkestan v Naçale XX Veka: k İstorii İstokov Natsionalnoy Nezaovisimosti*, 41; Saidakbar Agzamhodjajev, *a.g.e.*, 91-92.

⁴³ Saidakbar Agzamhodjajev, "The Formation and Socio-Political Activity of the Society "Shuroi Ulema", *Oriente Moderno*, Anno 87, No.1, January 2007, 3, 10.

olarak Nalivkin'i gösterdi. Bölge Müslüman Sovyeti başkanı Mustafa Çokay'ın ısrarlarına rağmen fikrini değiştirmedii.⁴⁴ 19 Temmuz tarihinde Nalivkin, resmî olarak Türkistan Komitesi başkanlığına atandı.⁴⁵ Kerenski'nin yakın dostlarından biri olmasına rağmen Çaykin'in görevden alınması talebine Geçici Hükümet'in boyun eğdiği görülmektedir.⁴⁶ Belki Şûra-yı Ulema'nın Çaykin'e muhalefeti de yeni atamayı etkilemiş olabilir.⁴⁷ Komite başkanlığına Bölge Müslüman Sovyeti tarafından Müslüman olmayan bir adayın gösterilmesi de dikkat çekici meseledir. Hükümetin kabul etmesini kolaylaştıracak bir etken olarak güvendikleri bir Rus'u seçtirmek istemiş olabilirler. Bölge ve Taşkent Sovyetleri'nin daha kolay yönlendirebilecekleri Nalivkin'i istemeleri de doğal bir tutumdur.

Bölge Müslüman Sovyeti üyeleri, bu yenilgi sonrası komiteye millî çıkarlarına uygun kişilerin atanması amacıyla Geçici Hükümet'in yanı sıra

⁴⁴ *Russkiye Vedomosti* ve *Vperyod* Gazetelerindeki haberlere göre, daha Mayıs ayının sonunda Taşkent Asker Vekilleri Sovyeti Şepkin'in görevden alınmasını ve yerine Nalivkin'in atanmasını talep etmiştir. Togan, Nalivkin'in Sır Derya oblasti gubernatoru iken başkanlığa getirildiğini; Buttino, Sır Derya Sovyeti başkanı olduğunu; Reztsov, Şubat ayından itibaren toplumsal çalışma yaptığını; Hayit ise, onun Sır Derya Yürütme Komitesi başkanı olarak komiteyi kurmakla görevlendirildiğini yazmaktadır. "v Turkestane", *Vperyod*, 27 Maya 1917 g., No. 66, s. 3; "v Turkestane", *Russkiye Vedomosti*, 27 Maya (9 İyunya) 1917 g., No. 117, s. 3; Saidakbar Agzamhodjayev, *a.g.e.*, 80, 92-94; *Turkestan v Naçale XX Veka: k İstorii İstokov Natsionalnoy Nezavisimosti*, 25, 41; Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, 135; L. Reztsov, *a.g.e.*, 69; Marko Buttino, *a.g.e.*, 390; Baymirza Hayit, *a.g.e.*, 229.

⁴⁵ Nalivkin'in atanma tarihine rağmen Çaykin'in görevden uzaklaştırılmasının istendiği 23 Temmuz tarihli başka bir Geçici Hükümet kararı vardır. Bu karar, Bölge Müslüman Sovyeti'nin talebiyle bağlantılı olarak görevine devam etmesi dolayısıyla alınmış olabilir. Buttino, Nalivkin'in başkan olarak atanma tarihini 28 Temmuz; Yesmagambetov 29 Temmuz olarak göstermiştir. Yine bunlardan birisi Nalivkin'in fiilen göreve başladığı tarih olabilir. Bauman, onun başkanlığı döneminde Şendrikov'un komite ve bölge yönetiminde ön plana çıktığını aktarmaktadır. Türkistan Komitesi başkanlığı için daha sonra Geçici Hükümet Türkistan Komiserliği'ne atanacak olan senatör N. Şnitnikov'un da adı geçmiştir. *Jurnal Zasedaniy Vremennogo Pravitelstva İyul-Avgust 1917 goda*, T. 3, 121, 154; "Organizatsiya Krayevoy Vlasti v Turkestane", *Russkiye Vedomosti*, No. 171, 28 İyulya (10 Avgusta) 1917 g., 5; V. Bauman, *a.g.e.*, 2-3, 5, 7, 9; Marko Buttino, *a.g.e.*, 390-391; Köşim Yesmagambetov, *Mustafa Çokay Türkistan Bağımsızlık Mücadelesine Adanmış Bir Ömür*, Kazakça'dan çeviren Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2015, 122.

⁴⁶ Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, 355.

⁴⁷ Abdulvahap Kara, *a.g.e.*, 107; Köşim Yesmagambetov, *a.g.e.*, 121.

Bölge Sovyeti'yle görüşmeler yapmışlardı.⁴⁸ Bunun sonucunda, 31 Ağustos 1917 tarihinde Bölge Müslüman Sovyeti başkanı Mustafa Çokay ve eski Taşkent şehir duması başkanı İ. İvanoviç'in (İvanov) atamaları yapıldı.⁴⁹ Bu adaylar üzerinden bir gerginlik yaşanmadığından atamalar üzerinde uzlaşıldığı anlaşılmaktadır. Ancak Mustafa Çokay'ın seçilmesi, Şûra-yı İslamiye'nin Türkistan Komitesi'ndeki etkinliğini arttıracığını düşünen Şûra-yı Ulema'yı son derece rahatsız etti.⁵⁰ Böylece Türkistan Komitesi üyeleri; başkan Nalivkin, Çokay, İvanoviç, Şendrikov, Şkapskiy, Tınışpayev, Lipovskiy ve Elpatyevskiy'den oluştu. Yeni kadroda Müslüman üyelerin sayısı iki kişiyle sınırlandı. Çaykin'in atanması sonrası gelişmeler, ikinci koalisyon hükümetinin kuruluşu dönemiyle paralellik gösterdiğinden ve adaylar üzerinde uzlaşma çabalarının varlığından dolayı komitenin oluşturulması uzun bir süreye yayıldı. Bu durum bölgedeki sorunların çözümünü geciktirdi ve komitenin tam hakimiyet kurmasını zorlaştırdı.

3. Genel Komiserlik Dönemi

Geçici Hükümet, 25 Ağustos 1917 tarihinde çıkardığı bir yasayla Türkistan Bölgesi'nde genel komiserlik sisteminin uygulanmasına karar verdi. Bu yasaya göre, genel komiserin hükümet tarafından atanan, ancak doğrudan kendisine tabi biri sivil, biri askerî meselelerden sorumlu iki yardımcısı olacaktı. Türkistan Komitesi yetki sahasına girenler hariç bölgeyi ilgilendiren bütün meselelerde tek başına karar verebilirdi. Genel komiserin yetki sahasındaki konular; sınır meseleleri, Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı'yla doğrudan ilişkiler, görevli kişilerin atanması ve görevden alınması, oblast komiserlerinin atanması ve görevden alınması hakkında

⁴⁸ Mustafa Çokay, Ubeydullah Hocayev ve Şahislem Şahahmedov, yaz aylarında çeşitli toplantı ve konferanslara katılmak amacıyla Petrograd'da bulundular. Yesmagambetov, Geçici Hükümet üyelerinin; Kara, Türkistan Komitesi üyelerinin Ubeydullah Hocayev ve Şahislem Şahahmedov'u aday olarak önerdiklerini aktarmaktadır. Buttino, Mustafa Çokay'ın Temmuz ayında komite üyesi olduğunu belirtmektedir. *Jurnal Zasedaniy Vremennogo Pravitelstva May-İyun 1917 goda*, T. 2, 235; *Jurnal Zasedaniy Vremennogo Pravitelstva İyul-Avgust 1917 goda*, T. 3, 82; Baymirza Hayit, *a.g.e.*, 225; Marko Buttino, *a.g.e.*, 124, 160, 188; Saidakbar Agzamhodjayev, *a.g.e.*, 92-94; Abdulvahap Kara, *a.g.e.*, 106, 110, 112, 114; Köşim Yesmagambetov, *a.g.e.*, 117-118.

⁴⁹ *Jurnal Zasedaniy Vremennogo Pravitelstva Sentyabr-Oktyabr 1917 goda*, T. 4, 46.

⁵⁰ Köşim Yesmagambetov, *a.g.e.*, 122.

Geçici Hükümet'e sunumlar, Türkistan Bölgesi sınırları içerisindeki bazı mali ve adli kurumlar hariç resmî-sivil kurumların ve kişilerin gözetimi idi. Genel komiser, yardımcılarını ve komite üyelerine çeşitli görevler yükleyebilirdi. Kendisinin yokluğunda onun görevini yardımcılarında biri ya da onun takdiriyle komite üyelerinden biri üstlenecekti. Türkistan Bölgesi birliklerine, askerî meselelerden sorumlu yardımcısı komuta edecekti. Genel komiser başkanlığındaki Türkistan Komitesi, iki yardımcısı ve üyelerden oluşacaktı. Türkistan Komitesi üyeleri, Geçici Hükümet tarafından atanacaktı. Komitenin yetki sahasındaki konular ise; bölgeyle ilgili yasa tekliflerinin incelenmesi, Geçici Hükümet tarafından oluşturulan yasa tekliflerine hüküm oluşturulması, herhangi bir yasayla bölgede alınan tedbirlerin yerel şartlarda uygulanmasının elverişsizliği hakkında hükümete sunum, Türkistan Bölgesi'ni ilgilendiren toplumsal refah, düzen ve güvenliğin sağlanması konularında zorunlu düzenlemelerin hazırlanması ve amaca uygun bakış açısından incelenmesi, gerektiğinde bu düzenlemelerin, emirlerin, genelgelerin ilgası veya değiştirilmesi, resmî-sivil kurumlar ve kişilerin faaliyetlerinin birleştirilmesine yönelik tedbirlerin hazırlanması ve genel komiser tarafından komiteye sunulan meselelerin görüşülmesi idi. Aynı gün yayımlanan başka bir yasayla Petrograd'da Geçici Hükümet bünyesinde Türkistan Bölgesi Komiserlik Dairesi (Upravleniya Komissara po Delam Turkestanskogo Kraya pri Vremennom Pravitelstve) kuruldu. Burada Türkistan Bölgesi'nin üst idari otoritesiyle Geçici Hükümet ve merkezî kurumlar arasındaki ilişkilerin daire aracılığıyla yürütülmesi, ayrıca bölgeye yönelik mevzuat önerilerinin ön değerlendirmelerinin yapılması amaçlandı. Türkistan komiserinin yetki sahasına giren meselelerin çalışılması ve hedeflere ulaşılmasında ona yardım için Özel İdare (Osoboye Upravleniye) kuruldu. Başkentteki Geçici Hükümet Türkistan Komiserliği'ne senatör (aynı görevde kalmak kaydıyla) Nikola Şnitnikov atandı. Türkistan Askerî Bölge Ordusu komutanı General Çerkes eski görevinde bırakılarak Geçici Hükümet Genel Komiseri askerî meselelerden sorumlu yardımcısı olarak, avukat Elpatyevskiy ise genel komiserin sivil meselelerden sorumlu yardımcısı olarak atandı.⁵¹

⁵¹ *Jurnalı Zasedaniy Vremennogo Pravitelstva Sentyabr-Oktyabr 1917 goda*, T. 4, 22-24, 46; "Petrograd Vremennoye Pravitelstvo", *Vestnik Vremennago Pravitelstva*, No. 147 (193), 6-go (19-go) Sentyabriya 1917 g., 2; "o Generalnom Komissar Vremennago Pravitelstva po Upravleniyu Turkestanskim Krayem i o Turkestanskom Komitet

Bu atamalara rağmen genel komiser ataması yapılmadığından komite başkanlığı görevini Nalivkin'in yürütmeye devam ettiği düşünülebilir. Geçici Hükümet'in 19 Eylül tarihli komiserlerin idari sistemdeki yerini kalıcılaştıran kararından önce genel komiserliğin teşkili ve kararın Türkistan Bölgesi'ne yaygınlaştırılmaması, Türkistan Bölgesi Komiserlik Dairesi'nin kurulması, Türkistan'ın özel bir bölge olarak genelden farklı bir şekilde yönetileceğinin bir göstergesidir. Bu yeni yönetim anlayışı, gelecekte bölgenin merkezî idareye entegrasyonunu zorlaştıran ve sivil idareden farklı askerî valiliğe benzer bir uygulama idi. İlk genel komiser olarak asker kökenli P. A. Koroviçenko'nun atanması bu tespiti desteklemektedir. Diğer yandan genel komiser ve komitenin iki ayrı yetki sahasının varlığı dengeleyici bir durum yaratmıştır. Genel valilik sisteminde de aynı durum 1886 yasasında yer alan istişare organı Kurul'la yaratılmak istenmişti.

Geçici Hükümet'in bölgeye genel komiser ataması, Bolşeviklerin Eylül ayında Türkistan Komitesi'ne yönelik darbe girişimi esnasında oldu. Ayaklanma, 12 Eylül tarihinde Taşkent'te işçilerin ve askerlerin yaptığı mitingde gıda krizinden kurtulmak amacıyla bazı kararlar alması ve iktidarın Sovyetlere devredilmesi talebiyle başladı. Burada kararların uygulanması için bir Devrim Komitesi kuruldu. Taşkent Sovyeti Yürütme Komitesi'nin yenilenen kadrosu, Devrim Komitesi'yle birlikte hareket etti. Bölge Sovyeti ve Bölge Müslüman Sovyeti ise Geçici Hükümet'i desteklediklerini açıkladılar. Ancak Bölge Sovyeti, çalışmalarını yürütmesinin imkânsız hale gelmesi ve üyelerinin tutuklanma girişimi yüzünden Skobelev'e gitme kararı aldı. Bu arada Türkistan Komitesi üyeleri tutuklandı. Devrim Komitesi, Bölge Ordu Komutanı Çerkes'i de görevden aldı ve yerine Teğmen Perfilyev'i atadı. Şehir halkına iktidarı ele geçirdiklerini duyurdular. Nalivkin, Skobelev'deki Bölge Sovyeti üyeleri ve Müslüman Sovyeti, Kerenski'ye çektikleri telgraflarda; Bölge Ordu Komutanlığı'na yeni bir atama yapılmasını ve askerî birlikler gönderilmesini talep ettiler. Nalivkin, meydana gelen istisnai durum yüzünden Bölge Ordu Komutanlığı'nı geçici olarak üzerine almak zorunda

---

Vremennago Pravitelstva", *Vestnik Vremennago Pravitelstva*, No. 161 (207), 24-go (7-go Oktyabriya) Sentyabriya 1917 g., 1; *Revolyuetsiya i Natsionalny Vopros Dokumenti i Materialy po İstorii Natsionalnogo Voprosa v Rossii i SSSR v XX Veke 1917 Fevral-Oktyabr*, pod redaktsiyey S. M. Dimanşteyna, sost. İ. Levin, E. Drabkina, T. 3, İzdatelstvo Kommunističeskoy Akademii, Moskva 1930, 74-75.

kaldı.⁵² Şûra-yı Ulema'nın girişimiyle toplanan Türkistan ve Kazak Müslümanları Kongresi'nde (17-20 Eylül 1917) Müslümanlara sükûnet ve ılımlılık çağrısı yapıldı. Bölgede Rus Kurucu Meclisi seçimlerinin özgürce yapılması ve düzenin sağlanmasında Geçici Hükümet'e tekrar destek açıklandı. Türkistan Komitesi'nin Kurucu Meclis toplanuncaya kadar bölgeyi yönetmesinin uygun olacağı düşünülmekteydi. Ayrıca komite üyelerinin yarısının Müslümanlardan oluşması ve yerel idarelerin farklı seviyelerinde komiserlik ya da komiser yardımcılıklarına Müslümanların atanmasının gerekliliği dile getirildi.⁵³

Geçici Hükümet, 19 Eylül tarihinde Genel Komiser ve General rütbesiyle Türkistan Bölgesi Ordu Komutanlığı'na, Kazan Askerî Bölge Komutanı Albay Koroviçenko'yu atadı.⁵⁴ 20 Eylül'de şehre ilk önce Orenburg ve Semireçi alaylarının gelmesiyle Taşkent Sovyeti genel grev ilan etti.⁵⁵ Geçici Hükümet'in kararına uygun olarak 21-28 Eylül tarihleri arasında şehir ve uyezde sıkı yönetim yürürlükte kaldı.⁵⁶ General Koroviçenko, 24 Eylül tarihinde emrindeki birliklerle Taşkent'e geldi. Onun gelişiyle Bölge Sovyeti şehre geri döndü. İsyancılara karşı zayıf ve uzlaşmacı tutumu nedeniyle Nalivkin görevden alındı.⁵⁷ Aslında Koroviçenko'nun

⁵² *Podgotovka i Provedeniye Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçesкой Revolyutsii v Uzbekistane: Sbornik Dokumentov*, 122-123, 133-134; "Petrograd Vremennoye Pravitelstvo", *Vestnik Vremennago Pravitelstva*, No. 156 (202), 19-go (2-go Oktyabriya) Sentyabriya 1917 g., 4.

⁵³ Marko Buttino, *a.g.e.*, 191; *Turkestan v Naçale XX Veka: k İstorii İstokov Natsionalnoy Nezavisimosti*, 54-55.

⁵⁴ *Jurnalı Zasedaniy Vremennogo Pravitelstva Sentyabr-Oktyabr 1917 goda*, T. 4, 167, 185; "Besporjadki v Turkeстане", *Russkiye Vedomosti*, No. 213, 19 Sentyabriya (2 Oktyabriya) 1917 g., 5.

⁵⁵ Niallo ve Bauman'ın, Kazak alaylarının Semerkand'dan 23 Eylül tarihinde geldiği yönünde bir aktarımları vardır. *Podgotovka i Provedeniye Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçesкой Revolyutsii v Uzbekistane: Sbornik Dokumentov*, 150-151; Aziz Niallo, *Oçerki İstorii Revolyutsii i Grajdanskoy Voinı v Kirgizii i Sredney Azii (Materialı po İstorii Kirgiz i Kirgizstana)*, İzd-vo Komiteta Nauk pri Soveta Narodnih Komissarov Kirgizskoy SSR, Frunze 1941, 49; V. Bauman, *a.g.e.*, 9.

⁵⁶ "ob Obyavlenii Goroda Taşkenta i Taşkentskago Uyezda na Voennom Polojeniiye", *Vestnik Vremennago Pravitelstva*, No. 165 (211), 30-go (13-go Oktyabriya) Sentyabriya 1917 g., 2; *Turkestan v Naçale XX Veka: k İstorii İstokov Natsionalnoy Nezavisimosti*, 53-54.

⁵⁷ Togan, Koroviçenko'nun birlikleriyle 25 Eylül'de Orenburg'dan Taşkent'e geldiğini yazmaktadır. Literatürde genelde 24 Eylül tarihi geçmektedir. Kara, Nalivkin'in istifa ettiğini aktarmaktadır. Saidakbar Agzamhodjayev, *a.g.e.*, 96; Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, 140, 152; Abdolvahap Kara, *a.g.e.*, 114.

atanmasıyla komite başkanlığı görevi sona ermişti. Burada komite üyeliği ve ordu komutanlığının sonlandığı anlaşılmaktadır. Genel komiserin askerî sahadaki yardımcılığına bölge komutanı olarak Albay İvanov; sivil sahadaki yardımcılığına eski Zakaspi oblasti komiseri G. İ. Dorrer atandı.⁵⁸ Elpatyevskiy, 16 Eylül tarihinde Buhara Emirliği'ne Rus elçisi olarak atandı.⁵⁹ Bunlardan başka Türkistan Komitesi üyelerinde bir değişiklik olmadı.

Koroviçenko, tüm çabalarına rağmen şehirde tam bir kontrol kuramadı. Bu konuda en büyük direnç merkezi, işçi ve askerî birlikleri yönlendiren Taşkent Sovyeti Yürütme Komitesi idi. Genel komiser, Bölge Sovyeti'nden de destek göremedi.⁶⁰ Bölge Müslüman Sovyeti, kendisiyle iş birliği yapmak için bazı şartlar ileri sürdü. Bunlar; adli işlerin Müslümanlara devredilmesi, bölgesel millî bir meclis açılması ve millî ordunun kurulması talepleri idi. Koroviçenko, şartları şeklen kabul ettiyse de son maddeyi tereddütle karşıladı ve bunu inceleyeceğini beyan etti.⁶¹ Mustafa Çokay'ın katılmadığı Türkistan Komitesi'nin toplantılarından birinde genel komiserin askerî işlerden sorumlu yardımcısı İvanov, Müslümanlara askerlik konusunda güvenilemeyeceğini belirterek bu teklifi reddetti.⁶² Ekim ayı sonlarında Müslümanlar arasında bölge idaresine yönelik memnuniyetsizlik had safhadaydı. Çokay, 24 Ekim'de komite üyeliğinden istifa etmek istedi. Ancak Taşkent garnizonu ve işçilerinin silahlı

⁵⁸ Aleksandr Grigoryeviç Solovyev, *Revolyutsionnoye Dvijeniyе v Turkmеnii v 1908-1917 gg: Sbornik Dokumentov*, pod red. A. G. Solovyeva i dr., sost. A. G. Solovyev, İzd-vo Turkmen, Filiala AV SSR, Aşkabad 1946, 128-129.

⁵⁹ *Jurnalı Zasedaniy Vremennogo Pravitelstva Sentyabr-Oktyabr 1917 goda*, T. 4, 130.

⁶⁰ *Podgotovka i Provedeniye Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçesкой Revolyutsii v Uzbekistane: Sbornik Dokumentov*, 174, 184, 187-189, 191-194; *Turkestan v Naçale XX Veka: k İstorii İstokov Natsionalnoy Nezavisimosti*, 53; Marko Buttino, *a.g.e.*, 185, 193-194, 199-200.

⁶¹ Hayit, Ruslara özel imtiyazlar tanıyan seçim yasının iptali şeklinde bir talepten daha bahsetmektedir. Ancak gerek Kurucu Meclis seçimleri gerekse yerel seçimler söz konusu olduğunda böyle imtiyazlar yoktur. Baymirza Hayit, *a.g.e.*, 230-231.

⁶² Birinci Bölge, İşçi ve Asker Vekilleri Sovyetleri Kongresi'nde de Müslüman halkın askere alınması zamansız bulunarak reddedilmişti. *Podgotovka i Provedeniye Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçesкой Revolyutsii v Uzbekistane: Sbornik Dokumentov*, 52-53; Abdulvahap Kara, *a.g.e.*, 114-115.

ayaklanmasının olduğu zamanda “kendini kurtarma” suçlamasına mahal vermemek için istifasını geri çekti.⁶³

Gelişmeler bu yöndeiyken Petrograd’daki Bolşevik İhtilali haberi Taşkent’e ulaştı.⁶⁴ Koroviçenko, 28 Ekim’de Taşkent şehri ve uyezdinde yeniden sıkıyönetim ilan etti. Bölge Sovyeti, hem merkezde hem bölgede iktidarın Geçici Hükümet’te kalmasına destek verdi. Bölge Müslüman Sovyeti ve Fergana Oblastı Müslüman Vekilleri Sovyeti de Geçici Hükümet’i desteklediler. Ancak Bölge Sovyeti, Koroviçenko, Dorrer ve Şendrikov’un şahsında Türkistan Komitesi’nin bölgeyi terk etmesini, yeni iktidar yapısı düzenleninceye kadar demokratik bölge organizasyonlarının görevi geçici olarak üstlenmesini teklif etti. Ayrıca genel komiserden acilen askerî birliklerin saldırıyı kesmesini talep etti. Eğer bu sonuncu talep uygulanmayacaksa Bölge Sovyeti, geçici iktidar organizasyonunu Köylü, Kırgız ve Müslüman Vekilleri Sovyetleri’nin katılımıyla kendi üzerine alacaktı. 30 Ekim’de Dorrer ve Taşkent Sovyeti Askerî Komitesi arasında yapılan anlaşmaya göre, Koroviçenko, Dorrer ve Şendrikov görevlerinden alındılar. Ertesi gün Koroviçenko ve Dorrer tutuklandı. Bununla birlikte Bölge Sovyeti, 2 Kasım’da yönetimi devralmayı reddetti. 15 Kasım’da toplanacak Üçüncü İşçi ve Asker Vekilleri Sovyetleri kongresine kadar bölgeyi Geçici Türkistan Yürütme Komitesi yönetti. Kongre, 22 Kasım tarihinde aldığı kararla iktidarın İşçi, Asker ve Köylü Vekilleri Sovyetlerinin eline geçtiğini ilan etti.⁶⁵ Geçici Hükümet’in demokrasi ve vatandaşlık haklarının verilmesi vaatlerinin arka planında eski sömürü düzenini devam ettirmesi gibi Bolşevikler de bölgede komünist ideoloji örtüsü altında sömürü düzenini devam ettirmenin ilk adımını atmış oldular.

⁶³ İshakov, Müslüman organizasyonların Çokay’a Türkistan Komitesi kadrosundan çıkmasını teklif ettiklerini; Kara, Çokay’ın istifasının reddedildiğini yazmaktadır. Salavat İshakov, “Mustafa Çokayev o Revolyutsii 1917 goda v Tsentralnoy Azii”, *Acta Slavica Iaponica*, Issue: 18, Hokkaido 2001, 215; Abdulvahap Kara, *a.g.e.*, 114-115; *Turkestan v Naçale XX Veka: k İstorii İstokov Natsionalnoy Nezavisimosti*, 58-59.

⁶⁴ “v Trevojnye Dni”, *Turkestanskiye Vedomosti*, No. 171 (233), 27 Oktyabriya (9 Noyabriya) 1917 goda, 1. Gazetenin bu nüshasında, Petrograd’daki ihtilalle ilgili başka haberler de vardır.

⁶⁵ Buttino, 31 Ekim’de görüşmelere başladığını, Dorrer’in yanında Çokay’ın bulunduğunu ve Dorrer tutuklansa da onun serbest bırakıldığını yazmaktadır. *Podgotovka i Provedeniye Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçeskoj Revolyutsii v Uzbekistane: Sbornik Dokumentov*, 197-202, 204-205, 209-210; *Turkestan v Naçale XX Veka: k İstorii İstokov Natsionalnoy Nezavisimosti*, 61-62, 65-69-70, 77; Marko Buttino, *a.g.e.*, 201-202.

S o n u ç

Sonuç olarak elde edilen verilerden Geçici Hükümet döneminde Türkistan Bölgesi'nin her idari düzenleme aşamasında yürürlükte olan yasa hükmünden farklı kararlarla yönetildiği anlaşılmaktadır. Türkistan Bölgesi'nde imparatorluk eski idare şekli genel valilik sisteminin aynen devam ettiği ve genel vali Kuropatkin'in görevinden alınmadığı görülmektedir. Yerel yönetim teşkilatının olmadığı bölgede merkezden komiser atanması yapılmıştır. İlk komiser olarak, Devlet Duması milletvekili Vasilçikov atanmıştır. Kuropatkin ve Vasilçikov idari kararları ortaklaşa alacaklardı. Bu durum herhangi bir anlaşmazlıkta sistemi krize sokma tehlikesi barındırmaktaydı. Kuropatkin, kendi otoritesine karşı tehdit olarak algıladığı Taşkent Sovyeti ve Toplumsal Organizasyonlar Yürütme Komitesi'nin faaliyetleri örneğinde olduğu gibi Vasilçikov'u da tehdit olarak görebilirdi. Vasilçikov da komiserlerin yasal statüleri ve görevleriyle ilgili belirsizlikler dolayısıyla tek başına karar verirken bile zorlanabileceği bir ortamda Kuropatkin'le ortak karar almakta zorlanabilirdi.

Taşkent Sovyeti ve diğer toplumsal organizasyonların 30 Mart tarihli toplantısında genel vali Kuropatkin görevinden alındı. Bölgede Kuropatkin'e yönelik düşmanlık, Petrograd'da bilinen bir mevzu olduğundan Vasilçikov bölgeye gidemedi. Kuropatkin'in tutuklanmasıyla yine merkezden önce Şepkin komiser olarak atandı (1 Nisan). Daha sonra 5 Nisan tarihinde ise onun başkanlığında dokuz kişilik bir geçici Türkistan Komitesi atanması uygun görüldü.

Geçici Hükümet'in kararıyla 25 Ağustos tarihinde bölgede genel komiserlik yasası yürürlüğe girdi. Yasanın yürürlüğe girmesi, Savaş Bakanlığı'ndaki çalışmaların sonuçlanmasıyla; genel komiser atanması ise Bolşeviklerin Türkistan Komitesi'ne yönelik darbe girişimiyle alakalıdır (19 Eylül). Belki yine bu olay yüzünden genel komiserin, askerî işlerden sorumlu bir yardımcısı zaten atanmışken, genel komiser kadrosuna da bir asker atanmıştır. Türkistan Komitesi, yetki sahası belirlenerek sistemde varlığını korumuştur. Ülke genelinde komiser kadroları, 19 Eylül tarihli yasayla kalıcı hale getirilirken, Türkistan Bölgesi bu karardan muaf tutulmuştur. Bu idari yapının devam edip etmeyeceği meselesi, Bolşevik İhtilali nedeniyle açıklığa kavuşmamıştır.

Taşkent Sovyeti ve Bölge Sovyeti, Geçici Hükümet'in iktidar temsilcilerine baskı ve engelleme yaparak otorite sahibi olmalarını engellemişlerdir. Petrograd'daki ikili iktidar anlayışına yakın bir düzen ortaya çıkmıştır. Şepkin'in istifası sonrası Müslümanların komite başkanlığına önerdikleri Sosyalist Devrimci Çaykin, yerel sovyetlerin baskısıyla istifa etmek zorunda kalmıştır. Sovyetler, yeni komite başkanlığına, kendilerine daha yakın gördükleri Menşevik Nalivkin'in atanmasını sağlamışlardır. Bölge Müslüman Sovyeti, komite kadrosuna ve idari kadrolara müslümanların atanmaları için sürekli talepte bulunmuştur. Hatta komite kadrosuna eklemeler yapılması konusunda Geçici Hükümet haricinde Bölge Sovyeti'yle de görüşmek zorunda kalmışlardır. Müslüman halk, oblast ve uyezd yönetim kadrolarından dışlanmıştır. Genel olarak hem bu yönetim kadroları hem de kırsal kesimde görev yapan kişiler, eski imparatorluk döneminde de görev almış memurlardı. Bütün bunlar, yeni düzenin sadece şekli bir değişiklikten ibaret olduğu izlenimi yaratmıştır.

Müslümanlar, millî hak ve taleplerini Geçici Hükümet'i ikna ederek demokratik yollarla almaya çalıştılar ve onlardan ümitlerini kesmediler. Eylül Bolşevik darbe girişimi ve Ekim İhtilali sonrasında Bölge Müslüman Sovyeti ve Bölge Sovyeti arasında kısa süren bir iş birliği dönemi oldu. Bölge Sovyeti, Koroviçenko'ya ve Bölge Müslüman Sovyeti'ne güçlü destek vermedi. Bu ortamda Taşkent Bolşevikleri bölge iktidarını ele geçirmeyi başardılar.

KAYNAKÇA

AGZAMHODJAYEV, Saidakbar, *İstoriya Turkestanskoy Avtonomii (Turkiston Muhtoriyati)*, İzd.-Poligr. Obyedineniye, Taşkent 2006.

AGZAMHODJAYEV, Saidakbar, "The Formation and Socio-Political Activity of the Society "Shuroi Ulamo", *Oriente Moderno*, Anno 87, No. 1, January 2007, 1-12.

ANİSİMOVA, İnna Vladimirovna, "Politika Vremennogo Pravitelstva v Reşenii Natsionalnogo Voprosa: Podhodı i Metodı Realizatsii Regionalnih Variantov", *İzvestiya Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, No. 2 (90), Barnaul 2016, 15-20.

BAUMAN, V., *Borba za Vlast Sovetov v Taşkente (Vospominaniya)*, İzdaniye Podotdela Peçati Ts. K. K. P. T., Taşkent 1922.

“Besporyadki v Turkeстане”, *Russkiye Vedomosti*, No. 213, 19 Sentyabriya (2 Oktyabriya) 1917 g., 5.

BOJKO, F., *Oktyabrskaya Revolyutsiya v Sredney Azii*, Gosizdat UzSSR, Taşkent 1932.

BOÇKAREVA, İrina Borisovna, “Vopros o Vlasti v Turkeстане Nakanune i Posle Oktyabrskoy Revolyutsii”, *Sotsialnyye Kulturnyye İssledovaniya i Bezopasnost*, T. 2, No. 3, Barnaul 2019, 193-202.

BUTTİNO, Marko, *Revolutsiya Naoborot Sredniyaya Aziya mejdu Padeniyem Tsarskoy İmpirii i Obrazovaniyem*, perevod s İtalyanskogo Nikolaya Ohotina, Zvenya, Moskva 2007.

ÇALIŞKAN, Ülkü, “Türkistan General Gubernatörlüğü'nde İdari Reform Tasarıları (1871-1917)”, *Bozkırın Oğlu Ahmet Taşağıl'a Armağan*, ed. Tuğba Eray Biber, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019, 545-576.

ÇAPRAZ, Hayri, “Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hakimiyet Kurması”, *SDU Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 24, Ocak 2011, 51-78.

ÇUDAKOV, Oleg Valeryeviç, “Stanovleniye İnituta Komissarov Vremennogo Pravitelstva v Sibiri”, *Omskiy Nauçnyy Vestnik*, No. 1 (155), Omsk 2013, 15-18.

DEVLET, Nadir, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

DEVLETŞİN, Tamurbek, *Sovyet Tataristanı*, çev. Mehmet Emirhan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

DOĞAN, Şahin, “Rus Kanunnameleri Işığında Türkistan Eyaleti (Oblastı) Geçici Nizamnamesi ve Türkistan Genel Valiliği'nin Teşekkülü”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 117/S. 231, Kasım Aralık 2017, 43-58.

ERŞAHİN, Seyfettin, “Türkistan'ın “Verilen Bağımsızlık”tan “Alınan Bağımsızlığa” Yürüyüşü Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XLIV/S. 1, 2003, 313-343.

FAYZRAHMANOV, Ayrat Şamilyeviç, “Voprosı Federativnogo Ustroistva Rossii v Reşeniyah Natsionalnih Syezdov v 1917 g.”, *Vestnik TGU*, T. 87, No. 7, Tambov 2010, 255-259.

“Gubernskiye Komissarı”, *Vestnik Vremennago Pravitelstva*, No. 33 (79), 16-go (29-go) Aprelya 1917 g., 3.

GÜNGÖR, Ebubekir, “Türkistan Askerî Valiliğinin Kurulması ve Sınırlarının Belirlenmesi (Yedi Adet Harita ile Birlikte)”, *Bilig*, S. 106, Temmuz 2023, 77-107.

GÜNGÖR, Ebubekir, “Rus Salnamelerine Göre Türkistan Askerî Valiliği’nde Nüfus Hareketleri (1867-1917)”, *Belleten*, C. 88/S. 311, Nisan 2024, s. 297-339.

HAYİT, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

ILGAR, İhsan, *Rusya’da Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

İSHAKOV, Salavat, “Mustafa Çokayev o Revolyutsii 1917 goda v Tsentralnoy Azii”, *Acta Slavica Iaponica*, Issue: 18, Hokkaido 2001, 204-223.

“iz Dnevnik A. N. Kuropatkina”, *Krasniy Arhiv*, pod red. V. V. Adoratskogo, V. V. Maksakova, M. N. Pokrovskogo, V. P. Polonskogo, B. M. Friçe, T. 1, Gosudartsvennoye İzdatelstvo, Moskva 1927, 56-77.

Jurnali Zasedaniy Vremennogo Pravitelstva Mart-April 1917 goda, otv. red. toma B. F. Dodonov, sost. E. D. Grinko, O. V. Lavinskaya, T. 1, ROSSPEN, Moskva 2001.

Jurnali Zasedaniy Vremennogo Pravitelstva May-İyun 1917 goda, otv. red. toma B. F. Dodonov, sost. E. D. Grinko, O. V. Lavinskaya, T. 2, ROSSPEN, Moskva 2002.

Jurnali Zasedaniy Vremennogo Pravitelstva İyul-Avgust 1917 goda, otv. red. toma B. F. Dodonov, sost. E. D. Grinko, T. 3, ROSSPEN, Moskva 2004.

Jurnali Zasedaniy Vremennogo Pravitelstva Sentyabr-Oktyabr 1917 goda, otv. red. toma B. F. Dodonov, sost. E. D. Grinko, T. 4, ROSSPEN, Moskva 2004.

“k Delu o Generale Kuropatkine”, *Vestnik Vremennago Pravitelstva*, No. 69 (115), 2-go (15-go) İyunya 1917 g., 2.

“k Smeşeniyu Gen. Kuropatkina”, *Russkiye Vedomosti*, No. 74, 5 Aprelya 1917 g., 6.

KARA, Abdulvahap, *Türkistan Ateşi Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi*, Da Yayıncılık, İstanbul 2002.

KERİMOV, Hatice, *Türkistan Genel Valiliği'nde İdari Sistemin Oluşumu ve Gelişim Süreci (1865-1897)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2019.

KHALİD, Adeeb, "Tashkent 1917: Muslim Politics in Revolutionary Turkestan", *Slavic Review*, Vol. 55, No. 2, Summer 1996, 270-296.

NİALLO, Aziz, *Oçerki İstorii Revolyutsii i Grajdanskoy Voinu v Kirgizii i Sredney Azii (Materialı po İstorii Kirgiz i Kirgizstana)*, İzd-vo Komiteta Nauk pri Soveta Narodnih Komissarov Kirgizskoy SSR, Frunze 1941.

"o Generalnom Komissar Vremennago Pravitelstva po Upravleniyu Turkestanskim Krayem i o Turkestanskom Komitet Vremennago Pravitelstva", *Vestnik Vremennago Pravitelstva*, No. 161 (207), 24-go (7-go Oktyabriya) Sentyabriya 1917 g., 1.

"ob Obyavlenii Goroda Taşkenta i Taşkentskago Uyezda na Voennom Polojeniiye", *Vestnik Vremennago Pravitelstva*, No. 165 (211), 30-go (13-go Oktyabriya) Sentyabriya 1917 g., 2.

"Organizatsiya Krayevoy Vlasti v Turkeстане", *Russkiye Vedomosti*, No. 171, 28 İyulya (10 Avgusta) 1917g., 5.

"Petrograd Vremennoye Pravitelstvo", *Vestnik Vremennago Pravitelstva*, No. 147 (193), 6-go (19-go) Sentyabriya 1917 g., 2.

"Petrograd Vremennoye Pravitelstvo", *Vestnik Vremennago Pravitelstva*, No. 156 (202), 19-go (2-go Oktyabriya) Sentyabriya 1917 g., 4.

Podgotovka i Provedeniye Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçesкой Revolyutsii v Uzbekistane: Sbornik Dokumentov, otv. red. İ. K. Dodonov, Tip. Upr. Delami Soveta Ministrov UzSSR, Taşkent 1947.

"Postanovleniye Vremennago Pravitelstva", *Vestnik Vremennago Pravitelstva*, No. 26 (72), 8-go (21-go) Aprelya 1917 g., 1.

"Prikaz Voiskam Turkestanskago Voennago Okruga gor. Taşkent 11 Marta 1917 goda", *Turkestanskiy Kuryer*, No. 56, 12-go Marta 1917 g., 3.

Revolyuetsiya i Natsionalny Vopros Dokumentı i Materialı po İstorii Natsionalnogo Voprosa v Rossii i SSSR v XX Veke 1917 Fevral-Oktyabr, pod

redaktsiyey S. M. Dimanşteyna, sost. İ. Levin, E. Drabkina, T. 3, İzdatelstvo Kommunističeskoj Akademii, Moskva 1930.

REZTSOV, L., *Oktyabr v Turkestane*, İzd. Akts. Ob-va Sredazkniga, Taşkent 1927.

SAFAROV, Georgiy İvanoviç, *Kolonialnaya Revolyutsiya: Opt Turkestana*, Gosudarstvennoye İzdatelstva, Moskva 1921.

SAGALAKOV, Eduard Alekseyeviç, "Razvitiye İnstituta Komissarov Vremennogo Pravitelstva Osenyu 1917 goda", *Vestnik Hakasskogo Gosudarstvennogo Universiteta im. N. F. Katanova*, No. 14, Dekabr 2015, 47-49.

SOLOVYEV, Aleksandr Grigoryeviç, *Revoljucionnoye Dvijeniye v Turkmenii v 1908-1917 gg: Sbornik Dokumentov*, pod red. A. G. Solovyeva i dr., sost. A. G. Solovyev, İzd-vo Turkmen, Filiala AV SSR, Aşkabad 1946.

"Taşkent", *Russkiye Vedomosti*, No. 51, 5 Marta 1917 g., 5.

TOGAN, A. Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, C. 1, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

TOGAN, Zeki Velidi, *Hatıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012.

Turkestan v Naçale XX Veka: k İstorii İstokov Natsionalnoy Nezavisimosti, kollektiv avt. R. M. Abdullayev, S. S. Agzamhodjayev, İzdatel'sko-Poligrafičeskogo Kontserna Şark, Taşkent 2000.

"Ukazı Vremennago Pravitelstva, dannıye Pravitelstvuyuşemu Senatu", *Vestnik Vremennago Pravitelstva*, No. 90 (136), 27-go (8-go İyulya) İyunya 1917 g., 2.

"v Taşkenta", *Vestnik Vremennago Pravitelstva*, No. 14 (60), 21-go (3 Aprelya) Marta 1917 g., 4.

"v Trevojniye Dni", *Turkestanskiye Vedomosti*, No. 171 (233), 27 Oktyabriya (9 Noyabriya) 1917 goda, 1.

"v Turkestane", *Vperyod*, 27 Maya 1917 g., No. 66, s. 3.

"v Turkestane", *Russkiye Vedomosti*, 27 Maya (9 İyunya) 1917 g., No. 117, s. 3.

YESMAGAMBETOV, Köşim, *Mustafa Çokay Türkistan Bağımsızlık Mücadelesine Adanmış Bir Ömür*, Kazakça'dan çeviren Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.

Müze-i Hümayûn ve Teşkilatı

Sevgi AĞCA DİKER

Dr., Galata Mevlevihanesi Müzesi Müdürlüğü, Uzman, İstanbul, Türkiye

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7110-1317>

agcasevgi@gmail.com

Atıf Bilgisi

Ağca Diker, Sevgi. " Müze-i Hümayûn ve Teşkilatı ". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 51 (Bahar 2024), 113-154.

<https://doi.org/10.24058/tki.2024.503>

Geliş Tarihi	08.04.2024
Kabul Tarihi	04.07.2024
Yayın Tarihi	11.07.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	tkidergisii@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin imparatorluk müzesi, Topkapı Sarayı'nın bahçesinde kurulan Müze-i Hümayûn'dur. İmparatorluğun her bölgesinde çeşitli sebeplerle ortaya çıkan eski eserlerin layık oldukları şekilde teşhir edileceği bir mekânın eksikliği, müzenin tesisini zorunlu hale getirmiştir. Müzecilik bilimsel bir alan olarak kabul edildiğinden, Müze-i Hümayûn Maarif Nezareti'ne bağlı bir alt kurum olarak devlet teşkilatı içinde yerini alırken, gerekli görülürse yenileri eklenmek üzere, kuruluş aşamasında altı bölüme ayrılmıştır. Bölümlerin ilki Yunan ve Roma medeniyetinin, ikincisi Asur, Keldanî, Mısır, Fenike, Hamirî ve Arap kavimlerinin ürettiği eski eserlerdir. Üçüncü bölüm İslam Sanatı, dördüncü bölüm Nümizmatik, beşinci bölüm Tabiat Tarihi, altıncı bölüm ihtisas kütüphanesidir. Müze-i Hümayûn kısa zamanda çok kıymetli koleksiyonlara sahip olmuşsa da ihtisas sahibi personeli yoktu. Bu yüzden ilk müze müdürleri, envanter ve katalog yapan görevlileri, birkaç yıllık sözleşmelerle istihdam edilen Avrupalı uzmanlardan oluşmuştur. Her geçen gün artan kazılar, kazılardan çıkan eserlerle zenginleşen müze koleksiyonuna ait eserlerin envanterinin yapılarak kataloglarının hazırlanmasının yanı sıra, müzenin iç işleyişi ve personelle ilgili işlemlerinin takibi de gerekiyordu. Dahili işler yabancı müdürlerle yapılamadığından idare ikiye ayrılmıştı. Ardından müze müdürünün de Osmanlı vatandaşlarından biri olması tercih edilerek, Osman Hamdi Bey müze müdürü olarak atanmıştır.

Bu çalışmanın amacı Müze-i Hümayûn'un ilk teşkilat yapısını ortaya çıkarmaktır. Bunun yanında, kuruluş döneminde kimlerin hangi unvanlarla çalıştığı tespit edilerek, değişik tarihler için oluşturulan tablolarla isim ve unvanlarına yer verilmesine gayret edilmiştir. Kuruluş döneminde müzede görev yapan personel ile bugün müzelerde görev yapan personelin yetki ve sorumlulukları karşılaştırılarak, kuruluşundan bugüne müzeciliğin geldiği nokta tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Asar-ı Atika, Müze-i Hümayûn, Müze-i Hümayûn Teşkilatı, Osman Hamdi Bey, Anton Dethier, Edward Goold, André Joubin, Gustavo Mendel, Müze Uzmanı.

Imperial Museum And Its Organization

Sevgi AĞCA DİKER

Dr., Galata Mevlevi Lodge Museum Directorate, Expert, İstanbul, Türkiye

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7110-1317>

agcasevgi@gmail.com

Citation

Ağca Diker, Sevgi. "Imperial Museum And Its Organization ". *The Journal of Turkish Studies*, 51 (Spring 2024), 113-154.

<https://doi.org/10.24058/tki.2024.503>

Date of Submission	08.04.2024
Date of Acceptance	04.07.2024
Date of Publication	11.07.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	tkidergisii@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

ABSTRACT

The imperial museum of the Ottoman Empire was the Müze-i Hümayûn, established in the garden of Topkapı Palace. The lack of a place where the ancient artifacts that emerged for various reasons in every region of the empire could be displayed in the manner they deserved made the establishment of the museum a necessity. Since museology was considered a scientific field, the imperial museum took its place within the state organization as a sub-institution under the Ministry of Education and was divided into six departments during its establishment, with new ones to be added if deemed necessary. The first section is devoted to Greek and Roman civilization, and the second to the antiquities produced by Assyrian, Chaldean, Egyptian, Phoenician, Hamyrian, and Arab tribes. The third section is Islamic Art, the fourth is Numismatics, the fifth is Natural History, and the sixth is a specialized library. The third section was dedicated to Islamic art, the fourth to numismatics, the fifth to natural history, and the sixth to specialized libraries. Even though the museum had very valuable collections in a short time, it lacked specialized staff. Although the museum acquired valuable collections in a short period of time, it lacked specialized staff. Therefore, the first museum directors, inventors, and catalogers were European experts employed on multi-year contracts. For this reason, the first museum directors, inventors, and catalogers were European experts employed on contracts lasting several years. In addition to preparing inventories and catalogs of the museum's artifacts, which were enriched by the increasing number of excavations and the artifacts recovered from them, it was necessary to follow the museum's internal functioning and personnel procedures. Since internal affairs could not be handled by foreign directors, the administration was divided into two. Afterwards, Osman Hamdi Bey was appointed as the director of the museum, preferring that the museum director be an Ottoman citizen.

The aim of this study is to reveal the first organizational structure of the Imperial Museum. In addition, an effort has been made to determine who worked with which titles during the establishment period and to include their names and titles in the tables created for different dates. By comparing the authorities and responsibilities of the personnel working in the museum during the establishment period with the personnel working in museums today, the point that museology has reached since its establishment has been discussed.

Keywords

Asar-ı Atika, Museum-i Hümayûn, Organization of Museum-i Hümayûn, Osman Hamdi Bey, Anton Dethier, Edward Goold, André Joubin, Gustova Mendel, Museum Expert.

Giriş

Osmanlı Devleti sahip olduğu antik şehirler ve antik eserlerle Dünya'nın en önemli topraklarına haizse de ilk müzesini Avrupa'daki örneklerine nispeten oldukça geç bir tarihte kurabilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun sahip olduğu nitelik ve nicelikte eser potansiyeline sahip olmayan İngiltere 1753'de British Museum'ü, Fransa 1793'de Musée du Loure kurmuş, Almanya'nın 1820'de Berlin'de müzelerini kurmaya başlamış, Amerika, Metropolitan Museum of Art ile onları takip etmiştir.¹ Bu müzeler Osmanlı topraklarından çıkan; antik dönemlere ait paralar, heykeller, lahitler, mimari parçalar hatta kimi zaman antik yapıların tamamı taşınarak zenginleşti. Antik dönemlere ait kültürel miras anlamında yoksul ama sanayi devriminin getirdiği maddi imkânlarla varıl Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti'nin Müslüman olması hasebiyle pagan ve Hristiyanlık dönemlerine ait eserlerin sahibi olamayacağını düşünüyordu.²

Avrupa devletlerinin kendilerine ait olmayan topraklarda çıkan eserlerde hak iddia etmeleri kadar, Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu antik eserlerle ilgili bilgi ve vizyonunun olmaması da büyük sorundu. Roma İmparatorluğu'nun yaptığı gibi, antik şehir kalıntılarında devşirilen sütunlar ve değerli mermerlerin yeni inşa edilen kamusal binalarda kullanılmasına devam edildi.³ Bu âdet antik parçaların korunması ve teşhirine olanak sağlasa da, genellikle eserlere hâlihazırdaki işlenmiş inşaat malzemesi gözüyle bakılmıştır.⁴ Eski eserlere duyulan ilgi, kıymetli madenlerden eşyalar ve sikkelerle sınırlıdır.⁵

¹ Zeynep Çelik, *Asar-ı Atika Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeoloji Siyaseti*, KÜY (Koç Üniversitesi Yayınları) İstanbul 2016, s. 46-51.

² Wendy M.K. Shaw, *Osmanlı Müzeciliği, Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi*, İletişim, İstanbul 2015, s.28.

³ Wendy Shaw, *a.g.e.*, s. 26-27.

⁴ Sadece devlet değil halkta bu yapıları yeni evlerinde kullanacakları malzemelerin deposu olarak görmekteydi. Mesela Haleb Beylerbeyliğine bağlı Rumkale Kethüdası olan Recep'in, kale içindeki evinin yakınındaki metruk kiliseden taş ve toprak çıkarırken büyük bir define bulduğu söylentisi üzerine, Divan-ı Hümâyûn'dan Haleb Beylerbeyine ve defterdarına 12 Kasım 1575 tarihli hükümle, konuyu araştırmaları, definenin bulunduğu gerçekse hepsinin İstanbul'a gönderilmesini emretmektedir. BOA. A. {DVNSMFM. d.27/931, 8 Zilhicce 983-12 Kasım 1575

⁵ Define bulma ümidi halk arasında çeşitli kriminal sorunlara da sebep olmuştur. Şöyle ki, Manisa'da bir adam, cinlerle haberleşerek define yerlerini öğrendiğini ama bunun için bakire kızlara ihtiyaç olduğunu söyleyerek halkı aldattığı ve birçok genç kıza

Maalesef sıradan bir vatandaşın Osmanlı padişahına kadar herkes “define” peşindeydi. Örneğin; İngiliz Elçisi’nin Sayda’da üç noktada kazı yapıldığı takdirde önemli eserler bulunacağı hususunda Sultan II. Mahmud’a (1808-1839) verdiği bilgi üzerine; Mustafa Ağa araştırma yapması için bölgeye gönderilmiştir. Valiliğin desteğiyle yapılan kazılarda “bir şey(define)” çıkmaz. Sultan II. Mahmud, sadrazamın durumu bildiren arzı üzerine “Benim Vezirim, bu ana kadar haber verilen definelerin birinin sahih çıktığı yoktur. Bu dahi bîesas olduğu malum idi. Ancak İngiltere elçisi o vakit kuvvetlice söylediğinden mübaşir gitsin demiştim” hatt-ı hümayûnunu yazar.⁶

Mustafa Ağa’nın antik dönemlerle ilgili bilgi sahibi olup olmadığını bilmediğimiz gibi, bu kazıdan antik mimari parçaların çıkıp çıkmadığını da bilmiyoruz. Ancak İngiliz Elçisi haklıdır. 4 Şubat 1862’de Sayda’da bir bahçeden Büyük İskender dönemine ait M.Ö.336 yılına tarihlenen her biri 3 dirhem (1 dirhem 3,20 gram) ağırlığında yüzlerce altın sikke çıkar. Toplamda 1.500 civarında sikke çıkmışsa da devlete ancak 3/1’i haber verilerek teslim edilmiş ve söylentilere göre her bir sikke 40 franktan satılmıştır.⁷ İngiltere’nin 1815’ten itibaren önemli eserlerin var olduğunu bildiği ve bildirdiği Sayda’da, Osmanlı Devleti ancak 1887 yılında bir uzman görevlendirerek kazı yaptırabilmiştir.⁸

Müze-i Hümayûn’un en önemli kuruluş sebebi Avrupalıların kazılarla ortaya çıkardıkları eserleri memleketlerine götürmelerinin önüne geçmekti. 1880’de Çinili Köşk de açılışına kadar müze kuruluş aşamasındadır. Bir dönem sadrazamlık ve dahiliye nazırlığı yapmış İbrahim Edhem Paşa’nın (1818-1893)⁹ büyük oğlu Osman Hamdi Bey’in göreve gelmesi kuruluşun hızla tamamlanmasını sağlamıştır. Osman Hamdi Bey’in müdürlüğünün yedinci

---

tecavüz ettiği haberleri üzerine Divan-ı Hümayûn’dan şehzade lalası Ferruh Bey’e, konunun araştırılması, doğru ise Manisa zindanındaki kuyuya müebbeden hapsedilmesi emri gönderilmiştir. BOA. A. {DVNSMHM.d 18/227, 16 Şaban 979-3 Ocak 1572.

⁶ BOA. HAT.1177/46477, 29 Zilhicce 1230-2 Aralık 1815.

⁷ Konuyla ilgili yapılan tahkikat için bkz. BOA. MVL.409/3, 4 Şaban 1279-4 Şubat 1862.

⁸ Sayda kazısında çıkarılarak büyük fedakârlıklarla İstanbul’a getirilen eserlerle ilgili masraflar için bkz. BOA. İ.DH.1043/82030, 10 Zilkade 1304-31 Temmuz 1887.

⁹ Edhem İbrahim Paşa, Meclis-i Âli-i Tanzimat, Meclis-i Vâlâ, Şûrâ-yı Devlet azalıkları, ticaret nazırlığı, sadrazamlık, dâhiliye nazırlığı, nafia nazırlığı, Tırhala ve Yanya valiliği ve Viyana sefirliği gibi birçok önemli vazife icra etmiştir. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, Haz. Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, C.2, s. 441-442.

yılında Maarif Nezareti bürokratlarının da katkısıyla müzenin 45 maddeden oluşan¹⁰ Müze-i Hümâyûn Nizâm-nâme-i Dâhilî layihası 17 Nisan 1889'da Meclis-i Vükelâ'da kabul edilmiş,¹¹ 13 Mayıs 1889 tarihinde yürürlüğe girerek, müzenin kuruluşunun genel anlamda tamamlanmasını sağlamıştır.

Bugüne kadar Müze-i Hümâyûn ile ilgili yayınlanan kitap ve makalelerin konusunu Türkiye'de müzeciliğin kuruluşu, Asar-ı Atika nizam-nâmeleri ve Osman Hamdi Bey'in eserleri oluşturmuştur.¹² Çalışmamızın farkı Müze-i Hümâyûn'un teşkilatlanmasını konu almasıdır. Çalışmada, müzenin önemli dönüm noktalarını belirlemek üzere teşkilat şemaları hazırlanmıştır. İstanbul'da ve taşra teşkilatındaki görevlilerin; kimlikleri, eğitimleri ve yaptıkları işler konumuz kapsamında değerlendirilmiştir.

A. Müze-i Hümâyûn'un Kurucu Müdürleri

Bu bölümde Osmanlı Devleti'nin ilk müzesinin kuruluşundan Çinili Köşk'ün düzenlenerek Müze-i Hümâyûn adıyla açılmasına kadar olan sürede görev yapan müdürlere yer verilecektir. Müzenin kuruluş tarihiyle ilgili tartışmalar devam ediyorsa da Maarif Nazırı Saffet Paşa'nın 28 Haziran 1869 tarihli tezkiresi kuruluş tarihi ve sebebini açıklayan en önemli resmî belgedir. Saffet Paşa, padişahın Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı devletinde de müzehane tesis ve teşkilini istediğine işaret ederek; imparatorluk topraklarında yapılan kazılarda ortaya çıkan asar-ı atikâların nakledilerek yerleştirileceği, koleksiyonda bulunan mevcut eserlerin sınıflandırılması ve tertibinin yapılacağı bir müzeye ihtiyaç olduğu, kuruluşuyla ilgili işlemlere konusunda uzman bir memurun tayin edilmesiyle başlanabileceğini belirtmektedir. Memurda aranan şartlar; kadim tarihe vâkıf ve mükemmel malumata sahip olmaktır. Mekteb-i Sultanî'de ders müfettişliği ve tarih muallimliği yapan İngiliz asıllı Edward Goold malumatı ve dirayetiyle bu göreve uygun görülmüştür. Goold'un ataması yapılırken, Müzehane'yi

¹⁰ Maarif Nezareti Meclisi'nde müzakere edilen nizamname 27 Kasım 1888'de Sadaret'e takdim edilmiştir. BOA. ŞD. 210/27/6,7, 3 Zilhicce 1305-11 Ağustos 1888.

¹¹ BOA. MV.42/53, 16 Şaban 1306-17 Nisan 1889 .

¹² Bunlar arasında en kapsamlı ve dikkat çekici yayınların başında Mustafa Cezar'ın, *Sanatta Batiya Açılış ve Osman Hamdi*, (Anadolu Sanat Yayınları, 1995) adlı eseri ve Wendy Shaw'ın yukarıda işaret edilen kitabı gelir.

Avrupa müzelerine benzer şekilde tanzim edebileceğine inanıldığı görülmektedir.¹³

Edward Goold'un¹⁴ görev yaptığı 1869-1871 arasındaki 2,5 yılda müzeye başka bir memurun atamasının yapıldığına dair bilgi ve belgeye rastlanmamıştır. Ancak bu kadar kısa zamanda 147 seçme eserin tanıtımının yapıldığı Fransızca *Catalogue Explicatif, Historique et Scientifique d'un Certain nombre d'objets contenus dans le Musée Imperial de Constantinople*¹⁵ ile 1869'da müzenin mevcut eserlerinin 288 sayfalık ilk envanter defterini tek başına hazırlayabilmesi imkansızdır. Esasen *Catalogue Explicatif*'in içinde yer alan on resim, Ressam Limonciyan Efendi¹⁶ tarafından yapılmış, kitap içinde litografya olarak yer almıştır.¹⁷ Böylece Goold'un birlikte çalıştığı en az bir kişinin varlığı tespit edilebilmektedir. Aya İrini'de bulunan müzenin koruması Harbiye Nezareti'nde görevli askerlerce yapıldığından güvenlik kadrosu sayılmazsa, müzede ayrıca en az bir iki memur ve eserlerin temizlenmesi ve taşınmasında görevli birkaç müstahdem varlığı kesindir. Mösyö Goold, Carebella Efendi'yi de muhtelif vilayetlerde müze için eser toplamak üzere taşrada görevlendirmiştir.¹⁸

¹³ Mösyö Gold'un 12 yıl boyunca Mekteb-i Askeriye ve Tıbbiye-yi Şahane'de muallimlik yaparak memleketin usul ve adetlerini öğrenmiş olması atanmasını etkilemiştir. BOA. İ.DH.594/41355/1, 19 Rabiulevvel 1286-28 Haziran 1869.

¹⁴ Edward Goold, soylu bir aileden gelmektedir. Avusturya Ordusu'nda yüksek rütbeyle subaylık yapmıştır, tarih bilgisine haizdir. Ataması İngiliz Elçisinin önerisiyle gerçekleşmiştir. Ferruh Gerçek, *Türk Müzeciliği*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1999, s.99-100, Mehmet Şahin, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Müzecilik Tarihi*, KDY (Kitap Yurdu Doğrudan Yayıncılık), İstanbul 2020, s. 78.

¹⁵ Mösyö Goold'un Fransızca hazırladığı katalog Türkçeye çevrilerek Takvim-i Vekayi Gazetesinin 28 Safer 1288 tarihli 1359 numaralı sayısından başlayarak yazı dizisi olarak yayınlanmıştır. Mehmet Şahin, a.g.e., s. 134.

¹⁶ Limonciyan Efendi/ Batist Limonjiyan, Mendel sebebiyle günümüze kadar hakkâk olarak tanımlanmışsa da, esasen minyatür sanatçısı ve ressamdır. *Catalogue Explicatif*'in içinde yer alan resimlerinden de bu anlaşılmaktadır. Bkz. Garo Kürkman, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Ressamlar1600-1923*, C.II., Matüsalem Uzmanlık ve Yayıncılık, 2004, s.561.

¹⁷ Mehmet Şahin, a.g.e., s. 134; Semavi Eyice, "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C. 6, İstanbul 1985, s.1602.

¹⁸ Wendy M.K Shaw, *Osmanlı Müzeciliği (Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi)*, Çev. Esin Soğancılar, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 113.

Müzenin kuruluş aşaması 1872 Eylül'ünde inkıtaa uğrar. Sadarete gelen Mahmud Nedim Paşa (?-1883), Mösyö Goold'un işine herhangi bir gerekçe göstermeden son verir.¹⁹ Avusturya Sefiri Prokesch Osten'in önerisiyle 21 Kasım 1872'de nümizmatik bilgisine sahip ve muhtemelen bir süredir müzede görev yapan²⁰ Avusturyalı Mösyö Terenzio muhafız (uzman) olarak atanmıştır.²¹ Terenzio'nun en önemli vazifesi müzede bulunan eserleri korumak, imparatorluğun çeşitli bölgelerinden gelen veya fotoğrafları gönderilen eserlerin müzelik değerinde olup olmadığını değerlendirmektir. Çünkü kazılarla ilgili izinler ve kazı çalışmalarını müze değil Sadaret kontrol ediyordu.²² Ancak Terenzio'nun, Heinrich Schliemann'la yazışmaları bir noktaya kadar müze idaresinin de kazılarda etkili olduğunu düşündürmektedir.²³

Terenzio'nun görevi kısa sürmüş, birkaç ay sonra Dr. Philipp Anton Dethier, Müze Müdürü olarak görevlendirilmiştir.²⁴ Dethier'in müdür olmadan önce müze için çalışmış olması muhtemeldir.²⁵ 1880'de Çinili Köşk'ün

---

¹⁹ Mösyö Goold işinden sebep gösterilmeden son verilmiş olmalıdır ki, başvurusu üzerine Hariciye Nezareti ne sebeple işine son verildiğini öğrenmek üzere Maarif Nezaretine bir tezkire kaleme almıştır. BOA. HR. MKT.728/79, 14 Zilkade 1288-25 Ocak 1872, Mösyö Goold'un şikâyetinin akibeti arşiv belgelerinden takip edilemiyorsa da 6 Şaban 1291-18 Eylül 1874 tarihli gazete haberinde "Eski Müzehâne-i Osmanî müdürü Mr. Goold'un Mekteb-i Sultanî öğrencilerine Osmanlı tarihi okutmak üzere öğretmen olarak tayin edildiği, 18 yıldır İstanbul'da bulunan Mösyö Goold'un çeşitli hizmetlerde istihdam olunduğu ve Osmanlı tarihine ait geniş bilgisi bulunduğu" bilgileri Şark Gazetesi'nde yer almaktadır.

²⁰ Semavi Eyice, "İstanbul Arkeoloji Müzesinin İlk Müdürlerinden Dr. PH. Anton Dethier Hakkında Notlar", *Arkeoloji Müzesi Yıllığı*, Sayı: 9, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yayınları: XXII, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1960, s. 45.

²¹ Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s.233; Avusturya Sefiri, Mösyö Terenzio'nun sorumlu olduğu dönemde on binlerce sikkeyi inceleme fırsatı bulmuştur. Mehmet Vahit, "Osmanlı Müzesi", *Servet-i Fünun*, No: 984, İstanbul, Nisan 1910, Mehmet Şahin, *a.g.e.*, s. 135.

²² Kamil Su, *Osman Hamdi Bey'e Kadar Türk Müzesi*, İCOM Türkiye Milli Komitesi Yayınları, İstanbul 1965, s.15.

²³ Semavi Eyice, "a.g.m.", s.1601.

²⁴ Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s.233.

²⁵ Anton Dethier, 1803'de Köln'de doğmuş, Berlin Üniversitesi'nde arkeoloji, sanat tarihi, klasik filoloji ve tarih öğrenimi görmüştür. 1832'den itibaren Berlin'de orta çağ tarihiyle ilgili araştırmalar yapmış 1841'de Polonya Kralları konulu teziyle doktor olmuştur. 1849 yılından itibaren İstanbul'da eski eserler üzerinde çalışmalar yapan Dethier, 1864'de Sultanahmet Meydanı'ndaki burmalı sütunun temizlik çalışmasına

Müze-i Hümâyûn olarak açılışından kısa bir süre sonra vefat eden Deither'in Türk müzeciliğine katkıları büyüktür. Öncelikle üzerinde tartışmalar olsa da 1874 tarihli ilk asar-ı atika nizamnamesinin hazırlanmasında emeği vardır. Yapılan kazılarda ortaya çıkan eserler arasından müze hissesini belirleyerek teslim almak üzere bizzat kendisi kazı yerlerine gitmiştir.²⁶ Osmanlı eğitim sisteminde müzecilik mesleğine yakın bir eğitim olmadığından üst düzey bir müze eğitiminin verileceği Müze-i Hümâyûn Mektebini tasarlamıştır.²⁷ Deither müze müdürünün görevleri arasına imparatorluk topraklarında ortaya çıkacak eski eserlerin bulunduğu yerlere gidilip muayene edilmesi ve bunların tarih ve sanat değerlerinin incelenip sonucunun Maarif Nezareti'ne bildirilmesini ekletmiştir.²⁸

Dethier, Müze-i Hümâyûn'u depo olmaktan çıkarıp müzeye dönüştürmüş, yeni bir binaya geçmesini²⁹ ve teşkilatlanmasını sağlamıştır. Şöyle ki; eser sayısını 650'ye çıkartmış ve eserlerin envanterini hazırlatmak üzere Herkül isimli bir memurun istihdam edilmesini sağlamıştır.³⁰ Müzelerin işleyişinde önemli bir unsur olan, jurnal ismi verilen bugün tüm müzelerde müze vukuat defteri ismiyle bilinen, gün içinde olan biten her şeyin yazıldığı defterin tutulmasını başlatmıştır.³¹ Yabancı kazılarda ortaya çıkarılan eserlerin

---

katılmış, 1864 yılında A.D. Mordtmann ile birlikte İstanbul'daki eski kitabeleri inceleyerek İstanbul Epigrafyası hazırlamıştır. Eyice, "Dethier Hakkında Notlar", s. 46.

²⁶ Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s.273; Mehmet Şahin, *a.g.e.*, s.141.

²⁷ Müze-i Hümâyûn Mektebiyle ilgili padişahın onayı alınmış ve tüm işlemleri tamamlanmışsa da ilk anda mekânsızlık ve parasızlık yüzünden kurulamamıştır. BOA.İ.DH.696/48663/2, 10 Şevval 1291-20 Kasım 1874

Dethier vefatından sonra göreve gelen Osman Hamdi Bey bu mektep yerine Sanayii Nefise Mektebi'nin kurulmasını tercih ettiğinden müzelerle, müzecilik eğitimi alanların değil sanat tarihi ve arkeoloji mezunlarının alınmasının yolunu açmıştır. İbrahim Serbestoğlu, Turan Açık, "Osmanlı Devleti'nde Modern Bir Okul Projesi: Müze-i Hümâyûn Mektebi", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 6, Sayı: 12, 2013, s.157-172.

²⁸ Kamil Su, "a.g.m.", s.16.; Mehmet Şahin, *a.g.e.*, s.140.

²⁹ Müze için yeni bir bina yapılması fikri ilk olarak Kıbrıs'tan 88 sandık eserle dönen Dethier'den çıkmıştır. Ancak bütçe sıkıntısı yüzünden gerçekleşemeyince Çinili Köşk'ün müze binası olarak düzenlenmesini kabul etmiştir. Semavi Eyice, "Anton Dethier Hakkında Notlar", s. 50.

³⁰ Herkül isimli bir memur 13 Mayıs 1879'dan itibaren envanter hazırlamak üzere görevlendirilmiş, istifa ettiği 16 Şubat 1880'e kadar bu görevde çalışmaya devam etmiştir. TSMA. E.1410/62. 5 Rabiulevvel 1297-16 Şubat 1880.

³¹ Semavi Eyice, "a.g.m.", 50.

takibi için taşrada memur görevlendirilmesiyle ilgili kalıcı düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Bazı kaynaklarda casus olarak tanımlanmışlarsa da, Mösyö Goold'un Carabella Efendi ile başlattığı uygulamayı, devam ettirmiş; Selanik'de 1871'den itibaren Yuvanaki, Bandırma'da Takvor Ağa (1869-1878) ve 1874'den(?) itibaren Derviş Hüseyin'i kazı komiseri olarak görevlendirerek, yabancıların yaptıkları kazıların müze tarafından denetlenmesini sağlamıştır.³²

Tüm bu olumlu gelişmelere rağmen Dethier'in ilerlemiş yaşı ve rahatsızlıkları zaman zaman yerine vekâleten bir müdürün bakmasını zorunlu kılmıştır. Maarif Meclisi azasından Artin Efendi, onun istifasının ardından Maarif Meclisi azasından Aristoki Efendi bu işle görevlendirilmişlerdir.³³ Dethier, kendisinden sonra göreve gelen Osman Hamdi Bey'e kıyasla çok az maaş ve imkâna sahip olsa da Türk müzeciliğinin kurucu babasıdır. Maalesef haksız birçok eleştirinin hedefi olmuş ve yaptığı devrimci işler halefine mal edilmiştir. Ölümünden bir iki ay önce, uzun süren rahatsızlığında ödenmeyen birikmiş maaşlarını tahsil etmek için çaba sarfetmek zorunda kalmıştır.³⁴ Müze-i Hümayûn'un açılışından bir süre sonra 3 Mart 1881'de Mösyö Dethier vefat eder.³⁵

Bab-ı Ali yeni bir müdür arayışına girerek Almanya sefaretine başvurur. Almanya sefaretini Yunanistan ve İtalya'da görev yapan Berlin Müzesi Serkatibi Dr. Milkhafer'i önerir. Milkhafer ile görüşmeler neticesinde sekiz yıllık bir kontratın maddelerinde uzlaşılr. Bu kontrata göre; Milkhafer eski eserlere ait yazışmaları yapacak, kazılarla ilgili işlemleri, envanter çalışmaları ve müzenin yaptığı diğer işleri takip edecektir. Kontratın bir nüshası imzalanmak üzere

³² Semavî Eyice, makalesinde kullandığı yabancı kaynağın etkisinde kalarak casus olarak tanımlamışsa da Derviş Hüseyin'in atanmasıyla ilgili yazışmalardan Müze-i Hümayûn'a ait işleri teftiş etmek üzere görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Müze-i Hümayûn'a ait işleri teftiş etmek üzere Derviş Hüseyin'in Müze-i Hümayûn Müfettişliğine 200 kuruş maaşla tayini için bkz. TSMA. E.1410/5, 5 Şaban 1297-13 Temmuz 1880, BOA. İ.DH.810/65447, 11 Şaban 1297-19 Temmuz 1880.

³³ Birkaç ay bu görevi vekâleten yürüttükten sonra fahrî olarak yapmaya başlamıştır Aziz Ogan, "Türk Müzeciliğinin Yüzüncü Yıl Dönümü", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu*, İstanbul 1947, s. 10.

³⁴ Maaşından başka geliri olmayan Mösyö Dethier'in altı aydır hasta olduğunu belirterek tedavi masraflarını ödeyebilmek için birikmiş maaşlarından ikisinin ödenmesi talebi için bkz. TSMA. E.1410/11, 15 Rabiulevvel 1298-15 Şubat 1881.

³⁵ Semavi Eyice, "Anton Dethier Hakkında Notlar", s. 49.

gönderilmişse de,³⁶ son anda yapılan bir müdahale ile Osman Hamdi Bey müdür olarak atanmıştır.³⁷ Osman Hamdi Bey'in 1881'de müdür olarak atanması Müze-i Hümayûn'un kısa tarihinde atanan ilk Osmanlı bürokrati olması açısından oldukça önemlidir. Sonrasında yenilediği nizamnamelerle ve müzenin kurumlaşması adına yaptığı işler dikkate alındığında bu atamanın önemi ortaya çıkmaktadır. Osman Hamdi Bey'in müze müdürü olarak yaptığı işler daha geniş bir yelpazeye sahiptir.³⁸ En önemli icraatlarından biri bugüne kadar etkinliği, araştırmacıların dikkatinden kaçan ve bu çalışmanın temelini oluşturan belgelerden biri olan Müze-i Hümayûn Dâhili Nizamnamesidir.³⁹ Pek bilinmese de Müzeler İç Hizmetler Yönetmeliği dâhil olmak üzere, Kültür ve Turizm Bakanlığı mevzuatında yer alan birçok genelge ve tüzüğün kaynağı olmuştur.

B. Müze-i Hümayûn'un Merkez Teşkilatının Kuruluşu

Müze-i Hümayûn'da yapılan işler Osmanlı Maarifi'nin eğitim alanları dışında olduğundan Osmanlı Devleti'nin klasik memurları bu iş için uygun değildir. Deither'in, Müze-i Hümayûn Mektebi kurulması önerisinin sebebi de bu eğitim sistemidir. Müze-i Hümayûn'un tespit ettiğimiz ilk memuru Ermeni kökenli minyatür sanatçısı ve ressam Limonciyan Efendi'dir. Yapmış olduğu eser çizimleri 1871'de basılan İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı'nda yer almaktadır.⁴⁰

³⁶ TSMA. E.1426/108, 17 Şaban 1298-15 Temmuz 1881.

³⁷ Belgede bir taraftan Şurayı Devlet tarafından kontratta yer alan ödemelerin aylık mı yıllık mı olduğu sorulurken öte yandan bu göreve Osman Hamdi Bey atandığı için Mösyö Milkhafer'e ihtiyaç kalmadığına da işaret edilmektedir. BOA. ŞD.208/55, 3 Zilkade 1298-27 Eylül 1881.

³⁸ Osman Hamdi Bey döneminde müzenin işleyişi ayrı bir makale konusu olarak değerlendirilmiştir.

³⁹ BOA. ŞD.210/27,6, 3 Zilhicce 1305-11 Ağustos 1888, Nizamname 1889'da onaylanmıştır. BOA. MV.42/53, 16 Şaban 1306-17 Nisan 1889. Konuyla ilgilenen birçok makale de nizamnamenin basılmış nüshası kullanılmıştır. Hazırlanma ve onay sürecini ortaya koyması açısından önemli bulunarak bu çalışmada nizamname maddelerinin ilk hali, komisyon toplantılarında tartışılan maddelerine yer veren arşiv dosyasının kullanılması tercih edilmiştir.

⁴⁰ İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı, İstanbul 1871, İAM Kütüphane Koleksiyonu, Env. No: 752.

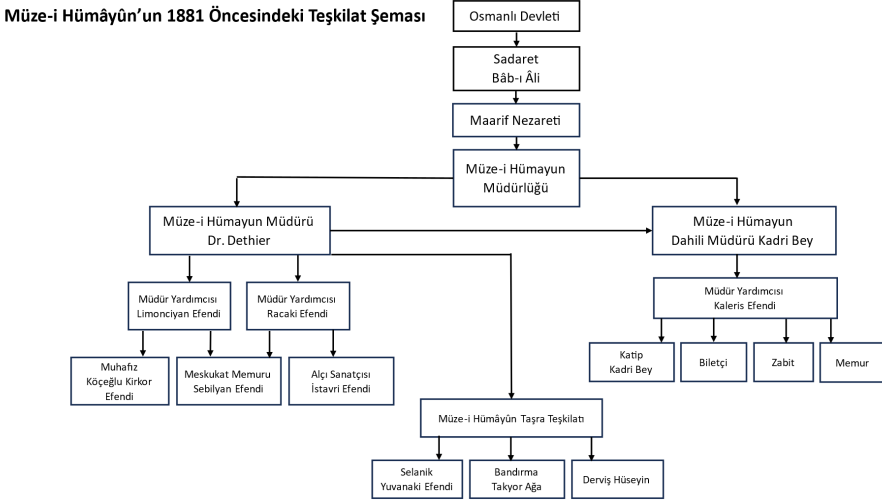
Kuruluş aşamasındaki müzede farklı görevlilerin istihdam edilmeye başlandığı görülür. Örneğin Mekteb-i Sultani'de Fransızca öğretmenliği için başvuran Racaki Efendi, 1 Aralık 1874'de Müze-i Hümayûn Müdür Muavinliğine atanır.⁴¹ Sanayi Mektebi'nden mezun olup, Paris'de alçı sanatı eğitimi almış İstavri Efendi, Müze Mektebi'nde muallim olarak istihdam edilene kadar 14 Mart 1876'da eserlerin alçı kopyalarını yapmak üzere görevlendirilmiştir.⁴² Görünen o ki müzenin açılışı için fiziki hazırlıkları eldeki bu mevcut personelle tamamlanırken, müze personelini yetiştirebilmek için müze mektebinin teşkilatlanması da düşünülmüştür. Maalesef Müze-i Hümayûn Mektebi açılmamıştır. Müzenin işleyişi için yeni memurlara ihtiyaç varsa da atamalar açılıştan önce gerçekleşmemiş olmalıdır.⁴³

Müze-i Hümayûn'un Çinili Köşk'te kuruluşunda müdür, dâhili müdür, müdür yardımcısı müzenin işleyişini sağlayan başkâtip, muhafız, hademe, hafız-ı kütüp ve kapıcı unvanlarında görevliler vardır. Bu teşkilatlanmada tüm yetkiler müdürde toplanırken, gerektiğinde yerine vekâlet eden müdür yardımcısının tanımlanmış bir görevi bulunmamaktadır. Müdür'den sonra en fazla yetkiye başkâtip sahiptir. Çalışmamızın bu bölümünde 1889 tarihinde yürürlüğe giren Müze-i Hümayûn'un Dâhili Nizamnamesi'nde tanımlanan görevlilerin unvanları, yaptıkları işler ve yetkilerine yer verilirken bugün yürürlükte olan Müzeler İç Hizmetler Yönetmeliği'ndeki karşılıklarına atıfta bulunulmuştur.

⁴¹ Fransızca öğretmenliğinde boş kadro olmadığı için bu atama gerçekleştirilmiştir. BOA. MF. MKT.21/145, 21 Şevval 1291-1 Aralık 1874.

⁴² BOA. MF. MKT.34/42, 17 Safer 1293/14 Mart 1876; BOA. İ.DH.721/50343/1, 9 Rabiulevvel 1293-4 Nisan 1876

⁴³ Maliye'den memurlara maaş tahsisi yapılamadığına dikkat çekilmişse de açılıştan önce memur atamaları yapılmış olmalıdır BOA. MF. MKT.50/59, 17 Recep 1294-28 Temmuz 1877.

Tablo 1 Müze-i Hümayûn'un 1881 Öncesindeki Teşkilat Şeması⁴⁴

Müze-i Hümayûn'un Dâhili Müdür ve Müdür Yardımcılığı

Dethier'in müdür olarak atanmasından sonra kurumsallaşmaya başlayan müzenin ilk müdür yardımcısı 1874'de atanan Racaki Efendi'dir.⁴⁵ Kendisinin ne kadar bir müddet müdür yardımcılığı yaptığını takip etmek zordur. Muhtemelen Racaki Efendi'den sonra göreve gelen Fardis Efendi'nin 18 Mart 1879'da istifası üzerine yerine Limonciyan Efendi atanmıştır.⁴⁶ Aynı anda birden fazla müdür yardımcısının görev yapıyor olması da muhtemeldir. Limonciyan Efendi'nin atamasından bir yıl sonra 16 Şubat 1880'de Almanya'da üniversite eğitimi almış Kaleres Bey, katalog ve envanter defteri hazırlamakla mükellef tutularak müdür yardımcısı olarak atanmıştır.⁴⁷ Kaleres'in 24 Ekim 1880'deki istifasının ardından muhtemelen bir süredir müzede görev yapan,

⁴⁴ Tablo yazarın araştırmaları sırasında makalede işaret edilen kaynaklara dayanılarak hazırlanmıştır.

⁴⁵ Mekteb-i Sultani'de Fransızca öğretmenliği için başvuran Racaki Efendi, Fransızca öğretmenliğinde boş kadro olmadığı için 1 Aralık 1874'de Müze-i Hümayûn Müdür Muavinliğine atanmıştır. BOA. MF. MKT.21/145, 21 Şevval 1291-1 Aralık 1874.

⁴⁶ Muhtemelen Buyuruldu kopyasıdır. BOA. MF. MKT.60/155, 19 Rabiulevvel 1296-13 Mart 1879.

⁴⁷ TSMA. E.1419/62, 5 Rabiulevvel 1297-16 Şubat 1880.

Viyana Sefareti Kâtiplerinden⁴⁸ Fransızca ve İtalyanca bilen Nikolaki Ohani Efendi tayin edilmiştir.⁴⁹ Nikolaki Efendi, 11 Aralık 1892'de Osman Hamdi Bey'in kardeşi Halil Edhem Bey, müzede bulunan tabiat tarihi numunelerinin muhafazası vazifesiyle müdür yardımcısı unvanıyla atanana dek bu görevde kalmıştır.⁵⁰

Eserlerle ilgilenmeyi seven muhtemelen araştırmacı gibi çalışmaya devam eden Dethier'in ilk dönemlerden itibaren müzenin iç işlerinin düzenlenmesi ve yazışmaların takibini ihmal etmiş olması muhtemeldir. Müzenin kuruluş aşamasındaki yoğun iş yüküyle birlikte Dethier'in rahatsızlanması işleyişi aksatmış olmalıdır. Bu sebeplerle müze işleri ikiye ayrılmış, fenni işler olarak tanımlanan, envanter, kataloglama, teşhir düzenlemesi Deither'in sorumluluğunda bırakılarak, müzenin iç işleyişini takip etmek üzere yeni bir memur arayışına girilmiştir. Konuya hâkim güvenilir bir memur müze kitabesinde istihdam edilerek iç işleyiş ve muamelat işlerine bakacaktır. Bu göreve Evkaf-ı Hümâyûn Nezareti'nde görevli Kadri Bey uygun görülerek 1880'de atanmıştır.⁵¹ Kadri Bey'in görevi müzenin dâhili ilgilenmektir ancak şartlar onun da sahaya çıkmasını gerektirmiştir. Schliemann'ın yaptığı kazılarda ortaya çıkan eserlerin taksim edilmesi için kurulan komisyonda yer aldığı⁵² ve çeşitli vilayetlerden gönderilen eserlerin teslim alınmasında görev yaptığı görülür.⁵³ Resmiyette dâhili müdür olmasına rağmen, bugün anladığımız manada müdür yardımcısı olarak çalıştığını söylemek mümkündür. 1885 tarihli sâlnâmede müdür yardımcısı,⁵⁴ 1901, 1903⁵⁵ ve

⁴⁸ Aziz Ogan, "a.g.m.", s. 10.

⁴⁹ Nikolaki Ohani Efendi katalog ve envanter hazırlama çalışmaları yanında sikkelerle de ilgileneceğinden zamlı maaş alacaktır. TSMA. E.1410/8, 20 Zilkade 1279-24 Ekim 1880.

⁵⁰ Bab-ı Seraskeri Erkan-ı Harbiye Umumi 2. Şubesi Mütercimi görevinden Müze-i Hümâyûn'a atanmasıyla ilgili bkz. BOA. BEO. 120/8926, 21 Cemaziyevvel 1310-11 Aralık 1892.

⁵¹ BOA. İ.DH.819/66053/1, 26 Zilhicce 1297-30 Kasım 1880.

⁵² BOA. MF. MKT.62/94, 22 Cemaziyevvel 1296-14 Mayıs 1879.

⁵³ Bandırma'dan gönderilen eserlerin Müze-i Hümâyûn Dâhiliye Müdürü Kadri Bey'e teslimiyle ilgili bkz. MF. MKT.78/33, 25 Muharrem 1300-6 Aralık 1882.

⁵⁴ *Sâlnâme-i Devleti-i Aliyye-i Osmâniyye*, 1302-1885, Matbaa-i Osmâniye, İstanbul, s. 389.

⁵⁵ *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiyye*, 1319-1901, s.49-50; *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiyye*, 1321, s. 49.

1904'de dâhili müdür olduğu tespit edilmektedir.⁵⁶ 1910 tarihli sâlnâmede müzenin dâhili müdür kadrosu boştur. Müdür yardımcısı kadrosunda Osman Hamdi Bey'in oğlu Edhem Bey yer almaktadır.⁵⁷

Müdür yardımcılarının vazifeleri idari işlerden ziyade, teknik kabul edilen katalog ve envanter defteri hazırlama, eser incelemeyle sınırlı olmalıdır. Zira Limonciyan Efendi'nin müzenin açılışı sırasında yaptığı 196 kuruşluk masrafın ödenmesiyle ilgili başvurusu, izin almadan masraf yapmaması hususunda uyarılmasıyla sonuçlanır.⁵⁸ Bu uyarıdan rahatsız olmalı ki, birkaç hafta sonra müdür yardımcılığı görevinden istifa eder⁵⁹ 1889'da kabul edilen Müze-i Hümâyûn Dâhili Nizamnamesi'nde müdür yardımcılarının yapacakları işlerle ilgili özel maddeler bulunmamaktadır. Bu durum Osman Hamdi Bey'in tüm yetkileri tek elde toplamak istemesiyle ilgili olabileceği gibi, yukarıda örnekleri verildiği üzere, müdür yardımcılarını kazı komiserliği, eser teslim alma, katalog hazırlama vb. her türlü işi yaptıkları ve gerektiğinde müdürlüğe vekâlet ettikleri için görev tanımı belirlenmemiş de olabilir.

Başkâtip

Kitabet dairesinin amiri olarak; müze eserlerinin kayıtları ve yazışmaları ile bütçe ve muhasebe kayıtlarından sorumludur. Müze müdürü dışında özel ve güçlü bir bürokrattır. Belki de bu sebeple müze müdürünün önerisi olmadan padişahın iradesiyle atanmaktadır.⁶⁰ Yönetiminde Fransızca ve Türkçe başkâtipler dışında kâtipler, muhasebeciler ve veznedar bulunmaktadır.

Başkâtibin eserlerle ilgili işlemlerdeki görevleri incelendiğinde tüm aşamalarda kayıtları inceleyip imzaladığı ortaya çıkar. Müzeye giren her eser ister kazıdan çıksın ister farklı yollarla gelmiş olsun *defter-i kebire*, ardından *bölüm defterine*, sikkeler *meskûkât-ı atika defterine* kayıt edilmektedir. Kâtipler tarafından defter-i kebire kaydedilen eserler, muhafızlar tarafından *bölüm*

⁵⁶ 1904'de halen bu görevdedir. İkdâm Gazetesi, No, 3670, 20 Ağustos 1320-2 Eylül 1904.

⁵⁷ *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanî*, Darü't-Tibâatü'l-Amire, İstanbul, 1326, s. 34.

⁵⁸ TSMA. E.1410/73, 20 Zilkade 1297-24 Ekim 1880.

⁵⁹ TSMA. E.1410/4, 20 Z 1207-23 Kasım 1880; Limonciyan Efendi, Mösyö Deither'in müdürlüğü döneminde ve müzenin açılış hazırlıklarının sürdüğü aylarda memur olarak Selanik'ten gönderilip Galata'da bulunan Müze-i Hümâyûn'a ait taşların teslim alınmasında görev yaptığını tespit etmek mümkündür. TSMA. E.1410/72, 18 Cemaziyevvel 1297-28 Mayıs 1880.

⁶⁰ BOA. ŞD.210/27,6, 23 Rabiulevvel 1306-27 Kasım 1888.

defterlerine kaydedilmekte ve başkâtip bunları kontrol edip doğruluğunu belgelemek üzere imzalamaktadır. Eserlerin defterlere kaydedilen tanımlar ve malumatlarının toplanıp, düzenlenmesi ve katalog olarak basılmasıyla ilgili işlemlerin takibinden sorumludur. Müzenin tüm iç ve dış yazışmaların amiri olarak tüm kayıtların ve dosyaların düzgün bir şekilde tutulmasını da başkâtip takip etmektedir. Ayrıca, müzenin muhasebe işlemleriyle ilgili; *gelir gider defteri*, *defter-i kebir* ve *yevmiye defteri*'nden sorumludur. *Yevmiye defterinde* tutulan müzeye giriş ücretleri, katalog, fotoğraf ve model bedelleriyle ilgili bilgiler de aydan aya *defter-i kebir*e geçirilmektedir.⁶¹ Yapılan işler değerlendirildiğinde başkâtibin birbirinden farklı iki önemli iş yaptığı görülür. Birincisi müzenin temel bilimsel işlemlerinin amirliği, ikincisi muhasebeye ait tüm iş ve işlemlerin amirliğidir. Müzeler İç Hizmetler Yönetmeliği'nde Başkâtip kadrosunun muadilinin müdür yardımcısı kadrosu olduğu açıktır.

Başkâtib'in altında görev yapan muhasebe ve kâtiplik kadrolarında istihdam edilen memurların uzun süre görevde kaldığı görülür. Örneğin, 1880'den itibaren müdür yardımcılığı görevini yapan Nikolaki Ohani Efendi, bu vazifeyi 1892'de Halil Edhem Bey'e devrettikten sonra Fransızca başkâtipliğinde istihdam edilmiştir.⁶² 1890'da bir süredir kâtiplik hizmeti yaptığı tespit edilen Halil Edib Bey,⁶³ 1896'da halen Türkçe yazışmaları yapmaktadır.⁶⁴ 1902'de Ganidi Bey Fransızca kâtibidir.⁶⁵ 1903'de Başkâtip İbrahim Halil Bey, Fransızca Başkâtip Nikolaki Efendi, kâtip Makridi Efendi'dir.⁶⁶ 1904'de Türkçe Başkâtibi Ârif Bey'dir.⁶⁷ Kimi zaman da kazılarda görevli memurların kâtibi olan müze görevlilerine rastlanır. Hafriyat Memuru Bedreddin Bey'in kâtibi Todori Bey bunlardan biridir.⁶⁸ Recep Efendi 1893'ten-

⁶¹ BOA. ŞD. 210/27/6, 23 Rabiulevvel 1306-27 Kasım 1888

⁶² 1904'de *İkdam Gazetesi*, No: 3670, 20 Ağustos 1320-2 Eylül 1904; 1910'da halen bu görevdedir. *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanî*, 1326, s. 34.

⁶³ BOA. İ.DH.1206/94434, 08 Cemaziyevvel 1308-20 Aralık 1890.

⁶⁴ Müzenin yeni açılan şubesi olan Sanayi-i Atika-yı İslamiye bölümündeki muhafızlığı ilave memuriyet olarak istemişse de kabul edilmemiştir. BOA. MF. MKT. 304/42, 19 Şaban 1313-4 Şubat 1896

⁶⁵ BOA. İ.TAL.371/27, 01 Cemaziyelahir 1323-5 Eylül 1902.

⁶⁶ *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiyye*, 1319-1901, s.49-50; *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiyye*, 1321-1903, s.49.

⁶⁷ *İkdam Gazetesi*, No: 3670, 20 Ağustos 1320-2 Eylül 1904.

⁶⁸ BOA. MF. MKT. 358/71, 20 Muharrem 1315-21 Haziran 1897.

⁶⁹ 1898'e kadar görevinin başındadır.⁷⁰ Müzenin işleri çoğalmış olmalıdır ki, 1898'de muhasebeci ve kâtip yardımcısı olarak Ferit Bey istihdam edilmiştir.⁷¹

Muhafız/ Müze Uzmanı ya da Koleksiyon Yöneticisi

Müze bölümlerinin her birine, müdürün önerisi ve padişahın iradesiyle atanan muhafızlar müze müdürünün emirlerine tabidir. Muhafızlar eserlerin korunmasından ve düzenlenmesinden sorumludur. Müzenin açık olduğu her gün görev yerlerinde bulunmak zorundadırlar. Çünkü görev yaptıkları dairelerin kapı ve dolap anahtarlarını muhafaza ettiklerinden sabah açıp akşam kontrol edip kapatmaları gerekir. Müze müdürü tarafından imparatorluğun her yerindeki yüzey araştırması ve kazılarda görevlendirilebilirler. Yabancılar tarafından yürütülen çalışmaları denetlemek için "kazı komiseri", "hafriyat memuru", "asar-ı atika müfettişi" vb. unvanları alabilirler.⁷² Görevlendirildikleri her yere gitmek, verilen her vazifeyi yapmak zorundadırlar.⁷³ Müze dışında görevlendirildiklerinde bölümleriyle ilgili işleri yapamadıklarında yerlerine müze müdürü tarafından vekâleten başka bir memur görevlendirilebilmektedir.

Müzeyle gelen her eser başkâtibin sorumluluğundaki müzenin esas defterine sıra numarasıyla kaydedildikten sonra, muhafızlar kendi bölümlerine ait yeni eseri bölümleri için hazırladıkları kataloglara/envanter defterlerine⁷⁴ kaydederler. Yapılan kayıtlar başkâtip tarafından kontrol edilerek birlikte imza atılır. Muhafızların bölümlerinde bulunan eserleri yerinden çıkarma, ziyaretçiler tarafından çıkarılmasına ve yerlerinin değiştirilmesine izin verme yetkileri yoktur. Şayet eserlerin alçı kopyalarının veya fotoğraflarının çekilmesi için bölüm dışına çıkması gerekiyorsa müze

⁶⁹ 1910'a kadar muhasebe kadrosunda yer aldığı tespit edilmiştir. BOA. MF. MKT. 172/84, 14 Zilhicce 1310-15 Kasım 1892; *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanî*, 1326, s. 34.

⁷⁰ BOA. İ.TAL.176/8, 4 Muharrem 1316-25 Mayıs 1898, 7 Kasım 1898'de Recep Efendi başarılı görevinden dolayı taltif edilmiştir. BOA. MF. MKT.421/61,22 6 1316-7 Kasım 1898; 1910'a kadar muhasebe kadrosunda yer almıştır. BOA. MF. MKT. 172/84, 14 Zilhicce 1310-15 Kasım 1892; *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanî*, 1326, s.34. 1910'a kadar muhasebe kadrosunda olmasıyla ilgili bkz. BOA.MF.MKT. 172/84, 14 Zilhicce 1310-15 Kasım 1892; *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanî*, 1326, s. 34.

⁷¹ BOA. MF. MKT.421/25, 18 Cemaziyelahir 1316-7 Kasım 1898.

⁷² BOA. ŞD.210/27,6, 23 Rabiulevvel 1306-27 Kasım 1888.

⁷³ Müze dışındaki görevlerde dönemin harcırahlar nizamnamesine uygun ödeme yapılmaktadır.

⁷⁴ Çalışmanın bundan sonrasında envanter defteri terimi kullanılacaktır.

müdürünün yazılı emri gerekmektedir. İzin alırlarsa sorumluluklarında bulunan defterlere hangi eserin, ne maksatla, kim tarafından, ne şekilde ve nereye çıktığını kaydetmek, tüm eserleri haftada bir kez defterdeki kayıtlarıyla karşılaştırarak saymak zorundadırlar. Bölümlerinde yapacakları büyük işlerde diğer bölümlerde görev yapan mesai arkadaşlarını çağırabilirlerse de öncesinde müze müdüründen izin almaları gerekir. Muhafızların, bölümlerinin ve müzenin genel ihtiyaçlarıyla ilgili tek başlarına herhangi bir yazışma yetkileri yoktur. Tespit ettikleri eksiklikleri yıllık bütçenin hazırlanmasından iki ay önce müze müdürlüğüne bildirebilirler.⁷⁵ Muhafızlar bugün Müzeler İç Hizmetler Yönetmeliği'nin 10. Maddesinde *müze uzmanı* olarak tanımlanan görevlilerdir. Yetkileri, sorumlulukları ve yaptıkları işlerle hemen hemen aynıdır. Ancak sözleşmeli memur olarak görev yapan yabancı uyruklu katalog memurlarının muhafız olarak görev yapıyor olmasının muadili bulunmamaktadır.

Müzedeki görev yapan muhafızların ilki, Galib Efendi'dir. 1890'da müzede ve kazı alanlarında çalışmak üzere görevlendirilmiştir.⁷⁶ Paris'te resim eğitimi alan Haydar Bey, 1900'de Müze-i Hümayûn kadrosunda yer almıştır.⁷⁷ Haydar Bey birkaç yıl sonra kazıları teftiş etmek⁷⁸ ve kazı yapmak üzere *kazı komiseri* olarak görevlendirilmeye başlanmıştır. Muhafızlar arasında yer alan Teodor Dimostin Bey de vefatına kadar muhafız/uzmanlar arasında yer alır.⁷⁹ 1897'de Süleyman Hikmet Efendi muhafız,⁸⁰ 1901'de Bedri Bey hafriyat memuru, Misatakidi Efendi muhafaza memuru olarak görev yapmaktadır.⁸¹

⁷⁵ BOA. ŞD. 210/27/6, 23 Rabiülevvel 1306/27 Kasım 1888.

⁷⁶ BOA. MF. MKT. 123/44, 9 Rabiulahir 1308-22 Kasım 1890.

⁷⁷ BOA. MF. MKT. 492/1, 9 Zilkade 1317-11 Mart 1900.

⁷⁸ 27 Recep 1321-19 Ekim 1903'de Divaniye sancağında Besmâye'de kazı yapacak Amerikalı Doktor Edgar James Banks'ı teftiş etmiş, BOA. MF. MKT.743/36, 5 Safer 1322-21 Nisan 1904'de Süleymaniye'de kazı yapmıştır. MF. MKT.775/84, 12 Kanunuevvel 1319/25 Aralık 1903; Ayrıca Babil kazısında bulunmuştur. BOA. MF. MKT.926/99, 17 Rabiülevvel 1324-11 Mayıs 1906.

⁷⁹ 30 Ekim 1897'de vefat etmiştir. BOA. MF. MKT. 373/44, 03 Cemaziyelahir 1315-30 Ekim 1897; Hafriyat Memuru olarak görev yapan Hüseyin Efendi'nin kâtipliğini yapan Tedor Efendi'nin aynı kişi olması kuvvetle muhtemeldir.

⁸⁰ BOA. HR. TH.304/21, 28 Cemaziyelahir 1315-25 Ekim 1897.

⁸¹ Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiyye, 1319-1902, s. 49.

1910'da Yakub Efendi'nin Müze-i Hümayûn müfettişi olarak görev yaptığı tespit edilebilmektedir.⁸²

Hafız-ı Kütüp/Kütüphaneci

Hafız-ı kütüp kütüphanede bulunan tüm kitapların kayıtlarını ihtiva eden envanter defterini hazırlamak zorundadır. Kütüphaneden yararlanmak isteyenlere müze müdürünün bilgisi dâhilinde izin vererek yardımcı olmak görevleri arasındadır. Açılış ve kapanış saatleri müze müdürlüğü tarafından belirlenen kütüphanede kitapların dışarı çıkarılması yasaktır.⁸³ Hafız-ı Kütüp, Müzeler İç Hizmetler Yönetmeliği'nin 11. maddesinde yer alan Kütüphaneci ile aynı görevleri yapmaktadır⁸⁴ Müzenin tespit edilen ilk kütüphane memuru 1904'de görev yaptığı tespit edilen Misatakidi Efendi'dir.⁸⁵

Hademe

Müzedeki görev yapan hademeler doğrudan doğruya muhafızların emrine tabidirler. Müze müdürünün önerisiyle Maarif Nezareti tarafından görevlendirilirler. Hademelerin görev başında iken giymeleri gereken üniformalar, yılda bir kez müze idaresi tarafından verilir. Muhafızlar hademelerin ilk amiridir. Görev yaptıkları süre içinde buldukları yerden muhafızlardan izin almadıkça ayrılamazlar. Müzenin kapalı olduğu zamanlarda muhafızların emri ve nezaretinde mekânların temizliğini ve eserlerin bakımını yapmak, müzenin açık olduğu saatlerde ziyaretçilere eşlik etmek ve ziyaretçiler eserlerle ilgili bilgi istediğinde vermek zorundadırlar. Müzedeki bulunan eserleri korumak, ziyaretçilerin dokunmasını engellemek, müze içine baston, şemsiye, silah veya çamurlu ayakkabılarla girilmesini engellemek işleri arasındadır. Müzenin bahçelerinde kıymetli eserler bulunduğundan bu eserlerin bakım ve temizliğinden de sorumludurlar. Müze müdürünün emriyle nöbet usulüyle duhuliye akçesini (müzenin giriş ücreti) tahsil etmek, turnikelerden ödeme yapmadan girilmesini engellemek görevleri

⁸² PUA, Butler Arşivi, Howard Crosby Butler, *Journal of Excavation at Sardis* (1910), 13, 76, Zeynep Çelik, a.g.e., s. 175.

⁸³ BOA. ŞD.210/27/6, 23 Rabiulevvel 1306-27 Kasım 1888.

⁸⁴ Hafız-ı Kütüp, Müzeler İç Hizmetler Yönetmeliği'nin 11. Maddesinde yer alan Kütüphaneci ile aynı görevleri yapmaktadır.

⁸⁵ Mistakidi Efendi 1319 tarihli Maarif Sâlnâmesi'nde muhafaza memuru olarak görevlendirildiği tespit edilmektedir. s.49 Müzenin ek binasının açılışı, açılış merasimine kimlerin katıldığı ve konuşmaların detayı için bkz. İkdâm Gazetesi, No, 3670, 20 Ağustos 1320-2 Eylül 1904.

arasında yer alır.⁸⁶ Hademelerin görev tanımları uzun yıllar boyunca 657 Sayılı Devlet Memurları Kanunu'nda yer alan Koruma ve Güvenlik Memurları kadrosu tarafından gerçekleştirilmiştir. 2004'de 5188 sayılı Özel Güvenlik Hizmetlerine dair kanunun yürürlüğe girmesiyle sözleşmeli özel güvenlik görevlileri müzelerde istihdam edilmeye başlamış, görevleri müzenin güvenliğini sağlamakla sınırlandırılmıştır.

Kapıcı, Bahçevan

Kapıcı, müzenin açık olduğu vakitlerde daima kapıda bulunarak ziyaretçinin, baston, şemsiye, silah ve kunduralarını teslim alacak görevlidir. Hademe, bahçıvan ve kapıcıların iyi ahlaklı ve iyi davranışlara sahip olmaları gerektiği için iffetli ve düzgün çalışıklarına dair belge getirmeleri istenmiştir. Müze girişlerinde toplanan gelir müze müdürlüğü tarafından kapıcı, bahçıvan ve hademeler arasında dağıtılmaktadır.

Sözleşmeli Memurlar

Osman Hamdi Bey'in müdürlüğe atandığı 1881'den sonra 2-3 yıllık sözleşmelerle Avrupalı uzmanların katalog memuru olarak müzede istihdam edildiği görülmektedir. Bir anlamda Dethier'in başlattığı müze kataloglarının hazırlanması işlerine yabancı uzmanlardan yardım alınarak devam edilmiştir. Müzenin dünyaya açılmasının bir yolu olarak görülen katalogların hazırlanması için genelde Avrupalı uzmanların çalışmalarından yararlanılmıştır.⁸⁷ Ancak sözleşmeli katalog memurları 1889 tarihinde onaylanan Müze-i Hümayûn Dâhili Nizamnâmesinde yer almaz.⁸⁸

⁸⁶ BOA. ŞD. 210/27, 23 Rabiulevvel 1306/27 Kasım 1888.

⁸⁷ "Bâb-ı Âli'nin Avrupalı bir arkeologdan bütün bu antik kalıntıları tasnif etmesini rica etmesini dileriz. Onu üstlenecek kişiye ciddi bir zevk vereceğe benzeyen bu göreve çok sayıda aday çıkacağına şüphe yoktur." Albert Dumont, "Le Musée Sainte-Irène à Constantinople. Antiquités grecques, grécques, gréco-romaines et byzantines", *Revue archéologique*, XVIII/2(Ağustos-Aralık 1868), s.237,8., Edhem Eldem, *Mendel-Sabah Müze-i Hümayûn'u Belgelemek Documenting The Imperial Museum*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 16.

⁸⁸ BOA. ŞD.210/27, 23 Rabiulevvel 1306-27 Kasım 1888, onaylanması BOA. MV.42/53, 16 Şaban 1306-17 Nisan 1889

İlk katalog Osman Hamdi Bey'in girişimiyle Fransa'dan İstanbul'a davet edilmiş Salomon Reinach tarafından 1882'de hazırlanmıştır.⁸⁹ Salomon Reinach'ın sözleşmesi ve görev tarihleriyle ilgili devlet arşivlerinde herhangi bir bilgi bulunamamıştır. Araştırmalarımızda kendi adlarına katalog çıkarmadıkları için isimleri pek bilinmeyen katalog memurları da tespit edilmiştir. Muhtemelen üç yıllık sözleşmeyle görev yapan Schneider Bey'in memuriyetine 19 Ağustos 1892'de son verilirken,⁹⁰ aynı yıl katalog yazımına Teodor, editörlüğünde Emestloro (?) görevlendirilmiştir.⁹¹ 28 Eylül 1893'de Fransız asıllı André Joubin envanter ve katalog çalışmalarıyla görevlendirilerek müzeye memur olarak atanmıştır.⁹² Aynı yıl Fransızca yayınladığı katalog bir yıl sonra 1894'de Türkçe *Müze-i Hümayûn, Asar-ı Heykeltraşî Kataloğu* ismiyle yayınlanmıştır.⁹³ Joubin, 3 Şubat 1895'deki istifa ederek müzeden ayrılırken⁹⁴, Winter aynı görevle müze kadrosunda yerini alır.⁹⁵ 1893-1896 tarihleri arasında Pennsylvania Üniversitesi'nden Hermann Hilprecht, Müze-i Hümayûn'un Babil ve Hitit koleksiyonlarının kataloglarını

---

⁸⁹ Edhem Eldem, a.g.e., s.22; Meltem Begüm Saatçı Ata, "Müzeciliğin Gelişmesinde Müze-i Hümayûn Müdürleri Philipp Anton Dethier ve Osman Hamdi Bey Dönemlerinin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirmesi", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2021, XX/3, s. 1473-1499.

⁹⁰ BOA. MF. MKT.148/20, 25 Muharrem 1310-19 Ağustos 1892.

⁹¹ Mösyö Teodor'a üçüncü rütbeden nişan-ı Osmani, Mösyö Emestloro'ya dördüncü rütbeden Mecidi Nişanlarının verilmesiyle ilgili bkz. BOA. BEO. İ.TAL.2/10/2, 7 Muharrem 1310-1 Ağustos 1892.

⁹² Mösyö Joubin'in maaşından emeklilik için kesinti yapılmamasını talep etmişse de bu talebi kabul edilmemiştir. BOA. MF. MKT.181/105, 13 Rabiulevvel 1311-24 Eylül 1893; aylık 2.000 kuruş maaşla istihdam edilmesiyle ilgili bkz. BOA. MF. MKT.170/11/1-2, 16 Zilkade 1310-1 Haziran 1893.

⁹³ Mösyö Joubin'in Fransızca hazırladığı katalog bir yıl sonra 1894'de Türkçe olarak, Joubin, *Asar-ı Heykeltraşî Kataloğu; Luhud ve Mekabir-i Atike Kataloğu*, 1310 (1894) ve 1317 (1900) iki kez basılmıştır. Joubin, görevinden ayrıldıktan sonra da çalışmalarına devam etmiş olmalıdır ki, 1898'de Fransızca yayınladığı Mısır kataloğu 1899'da Müze-i Hümayûn, *Asar-ı Misriyye Kataloğu* ismiyle Türkçe yayınlanmıştır. Zeynep Çelik, a.g.e., s. 113.

⁹⁴ BOA. MF. MKT.247/45/1, 07 Şaban 1312-3 Şubat 1895.

⁹⁵ Osman Hamdi Bey'in Mösyö Joubin yerine Mösyö Winter'in atanması talebi, BOA. MF. MKT.247/45/2, 4 Recep 1312-1 Ocak 1895, Maarif Nezareti tarafından uygun görülerek gereği için sadarete yazılmıştır. BOA. MF. MKT.247/45/3, 7 Şaban 1312-3 Şubat 1895.

hazırlamıştır.⁹⁶ 1895’de katalog memurluğuna atanan İzmirli Milonos⁹⁷ 19 Mayıs 1898’de ayrılırken,⁹⁸ 29 Aralık 1898’de Zaviyye atanmıştır.⁹⁹ Fransa Asar-ı Atika âlimlerinden Şayel, müzenin Asur ve Mısır bölümlerinin düzenlenmesinde, Bağdat kazılarında ve müze kataloglarının hazırlanmasında çalışmıştır.¹⁰⁰ Osman Hamdi Bey’in Fransa ile iyi ilişkileri sayesinde Louvre Müzesi Müdürü Mösyö Hoze’un müze kataloglarının hazırlanmasında görev yaptığı, Sayda’da keşfettiği eserlerle ilgili neşrettiği kataloğun içindeki eser resimlerini Parisli ressam Mösyö Döjor’a çizdirdiği bilinmektedir.¹⁰¹ 1905’den itibaren üç yıllık sözleşmeyle katalog memuru olan Gustova Mendel¹⁰², Yunan, Roma ve Bizans devirlerinin muhafızı unvanıyla da görev yapmıştır.¹⁰³ *Musées Imperiaux Ottomans*, isimli kataloğu hazırlayan Mendel’in¹⁰⁴ yaptığı işlerden memnuniyet duyularak 1907’de görev süresi uzatılmıştır.¹⁰⁵ 1911’de Almanya

⁹⁶ Arşiv belgelerinden sözleşmesiyle ilgili bilgi bulamadığımız Hermann Hilprecht’in bu çalışmalarının karşılığında Nippur kazılarında çıkarılmış çok sayıda antik eser bağışlanırken, üniversite yetkilileri Nippur’daki kazı izinlerinin de yenilmesini istiyordu. “*Babylonia*”, Free Museum of Science and Art, Departmen of Archaology and Paaentology, University of Pennssylvania, Bulletin, No: 1 (Mayıs 1897); 31-33, Zeynep Çelik, *a.g.e.*, s. 87.

⁹⁷ BOA. MF. MKT.292/34, 23 Cemaziyelevvel 1313-11 Kasım 1895.

⁹⁸ BOA. MF. MKT.357/13, 27 Zilhicce 1315-19 Mayıs 1898.

⁹⁹ Katalog memurlarına ödenen yüksek ücreti karşılamak için müzedeki görevinden istifa eden Yunan tebaalı Mösyö Milonos’un yerine yeni bir atama yapılmayarak ona tahsis edilen maaşın ödemelerde kullanılmasına karar verilmiştir. BOA. MF. MKT. 430/49, 15 Şaban 1316-29 Aralık 1898.

¹⁰⁰ Nişan taleplerini genellikle Osman Hamdi Bey yapmaktadır. Yazışmaların detayları için bkz. BOA. MF. MKT. 191/80/1, 18 Cemaziyelahir 1311-22 Aralık 1893, nişan verilmesi için bkz. BOA. İ.TAL.45/39, 22 Şaban 1311-28 Şubat 1894.

¹⁰¹ BOA. MF. MKT.191/73-23 C 1311-1 Ocak 1894; BEO.350/26228, 21 Recep 1311-28 Ocak 1894.

¹⁰² BOA. MF. MKT.828/61/2, 24 Zilkade 1322-30 Ocak 1905; Mendel göreve başlarken aylık maaşı dışında 300 Osmanlı lirası mukavele ücreti almıştır. BOA. ŞD.220/28, 22 Zilhicce 1322-27 Şubat 1905.

¹⁰³ BOA. İ.TAL.488/9/1,6 Muharrem 1332-5 Aralık 1913, Mösyö Mendel’in üç yıllık sözleşmesi sona ererek ayrılırken nişan verildiği anlaşılmaktadır. BOA. İ.TAL.488/9/3, 6 Muharrem 1330-27 Aralık 1911.

¹⁰⁴ Wendy, *a.g.e.*, s. 240.

Bu katalog Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık A.Ş. destekleriyle gerçekleştirilen Mendel-Sebah Müze-i Hümayûn’u Belgelemek sergisi kapsamında, İstanbul Arkeoloji Müzeleri tarafından hazırlanmıştır.

¹⁰⁵ BOA. İ.MF.13/23, 16 Rabiulahir 1325-29 Mayıs 1907.

tebasından Other/Onher? muhtemelen katalog memuru olarak görevlendirilmiş,¹⁰⁶ bir yıl sonra Âsar-ı Bâbiliye, Âsar-ı Kadime-i Şarkiye muhafızlığı ve katalogların tanzimiyle tekrar görevlendirilerek sözleşmesi iki yıl daha uzatılmıştır.¹⁰⁷ Müzedeki diğer uzmanlardan daha yüksek maaş alan katalog memurlarının kataloglar yayınladığı görülmüştür.¹⁰⁸ Katalog memurlarının istifalarında mali krizden geçen hükümetin ödemeleri yapamıyor olmasının etkisi muhtemeldir. Avrupalıların peşinde olduğu eserlere sahip olan Müze-i Hümayûn, rehber kitaplarla de müzenin tanıtımına çalışmıştır. Örneğin, Osman Hamdi Bey'in damadı Mehmed Vahid Efendi'nin *Rehnuüma* ismiyle 1903'de hazırladığı rehber kitabın 1909, 1914 ve 1919'da yeni baskıları yapması okuyucuların ilgisini çektiğini göstermektedir.¹⁰⁹ Tablo 2'de müzenin merkez teşkilat şemasında tüm personel görev tarihleriyle birlikte yer almaktadır.

Diğer Görevliler

Müzenin ilk dönemlerinden itibaren resmi kayıtlarda isimleri yer almayan birtakım personelinin olması muhtemeldir. Müzenin yoğun iş temposu ve kadro alınmasındaki zorluklar, müze idaresini güvenilirliğinden emin olunan gönüllü çalışanları istihdam etmeye sevk etmiş olmalıdır. 21 Mart 1883'de bir süredir müze işlerinde çalışan ve davranışları beğenilen Ahmed Bedreddin Efendi'nin lisana aşına olması dikkate alınarak, gerekirse taşradaki kazılarda da çalışmak üzere istihdam edilmesi, örneklerden biridir.¹¹⁰ Bu atama müze işlerinde fahrî/mülazım memurların istihdam edildiğini ortaya koyduğu gibi memurların seçiminde müzenin söz hakkı olduğunu da gösterir.

¹⁰⁶ BOA. BEO.3862/289636, 27 Safer 1329-27 Şubat 1911.

¹⁰⁷ BOA. BEO.4001/300043, 21 Safer 1330-10 Şubat 1912.

¹⁰⁸ Müzenin yayınladığı kataloglarla ilgili detaylı bilgi için bkz. Edhem Eldem, *a.g.e.*, s. 74-77.

¹⁰⁹ Mehmed Vahid, *Rehnuüma*, 1337 (1919), Zeynep Çelik, *a.g.e.*, s. 114, Osmanlı Ordusunda görev yapan Mehmed Vahid iyi derecede Fransızca, Almanca ve Arapça bilmektedir. 1900'de Osman Hamdi Bey'in kızı Leyla ile evlenmesinden birkaç ay sonra askerlikten ayrılmıştır. I. Dünya Savaşı sonuna kadar Düyûn-u Umumiye İdare Meclisi'nde tercümanlık ve genel sekreterlik yapmıştır. 1908'den itibaren Sanayi-i Nefise Mektebi'nde daha sonra Mühendis Mektebi'nde sanat tarihiyle ilgili dersler vermiştir. Cezar, *a.g.e.*, s.271.

¹¹⁰ BOA. İ.DH.879/70160, 12 Cemaziyelevvel 1300-21 Mart 1883, Bedreddin Efendi'nin ismi bazı belgelerde Bedri olarak geçmektedir. Bedreddin Bey, göreve başlamasının ardından müze için eser teslim almaya başlamıştır. BOA. MF. MKT.78/55, 7 Safer 1300-18 Aralık 1882.

1894'de Heykeltraş/Hakkâk Mesrur Efendi müzeye dâhil olur.¹¹¹ Eserleri koruma bilinci günden güne artarken, 1897'de restoratör/antika tamircisi Rıza Efendi ve Kalemkâr İbrahim Ağa istihdam edilir.¹¹² 1901'de Heykeltraş Yervant Osgan Efendi asâr-ı atika tamiri memuru, İhsan Efendi'de yardımcısıdır.¹¹³ Yervant Osgan Efendi sadece heykeltraş değildir, *Le tumulus de Nemroud-Dagh* (Nemrud Dağı Tümülüsü) kitabının hazırlanmasında Osman Hamdi Bey ile birlikte çalışmıştır.¹¹⁴ Kazı alanlarından çıkarılan kıymetli tarihi eserleri İstanbul'a gelinceye kadar eşlik ederek güvenle taşınmasını sağlamak üzere Mehmed Bilal Efendi nakliye memuru olarak atanır.¹¹⁵ 1901'de bilet memuru unvanıyla Kosta Efendi'nin,¹¹⁶ 1902'de Osman Hamdi Bey'in oğlu mimar Edhem Bey'in Müze-i Hümâyûn'da görevlendirildiği görülmektedir.¹¹⁷ 1904'de Bilal Efendi, veznedar olarak görev yapmaktadır.¹¹⁸

¹¹¹ Şehirköyü Eski Muhasebecisi Mustafa İzzet Efendi'nin oğlu Mesrur Efendi ortamdan memnun olmasa gerek ki Darphane'ye tayinini istemiştir. BOA. DH. MKT. 287/11, 24 Rabiulevvel 1312-25 Eylül 1894.

¹¹² BOA. ML. EEM.295/93, 10 Şaban 1314-14 Ocak 1897.

¹¹³ Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiyye, 1319, s. 49-50.

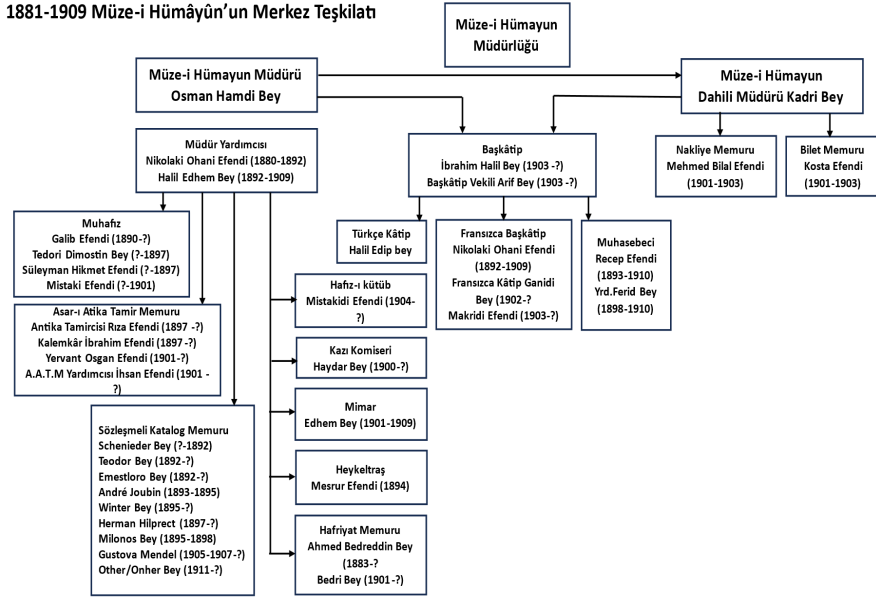
¹¹⁴ Zeynep Çelik, *a.g.e.*, s. 108. Osgan Efendi 1904'de Sanayi Nefise Mektebi dâhiliye müdürü ve heykel öğretmeni olarak görev yapmaktadır. İkdâm Gazetesi, No.3670, 20 Ağustos 1320-2 Eylül 1904.

¹¹⁵ Başarılarından dolayı taltif edilmesiyle ilgili bkz. BOA. MF. MKT. 421/61, 22 Cemaziyelahir 1316-7 Kasım 1898, Bilal Efendi 1901 ve 1903'de halen nakliye memuru olarak görev yapmaktadır. *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiyye*, 1319-1902, s. 49-50; *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiyye*, 1321-1904, s. 49.

¹¹⁶ *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiyye*, 1319-1902, s.49-50; *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiyye*, 1321-1904, s. 49.

¹¹⁷ Edhem Bey'e iş tanımı yapılmamış müzeye gidip gelmek üzere görevlendirildiği bildirilmiştir. BOA. İ.MF.8/17, 24 Rabiulevvel 1320-1 Temmuz 1902; BEO.1877/140730, 26 Rabiulevvel 1320-3 Temmuz 1902.

¹¹⁸ 1904'de halen bu görevdedir. *İkdâm Gazetesi*, No, 3670, 20 Ağustos 1320-2 Eylül 1904.

Tablo 2 Müze-i Hümayûn'un 1881-1909 Merkez Teşkilatı Şeması¹¹⁹

Osman Hamdi Bey, Müze-i Hümayûn Müdürlüğü ile Sanayii Nefes Mektebi Müdürlüğünü birlikte yürüttüğünden bazı sanatçıları müzede görevlendirmiş olmalıdır. Bu durum müzede görev yapan, ressam, heykeltıraş, mimar vb. diğer görevlilerin tespitini zorlaştırmaktadır. Örneğin, Halil Edhem Bey'in müze müdürlüğü döneminde, fahrî olarak çalışanlar arasında Ahmet Tevhid, Binbaşı Ali, İsmail Galip, Mübarek Galip, Necip Asım, Osman Ferit Sağ, Avusturya tebasından Zambaver'ın yer aldığı tespit edilmektedir. Berlin Müzesi Nüvizmatik Müdürü Prof. Reglingi kısa müddetler için İstanbul'a davet edilmiş ancak ödeme yapılamadığı için uzun müddet çalışması mümkün olamamıştır.¹²⁰

¹¹⁹ Tablo yazarın araştırmaları sırasında makalede işaret edilen kaynaklara dayanılarak hazırlanmıştır.

¹²⁰ Aziz Ogan, "a.g.m.", s. 19.

C. Müze-i Hümâyûn'un Taşra Teşkilatı / Müze Şubeleri

İmparatorluğun taşradaki memurların da gayreti ve işaretleriyle kurulan Müze-i Hümâyûn, kısa bir zaman içinde teşkilatlanmıştır. Müze-i Hümâyûn Dâhili Nizamnamesi'nde taşrada görev yapacak memurların tam bir tanımı yoksa da, atamalarda Maarif Nezareti ile birlikte nasıl hareket edileceğiyle ilgili hükümler yer alır.¹²¹ Müze-i Hümâyûn Dâhili Nizamnâme'sine göre, Müze-i Hümâyûn müdürü ihtiyaç duyduğu vilayetlerde memur görevlendirmek istediğinde durumu Maarif Nezareti'ne bildirecek, kabul edilmesi halinde belirlenen kişilere memuriyetle ilgili talimatlar tebliğ edilebilecektir.¹²²

İlk olarak yabancıların kazı yaptıkları bölgelerde devlet için görev yapan tüm memurlar Müze-i Hümâyûn memuru gibi görevlendirilmiştir.¹²³ Şöyle ki, tüm memurlar görev sahaları içinde yapılan kazıları denetlemek, çıkarılan eserleri korumak, devletin hakkı olanları hemen İstanbul'a göndermek, gönderilemiyorsa devlet daireleri içinde veya kurumun bahçesinde koruma altına almak ve usulsüz bir surette yurtdışına çıkarılmasına engel olmak zorundaydı. Memurlar asli vazifelerine ek olarak asar-ı atıkayı koruyabilmek için Müze-i Hümâyûn için çalışır hale gelmişti.¹²⁴ Arkeolojik kazılardan, temel kazılarından veya tarlalardan çıkan büyük ölçülü mimari eserlerin tamamının İstanbul'a gönderilmesi çok büyük maliyetler gerektiriyordu. Bu sebeple valilikler bazı eserleri mekteplerin içinde ve bahçelerinde koruma altına alıyordu.¹²⁵ Böylece Mekteb-i İdadi Müze Şubeleri açılmaya başlanmıştır. Çalışmalarımız sırasında Konya, Sivas, Kudüs, Bursa ve Selanik'te müze şubelerinin açıldığı tespit edilmiştir. Genellikle yerelden gelen talebin müze müdürlüğüne değerlendirilmekte; gerçekten kıymetli eserler ortaya çıkmışsa, çevrede önemli ören yerlerinin olduğu tespit edilirse orada müze şubesi açılmasına karar verilmektedir.

¹²¹ Bu maddenin yazımında nihai kararın müzeye bırakılması sağlanarak, hükümetin müzeden bağımsız atama yapmasının önüne geçilmiştir. BOA. ŞD. 210/27, 23 Rabiulevvel 1306/27 Kasım 1888.

¹²² BOA. İMMS. 105/4464, 13 Ramazan 1306/13 Mayıs 1889.

¹²³ Zeynep Çelik, *a.g.e.*, s.174-197.

¹²⁴ BOA. MF. MKT.577/47, 25 Cemaziyelevvel 1319-9 Ekim 1901.

¹²⁵ Bergama'da bir camideki dokuma seccade çalınacağı haber alınarak kaymakam odasında koruma altına alınmıştır. BOA. MF. MKT.200/36, 6 Şevval 1311-12 Nisan 1894.

Kronolojik olarak değerlendirecek olursak ilk örneğimiz 7 Şubat 1899'da resmi açılışla hizmete giren Konya Mekteb-i İdadi avlusundaki Konya Müze-i Hümâyûn Şubesidir.¹²⁶ 1904'de açılan Bursa Müze-i Hümâyûn Şubesi'nin açılışına müdür yardımcısı Halil Ethem Bey gitmiştir.¹²⁷ Bursa Müze Şubesi, kısa sürede yakın çevresinde çıkan eserlerin muhafaza edildiği bir mekân olmuştur. Bolvadin'den 1907'de çıkan heykel,¹²⁸ İznik'de oturan İtalyan Fabyano'dan alınan eserler Bursa müze şubesine teslim edilmiştir.¹²⁹ Sivas Müze Şubesi kütüphanesiyle birlikte açılmıştır.¹³⁰ Taşra müzeleri kısa bir süre içinde sadece toprak altından çıkan tarihi eserlerin değil, çini gibi Selçuklu ve Osmanlı mimarisinin mütemmim cüzlerinin de korunduğu mekânlara dönüşür.¹³¹ Müze-i Hümâyûn gibi müze şubelerinin de yıllık bütçesi vardır. Örneğin, Kudüs Müze Şubesi'nin 1911 yılı bütçesi 50.000 kuruştur.¹³²

Bazı müze şubeleri de Maarif Nezareti tarafından değil belediyeler tarafından açılmaktadır. Selanik Müze Şubesi, belediye tarafından inşa olunanlara güzel bir örnektir.¹³³ Talep İstanbul'a iletildiğinde müze için seçilen yeri ve diğer hususları incelemek üzere Müze-i Hümâyûn Müdürü Osman Hamdi Bey gitmiş, yerine kardeşi Halil Edhem Bey vekâlet etmiştir.¹³⁴ Müze

¹²⁶ BOA. MF. MKT.482/8, 22 Şaban 1317-26 Aralık 1899; Resmi açılışından önce bağış eser kabul etmeye başlamıştır. Ispartalı Yanko ve Panayot efendilerin bağışladıkları eserler için bkz. BOA. MF. MKT.471/55, 9 Cemaziyelahir 1317-15 Ekim 1899.

¹²⁷ BOA. BEO.2399/179870, 17 Cemaziyelahir 1322-27 Eylül 1904; Müzede değerli birçok eser bulunmakla birlikte, eserlerin güvenle teşhir edileceği ve korunacağı dolaplar yoktur. Durumu kardeşinden öğrenen Osman Hamdi Bey, Maarif Nezareti'ne yazdığı tezkiresinde 3.000 kuruşa mal olacak dolap masrafının Bursa vilayeti tarafından temin edilmesiyle ilgili görüşlerini iletir. BOA. MF. MKT.1811/4/1, 3 Recep 1322-13 Eylül 1904.

¹²⁸ BOA. MF. MKT. 1001/79, 11 Cemaziyevvel 1325-22 Haziran 1907.

¹²⁹ Alınan 30 parça eserin detayları için bkz. BOA. MF. MKT.1045/69, 23 Safer 1326-27 Mart 1908.

¹³⁰ Müzede bulunan eserler ve kütüphanedeki kitapların envanter defterinin bir kopyası Müze-i Hümâyûn tarafından istenmesiyle ilgili bkz. BOA. MF. MKT.560/33, 10 Safer 1319-29 Mayıs 1901.

¹³¹ BOA. MF. MKT.908/6, 29 Zilkade 1323-25 Ocak 1906.

¹³² Bu bütçenin kale yerinde kullanılmasıyla ilgili Osman Hamdi Bey'in Maarif Nezaretine tezkiresi için bkz. BOA. MF. MKT.1175/6, 18 Ramazan 1329-12 Eylül 1911.

¹³³ BOA. MF. MKT.967/21, 22 Şevval 1324-9 Aralık 1909.

¹³⁴ Osman Hamdi Bey'in konuyla ilgili talebi için bkz. BOA. MF. MKT.1173/16/1, 7 Recep 1327-25 Temmuz 1909, Maarif Nezaretinin bu talebi kabul etmesi ve 1600 kuruş

şubelerinin her biri ayrı bir çalışma konusu olacak kadar kapsamlı olduğundan çalışmanın hacmini büyütmemek için bu bilgilerle iktifa edilmiştir. Bursa Müze Şubesi¹³⁵ ve Konya Müze¹³⁶ şubeleriyle ilgili müstakil makalelerin olduğunu söyleyebilmek memnuniyet vericidir.

Asar-ı Atika Memurluğu

Osmanlı Devleti bazı memurlarına mevcut görevlerine ilave olarak asar-ı atika memuru unvanı vererek, bölgelerinde yapılan kazıları denetlemelerini ve müze ile birlikte hareket etmelerini organize etmiştir. Bunların dışında müzenin teşvikiyle bu unvanın verildiği siviller de bulunmaktadır. İlk asar-ı atika memuru olarak tespit ettiğimiz isim, Aydın Vilayeti Asar-ı Atika Memuru Baltacızade Dimostin Efendi/Bey'dir.¹³⁷ Dimostin Efendi (Démosthonés Baltazzi), Müze-i Hümayûn'un resmi kadrosunda yer almadığı için düzenli maaş verilemese de,¹³⁸ 1885'de verilen saniye rütbesinin¹³⁹ yükseltmesi,¹⁴⁰ harcırah ödenmesi gibi farklı şekillerde ödüllendirilmesiyle gündeme gelir.¹⁴¹ Asar-ı atika memuru unvanı verilenlerin kazılara nezaret etme yöntemi, eserlerin korunması ve sağlıklı bir şekilde nakledilmesiyle ilgili bir eğitim alıp almadığı bilinmiyor. Ancak Dimostin Bey'in Maarif Nezareti'ne bölgesinden çıkan eserlerin hangi önlemlerle İstanbul'a gönderileceğine dair önerilerini muhteva eden müzekkeresi, Osman Hamdi Bey tarafından takdirle

---

harcırah ödemesiyle ilgili bkz. BOA. MF. MKT. 1173/16/2, 14 Recep 1327-1 Ağustos 1909.

¹³⁵ İsmail Yaşayanlar, "Devlet, Arkeoloji ve Âsâr-ı Atika: Bir Vilayet Müzeciliği Örneği Olarak Müze-i Hümayûn Bursa Şubesi", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2018, XIX/35, 555-585.

¹³⁶ Sadi Bayram, "Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Konya Eski Eserleri ve Konya'da Müze Kurulması Çalışmaları", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, VI/ 6, Konya, 2021, s. 133-162.

¹³⁷ Dimostin Efendi'ye Osman Hamdi Bey'in desteğiyle "bey" unvanı verilmiştir. Yaşar Yılmaz, "Zincirli'den Eserlerimizin Götürülüşü Osman Hamdi Bey'in Öteki Yüzü", *Korpus*, İstanbul 2023, s. 57, Dimostin Efendi bazı belgelerde efendi bazılarında bey olarak yer almakla birlikte çalışmamızda efendi unvanı tercih edilmiştir.

¹³⁸ BOA. MF. MKT.97/4, 2 Cemaziyelahir 1305-15 Şubat 1888.

¹³⁹ BOA. MF. MKT.86/92, 27 Recep 1302-12 Mayıs 1885.

¹⁴⁰ BOA. MF. MKT.97/149, 28 Recep 1305-10 Nisan 1888.

¹⁴¹ Dimostin Bey'in harcırahının ve eski eserlerin nakliyle ilgili masrafların Aydın Vilayeti tarafından ödenmesiyle ilgili bkz. BOA. MF. MKT.99/65, 22 Şevval 1305-2 Temmuz 1888.

karşılanmıştır.¹⁴² Osman Hamdi Bey, Dimostin Bey'in yeteneklerinden etkilenmiş olmalıdır ki,¹⁴³ Sayda'da yapacağı kazının ekibine son anda onu da dâhil eder. Dimostin Bey'in bu kazıya katılmasında herhangi bir sorun olmasa da Maarif Nezareti'ne önceden bildirilmediği için maaş ödemesi nezaretten değil,¹⁴⁴ Osman Hamdi Bey'e kazı için verilen 250 altınlık/4.122.750 TL'lik¹⁴⁵ bütçeden karşılanmak zorunda kalınır.¹⁴⁶ Asar-ı atika memurları zaman zaman müzenin görevlendirilmesiyle yakın bölgelere gidip yüzey araştırması yapmaktadır. 1890'da Denizli'ye yüzey araştırması için görevlendirilen Dimostin Bey, birçok mermer heykel parçası bulunduğu Eski Hisar'da kazıya başlarsa kıymetli daha birçok mermer ve tunç heykel ve yazılı eski eser bulunacağına kanaat getirir. Şayet Müze-i Hümâyûn Müdürlüğü ona kazı izni verecek olursa para talep etmeyecek bölgede bulunan eski binalardan dökülen taşlarla toprak altından çıkan mermer ve benzeri adi taşları (?) satarak hâsıl olan para ile kazıya başlayacaktır.¹⁴⁷ Dimostin Bey'in imzasıyla gelen bu yazıya verilen cevaba ulaşılammıştır. Ancak bu belge Dimostin Bey'in eski eserleri satma konusunu rahatlıkla dile getirmesi kadar, asar-ı atika memurlarının izin aldıkları takdirde kazı da yapabildiklerini belgelemesi açısından önemlidir.

Devlet asar-ı atika memurlarına düzenli maaş ödeyemiyorsa da, bu unvan oldukça itibarlı olmalıdır ki, ödül olarak verildiği görülür. Selanik'te yapılan kaçak kazıyı ve çıkarılan eserleri devlete ihbar eden Civanaki Efendi'ye *asar-ı atika memuru* unvanı verilmesi güzel bir örnektir.¹⁴⁸ Tespit ettiğimiz *asar-ı atika memurları*; Hille'de Mahmud Efendi,¹⁴⁹ Midilli'de Dimotonidi Efendi,¹⁵⁰

¹⁴² Osman Hamdi Bey'in Maarif Nezaretine konuyla ilgili görüşlerini ilettiği tezkire için bkz. BOA. MF. MKT.97/ 153, 30 Recep 1305-12 Nisan 1888.

¹⁴³ Yaşar Yılmaz, Osman Hamdi Bey ile İzmirli tefeci, toprak ağası, banker Dimostin Efendi arasındaki ilişkiyi farklı bir boyutta değerlendirmektedir. Bkz. Yaşar Yılmaz, *a.g.e.*, s. 56-57.

¹⁴⁴ BOA. MF. MKT.101/41/2,3, 8 Zilhicce 1305-16 Ağustos 1888, 3 M 1306-9 Eylül 1888.

¹⁴⁵ Bir altın yaklaşık bir cumhuriyet altına eş değer olduğundan, 7 Nisan 2024 tarihli fiyatı olan 16.491.00TL'den hesaplanmıştır.

¹⁴⁶ BOA. MF. MKT.101/41/1, 25 Şevval 1305-5 Temmuz 1888.

¹⁴⁷ BOA. MF. MKT.117/82, 3 Şevval 1307-23 Mayıs 1890.

¹⁴⁸ Selanik'te yapılan kaçak kazıyı ve çıkarılan eserleri devlete ihbar eden Civanaki Efendi'ye asar-ı atika memuru unvanı verilmesiyle ilgili bkz. BOA. MF. MKT.30/136, 24 Cemaziyelahir 1292-28 Temmuz 1875.

¹⁴⁹ BOA. MF. MKT.91/57, 10 Şevval 1303-12 Temmuz 1886.

¹⁵⁰ BOA. MF. MKT.95/23, 18 Muharrem 1305-6 Ekim 1888.

Aydın'da Dimostin Bey ve ardından Kanas Efendi,¹⁵¹ Ankara'da Ahmed Hilmi Efendi,¹⁵² İzmir ve Çeşme'de Vangel Efendi,¹⁵³ İzmir'de(tekrar) Aziz Bey'dir.¹⁵⁴

Fahrî Müze Memurluğu

Müze-i Hümayûn Dâhili Nizamnamesi'nde *fahrî müze memurlarına* işaret edilmemiştir. Ancak 10. maddesinde taşrada görev yapacak memurların müzenin denetiminde seçilebilmesini sağlayan bazı ibareler yerleştirilmiştir.¹⁵⁵ Osman Hamdi Bey'in yazışmaları incelendiğinde *fahrî müze-i hümayûn memurlarına* oldukça güvendiği görülür. Örneğin 4 Ekim 1894'de Maarif Nezaretine vilayetlerde kazı dışında ara sıra ortaya çıkan eserlerin İdadi Mekteplerinde toplanıp korunduğu ve ehemmiyetli olduğu düşünülenlerin doğruca İstanbul'a gönderildiğine işaret ederek, müzeye gönderilmesi halinde taşıma bedeli 100 kuruştan fazla tutacak olanlarla ilgili önceden istişarede bulunulmasını talep eder.¹⁵⁶ Maarif Nezareti ve vilayetler işin içine girince iş biraz çetrefilli hale gelir. Bunun üzerine, 22 Ekim 1895'de Diyarbakır gibi merkeze uzak vilayetlerdeki fahrî müze memurlarıyla fikir alışverişinde bulunulması ve önceki kanunlara uyulmakla birlikte nakilleri 100 kuruşu aşmayan eserlerin idadi mekteplerine gönderilmesi için izin gerekmediğini tekrar bildirir.¹⁵⁷ Osman Hamdi Bey, 12 Aralık 1895 tarihli tezkiresinde, Müze-i Hümayûn'un Bağdat, Diyarbakır ve Kudüs'de fahrî memurları olduğunu ve eserlerin ehemmiyetli olup olmadığına onlarla istişare edilerek karar verilebileceğini tekrar bildirir.¹⁵⁸

Osman Hamdi Bey'in talebiyle müze için önemli hizmetlerde bulunan bazı görevlilere *müze-i hümayûn fahrî memurluğu* unvanının verildiği görülür. Örneğin Maarif Nezaretine yazdığı 13 Şubat 1894 tarihli tezkiresinde, Diyarbakırlı Avukat (dava vekili) Natık Efendi'ye Müze-i Hümayûn'a kazandırdığı eserlere teşekkür ve bundan sonra yapacağı çalışmalarda daha

¹⁵¹ BOA. MF. MKT.350/43, 9 Zilhicce 1314-11 Mayıs 1897.

¹⁵² BOA. MF. MKT.1145/33, 15 Zilhicce 1327-28 Aralık 1909.

¹⁵³ BOA. MF. MKT.1161/45, 23 Ramazan 1328-28 Eylül 1910.

¹⁵⁴ BOA. MF. MKT.102/16, 29 Zilkade 1332-17 Eylül 1914.

¹⁵⁵ BOA. ŞD.210/27/6, 23 Rabiulevvel 1306-27 Kasım 1888.

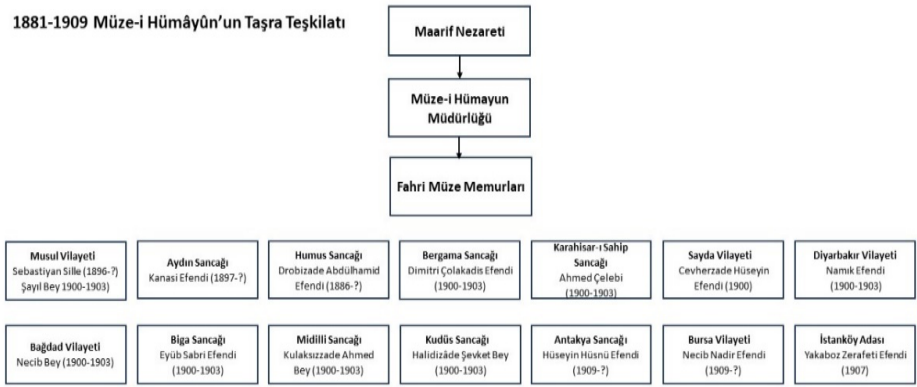
¹⁵⁶ Müze-i Hümayûn'dan 144 sayıyla çıkan tezkire için bkz. BOA. MF. MKT. 289/35/1, 4 Rabiulevvel 1312-5 Ekim 1894.

¹⁵⁷ BOA. MF. MKT. 289/35, 3 Cemaziyevvel 1313/22 Ekim 1895.

¹⁵⁸ Müze-i Hümayûn'dan 172 sayıyla çıkan tezkire için bkz. BOA. MF. MKT. 289/35/6, 24 Cemaziyevvel 1313-12 Aralık 1895.

güçlü olabilmesi için uhdesine *müze-i hümayûn fahrî memurluğu* unvanı verilmesini talep etmiştir.¹⁵⁹ Natık Efendi sonraki yıllarda bir kısmını kendi parasıyla almak suretiyle¹⁶⁰ müze koleksiyonlarına birçok eski eser ve sikkenin kazandırılmasında aktif rol oynar.¹⁶¹ Müze'nin sikke koleksiyonunun oluşmasında ciddi bir emeği bulunan Natık Efendi'nin yaptığı işlerle ilgili detaylı bir araştırma olduğundan¹⁶² burada konumuzla ilgili kısımlara işaret edilmekle iktifa edilmiştir.¹⁶³

Tablo 3 *Müze-i Hümayûn'un Taşra Teşkilatı ve Taşra Görevlileri*¹⁶⁴

¹⁵⁹ BOA. MF. MKT.192/96, 7 Recep 1311-14 Ocak 1894 yılında Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda; eski eserlerin doğrudan müzeye gönderilmesi esnasında uzak vilayetlerde muhtelif sorunların yaşandığı bildirilmiştir. Bu sebeple Diyarbakır gibi merkeze uzak vilayetlerdeki fahrî müze memurlarıyla fikir alışverişinde bulunulması ve önceki kanunlara uyulmakla birlikte nakilleri 100 kuruşu aşmayan eserlerin idadî mekteplerine gönderilmesi için izin gerekmediğini tekrar bildirilmiştir. BOA. MF. MKT. 289/35, 3 Cemaziyevvel 1313/22 Ekim 1895.

¹⁶⁰ BOA. MF. MKT.495/23, 19 Zilkade 1317-21 Mart 1900; kendi imkânlarıyla satın alarak müzeye gönderdiği eserlerle ilgili ödeme için ayrıca bkz. BOA. MF. MKT.808/49, 28 Recep 1322-8 Ekim 1904.

¹⁶¹ BOA. MF. MKT.560-29, 9 Safer 1319-28 Mayıs 1901; Natık Efendi vasıtasıyla alınan sikkelerinin müze bütçesinden ödenmesiyle ilgili bkz. BOA. MF. MKT. 722/52, 9 Cemaziyevvel 1321-3 Ağustos 1903.

¹⁶² Hakan Aslan, "Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atıka Bilincinin Gelişimi: Müze-i Hümayûn Fahrî Memuru Natık Efendi ve Faaliyetleri", *Belgi*, Sayı: 24 (Yaz 2022/2).

¹⁶³ Natık Efendi bazı belgelerde asar-ı atika memuru olarak geçmektedir. BOA. MF. MKT:456/25, 9 Rabiulevvel 1317-18 Temmuz 1899.

¹⁶⁴ Tablo yazarın araştırmaları sırasında makalede işaret edilen kaynaklara dayanılarak hazırlanmıştır.

Fahrî müze memurları Maarif Nezareti tarafından kazı komiseri olarak da görevlendirilebilmektedir. Mesela, Kudüs Müze-i Hümâyûn Fahrî Memuru İbrahim el-Halidî Efendi aynı zamanda Kudüs kazı komiseridir. 1895'de kazıda görevliyken vefat eder. Kendisine kazılarda eşlik eden oğlu Şevket Efendi kazı komiseri ve fahrî müze memuru olma talebiyle Kudüs Mutasarrıflığına başvurur. Kudüs Mutasarrıfı Şevket Efendi'yi ehliyetli gördüğü ve kazının tatil edilmemesi için görevlendirmekle birlikte, işin resmiyet kazanması için Maarif Nezaretine yazar.¹⁶⁵ Maarif Meclisi üyeleri 17 Haziran 1896 tarihli oturumda bu talebi değerlendirerek Şevket Efendi'nin Kudüs kazı komiseri olarak atanmasını uygun görür ancak fahrî müze memurluğu için Müze-i Hümâyûn Müdürlüğü'nün görüşünün alınması gereklidir.¹⁶⁶

Diğer bir örnek ise Rumeli'de gerçekleşir. Yanya'ya bağlı Berat sancağı civarında bulunan Yunan tebaasından Profesör Mösyö Karapano(?) tarafından yapılan kazılarda Yunan sanatına ait kıymetli eserlerin ortaya çıktığını belirten Yanya Maarif Müdürü, bazı mermer büstlerin çizimlerini Sadarete gönderir.¹⁶⁷ Yanya ve civarında yapılacak kazılara ve ortaya çıkarılacak eserlerle ilgilenecek yetkili hiç kimsenin olmadığına işaret ederek Nedim Bey'in fahrî müze memuru olarak atanmasını önerir.¹⁶⁸ Müze müdürlüğü çıkan eserlerden iki örnek ve Nedim Bey hakkında bilgi ister.¹⁶⁹ Günümüze ulaşan belgeler arasında Nedim Bey'in fahrî müze memuru olarak atanıp atanmadığı takip edilemese de, Osmanlı devletinin bürokratik nezaketiyle birlikte, Müze-i Hümâyûn Müdürlüğü'nün fahrî müze memuru atamalarındaki belirleyici rolünü ortaya koymaktadır.¹⁷⁰

¹⁶⁵ BOA. MF. MKT.326/52/1, 15 Zilkade 1312-28 Nisan 1896.

¹⁶⁶ Maarif Nazırının 2 Temmuz 1896'da Müze-i Hümâyûn'a durumu bir tezkireyle bildirmesiyle ilgili bkz. BOA. MF. MKT.326/52/2, 6 Muharrem 1314-17 Haziran 1896.

¹⁶⁷ BOA. MF. MKT. 777/29/3, 18 Safer 1322-4 Mayıs 1904.

¹⁶⁸ BOA. MF. MKT.777/29/4, 22 Cemaziyelevvel 1322-4 Ağustos 1904.

¹⁶⁹ Eserlerden ikisi İstanbul'a incelenmek üzere gönderilmiştir. Ancak Osman Hamdi Bey, bu büstlerin çıktığı arazilerde vücutlarına ait kalıntılar olup olmadığını da merak etmektedir. BOA. MF. MKT.777/29/5, 11 Cemaziyelevvel 1322-23 Ağustos 1904.

¹⁷⁰ Nitekim müze müdürlüğü de konuyla ilgili olumlu görüş verdiğinden muhasebeye kaydı yaptırılarak durum bir telgrafla Kudüs Mutasarrıflığına bildirilmiştir. BOA. MF. MKT.326/52/3, 23 Muharrem 1314-4 Temmuz 1896.

Çalışmamız sırasında tespit ettiğimiz fahrî müze memurlarının görev tarihleri ve yerleri şöyledir: 1896'da Musul'da Sebastiyân Şilk,¹⁷¹ 1897'de Aydın'da Kanasi Efendi,¹⁷² 1900-1903 arasında Bergama'da Dimitri Çolakidis Efendi,¹⁷³ 1900-1903 arasında Karahisar-ı Sahib'de Ahmed Çelebi,¹⁷⁴ Sayda'da Cevherzâde Hüseyin Efendi,¹⁷⁵ Bingazi'de Eyüb Sabri Efendi'dir.¹⁷⁶ 1901-1903 arasında, Diyarbakır Vilayeti'nde Namık Efendi, Biga Sancağı'nda Eyüb Sabri Efendi¹⁷⁷, Midilli Sancağı'nda Kulaksızade Ahmed Bey, Kudüs'de yukarıda da işaret edilen Halidizâde Şevket Bey, Bağdad Halle'de Necib Bey, Musul'da Şayıl Bey, Bergama'da Çolakidi Efendi¹⁷⁸, Aydın Sancağında Balatcık (Balat) memuru Kanasi Efendi, Karahisar-ı Sâhib'de Ahmed Çelebi Efendi, Sayda'da Hohrizade Hüseyin Efendi görev yapmaktadır.¹⁷⁹ 1907'de İstanköy'de Yakabos Zerafeti Efendi,¹⁸⁰ Suriye/Humus Drobizade Abdülhamid Efendi,¹⁸¹ 1909'da Antakya'da Hüseyin Hüsnü Efendi,¹⁸² Bursa'da Necib Nadir Efendi'nin görev

¹⁷¹ BOA. BEO.866/64922, 8 Cemaziyelahir 1314-14 Kasım 1896.

¹⁷² BOA. MF. MKT.350/43, 9 Şevval 1314-13 Mart 1897.

¹⁷³ BOA. MF. MKT.537/21, 29 Recep 1315-2 Kasım 1900; 1903'de halen görevde olmasıyla ilgili bkz. (Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, 1321, s. 49.

¹⁷⁴ *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, 1319-1901, s.49-50; *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, 1319-1321-1901-1903, s. 49.

¹⁷⁵ BOA. MF. MKT.539/15, 11 Şaban 1318-4 Aralık 1900.

¹⁷⁶ BOA. BEO.1459/109358, 18 Zilkade 1317-20 Mart 1900; Masrafları ve ikramiyesinin ödenmesiyle ilgili ayrıca bkz. BOA. MF. MKT.1178/64, 27 Rabiulevvel 1330-16 Mart 1912.

¹⁷⁷ 1903'de Biga'da Sabri Bey ismiyle bkz. BOA. MF. MKT.745/61, 9 Şaban 1321-1 Ekim 1903.

¹⁷⁸ Çolakidi Efendi müzenin ilk kataloglarından birinin yazarıdır. Berlin Kraliyet Müzesi'nde basılan Osmanlı Türkçesi ile yayınlanmış gezi rehberi olarak kabul edilen 1320 tarihli ve 42 sayfadan oluşan Rehber-i Harabe-i Bergama isimli içinde arkeolojik verilerinde yer aldığı katalogu yayınlamıştır. Meltem Begüm Saatçı Ata, "Müze-i Hümâyûn Müdürleri, s. 1484-85.

¹⁷⁹ *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, 1319-1901, s. 49-50.

¹⁸⁰ Tercüme-i hal varakası için bkz. BOA. MF. MKT.1055/8/1, Vazifeleri arasında eserlerin tahribini önleme vazifesi eklenerek Osman Hamdi Bey tarafından Maarif Nezareti'ne önerilmesi için bkz. BOA. MF. MKT. 4 Şaban 1055/ 18 Recep1325, 27 Ağustos 1907; Müze-i Hümâyûn'a atanmanın yapıldığının bildirilmesi için bkz. BOA. MF. MKT.1055/8/5, 15 Rabiulevvel 1326-17 Mayıs 1908.

¹⁸¹ BOA. HH. İ.62/23, 12 Cemaziyevvel 1303-16 Şubat 1886.

¹⁸² Hüseyin Hüsnü Efendi aynı zamanda Maarif Komisyonu Azalığı ve Antakya Nüfus memuru olarak da hizmet vermektedir. BOA. DH. MUİ.1/55, 14 Şaban 1327-31 Ağustos 1909.

yaptığı tespit edilebilmektedir.¹⁸³ Şüphesiz yıllara göre memurlarla ilgili detaylı bilgilere ulaşmak mümkünse de, çalışmamız teşkilatı ortaya koymayı hedeflediğinden bu kadar örnekle konunun anlaşıldığı kanaati oluşmuştur. Araştırmamız sırasında tespit ettiğimiz Müze-i Hümâyûn taşra teşkilatına mensup fahrî müze memurları görev yerleri ve tarihleri Tablo 3’de gösterilmiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

Müze-i Hümâyûn Avrupa müzelerinden sonra kurulmuşsa da ilk yıllarında yaptığı düzenlemeler, yayınladığı kataloglar, kurduğu uluslararası ilişkilerle gündeme oturmayı ve uzun süre orada kalmayı başarmıştır. Teşkilatlanması her ne kadar Osman Hamdi Bey döneminde tamamlanmışsa da Dr. Dethier tarafından başlatıldığı aşikârdır. Dethier müzeyi bir depo olarak almış, ciddi uğraşlarla müstakil bir binaya taşımış, eserlerin tanıtılması için katalog hazırlanmasından, müzede yapılacak işlerin bir komisyon tarafından incelenmesine, geleceğin müzecilerinin yetiştirilmesi için müstakil bir okul kurulmasına kadar birçok önemli hususu gündeme getirmiş ve önemli kararlar alınmasını sağlamıştır. Dethier zaman zaman haksızlığa uğrasa da, hedeflediği birçok mesele sonuca ulaşmıştır. Ancak en önemli husus olan yeni müzecilerin yetiştirileceği mektep projesinin hayata geçirilmemiş olmasıdır ve bu durum Türk müzeciliği için büyük bir kayıptır. Osman Hamdi Bey’in Müze-i Hümâyûn mektebi yerine Sanayii Nefise Mektebi’nin açılmasını incelemesiyle Türkiye’de müzecilik bilimsel bir alan olma şansını doğarken yitirmiştir.

Konumuz Müze-i Hümâyûn’un teşkilat yapısının ortaya çıkarılması olduğundan önemli dönüm noktaları kabul ettiğimiz tarihler için müze teşkilat şemaları hazırlanmıştır. Bu çalışma için ilk kez hazırlanan şemalardan müzenin yıllar içinde kaydettiği gelişmeleri incelemek mümkündür. Müzede birden fazla statüde görev yapan memurlar vardır. Atama yazıları incelendiğinde memur olarak atanmadan önce mülazım olarak müzede bir süre görev yapıldığı söylenebilir. Kadrolu memurlar dışında, sözleşmeli memurlar ve fahrî memurlar müzenin merkez ve taşra teşkilatlarında görev yapmaktadır.

Çalışmanın merkezine yerleştirdiğimiz Müze-i Hümâyûn Dâhili Nizamnamesi günümüz yönetmelikleriyle karşılaştırılarak, yüz küsur yıl

¹⁸³ BOA. MF. MKT.1109/34, 29 Safer 1327-22 Mart 1909.

sonra müzeciliğin geldiği noktaya işaret edilmiştir. Osman Hamdi Bey'in, müze yönetiminde kardeşlerini ve oğlunu istihdam etmesi tartışılabilir. Oğlu Edhem Bey'in Arkeoloji Müzesi'nin mimarı olan Valaury'den sonra müteahhit mimar olarak yüksek maaşla istihdamı döneminde tartışılrsa da ardından müdür yardımcısı yapılmıştır. Elbette ki kendisinden sonra müdür olan kardeşi Halil Ethem Bey'in müzeciliğe katkıları büyüktür.

Maalesef müzecilik ilk dönemlerdeki bilimsel bir alan olarak kabul edilen pırıltılı yükselişini uzun yıllar önce kaybetmiştir. Günümüzde her yıl yüzlerce mezun veren arkeoloji ve sanat tarihi bölümleri mezunları müze *ihtisas elemanı* kabul edilmesine rağmen, aralarındaki statü ve maaş adaletsizliği gibi konular çözülememiştir. Son yıllarda gerçekleşen yetişmiş müze uzmanlarının alakasız müzelerde ve alakasız işlerde görevlendirilmeleriyle ilgili gelişmeler, yüzyılı aşkın süredir sözlü kurullarla aktarılan müzecilik gelenek ve göreneklerinin akamete uğramasına sebep olmaktadır. Müze-i Hümayûn mektebinin kurulmamasında ilk darbeyi alan müzecilik, uzmanlaşmış müzecilerin doğru değerlendirilmemesiyle ciddi zarar görmektedir.

KAYNAKÇA

- DUMONT, Albert, "Le Musée Sainte-Irène à Constantinople. Antiquités grecques, grécques, gréco-romaines et byzantines", *Revue archéologique*, XVIII/2(Ağustos-Aralık 1868).
- ARSLAN, Hakan, "Diyarbakır Vilayeti'nde Âsâr-ı Atıka Bilincinin Gelişimi: Müze-i Hümayûn Fahrî Memuru Natık Efendi ve Faaliyetleri", *Belgi*, 24 (Yaz 2022/2), s. 399-429.
- _____, "Müzeciliğin Gelişmesinde Müze-i Hümayûn Müdürleri Philipp Anton Dethier ve Osman Hamdi Bey Dönemlerinin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirmesi", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XX/3, s. 459-482.
- "Babylonia", Free Museum of Science and Art, Departmen of Archaology and Paaentology, University of Pennssylvania, *Bulletin*, No: 1 (Mayıs 1897).
- BAYRAM, Sadi, "Osmanlının Son Dönemlerinde Konya Eski Eserleri ve Konya'da Müze Kurulması Çalışmaları", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, VI/6, 2021, s. 133-164.
- ÇELİK, Zeynep, *Asar-ı Atıka Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeoloji Siyaseti*, Çev. Ayşen Gür, KÜY (Koç Üniversitesi Yayınları), İstanbul 2016.

ELDEM, Edhem, *Mendel-Sabah Müze-i Hümayûn'u Belgelemek Documenting The Imperial Museum*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014.

EYİCE, Semavi, "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C. 6, İstanbul 1985, s. 1596-1603.

"İstanbul Arkeoloji Müzesinin İlk Müdürlerinden Dr. PH. Anton Dethier Hakkında Notlar", *Arkeoloji Müzesi Yıllığı*, Sayı: 9 İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yayınları: XXII, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1960, s. 45-52.

GERÇEK, Ferruh, *Türk Müzeciliği*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1999.

İKDAM Gazetesi, No.3670, 20 Ağustos 1320-2 Eylül 1904.

İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı, İstanbul 1871, İAM Kütüphane Koleksiyonu, Env.No: 752.

Joubin, André, *Asar-ı Heykeltraşi Kataloğu; Luhud ve Mekabir-i Atike Kataloğu*, 1310 (1894).

KÜRKMAN, Garo, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Ressamlar 1600-1923*, C.II, Matüsalem Uzmanlık ve Yayıncılık, 2004.

Mehmet Vahit, "Osmanlı Müzesi", *Servet-i Fünun*, No: 984, İstanbul, Nisan 1910.

Sâlnâme-i Devleti-i Aliyye-i Osmâniyye, 1302-1885.

Sâlnâme-i Devleti-i Aliyye-i Osmâniyye, 1326-1909.

Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiyye, 1319-1902.

Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umumiyye, 1321-1904.

SU, Kamil, *Osman Hamdi Bey'e Kadar Türk Müzesi*, İCOM Türkiye Milli Komitesi Yayınları, İstanbul 1965.

SÜREYYA, Mehmed, *Sicill-i Osmanî*, Haz. Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, c.2, s. 441-442.

SERBESTOĞLU, İbrahim, Turan Açık, "Osmanlı Devleti'nde Modern Bir Okul Projesi:

Müze-i Hümayûn Mektebi", *Akademik Bakış*, VI/12 (Yaz 2013), s.157-172.

Takvim-i Vekayii Gazetesi, 28 Safer 1288, Sayı: 1359.

OGAN, Aziz, "Türkiye'de Müzeciliğin 100. Yılı", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu*, No 62, Mart 1947, s. 8-19.

ŞAHİN, Mehmet, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Müzecilik Tarihi*, KDY (Kitap Yurdu Doğrudan Yayıncılık), İstanbul 2020.

- SHAW, Wendy M.K. *Osmanlı Müzeciliği, Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselfleştirilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- YAŞAYANLAR, İsmail, "Devlet, Arkeoloji ve Âsâr-ı Atîka: Bir Vilayet Müzeciliği Örneği Olarak Müze-i Hümâyûn Bursa Şubesi", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2018, XIX/35, s. 555-585.
- YILMAZ, Yaşar, *Zincirli'den Eserlerimizin Götürülüşü Osman Hamdi Bey'in Öteki Yüzü*, Korpus Yayınları, İstanbul 2023.

Arşiv Belgeleri

- BOA.A.{DVNSMHM.d 18/227, 16 Şaban 979-3 Ocak 1572.
- BOA.A.{DVNSMHM.d.27/931, 8 Zilhicce 983-12 Kasım 1575.
- BOA. DH.MKT: 287/11, 24 Rabiulevvel 1312-25 Eylül 1894.
- BOA. DH. MUİ.1/55, 14 Şaban 1327-31 Ağustos 1909.
- BOA.HAT.1177/46477, 29 Zilhicce 1230-2 Aralık 1815.
- BOA.MVL.409/3, 4 Şaban 1279-4 Şubat 1862.
- BOA. ŞD. 208/55, 3 Zilkade 1298-27 Eylül 1881.
- BOA. ŞD. 210/27, 1306 Rabiulevvel 23/27 Kasım 1888.
- BOA. ŞD. 220/28, 22 Zilhicce 1322-27 Şubat 1905.
- BOA. HR.MKT.728/79, 14 Za 1288-25 Ocak 1872.
- BOA.HR.TH.304/21, 28 Cemaziyelahir 1315-25 Ekim 1897.
- BOA.HH.İ. 62/23, 12 Cemaziyelevvel 1303-16 Şubat 1886.
- BOA.MV.42/53, 16 Şaban 1306-17 Nisan 1889.
- TSMA.E.1410/4, 20 Zilhicce 1207-23 Kasım 1880.
- TSMA.E.1410/5, 5 Şaban 1297-13 Temmuz 1880.
- TSMA.E.1410/8, 20 Zilkade 1279-24 Ekim 1880.
- TSMA.E.1410/11, 15 Rabiulevvel 1298-15 Şubat 1881.
- TSMA.E.1410/72, 18 Cemaziyelevvel 1297-28 Mayıs 1880.
- TSMA.E.1410/73, 20 Zilkade 1297-24 Ekim 1880.
- TSMA.E.1419/62, 5 Rabiulevvel 1297-16 Şubat 1880.
- TSMA.E.1426/108, 17 Şaban 1298-15 Temmuz 1881.
- BOA.İ.DH.594/41355/1, 19 Rabiulevvel 1286-28 Haziran 1869.

- BOA.İ.DH.696/48663/2, 10 Şevval 1291-20 Kasım 1874.
BOA.İ.DH.721/50343/1, 9 Rabiulevvel 1293-4 Nisan 1876.
BOA.İ.DH.810/65447, 11 Şaban 1297-19 Temmuz 1880.
BOA.İ.DH.819/66053/1, 26 Zilhicce 1297-30 Kasım 1880.
BOA.İ.DH.879/70160, 12 Cemaziyelevvel 1300-21 Mart 1883.
BOA.İ.DH.1043/82030, 10 Zilkade 1304-31 Temmuz 1887.
BOA.İ.DH.1206/94434, 08 Cemaziyelahir 1308-20 Aralık 1890.
BOA.İ.MF.8/17, 24 Rabiulevvel 1320-1 Temmuz 1902.
BOA.İ.MF.13/23, 16 Rabiulahir 1325-29 Mayıs 1907.
BOA. İ.MMS. 105/4464, 13 Ramazan 1306/13 Mayıs 1889.
BEO.İ.TAL. 2/10, 07 Muharrem 1310-1 Ağustos 1892.
BOA.İ.TAL. 45/39, 22 Şaban 1311-28 Şubat 1894.
BOA.İ.TAL. 371/27, 01 Cemaziyelahir 1323-5 Eylül 1902.
BOA.İ.TAL. 176/8, 4 Muharrem 1316-25 Mayıs 1898.
BOA.İ.TAL. 488/9/1, 6 Muharrem 1332-5 Aralık 1913.
BOA.İ.TAL. 488/9/3, 6 Muharrem 1330-27 Aralık 1911.
BOA.MF.MKT. 21/145, 21 Şevval 1291-1 Aralık 1874.
BOA.MF.MKT. 30/136, 24 Cemaziyelahir 1292-28 Temmuz 1875.
BOA.MF.MKT. 34/42, 17 Safer 1293/14 Mart 1876.
BOA.MF.MKT. 50/59, 17 Recep 1294-28 Temmuz 1877.
BOA.MF.MKT. 60/155, 19 Rabiulevvel 1296-13 Mart 1879.
BOA.MF.MKT. 62/94, 22 Cemaziyelevvel 1296-14 Mayıs 1879.
BOA.MF.MKT. 78/33, 25 Muharrem 1300-6 Aralık 1888.
BOA.MF.MKT. 78/55, 7 Safer 1300-18 Aralık 1882.
BOA.MF.MKT. 86/92, 27 Recep 1302-12 Mayıs 1885.
BOA.MF.MKT. 91/57, 10 Şevval 1303-12 Temmuz 1886.
BOA.MF.MKT. 95/23, 18 Muharrem 1305-6 Ekim 1888.
BOA.MF.MKT. 97/4, 2 Cemaziyelahir 1305-15 Şubat 1888.
BOA.MF.MKT. 97/149, 28 Recep 1305-10 Nisan 1888.
BOA.MF.MKT. 97/153, 30 Recep 1305-12 Nisan 1888.
BOA.MF.MKT. 99/65, 22 Şevval 1305-2 Temmuz 1888.
BOA.MF.MKT. 101/41/1, 25 Şevval 1305-5 Temmuz 1888.

- BOA.MF.MKT. 101/41/2, 8 Zilhicce 1305-16 Ağustos 1888.
 BOA.MF.MKT. 101/41/3, 3 Muharrem 1306-9 Eylül 1888.
 BOA.MF.MKT. 102/16, 29 Zilkade 1332-17 Eylül 1914.
 BOA.MF.MKT. 117/82, 3 Şevval 1307-23 Mayıs 1890.
 BOA.MF.MKT. 123/44, 09 Rabiulahir 1308-22 Kasım 1890.
 BOA.MF.MKT. 148/20, 25 Muharrem 1310-19 Ağustos 1892.
 BOA.MF.MKT. 170/11, 16 Zilkade 1310-1 Haziran 1893.
 BOA.MF.MKT. 172/84, 14 Zilhicce 1310-15 Kasım 1892.
 BOA.MF.MKT. 191/73-23 Cemaziyelahir 1311-22 Aralık 1893.
 BOA.MF.MKT. 191/80/1, 18 Cemaziyelahir 1311-1 Ocak 1894.
 BOA.MF.MKT.192/96, 7 Recep 1311-14 Ocak 1894.
 BOA.MF.MKT. 200/36, 6 Şevval 1311-12 Nisan 1894.
 BOA.MF.MKT. 247/45, 07 Şaban 1312-3 Şubat 1895.
 BOA.MF.MKT. 289/35, 3 Cemaziyelevvel 1313/22 Ekim 1895.
 BOA.MF.MKT. 289/35/1, 4 Rabiulevvel 1312-5 Ekim 1894.
 BOA.MF.MKT. 289/35/3, 3 Cemaziyelevvel 1313/22 Ekim 1895.
 BOA.MF.MKT. 289/35/6, 24 Cemaziyelevvel 1313-12 Aralık 1895.
 BOA.MF.MKT. 292/34, 23 Cemaziyelevvel 1313-11 Kasım 1895.
 BOA.MF.MKT. 304/42, 19 Şaban 1313-4 Şubat 1896.
 BOA.MF.MKT. 326/52/1, 15 Zilkade 1312-28 Nisan 1896.
 BOA.MF.MKT. 326/52/2, 6 Muharrem 1314-17 Haziran 1896.
 BOA.MF.MKT. 326/52/3, 23 Muharrem 1314-4 Temmuz 1896.
 BOA.MF.MKT. 350/43, 9 Şevval 1314-13 Mart 1897.
 BOA.MF.MKT. 357/13, 27 Zilhicce 1315-19 Mayıs 1898.
 BOA.MF.MKT. 358/71, 20 Muharrem 1315-21 Haziran 1897.
 BOA.MF.MKT. 373/44, 03 Cemaziyelahir 1315-30 Ekim 1897.
 BOA.MF.MKT. 421/25, 18 Cemaziyelahir 1316-7 Kasım 1898.
 BOA.MF.MKT. 421/61, 22 Cemaziyelahir 1316-7 Kasım 1898.
 BOA.MF.MKT. 430/49, 15 Şaban 1316-29 Aralık 1898.
 BOA.MF.MKT. 456/25, 9 Rabiulevvel 1317-18 Temmuz 1899.
 BOA.MF.MKT. 471/55, 9 Cemaziyelahir 1317-15 Ekim 1899.
 BOA.MF.MKT. 482/8, 22 Şaban 1317-26 Aralık 1899.

- BOA.MF.MKT. 492/1, 9 Zilkade 1317-11 Mart 1900.
BOA.MF.MKT. 495/23, 19 Zilkade 1317-21 Mart 1900.
BOA.MF.MKT. 537/21, 29 Recep 1315-2 Kasım 1900.
BOA.MF.MKT. 539/15, 11 Şaban 1318-4 Aralık 1900.
BOA.MF.MKT. 560/29, 9 Safer 1319-28 Mayıs 1901.
BOA.MF.MKT. 560/33, 10 Safer 1319-29 Mayıs 1901.
BOA.MF.MKT. 577/47, 25 Cemaziyelevvel 1319-9 Ekim 1901.
BOA.MF.MKT. 722/52, 9 Cemaziyelevvel 1321-3 Ağustos 1903.
BOA.MF.MKT. 743/36, 5 Safer 1322-21 Nisan 1904.
BOA.MF.MKT. 745/61, 9 Şaban 1321-1 Ekim 1903.
BOA.MF.MKT. 775/84, 17 Rabiulevvel 1324-11 Mayıs 1906.
BOA.MF.MKT. 777/29/3, 18 Safer 1322-4 Mayıs 1904.
BOA.MF.MKT. 777/29/4, 22 Cemaziyelevvel 1322-4 Ağustos 1904.
BOA.MF.MKT. 777/29/5, 11 Cemaziyelevvel 1322-23 Ağustos 1904.
BOA.MF.MKT. 808/49, 28 Recep 1322-8 Ekim 1904.
BOA.MF.MKT. 828/61/2, 24 Zilkade 1322-30 Ocak 1905.
BOA.MF.MKT. 908/6, 29 Zilkade 1323-25 Ocak 1906.
BOA.MF.MKT. 926/99, 17 Rabiulevvel 1324-11 Mayıs 1906.
BOA.MF.MKT. 967/21, 22 Şevval 1324-9 Aralık 1909.
BOA.MF.MKT. 1001/79, 11 Cemaziyelevvel 1325-22 Haziran 1907.
BOA.MF.MKT. 1045/69, 23 Safer 1326-27 Mart 1908.
BOA.MF.MKT. 1055/8/1, 14 Rabiulevvel 1326-17 Mayıs 1908.
BOA.MF.MKT. 1055/8/5, 15 Rabiulevvel 1326-17 Mayıs 1908.
BOA.MF.MKT. 1109/34, 29 Safer 1327-22 Mart 1909.
BOA.MF.MKT. 1145/33, 15 Zilhicce 1327-28 Aralık 1909.
BOA.MF.MKT. 1161/45, 23 Ramazan 1328-28 Eylül 1910.
BOA.MF.MKT. 1173/16/1, 7 Recep 1327-25 Temmuz 1909.
BOA.MF.MKT. 1173/16/2, 14 Recep 1327-1 Ağustos 1909.
BOA.MF.MKT. 1175/6, 18 Ramazan 1329-12 Eylül 1911.
BOA.MF.MKT. 1178/64, 27 Rabiulevvel 1330-16 Mart 1912.
BOA.MF.MKT. 1811/4/1, 3 Recep 1322-13 Eylül 1904.
BOA.ML.EEM.295/93, 10 Şaban 1314-14 Ocak 1897.

BOA.BEO. 120/8926, 21 Cemaziyelevvel 1310-11 Aralık 1892.

BOA.BEO. 350/26228, 21 Recep 1311-28 Ocak 1894.

BOA.BEO. 866/64922, 8 Cemaziyelahır 1314-14 Kasım 1896.

BOA.BEO. 1459/109358, 18 Zilkade 1317-20 Mart 1900.

BOA.BEO. 1877/140730, 26 Rabiulevvel 1320-3 Temmuz 1902.

BOA.BEO. 2399/179870, 17 Cemaziyelahır 1322-27 Eylül 1904.

BOA.BEO. 3862/289636, 27 Safer 1329-27 Şubat 1911.

BOA.BEO. 4001/300043, 21 Safer 1330-10 Şubat 1912.

Prof. Dr. Mustafa Sabri Küçükaşcı'nın Ardından

Engin ÇETİN

Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0580-7239>

ROR ID: <https://ror.org/02kswqa67>

engincetin1520@gmail.com

Atıf Bilgisi

Çetin, Engin. "Prof. Dr. Mustafa Sabri Küçükaşcı'nın Ardından". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 51 (Bahar 2024), 155-178.

<https://doi.org/10.24058/tki.2024.504>

Geliş Tarihi	25.06.2024
Kabul Tarihi	01.07.2024
Yayın Tarihi	12.07.2024
Beyan	Bu vefâyât, 13-15 Ekim 2023 tarihlerinde gerçekleştirilen XII. Üsküdar Sempozyumu'nda "Mustafa Sabri Küçükaşcı ve Üsküdar" başlığıyla sunulan yayımlanmamış tebliğin gözden geçirilerek genişletilmiş hâlidir.
Etik Bildirim	tkidergisii@gmail.com
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

After Prof. Dr. Mustafa Sabri Küçükaşcı

Engin ÇETİN

Dr. Öğr. Üyesi, Marmara University Faculty of Humanities and Social Sciences
Department of History, İstanbul, Türkiye

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0580-7239>

ROR ID: <https://ror.org/02kswqa67>

engincetin1520@gmail.com

Citation

Çetin, Engin." After Prof. Dr. Mustafa Sabri Küçükaşcı ". *The Journal of Turkish Studies*, 51 (Spring 2024), 155-178.

<https://doi.org/10.24058/tki.2024.504>

Date of Submission 25.06.2024

Date of Acceptance 01.07.2024

Date of Publication 12.07.2024

Statement This obituary is a revised and expanded version of the unpublished paper presented at the XIIth Üsküdar Symposium that took place on 13-15 October 2023 under the title "Mustafa Sabri Küçükaşcı and Üsküdar".

Complaints tkidergisii@gmail.com

Copyright & License Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Mustafa Sabri Küçükaşçı, katıldığı bir televizyon programında kendisine “ne mesaj vermek istersiniz?” diye sorulduğunda şu cevabı vermişti:

...Âidiyet duygumuzu geliştirmemiz lazım. Çünkü âidiyeti olmayan insanın mesûliyeti de olmaz...¹

Bu yazıda Hoca'nın âidiyet ve mesûliyetleri ile ilmî mirası üzerinde durulacak ve yazının sonunda bu ilmî mirasın künyelerinin bulunduğu bibliyografyasına yer verilecektir. Mustafa Sabri Küçükaşçı, kendisini her şeyden önce Allah'ın kulu olarak görürdü. Dünya hayatını bu kulluk mesûliyeti ile yaşadı ve 30 Temmuz 2023'te rahmet-i Rahmân'a kavuştu². Hâfızlığı, talebeliği, hocalığı, idareciliği, babalığı ve dostluğu; hülasa bütün sıfatları bu en temel âidiyete göre şekillenmişti. Ardında, dedesi Haciveyiszâde Mustafa Efendi'nin “Müslüman olarak hepimiz Allah'ı sevmekle yükümlüyüz, ama Allah'ın sevdiği kul olmaya çalışmamız lazım” ifadesinin nişânelerini taşıyan hatıralar bıraktı. Tanıyan herkesin kendisine duyduğu sevginin ve dâima hayırla yâd edilmesinin temelinde o Müslümanca hayatın bereketi aranmalıdır.

Mustafa Hoca, 22 Aralık 1963'te Haciveyiszâde Mustafa Efendi'nin (v. 5 Şubat 1960)³ torunu Ahmet Ziya Bey ile Konya'nın ilk sakinlerinden Atçekenlerden Sevim Hanım'ın oğlu olarak Konya'da dünyaya geldi⁴. Haciveyiszâde ailesine mensup olmanın Hoca'nın şahsiyeti üzerinde çok derin tesirleri vardı⁵. Ailesi onun ilmî hayatı ve ilgi duyacağı alanların

¹ “Anıların İzinde-51. Bölüm”, Atv-Avrupa <https://www.youtube.com/watch?v=WhuX38M1Z> k. (Erişim Tarihi: 23.06.2024).

² Hoca'nın naaşı, Cumhurbaşkanlığı kararı ile Eyüpsultan'da bulunan Mihrişâh Valide Sultan Haziresi'ne defnedildi.

³ Haciveyiszâde Mustafa Efendi'nin kabri, Konya'da Üçler Mezarlığı'ndadır. Hayatı hakkında bk. Ali Osman Koçkuzu, “Haciveyiszâde Mustafa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1996, XIV, s. 506.

⁴ Mustafa Hoca, Konya'da şehrin merkezî konumunda yer alan günümüzdeki Şükran Mahallesi, eski adıyla Mücellid Mahallesi'nde dünyaya gelmiştir. Aile daha sonra Meram'a taşınmıştır.

⁵ “...Benim babaannemin ben hiçbir zaman için peygamberimizin ismi anıldığı zaman gözlerinin yaşarmadığını ben görmedim...” “Konya'dan Medine'ye Uzanan Yolculuk”, Tvnet. <https://www.youtube.com/watch?v=zyiwJNoAKgg>. (Erişim Tarihi: 23.06.2024).

şekillenmesini de sağlamıştı⁶. Ailenin bu rolünü bir vesileyle şu sözlerle ifade etmişti:

...Aile önemli bir şeydir. İnsan erken zamandan itibaren belirli şeyleri görmeye alışması lazım. Yani Medine ile ilgili yazacaksa Medine'ye dair hikayeleri, hatıraları duyması lazım. Peygamber Efendimizle ilgilenecekse Peygamber Efendimizle ilgili hatıraları duyup öğrenmesi lazım. Mesela baktığımız zaman Muhammediye okunuyormuş bizim eski kültürümüzde. Benim babaannem okurdu *Muhammediye*'yi. Şimdi *Muhammediye* okuyunca belki o söylenen birçok şeyi anlamıyordu ama Peygamber Efendimizin hayatın içerisinde yer almasının farkına varıyordu bir anlamda...⁷

Hacıveyszâdeler, Konyalıların hoca ailesiydi. Bu âdiyet Mustafa Sabri Hoca için hâfızlığın yolunu açmıştı. Konya'nın en büyük hocasının torunu hâfız olmalı ve dedelerinin yolundan gitmeliydi. Bu yüzden ilkokul eğitiminin ardından⁸ Konya'nın meşhur hocalarından İsmail Ketenci Hocaefendi'de hıfzını tamamladı (1979). Ardından dedelerinin temellerini attığı Konya İmam Hatip Lisesi'ne kaydoldu ve 1985 yılında bu okuldan mezun oldu. Üniversite eğitimi için İstanbul'a gitmeye karar verdi. Amcası Ali Ulvi Kurucu'nun (v. 3 Şubat 2002)⁹ da teşvik ve desteği ile ilk tercihi olan Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne yerleşti. 1988'de Mine Hanım ile evlendi ve bu evlilikten üçü kız, biri erkek dört çocukları oldu. Lisans

⁶ "Merhûm Ali Ulvi Kurucu Beyefendi benim yakın akrabam ve manevi büyüğüm, yetişmemde büyük katkısı olmuş birisi. Ben Konya'da ilk defa gördüğüm zaman 'Medine-i Münevvere'de olmak bize çok dost kazandırıyor' sözünü duymuştum. Sonraki dönemlerde de her görüştüğümde mutlaka bu sözü tekrarlamış olması benim zihnimi uzunca süre meşgul etti. Fakülte yıllarımdan itibaren yetişmemde büyük katkısı olan ve her iki tezimde de danışmanlık yapan Prof. Dr. Mustafa Fayda Hocamın da teşvikleriyle Haremeyn Tarihi'ni çalışmaya karar verdim..." (Dost Ödülleri Konuşması. <https://www.youtube.com/watch?v=nObMHe52D3Q>) (Erişim Tarihi: 23.06.2024). Mustafa Hoca her fırsatta Hacıveyszâde Mustafa Efendi'nin torunu olmak vesilesi ile "önünün açıldığını" ifade ederdi.

⁷ "es-Semhûdî'nin Hayatı ve Tarihçiliği", Siyer Tv. <https://www.youtube.com/watch?v=Ad33mqj5KbQ>. (Erişim Tarihi: 23.06.2024).

⁸ Hoca, Küçükkumköprü ve Şükrü Doruk ilkokullarında eğitim görmüştür.

⁹ Ali Ulvi Kurucu, Hacıveyszâde Mustafa Efendi'nin kardeşi İbrahim Efendi'nin (v. Eylül 1945) oğludur. 3 Şubat 2002'de Medine-i Münevvere'de vefat etmiş olup kabri Cennetü'l-bakî'dedir. Hayatı ve eserleri hakkında bk. Âlim Kahraman, "Kurucu, Ali Ulvi", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, s. 457-458.

eğitimi 1990'da tamamladı. Haziran 1991'de Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne araştırma görevlisi olarak atandı. Aynı yıl Kasım ayında araştırma yapmak ve Arapça bilgisini ilerletmek amacıyla Medine-i Münevvere'ye gitti. 1993'te Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde Mustafa Fayda yönetiminde "Emevîler Döneminde Medine" adlı tezle yüksek lisansını bitirdi. 1999'da aynı üniversitede Mustafa Fayda'nın danışmanlığında "Cahiliye'den Emevîler'in Sonuna Kadar Haremeyn" başlıklı tezle doktor oldu.

Hoca'nın en önemli âidiyetlerinden biri, talebeliği idi. O, aynı kaynaktan beslenen fakat farklı hususiyetleri olan isimlerin talebesi olmuştu¹⁰. Bu isimlerin başında amcası merhûm Ali Ulvi Kurucu gelmekteydi. Ali Ulvi Kurucu, Mustafa Hoca'nın daima andığı, kendisine

---

¹⁰ **Sunucu:** *Siz şu an kutsal emanetlerin başındasınız. Çok şerefli bir görev, çok onurlu bir görev. Sizin hayatınıza baktığımız zaman imam hatip, hâfızlık ondan sonra ilahiyat daha sonra bir süre Medine-i Münevvere ve İslam tarihini seçiyorsunuz. Siz böyle hayatınızda hep devam eden o Peygamber sevgisini, Allah aşkını böyle sürekli devam ettiren bir çizgi var, o yükselerek devam ediyor. İşte kutsal emanetlerin başında oluşunuzda aslında onun bir neticesi değil mi?*

Mustafa Sabri Küçükbaşcı: *Şimdi tabii şöyle söylemek lâzım rahmetli Ali Ulvi Amcamın bir sözü vardı; "Medine-i Münevvere'de olmak bize çok dost kazandırıyor" diye. Dünya'nın dört bir tarafından dostu vardı çünkü. Ali Ulvi Amca çok ömrü Medine'yi ziyarete gelen veya hacca giden insanlara hizmetle geçmiş, dünya'nın dört bir tarafından. Benim de tabii şanslı bir tarafım var. Bana yol gösterenler hep bu anlamda gösterdiler. Bizim belki kendimizin bu işlere çok şeyimiz olmasa bile kader bizi bu taraflara götürdü o insanlar sâyesinde. Onun için meselâ Ali Ulvi Amcamın küçük kardeşi var hattat kendisi Ahmet Ziya Amcam meselâ benim yetişmemde çok katkısı var. İşte Mustafa Fayda Hocamız şu anda Türkiye'de İslam tarihi alanında belki en çok doktora yaptırmış; akademik anlamda İslam tarihinin problemlerinin tartışılması, anlaşılması, daha çok insanın İslam tarihinden haberdâr olması konusunda büyük hizmetleri geçmiş olan birisi. Böyle şanslarım var. Ali Ulvi Amca zaten bir şansım olarak söyledim. İşte biraz önce İstanbul ve estetik o anlamda Halûk Hoca'nın çok bende katkısı var. Yani ben böyle hep bir anlamda şanslı oldum. Meselâ Allah'a çok şükür, bugün Dîvan Edebiyatı'nda bir problemimiz olsa hemen İskender Hoca'mızı arayabiliyoruz. Diğer taraftan işte meselâ bugün Beşir Abi'ye Yavuz Sultan Selim'le ilgili bir şey sordum, Yahya Kemal'le ilgili. Böyle bir şanslı adamım ben yani, bir anlamda hani kendimde bir şey olmasa bile. Meselâ Erhan Afyoncu benim oda arkadaşım fakültede, biz kaç yıl oda arkadaşlığı yaptık. Yani onlardan hep böyle birbirimizi tamamlayan, belki eksik yönlerimizi görmede katkısı bulunan böyle belki burada ismini saymam gerekip de saymadığım pek çok kimse var. Bunların hepsi işte benim bahtımın açık olmasıyla ilgisini görüyorum, kendimde bir şey olmadığı halde... (Anıların İzinde-51. Bölüm", Atv-Avrupa. https://www.youtube.com/watch?v=WhuX38M1Z_k). (Erişim Tarihi: 23.06.2024).*

örnek aldığı, yakını olmakla iftihar ettiği en önemli hocasıydı. Misalleri onun hayatından seçer, ölçüleri onun hatıralarıyla çizirdi. Hıfzını tamamladığı İsmail Ketenci Hocaefendi, talebeliği vesilesiyle ömrünün bereketlendiği isimdi. Hacıveyiszâde ailesinden ve Türkiye'nin en önemli İslam tarihçilerinden Mustafa Fayda'nın talebesi olmak ise Hoca için müstakil bir âdiyet addedilecek mahiyetteydi. Tezlerini Mustafa Fayda danışmanlığında tamamlamıştı. Gerek tarihe dair analizlerinde gerekse gündelik hayata dair sohbetlerinde hocasını sıklıkla anar; O'nun değerlendirme, hatıra ve yaklaşımlarına atıflar yapardı. Yazılarının önemli bir kısmına hocasıyla müzakere ettikten sonra son şeklini verirdi. Mesai arkadaşı ve dostu merhûm Ahmet Halûk Dursun'u (v. 19 Ağustos 2019) da üstâdı mesâbesinde görürdü. Halûk Hoca'ya derin bir muhabbet ve hürmet beslerdi. İstanbul, şehir, kültür, sanat ve gelenek bahislerinde mutlaka Halûk Dursun'u referans gösterirdi. Kendisini Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi'nde göreve başlatan Coşkun Alptekin'i (v. 6 Şubat 1998) şükran ve rahmetle hatırlardı. Hattat Ahmet İbrahim Kurucu ve Mehmet Şevket Eygi de Hoca'nın yetişmesinde katkısı olan isimler arasındaydı.

Mustafa Sabri Küçükaşçı'nın akademik kariyeri, 2022 yılında kendi isteği ile emekli oluncaya kadar Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim ve Fen-Edebiyat fakültelerinde geçti¹¹. Hoca bu iki fakültede muhafazakâr ve milliyetçi bir muhitin parçasıydı. Hakkı Dursun Yıldız, Âmil Çelebioğlu ve Coşkun Alptekin gibi kurucu isimlerin bir araya getirdiği neslin yanında çalışıp yetişti. Bu muhitin aslî unsurlarından biri olması, 1 Kasım 1996'da Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Bölümü'ne öğretim görevlisi olarak atanması ile gerçekleşti. Burada kurduğu arkadaşlıkları hayatının sonuna kadar sürdürdü. Uzun yıllar aynı odayı paylaştığı Erhan Afyoncu en yakın dostuydu. 23 Ekim 2010'da vefat eden Durmuş Hocaoglu, düşünce dünyasını şekillendiren, derin muhabbet ve hürmet beslediği ağabeyiydi. Ahmet Halûk Dursun, yalnızca mesai arkadaşı değil bir bakıma üstadıydı. Vahdettin Engin ve merhûm Mehmet

¹¹ 2002 yılında Yüksek Öğretim Kurumu'nun eğitim fakültelerinde yalnızca eğitim bilimleri ve eğitim tarihi uzmanlığı olan öğretim görevlilerinin istihdam edilmesi yönündeki kararına bağlı olarak Atatürk Eğitim Fakültesi öğretim üyeleri Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne geçiş yapmıştır. Mustafa Hoca da bu vesileyle Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı'na yardımcı doçent olarak atanmıştır. Aynı fakültede 2007'de doçent, 2013'te profesör olmuştur.

Hanefi Bostan'a (v. 22 Mart 2024) daima hürmet eder; kendisinden yaşça küçük mesai arkadaşları Cengiz Tomar, Yüksel Çelik, Ali Satan ve Okan Yeşilot'un ağabeyliğini yapardı. 2002 yılında kadrosu Fen-Edebiyat Fakültesi'ne geçtikten sonra daha geniş bir ailenin mensubu oldu ve bütün mesai arkadaşlarıyla iyi ilişkiler kurdu. Şöyle ki okula geldiği günlerde kıdemli hocaları ve arkadaşlarını mutlaka ziyaret ederdi. Son yıllarda kendi odası da genç akademisyenlerin toplandığı bir sohbet mekânına dönüşmüştü. Kendiliğinden kurulan bu meclisler musikiden futbola, yemek kültüründen sosyal ve siyasi meselelere uzanan geniş bir yelpazede Hoca'nın birikimiyle şekillenirdi. Dost ve talebelerine daima suhuleti telkin eder, sorunların kavga ederek çözülemeyeceğini ifade ederdi. İnsanı ilişkilerin temelinde iletişim halinde kalabilmenin bulunduğunu düşünürdü. Bu yaklaşımı sayesinde bütün fakülte ve hatta üniversite personeli ile sohbet edebilecek bir çevreye ve saygınlığa sahipti. İtibarını, dostlarını ve sevdiklerini öne çıkarmak ve haklarında hüsn-i şehâdetle bulunmak için vesile bilirdi. Bu tavrına karşılık herhangi bir vefâsızlık gördüğünde ise çok üzülürdü.

Mustafa Sabri Küçükaşçı'nın tüm sıfatlarında izi görülen en önemli vasfı hocalığıydı. 1996-2022 yılları arasında Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim ve Fen-Edebiyat fakültelerinin tarih ve tarih öğretmenliği bölümleri öğrencilerine *İslam Devletleri Tarihi, Endülüs Tarihi ve Medeniyeti, İslam Medeniyeti Tarihi* ve *Ortaçağ'da Gündelik Hayat* derslerini okuttu. Aynı zamanda Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü bünyesinde İslam tarihi, Arapça tarih yazımı, Ortaçağ'da şehir ve kültür konularında lisansüstü dersler verdi. Enstitü'nün Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı'nda dokuzu yüksek lisans, biri doktora olmak üzere on lisansüstü tezde danışmanlık yaptı.

Mustafa Hoca, öğrencileriyle sıcak ve samimi ilişkiler kurardı. Güler yüzü ve babacan tavrı ile talebelerin gözünde en sevilen hocalar arasındaydı. İstidat gördüğü veya bir sıkıntısı olduğunu düşündüğü öğrencileri odasına davet eder, sorunları ile ilgilenir ve bir baba şefkatiyle yol gösterirdi. Kabiliyet ve istikamet gördüğü talebeleri her muhitte metheder, önünü açacak bağlantılar ve maddî destekler sağlardı. Devamsızlık, not itirazı veya herhangi bir meseleye dair soru sormak gibi vesilelerle Hoca'nın yanına gelmekten hiçbir öğrenci çekinmez ve kimse o

odadan mutsuz ayrılmazdı. Koyu bir Galatasaray taraftarı olan Hoca, futbolu da gençlerle iletişim kurma araçlarından biri olarak kullanırdı.

Hoca için talebeye bakış açıları kazandırmak her şeyden daha önemliydi. Bu nedenle bazı bahislerin üzerinde ısrarla dururdu. Âidiyetin ehemmiyetine dikkat çeker, şehirliliğin önemini vurgular, gelenek ve değerlerle uyumlu bakış açıları kazandırmaya gayret ederdi. Ailesinden intikal eden geleneksel bir tavra sahipti. O'na göre halkın İslamî değerleri keşfedilmesi gereken hazinelerdi. İslamiyet, peygamber sevgisi ve Türkçe'nin dünyanın birçok bölgesinde "Halk İslamı" olarak nitelendirilen ve temelini *Mevlid-i Şerif* ve *Muhammediye* gibi kitapların oluşturduğu değerler sayesinde varlığını sürdürdüğüne inanırdı.

Hoca'nın Türk milletine ve kültürüne derin bir muhabbeti vardı. Sohbetlerinde "aslını inkâr eden haramzâdedir" sözünü sıklıkla tekrarlardı. Türk tarihine büyük önem verir, bu tarihin temel metinlerinde vahyin izlerini arardı. Türklerin inanma biçiminin kendine has özellikleriyle diğer milletlerden farklı olduğunu ifade ederdi¹². Türklerin peygamber sevgisinin, kendilerine özgü samimiyetlerinin, estetik anlayışlarının ve geleneğe hürmetlerinin ayırt edici vasıfları olduğunu vurgulardı¹³. Bu vasıflara sahip olarak bizzat kendisi "Türk Müslümanlığının" yaşayan örneği idi.

Mustafa Hoca tarihçilikte kendisine bazı temel referanslar belirlemişti. Bunlar arasında İbn Haldun'un müstesna bir yeri vardı. Herhangi bir tarihî meseleyi ele alırken İbn Haldun'un bu bahiste ne söylediğini önemserdi. Bu büyük dehanın görüşleri Hoca'nın tarihçiliğinde derin izler bırakmıştı. Son yıllarda daha yoğun ilgi duyduğu Osmanlı şehir hayatı ve kültürüne dair değerlendirmeler için ise *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi* başucu kitabıydı. Şehirli

¹² "...Şimdi bu çerçevede bakıldığı zaman tabi Konya bir anlamda Selçuklu başkenti, imparatorluk başkenti. Öyle düşünmek lazım. Yani biz Anadolu'ya geldiğimiz zaman Türkler, 1071'den sonra biz burada İslamiyet'in bir anlamda yeni bir yaşanma şeklini; bir âdâb ve erkânını ortaya koymuş bir milletiz..." ("Konya'dan Medine'ye Uzanan Yolculuk", Tvnet. <https://www.youtube.com/watch?v=zziwJNoAKgg>). (Erişim Tarihi: 23.06.2024).

¹³ "...Türk milletinin en bariz vasıflarından biri, başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere değerlerimize saygı göstermektir..." ("Anıların İzinde-51. Bölüm", AtvAvrupa. https://www.youtube.com/watch?v=WhuX38M1Z_k) "...Türklerin dini hayatına baktığımız zaman Kur'an-ı Kerim'e çok hürmet ederiz, Kâbe'ye hürmet ederiz, Peygamber Efendimize çok hürmet ederiz..." (Erhan Afyoncu, "Ömrünü Mekke Medine Tarihine Hasretmişti", *Sabah*, 6 Ağustos 2023).

bir Çelebi, eski dünyayı adımlayan bir seyyâh; musiki, edebiyat ve sanatsever bir musahib ve samimi bir Müslüman olarak Evliya Çelebi, Hoca'nın izini sürdüğü kültürün tecessüm etmiş hâliydi. Bu yüzden her fırsatta *Seyahatnâme*'nin önemi ve değerini vurgulardı.

Mustafa Hoca, Tevhid inancının şehirlerden neş'et ettiğini, bütün peygamberlerin şehirlerden çıktığını ve inancın şehirleri yeniden inşa ettiğini ifade ederdi. Müslümanlığın bir şehir kültürü gerektirdiğini ve milletleri medenileştirdiğini daima vurgulardı. Kendisi de eşrâf ailesine mensup bir şehirliydi. Konya'da edindiği gelenekleri İstanbul şehir kültürü ile zenginleştirmişti. Üstelik şehir tarihçisiydi. Mekke-i Mükerreme ve Medine-i Münevvere'nin tarihiyle ilgilenmek suretiyle âdiyetlerini mecz etmişti. Şehir tarihçiliğinin sadece mekândan ve bu mekânın fiziki cephesini izah etmekten ibaret olmadığını sık sık ifade ederdi. Ona göre vahiy merkezli şehirler pazarlar ve meydanlar etrafında değil mâbet merkezli olarak gelişme seyri takip ederdi. Mühim olan şehrin ruhunu anlamaya çalışmaktı. O ruhun kaybolmaya yüz tutan unsurlarını ihya etmeye, yok olanları yeniden inşa etmeye gayret etmek ise ikinci adımı temsil ederdi.

Mustafa Sabri Hoca, ilk dönem İslam tarihi ve medeniyeti, Ortaçağ'da şehir, Arap kaynaklarında Türk imajı ve Haremeyn tarihi üzerine çok sayıda makale, tebliğ, kitap ve kitap bölümü kaleme aldı. *Cahiliye'den Emevîler'in Sonuna Kadar Haremeyn* (İstanbul 2003) ve *Abbasiler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi* (İstanbul 2007) isimli kitapları Türkiye'de Haremeyn tarihi konusunda öncü eserler oldu. Bu çalışmalarını vesilesiyle 2010 yılında Türk Kadınları Kültür Derneği tarafından "Dost: İslam'a Hizmet Ödülü"ne layık görüldü. Sâife seferleri ve seyyid-şerif kavramlarına dair makale ve tebliğleri alanında büyük bir ilgiye mazhar oldu¹⁴. Hoca'nın velût bir akademik hayatının olmasında meseleleri çabuk kavrayıp hızlı yazabilmesinin çok büyük katkısı vardı. Zor meseleleri, kendisine has bir pratiklikle halleder ve bu yazılarında hissedilirdi.

Mustafa Sabri Hoca, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nde 1997 yılından itibaren müellif-redaktör ve 2004 yılından itibaren İslâm Tarihi ve Medeniyeti İlim Heyeti üyesi olarak görev yapmıştı. Ansiklopedi'ye eşsiz katkılarda bulundu. Hoca bu ilişkiyi karşılıklı olarak değerlendirir,

¹⁴ Ekler kısmında Hoca'nın eserlerinin listelendiği bir bibliyografya yer almaktadır.

Ansiklopedi'nin kendisinin yetişmesindeki rolünü de sıklıkla vurgulardı. İsam'ın hayatındaki yerini bir vesile ile şu sözlerle dile getirmişti:

...İsam benim yetişmemde en büyük katkısı olan yerlerden bir tanesi. Benim İslam Ansiklopesi'nde ilave ciltleriyle beraber 85 tane maddem var. Küçüklü büyüklü. Bir o kadar, çok daha fazlasının redaksiyonunu da yaptım. Bütün bunları yaparken hem öğrendim, hem ilmî bir ortamın içerisinde bulundum. Orada vaktimiz hiç boşa geçmedi aslında. Sohbetin bile bir anlamının olduğunu, yetişmemize katkısı olduğunu gördük. Belki ilk zamanlar insanlar İsam'ın ne anlam ifade ettiğini bir çok kimse, aralarında benim arkadaşlarımdan da var, anlamamışlardı. Ama sonra anladıkları zaman ansiklopedi bitmişti. Kendimi o anlamda da şanslı addediyorum. Hocalarımızın hepsinin orada olması, Türkiye'nin en iyi hocaları oradaydı. Pek çok şeyi orada bizzat yaşayarak öğrendik...¹⁵

Hoca, çoğu ilk dönem İslam tarihine dair olmak üzere 76 adet madde ve madde bölümü kaleme aldı. Ekteki bibliyografyada yer alan bu maddelerin bir kısmı "Haremeyn, Mekke, Medine, Mescid-i Nebevî, Safa ve Merve" gibi mübarek beldelere dairken bir bölümü "Şehir, Mahalle, Müezzin, Kâtip, Rızık" gibi kurum ve kavramlar hakkındadır. "İbn Asâkir, Hadrâvî ve Bilâdî" gibi İslam âlim ve tarihçileri ile bazı devlet adamları hakkındaki biyografileri de maddelerin kalan kısmını teşkil etmektedir. Ansiklopedi'ye yalnızca müellif olarak değil redaktörlük yaparak da emek vermişti. Bu çerçevede uzmanlık alanıyla ilgili 38 madde ve madde bölümünü redakte etti¹⁶. Mesaisinin büyük bölümünü alan bu faaliyetlerden geriye eşsiz bir külliyyat miras kaldı.

¹⁵ "Anıların İzinde-51. Bölüm", Atv-Avrupa, <https://www.youtube.com/watch?v=WhuX38M1Zk>. (Erişim Tarihi: 23.06.2024).

¹⁶ Mustafa Sabri Küçükaşçı'nın redakte ettiği maddeler şunlardır: Irak (Eğitim ve Öğretim), Irak (Başlangıçtan Osmanlı Hakimiyetine Kadar Irak Tarihi), Külsüm b. Hidm, Mescid-i Cin, Mescid-i Kibleteyn, Mescid-i Nebevî, Meyfaa Seriyyesi, Münzir b. Sâvâ, Mürrre Seriyyesi, Naha' (Benî Neha'), Ridde, Sâriye b. Züneym, Sind, Sûr (şehir), Sükeyne bint Hüseyin, Şâzervân, Tebriz, Utbe b. Rebia, Uteybe (Benî Uteybe), Uzre (Benî Uzre), Ümmü'l-benîn, Velîd b. Utbe, Yenbu', Zübeyde bint Ca'fer, Suudi Arabistan, Selûl (Benî Selûl), Süleym (Benî Süleym), Şerîf Hasan b. Ebû Nüme, Sa'd

Mustafa Hoca, çeşitli kurumlarda idarecilik yapmıştı. Bu çerçevede 2010-2013 yılları arasında Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi dekan yardımcılığı vazifesini yürüttü. 2013-2015 yılları arasında İstanbul Türbeler Müzesi Müdürü olarak görev yaptı. 2015-2019 yılları arasında Topkapı Sarayı Müzesi Başkanlığı'nda bulundu. 2022'de Marmara Üniversitesi'nden kendi isteği ile emekli olunca Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü'nde göreve başladı. Vefat ettiği esnada bu üniversite bünyesindeki Prof. Dr. Fuat Sezgin Bilim Tarihi Enstitüsü'nde müdürlük görevini yürütmekteydi. Cumhurbaşkanlığı Milli Saraylar İdaresi Başkanlığı Danışma Kurulu üyeliği ve Türk Tarih Kurumu Bilim Kurulu üyeliğinde bulundu. İstanbul Topkapı Sarayını Sevenler Derneği'nin başkanlığını yürütmekteydi. Türkiye Maarif Vakfı ve Türkiye Bilimler Akademisi işbirliğiyle hazırlanmakta olan *Türk Maarif Ansiklopedisi* çalışmalarına hem icra kurulu üyesi hem de Kültür ve Medeniyet İlim Heyeti başkanı olarak katkıda bulundu. İslam Araştırmaları Merkezi tarafından 2023 yılında hazırlık çalışmaları başlatılan tematik ansiklopedilerden *Hac Ansiklopedisi*'nin baş editörlüğünü üstlendi. Bütün bu görevlerinde âdiyetlerine uygun hareket ederek mesûliyetlerini yerine getirmeye gayret etti.

Mustafa Sabri Küçükaşçı, üniversite dışında da Türkiye'nin önemli kültür ve eğitim projelerinde görev almıştı. Bu çerçevede Kültür ve Turizm Bakanlığı Bakan Yardımcısı Ahmet Halûk Dursun'un lise öğrencilerine yönelik başlattığı "Anadolu Tarih ve Kültür Birliği Buluşmaları" projesinin yürütücüleri arasındaydı. Yine Kültür ve Turizm Bakanlığı bünyesinde yürütülen profesyonel turist rehberlerine yönelik Topkapı Sarayı ve İstanbul temalı eğitim projelerinin koordinatörlerinden biriydi. Milli Eğitim Bakanlığının okul idarecileri ve öğretmenlere yönelik hizmet içi eğitim projelerinde dersler vermişti. Üsküdar, Hilafet ve Mukaddes Emanetler gibi farklı temalara sahip çok sayıda sempozyumun bilim ve düzenleme kurullarında görev yapmıştı. Bu tür resmî ve akademik vazifelerin yanında İstanbul, Konya ve Bursa başta olmak üzere Türkiye'deki çeşitli belediyelerin kültürel faaliyetlerinde konuşmacı olarak katıldı. İslam tarihinin önde gelen uzmanlarından biri olması hasebiyle çok sayıda televizyon programına da konuk olmuştu. Bu etkinliklerde İslam tarihi,

---

b. Ubâde, Şeybân (Benî Şeybân), Sifulbahr Seriyyesi, Tavacı, Ukâz, Tebdil Gezmek, Zülkassa Seriyyesi, İbnü'-tuveyr, Abdülazîz b. Abdullah, İskân.

Haremeyn, hac ibadeti, Hacıveyiszâde ailesi, mukaddes emanetler, İstanbul şehir ve kültür tarihi konularında her biri arşivlik pek çok programa imza attı. Tıpkı üniversitedeki derslerinde olduğu gibi halka açık konuşmalarında da dinleyicilerin gelenekle uyumlu bakış açıları kazanmalarını önemserdi. Konuşmalarında temel kaynaklara olan vukufiyeti ile musiki, sanat ve edebiyata dair merak ve bilgisi kendini gösterirdi. Bütün bu vasıflarıyla mütebahhir bir ilim adamı olan Küçükaşçı, daima tevazusuyla anıldı.

Hoca, insanların ilgilendikleri meseleler ve çalıştıkları konuların tesirinde kaldıklarına inanırdı. Esasen bunun en güzel örneği de kendisiydi. Tanyan herkesin O'na karşı duyduğu sevgi ve hürmette şahsiyetinin güzelliği yanında mukaddes toprakların tarihiyle ilgilenmesinin de etkisi vardı. Daima "bereket" kavramına vurgu yapan Hoca, Haremeyn hakkında okuyup yazmanın bereketinden nasiplendi. İnsanın içini ısıtan güler yüzü, kendisine duyulan sevginin bir diğer kaynağıydı. Yaşanan her şeyde olumlu bir taraf görmeye gayret ederdi. Fıtraten kavgadan hoşlanmaz, daima uyumlu olmayı tercih ederdi. İnsanları sözle düzeltmez, yanlışlarını yüzlerine vurmazdı. Doğru olanı kendisi göstermeye çalışırdı. Şık giyinmeye özen gösterirdi. Bu nedenle yer aldığı meclislerde yalnızca hâliyle ve sözleriyle değil kıyafetiyle de saygı uyandırır¹⁷.

Mustafa Hoca'nın hayatı ve ilmî faaliyetleri bundan sonra da çeşitli incelemelere konu edilecektir. Umarım bu çalışma bu yöndeki çabalar için kolaylaştırıcı bir rehber, ekte yer alan bibliyografya temel bir taslak oluşturur.

---

¹⁷ Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği 1998-2003 mezunlarının hazırladığı yıllıkta hocalar için ayrılan "en'ler" pasajında Mustafa Sabri Küçükaşçı talebelerinin gözünde "en şık" olarak değerlendirilmiştir.

Mustafa Sabri Küçükaşcı Bibliyografyası*

Tezler:

- Emeviler Zamanında Medine*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993.
- Cahiliye'den Emeviler'in Sonuna Kadar Harameyn*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999.

Kitaplar:

- Cahiliye'den Emeviler'in Sonuna Kadar Harameyn*, İstanbul 2003 (İsar Yayınları).
- Abbasilerden Osmanlılara Mekke-Medine Tarihi*, İstanbul 2007 (Yeditepe Yayınevi).
- Geçmişten Günümüze Hilafet*, ed. Mustafa Sabri Küçükaşcı-Ali Satan-Abdulkadir Macit, İstanbul 2019 (İlem Yayınları).

Kitap Bölümleri:

- "Emeviler Dönemi Şehir ve Yerel Yönetim Hizmetleri", *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, ed. Vecdi Akyüz-Seyfettin Ünlü, İstanbul 1996, s. 99-183.
- "Orta Çağda Meyve Sembolizmi", *Meyve Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali-Dilek Herkmen, İstanbul 2006, s. 545-559.
- "Evliya Çelebi'nin Meramı", *Meram Kitabı*, ed. Dilaver Gürer-Bekir Şahin, İstanbul 2007, s. 11-15.
- "Bilal-i Habeşi'den Günümüze Ezan ve Müezzinler", *İstanbul Ezanları*, ed. Yusuf Çağlar, İstanbul 2010, s. 23-63.
- "Sultan II. Abdülhamid ve Harameyn", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2012, s. 237-250.

---

* Bibliyografya hazırlanırken her tür kendi içerisinde kronolojik bir sıraya dizilmiştir. Burada kaydedilen eserlerden "kitap" türü dışındakilerin dijital hallerine Mustafa Hoca'nın Academia hesabından (<https://fatihisultan.academia.edu/MustafaSabriK%C3%BC%C3%A7%C3%BCka%C5%9Fc%C4%B1>) ulaşılabilmektedir. Ayrıca İslam Araştırmaları Merkezi'nin Türk Tarih, Edebiyat, Kültür ve Sanat Tarihi Makaleleri Veri Tabanı'ndan da Hoca'nın yayınlarının önemli bir kısmına ulaşmak mümkündür.

- “Mekke-i Mükerrereme”, *Evlîya Çelebi'nin Şehirleri*, ed. Zekeriye Kurşun-Coşkun Yılmaz, İstanbul 2013, s. 153-159.
- “Medine-i Münevvere”, *Evlîya Çelebi'nin Şehirleri*, ed. Zekeriye Kurşun-Coşkun Yılmaz, İstanbul 2013, s. 161-167.
- “Evlîya Çelebi'nin Konyası”, *Evlîya Çelebi'nin Şehirleri*, ed. Zekeriye Kurşun-Coşkun Yılmaz, İstanbul 2013, s. 97-102.
- “Evlîya Çelebi'nin Haccı”, *Evlîya Çelebi'nin Dünyası*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2013, s. 97-102.
- “Erken İslam Döneminde Medine Kuyuları”, *Osmanlı'nın İzinde Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, haz. Feridun Emecen vd., İstanbul 2013, II, s. 259-270.
- “Medine Tarihçisi Semhûdî ve Vefâü'l-Vefâ Adlı Eseri”, *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan: Tarih*, haz. Hatice Aynur vd., İstanbul 2014, I, s. 423-446.
- “İlk Müslümanların İstanbul Seferleri ve Eyüp Sultan”, *Düşten Fethe İstanbul*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2015, s. 33-50.
- “Sultan Abdülmecid'in Haremeyn'e Hizmetleri”, *Sultan Abdülmecid ve Dönemi*, ed. Kemal Kahraman-İlona Baytar, İstanbul 2015, s. 72-83.
- “Fetih Hadisi ve Müslümanların İstanbul Kuşatmaları”, *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi: Siyaset ve Yönetim-I*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2015, s. 284-293.
- “İstanbul'daki Mukaddes Emanetler”, *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi: Din-V*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2015, s. 402-415.
- “Sacred Relics in İstanbul”, *History of İstanbul: Religion-V*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2015, s. 416-431.
- “Bilgiyi Estetikle Buluşturan Bir Osmanlı Münevveri Kadıasker Mustafa İzzet Efendi”, *Hattat, Neyzen ve Bestekâr Kadıasker Mustafa İzzet Efendi (1801-1876)*, İstanbul 2015, s. 30-37.
- “İstanbul'un Manevi Mimarı Eyüp Sultan”, *Dünya Mirası İstanbul*, İstanbul 2016, s. 215-224.
- “Mimar Sinan ve Haremeyn”, *Mimar Sinan ve Su*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2017, s. 11-25.

- “Yavuz Sultan Selim’e Dair”, *500. Yılında Mukaddes Emanetler ve Yavuz Sultan Selim Sergi Kitabı*, İstanbul 2017, s. 4-23.
- “Topkapı Sarayı’nda Kutsiyet ve Kutsal Mekanlar”, *Topkapı Sarayı’nı Anlatmak*, ed. Ali Satan vd., İstanbul 2018, s. 164-183.
- “Topkapı Sarayı’na Dair”, *The Treasures and the Tradition of Lale in the Ottoman Empire*, Kyota 2019, s. 268-272.
- “Emevîler ve Hilafet”, *Geçmişten Günümüze Hilafet*, ed. Mustafa Sabri Küçükaşçı vd., İstanbul 2019.
- “Kutbeddin Nehrevâlî (Mekkî) ve Türk Tarih Yazımındaki Yeri”, *Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın’a Armağan*, ed. Ebru Altan vd., İstanbul 2020, s. 482-499.
- “Sultan II. Mahmud ile Sultan Abdülmecid’in Medinesi”, *Tarihin Engin Sularında-Prof. Dr. Vahdettin Engin’e Armağan*, ed. Arif Kolay-Ahmet Vurgun, İstanbul 2022, s. 221-235.
- “İlk Müslüman Hz. Hatice”, *Türk Tarihinde İz Bırakan Kadınlar*, ed. Okan Yeşilot-Bihter Gürşık Köksal, İstanbul 2023, s. 151-176.
- “İsmail Erünsal Hoca’dan Öğrendiklerim”, *Gökkubbede Hoş Bir Sadâ-İsmail Erünsal İle Hatırda Kalanlar*, yay. haz. Asiye Kakırman Yıldız, İstanbul 2024, s. 194-199.

Makaleler:

- “Anadolu’da Arap-Bizans Mücadelesi ve Sâife Seferleri”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, II (2000), s. 1-22.
- “İlk Dönem Arap Kültür Tarihinde Türk İmgisi”, *Avrasya Dosyası*, I (2000), 28-40.
- “Erken Dönem Arap-İslam Edebiyatında ‘Türk’ Tasavvuru”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, XI (2002), 7-29.
- “Mensubiyet İle Asabiyet Arasında Âl-i Fâtıma”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, XVIII (2005), s. 43-65.
- “Tarihi Süreçte Seyyid ve Şerif Kavramlarının Kullanımı”, *Osmanlı Araştırmaları*, XXXIII (2009), s. 87-129.

Tebliğler:

- “VII.-XII. Yüzyıllarda Likya’ya Arap İlgisi”, *III. Likya Sempozyumu (7-10 Kasım 2005)*, ed. Kayhan Dörtlük vd., İstanbul 2007, I, s. 375-383.

- “Üsküdar’ı Ziyaret Eden Şerifler”, *IV. Üsküdar Sempozyumu (3-5 Kasım 2006)*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2007, II, s. 473-484.
- “Bizans ve Osmanlı Dönemlerinde Kendinden Söz Ettiren Üsküdar Kışları”, *V. Üsküdar Sempozyumu (1-5 Kasım 2007)*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2008, II, s. 485-502.
- “Konevî’nin Çağında İktidar-Sûfî Çevre İlişkilerine Dair”, *I. Uluslararası Sadreddin Konevî Sempozyumu Bildirileri (20-21 Mayıs 2008)*, Konya 2010, s. 183-193.
- “Yunus Emre’nin Yaşadığı Çağda İlmî ve Kültürel Hayata Dair”, *I. Ulusal Yunus Emre Sempozyumu (22-23 Mayıs 2009)*, Karaman 2010, s. 33-52.
- “Türk Hakimiyeti Öncesi İslam-Bizans Mücadelesinin Anadolu Şehirlerindeki Yansımalarına Dair”, *Şehir ve Medeniyet Uluslararası Sempozyumu (9-11 Ekim 2009)*, ed. Salih Karşlıoğlu, Ankara 2011, s. 303-314.
- “Sahabelerin İstanbul Seferleri”, *Aydos Kalesi ve İstanbul’un Fethi Sempozyumu (28 Mayıs 2011)*, ed. Uğur Demir-Mehmet Mazak, İstanbul 2011, s. 57-70.
- “The Medina Wells in the Early Islamic Period”, *IWA Specialized Conference on Water and Wastewater Technologies in Ancient Civilizations (22-24 March 2012)*, ed. İsmail Koyuncu vd., İstanbul 2012, s. 843-852.
- “Zemzem: Türk İslâm Kültüründe Algılanışı”, *Su Medeniyeti Sempozyumu (26-27 Haziran 2009)*, ed. Kerim Han Acar, Konya 2013, s. 476-483.
- “İki Arap Âliminin Gözünden XVI. Yüzyılda İstanbul”, *Osmanlı İstanbulu: I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri (29 Mayıs-1 Haziran 2013)*, ed. Feridun Emecen-Emrah Safa Gürkan, İstanbul 2014, s. 71-86.
- “Osmanlı Döneminde Yazılan Mekke Tarihlerinin Türk Tarihi Bakımından Değerine Dair”, *XI. Milli Türkoloji Kongresi (11-13 Kasım 2014)*, ed. Azmi Bilgin, İstanbul 2014, II, s. 427-438.
- “Müslümanların Akdeniz’i Keşfine Dair”, *2. Turgut Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Uluslararası Sempozyumu (1-4 Kasım 2013)*, ed. Cihan Yemişçi vd., Bodrum 2015, I, s. 282-293.
- “Üsküdar Şerifler Köşkü Sakinleri”, *VIII. Üsküdar Sempozyumu (21-23 Kasım 2014)*, ed. Coşkun Yılmaz vd., İstanbul 2015, II, s. 127-141.

- “Eyüp Sultan'ın Türk Kültüründeki İzlerine Dair”, 12. Uluslararası Eyüp Sultan Sempozyumu (6-8 Kasım 2015), ed. Hüseyin Karaca, İstanbul 2016, s. 282-291.
- “Konya'nın Manevî Dünyasını Aydınlatan Hacı Veyis Efendi”, Şehir ve Alimleri Sempozyumu (11-12 Kasım 2016) Kitabı, ed. Ramazan Altıntaş, Konya 2017, s. 151-161.
- “Dünden Bugüne Mukaddes Emanetler Dairesi”, 500. Yılında Mukaddes Emanetler: Yaşayan Mirasımız, ed. Mustafa Sabri Küçükaşçı, İstanbul 2019, s. 50-67.
- “İslâm Fetih Geleneği İçinde İstanbul'un Fethi ve Ayasofya'nın Camiye Tahvili”, Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi Sempozyumu (2-4 Ekim 2020) Bildirileri, Ankara 2021, s. 273-294.
- “[İslam'dan Önce] Mekke'deki Dinî Görevler”, Hz. Peygamber'in Vedâ Haccı Hutbeleri Sempozyumu (2-3 Kasım 2019), ed. M. Suat Mertoğlu, Ankara 2021, s. 93-116.
- “Halûk Hoca'nın Üsküdarı”, XI. Üsküdar Sempozyumu (15-17 Ekim 2021), ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2023, III, s. 312-337.
- “Tokat'ın Yetiştirdiği Kültür Adamı ve Müzeci: Mustafa Necati Elgin”, V. Tokat Sempozyumu (14-16 Ekim 2022) Bildiriler Kitabı, IV, İstanbul 2023, s. 184-189.
- “Osmanlı Tarihi Araştırmaları İçin Az Bilinen Bir Kaynak: Topkapı Sarayı Taş Kitabeler Koleksiyonu”, XIX. Türk Tarih Kongresi (3-7 Ekim 2022), Ankara 2024 (Yayın Aşamasında).

Ansiklopedi Maddeleri:

- “Haremeyn”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XVI (İstanbul 1997), s. 153-157 (Şit Tufan Buzpınar ile birlikte).
- “Harre”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XVI (İstanbul 1997), s. 244-245.
- “Harre Savaşı”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XVI (İstanbul 1997), s. 245-247.
- “Hicaz, I. Bölüm”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XVII (İstanbul 1998), s. 432-437.

- “Irak, II. Bölüm, Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarına Göre Irak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XIX (İstanbul 1999), s. 85-87.
- “İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XIX (İstanbul 1999), s. 321-324 (Cengiz Tomar ile birlikte).
- “İmam, I. Bölüm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXII (İstanbul 2000), s. 178-181.
- “İskâfi, Ebû İshak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXII (İstanbul 2000), s. 552.
- “Kâdir-billâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXIV (İstanbul 2001), s. 127-128.
- “Kâhir-billâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXIV (İstanbul 2001), s. 172-173.
- “Kâtip, I. Bölüm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXV (İstanbul 2022), s. 49-52.
- “Kıyâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXV (İstanbul 2022), s. 507.
- “Kilâb b. Rebîa (Benî Kilâb b. Rebîa)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXV (İstanbul 2022), s. 567.
- “Kinde (Benî Kinde)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVI (İstanbul 2002), s. 37-38.
- “Kindî, Muhammed b. Yûsuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVI (İstanbul 2002), s. 40-41.
- “Mahalle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVII (İstanbul 2003), s. 323-326 (Ali Murat Yel ile birlikte).
- “Mâlik b. Avf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVII (İstanbul 2003), s. 504-505.
- “Mâlûlbey‘a”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVII (İstanbul 2003), s. 546-547.
- “Medine, I. Bölüm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVIII (Ankara 2003), s. 305-311 (Nebi Bozkurt ile birlikte).
- “Medine, II. Bölüm, Osmanlı Dönemi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVIII (Ankara 2003), s. 311-318.

- “Mekke, I. Bölüm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVIII (Ankara 2003), s. 555-563 (Nebi Bozkurt ile birlikte).
- “Mekke, II. Bölüm, Osmanlı Dönemi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVIII (Ankara 2003), s. 563-572.
- “Mekke, III. Bölüm, Mekke Emirliği”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVIII (Ankara 2003), s. 572-575.
- “Mescid-i Harâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXIX (Ankara 2004), s. 273-277 (Nebi Bozkurt ile birlikte).
- “Mescid-i Nebevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXIX (Ankara 2004), s. 281-290 (Nebi Bozkurt ile birlikte).
- “Mevsim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXIX (Ankara 2004), s. 489-490.
- “Mudar (Benî Mudar)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXX (Ankara 2020), s. 489-490.
- “Mut‘im b. Adî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXI (Ankara 2020), s. 402.
- “Müezzin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXI (Ankara 2020), s. 489-495.
- “Müşrif”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXII (İstanbul 2006), s. 167-169.
- “Nizâr b. Mead (Benî Nizâr b. Mead)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIII (İstanbul 2007), s. 198-199.
- “Râbiğ Seriyyesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIV (İstanbul 2007), s. 382-383.
- “Reci‘ Vak‘ası”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIV (İstanbul 2007), s. 510-511.
- “Rızık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXV (İstanbul 2008), s. 74-75.
- “Rifâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXV (İstanbul 2008), s. 97-98.
- “Rûme Kuyusu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXV (İstanbul 2008), s. 231-232.

- “Safâ ve Merve”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXV (İstanbul 2008), s. 441-442.
- “Sakîf (Benî Sakîf)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVI (İstanbul 2019), s. 10-11.
- “Sakîfetü Benî Sâide”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVI (İstanbul 2019), s. 11-12.
- “Sa‘lebe (Benî Sa‘lebe)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVI (İstanbul 2019), s. 27-28.
- “Sâlim b. Avf (Benî Sâlim b. Avf)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVI (İstanbul 2019), s. 48.
- “Savâif”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVI (İstanbul 2019), s. 185-186.
- “Sehm (Benî Sehm)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVI (İstanbul 2019), s. 323-324.
- “Selâmân (Benî Selâmân)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVI (İstanbul 2019), s. 344-345.
- “Semhûdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVI (İstanbul 2019), s. 489-491.
- “Senetü'l-hüzn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVI (İstanbul 2019), s. 519-520.
- “Seniyyetülvedâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVI (İstanbul 2019), s. 526-527.
- “Seyyid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVII (İstanbul 2009), s. 40-43.
- “Sikâye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVII (İstanbul 2009), s. 177-178.
- “Süheylî, Abdurrahman b. Abdullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVIII (İstanbul 2010), s. 30-32.
- “Şâmî, Şemseddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVIII (İstanbul 2010), s. 330-331.
- “Şehir, I. Bölüm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVIII (İstanbul 2010), s. 441-446.

- “Şehzade, I. Bölüm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVIII (İstanbul 2010), s. 478-480.
- “Şeyhülharem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIX (İstanbul 2010), s. 90-91.
- “Tâif”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIX (İstanbul 2010), s. 443-447.
- “Târih, II. Bölüm, Irak-Arabistan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XL (İstanbul 2011), s. 36-40.
- “Umretü’l-kazâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLII (İstanbul 2012), s. 153-155.
- “Ümmü Sinân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLII (İstanbul 2012), s. 330.
- “Vahşî b. Harb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLII (İstanbul 2012), s. 450-451.
- “Ali Ulvi Kurucu”, *Konya Ansiklopedisi*, Konya 2012.
- “Hacı Veyis (Kurucu) Efendi”, *Konya Ansiklopedisi*, Konya 2012.
- “Hacı Veyiszâde Ailesi”, *Konya Ansiklopedisi*, Konya 2012.
- “Hacı Veyiszâde Hacı İbrahim (Kurucu) Efendi”, *Konya Ansiklopedisi*, Konya 2012.
- “Hacı Veyiszâde Mustafa Sabri Efendi (Kurucu)”, *Konya Ansiklopedisi*, Konya 2012.
- “Osman Ferit Turan”, *Konya Ansiklopedisi*, Konya 2012.
- “Yaşmak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLIII (İstanbul 2013), s. 347-349
- “Yenbu’”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLIII (İstanbul 2013), s. 421-423.
- “Yûnînî, Kutbüddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLIII (İstanbul 2013), s. 596-597.
- “Yüzük, I. Bölüm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLIV (İstanbul 2013), s. 55-57.
- “Zemzem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLIV (İstanbul 2013), s. 242-246.

- “Zübeyd (Benî Zübeyd)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLIV (İstanbul 2013), s. 516-517.
- “Zübeyr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLIV (İstanbul 2013), s. 521.
- “Zülhuleyfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLIV (İstanbul 2013), s. 561-563.
- “Âkiş, Hasan b. Ahmed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek-I (Ankara 2020), s. 62-63.
- “Bâ Selâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek-I (Ankara 2020), s. 158-159.
- “Belviranlı, Ali Kemal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek-I (Ankara 2020), s. 183.
- “Bilâdî, Âtik b. Gays”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek-I (Ankara 2020), s. 198-199.
- “Hadrâvî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek-I (Ankara 2020), s. 509-510.
- “Hattâb, Mahmûd Şît”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek-I (Ankara 2020), s. 545-546.
- “İbnü'l-Hoca, Muhammed b. Muhammed Beşîr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek-I (Ankara 2020), s. 613-614.
- “Kaftan, I. Bölüm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek-I (Ankara 2020), s. 701-709.
- “Köy”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek-II (Ankara 2019), s. 85-87 (Osman Gümüşçü ile birlikte).

Çeviri:

Zübeyr Zekkâr, “İbn İshak’ın Hayatı”, çev. Mustafa Sabri Küçükaşçı, *Öneri*, I/4 (1996), s. 181-187.

Kitap Tanıtımı:

“Kur’an’ı Anlamaya Hermenötik Bir Çaba!”, *Matbûat*, XIX (1995), s. 19 (Dücan Cündioğlu’nun Kur’an’ı Anlamanın Anlamı (İstanbul 1995) ve Anlamın Buharlaşması ve Kur’an (İstanbul 1995) isimli kitaplarına dairdir).

Popüler Dergilerdeki Makaleler:

- "İlahi Yolculuk", *Emanname*, III (2003), s. 6-12.
- "Tunus'un Tarihi ve Coğrafyası", *Emanname*, IV (2003), s. 6-12.
- "Ramazan Günlerinde Mekke ve Medine", *Popüler Tarih*, XXXIX (2003), s. 20-23.
- "Mescid-i Nebevî'nin Mimarisine Dair Notlar", *Diyanet Aylık Dergi*, CCLXI (2012), s. 14-17.
- "Haremeyn'de Ramazan", *Keşkül*, XXVII (2013), s. 46-53.
- "Hz. Peygamber'den Selçuklulara Emân Geleneği", *Din ve Hayat: TDV İstanbul Müftülüğü Dergisi*, XVIII (2013), s. 92-96.
- "Mukaddes Emanetler'in Anlamı ve İstanbul'u Şerefliendirmesine Dair", *Keşkül*, XXXI (2014), s. 21-28.
- "Seyyid ve Şerif Kavramlarının Oluşum Sürecine Dair Notlar", *Rihle*, XVII (2014), s. 31.
- "Bir Şehir Külliyyatı: Üsküdar Sempozyumları", *Üsküdar Kültür, Sanat ve Medeniyet Dergisi*, ed. Bahtiyar Aslan, I (2015), s. 148-149.
- "Haluk Dursun İle İstanbul ve Üsküdar'ın Florası", *Üsküdar Kültür, Sanat ve Medeniyet Dergisi*, ed. Saliha Özdemir, IV (2017), s. 23-32.
- "Tahsin Görgün İle Fetö, Modernlik ve Cemaatler", *Üsküdar Kültür, Sanat ve Medeniyet Dergisi*, ed. Saliha Özdemir, IV (2017), s. 99-104.
- "Zemzem", *Z Kültür-Sanat-Şehir Dergisi (Su ve Şifa Teması)*, ed. Murat Dinçer Çekin II (2017), s. 74-79.
- "Yavuz Sultan Selim ve Kutsal Emanetler", *Üsküdar Kültür, Sanat ve Medeniyet Dergisi*, ed. Saliha Özdemir, V (2017), s. 33-42.
- "Hz. Peygamber ve Ramazan (Hz. Peygamber'in Orucu)", *Üsküdar Kültür, Sanat ve Medeniyet Dergisi*, ed. Saliha Özdemir, VI (2018), s. 87-90.
- "Uluslararası 10. Üsküdar Sempozyumu", *Üsküdar Kültür, Sanat ve Medeniyet Dergisi*, ed. Saadet Gül, VII (2018), s. 148-152.
- "Bi'set, Hicret ve Mi'râc Ekseninde Emânet, Medeniyet ve Hırka-i Şerîf", *Keşkül*, XLVII (2018), s. 36-55 (Hilmi Şenalp ile birlikte).
- "Evvel Giden Ahbâba Selâm Olsun", *Üsküdar Kültür, Sanat ve Medeniyet Dergisi*, ed. Serkan Osmanlıoğlu, VIII (2019), s. 80-87.

- “Hicaz’ı Hatırlamak”, Üsküdar Kültür, Sanat ve Medeniyet Dergisi, ed. Serkan Osmanlıoğlu, IX (2019), s. 43-50.
- “İslam Tarihinde Salgınlar ve Karantina/Korunma Tedbirleri”, Üsküdar Kültür, Sanat ve Medeniyet Dergisi, ed. Serkan Osmanlıoğlu, X (2020), s. 79-84.
- “Rasûlullah Diyârından Muhacir Oldu Cennâta”, Dârülmülk Konya-Tarih, Kültür, Sanat ve Medeniyet Dergisi, I (2022), s. 128-137.
- “Mahmut Erol Kılıç İle İrfan Geleneğimiz ve Hz. Mevlânâ Etrafında ‘İkimizin Kalbi Birdir, Sen Benimsin Ben Seninim’”, Dârülmülk Konya-Tarih, Kültür, Sanat ve Medeniyet Dergisi, II (2023), s. 42-61.

Klasik Türk Edebiyatında Bilinen İlk Mizahî Takvim Risalesi: İznikli Vahyî'nin Meselü'l-İhâmât'ı

Nilgün BÜYÜKER GÜNGÖR

Öğr. Gör. Dr., Düzce Üniversitesi Rektörlük Türk Dili Bölümü, Düzce, Türkiye

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7109-007X>

ROR ID: <https://ror.org/04175wc52>

nilgunbuyuker@duzce.edu.tr

Atıf Bilgisi

Büyüker Güngör, Nilgün. " Klasik Türk Edebiyatında Bilinen İlk Mizahî Takvim Risalesi: İznikli Vahyî'nin Meselü'l-İhâmât'ı". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 51 (Bahar 2024), 179-226.

<https://doi.org/10.24058/tki.2024.505>

Geliş Tarihi	29.02.2024
Kabul Tarihi	22.04.2024
Yayın Tarihi	12.07.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	tkidergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

ÖZET

Osmanlı Devletinde 15. yüzyılda kurulan müesseselerden biri müneccimbaşılık idi. Bu müessesenin temel vazifesi gökyüzünü ve cisimlerini inceleyip takvim, imsakiye, zîc vb. hazırlamaktı. Müneccimbaşı, her sene vazifesi icabı zaman boyutlarını gösteren hicri, rumi, celali gibi adlarla anılan “rakam takvim(ler)i” hazırlarken bir müddet sonra bu takvim(ler)in yanında ikinci bir takvim daha hazırlamaya başladı: “Ahkâm takvimi”. Önceleri rakam takviminin içinde yer alan, sonraları ayrı bir risale hâlinde hazırlanmaya ve dağıtılmaya başlanan ahkâm takviminde, müneccimbaşı hazırladığı ziçlere istinaden yeni girilen senede padişah ve devlet ricalinden başlayarak her tabakadan insanların hâlleri hususunda hükümlere, meydana gelecek olaylar hakkında tahmini yorumlara, yapılması uygun olan veya olmayan işlere yer verirdi. Toplumun tamamını ilgilendiren bu hükümler, ki bugünün bakışıyla bir nevi “astrolojik fal”, hem devlet ricali hem de halk tarafından ilgiyle karşılanırdı.

Dönemin şair ve müellifleri de ahkâm takvimlerine kayıtsız kalmayıp işin içerisine biraz mizah, biraz hiciv, biraz medh, biraz yergi ve biraz da ironik söz sanatları katarak bu eserlerin karakteristik yapılarını çok da bozmadan onlara edebî bir ruh kazandırmayı başarırlar. Ahkâm takvimlerinden mütevellit bu edebî eserleri günümüz araştırmacıları daha çok “mizahi takvim” olarak adlandırmaktadır. Klasik Türk edebiyatında hâlihazırda mizahi takvim sahibi olarak dört isim tespit edilmiştir: 1. Vahyî-i Evvel, 2. Nasûhî, 3. Zâtî, 4. Küfrî-i Bahâyî. Şimdiye kadar yapılan çalışmalarda bu eserlerden son ikisinin metni sahanun uzmanları tarafından birer makaleyle 1976 ve 2016 yılında yayınlanırken ilk iki esere dair metinlerin henüz ele geçmediği ifade edilmiş ve tezkirelerin bu eserlerden alıntılacağı bölümler örnek metin olarak paylaşılmıştır.

Bu çalışmada önce mizahi takvimler hakkında genel bilgi verilerek edebiyatımızda ilk mizahi takvim yazarı olarak bilinen Vahyî-i Evvel’in hayatı ve eserleri üzerinde durulmuş, sonrasında ise şairin 1496 yılında “Meselü’l-Îhâmât” adıyla yazdığı ve I. Selim’e sunduğu takvim risalesinin metni neşredilmiştir. Metinde geçen kimi kavram ve terimler dipnot düşülerek açıklanırken eserin İngiltere Milli Kütüphanesinde bulunan nüshasıyla Âşık Çelebi’nin tezkiresine aldığı bölüm de karşılaştırılmış, tespit edilen farklar yine dipnotlarda belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Vahyî-i Evvel, Meselü’l-Îhâmât, Mizahi Takvim, XV. yy., Yavuz Sultan Selim, Letayif, Mensur Risale, Mizah, Hiciv.

The First Known Humorous Calendar Tract in Classical Turkish Literature: *Meseli'l-İhâmât* of İznikli Vahyî

Nilgün BÜYÜKER GÜNGÖR

Dr., Düzce University Rectorate Turkish Language Department, Düzce, Türkiye

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7109-007X>

ROR ID: <https://ror.org/04175wc52>

nilgunbuyuker@duzce.edu.tr

Citation

Büyüker Güngör, Nilgün. " The First Known Humorous Calendar Tract in Classical Turkish Literature: *Meseli'l-İhâmât* of İznikli Vahyî". *The Journal of Turkish Studies*, 51 (Spring 2024), 179-226.

<https://doi.org/10.24058/tki.2024.505>

Date of Submission	29.02.2024
Date of Acceptance	22.04.2024
Date of Publication	12.07.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	tkidergisii@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

ABSTRACT

One of the institutions established in the Ottoman Empire in the 15th century was the "müneccimbaşı" (chief astrologer). The main duty of this institution is to examine the sky and its objects and create calendars, timetables, sunrises, etc. was to prepare. While the chief astrologer was preparing "numerical calendar(s)" called hijri, rumi, jalali, etc., which show the dimensions of time due to his duty every year, after a while, he started to prepare a second calendar in addition to these calendar(s): "Ahkam (judgments) calendars". In the judgments calendar, which was initially included in the numerical calendar and later began to be prepared and distributed in the form of a separate treatise, based on the notes prepared by the chief astrologer, in the newly entered year, the sultan and the dignitaries, starting from the sultan and the dignitaries, made provisions regarding the conditions of people from all classes, predicted comments about the events that would occur, and what was or was not appropriate to do. It would include jobs. These judgments, which concern the entire society, a kind of "astrological fortune telling" in today's view, were met with interest by both the state officials and the public.

The poets and writers of the period ignored the Ahkam calendars and managed to give them a literary spirit by adding some humor, some satire, some praise, some stoning and some ironic figures of speech within the section, without spoiling the structure of these features too much. Today's researchers mostly call these literary works derived from Ahkam calendars as "humorous calendars". In classical Turkish literature, four names have been identified as having a humorous calendar: 1. Vahyî-i Evvel, 2. Nasûhî, 3. Zâtî, 4. Küfrî-i Bahâyî. In the studies carried out so far, the texts of the last two of these works were published by experts in the field in an article in 1976 and 2016, while it was stated that the texts of the first two works had not yet been obtained and the sections cited by the biographies from these works were shared as sample texts.

In this study, firstly, general information about humorous calendars was given and the life and works of Vahyî-i Evvel, known as the first humorous calendar writer in our literature, were emphasized, and then the calendar that the poet wrote under the name "Meselü'l-Îhâmât" in 1496 and presented to Selim I was discussed. The text of his treatise has been published. While some concepts and terms in the text were explained with footnotes, the copy of the work in the British National Library was compared with the section included in Âşık Çelebi's memoirs, and the detected differences were also stated in the footnotes.

Keywords

Vahyî-i Evvel, Meselü'l-Îhâmât, Humorous Calendar, XV. Century, Yavuz Sultan Selim, Letayif, Prose Risale, Humor, Satire.

Giriş

“Takvim” kelimesi sözlükte “doğrultmak, düzeltmek; bir nesneye kıymet tayin eylemek, değerini belirlemek” anlamlarına gelirken terim olarak “bir olayın belli bir başlangıca göre akıp giden zaman içerisindeki yerini, boyutlarını verme; bunu veren belge” demektir. Söz konusu boyutlar yıl, ay, gün sayısı ve gün adı şeklinde belirlenmiştir.¹ Lakin antik çağlardan beri insanoğlunun gökyüzünü ve cisimlerini yalnızca zamanı ölçmek veya düzenlemek için değil “gelecekte haber almak, geleceği bilmek” için izleyip incelediği de malumdur. Mısır, Yunan, Latin vs. hemen her kadim uygarlıkta bu işle uğraşan veya uğraşmakla görevli olan kişilerin var olduğu, bu kişilerin toplumda söz sahibi olup değer gördüğü de bilinmektedir.²

Türk-İslam topluluklarında da ilk devirlerden beri varlığı bilinen ve devletle de irtibatlı olup itibar gören, bugünkü astrolog/astronomların mukabilleri bu şahıslar genel olarak “müneccim” namıyla bilinirdi. Devlet adamlarıyla müneccimler arasındaki gayriresmî ilişki 15. yüzyılda “müneccimbaşılık” müessesesinin kurulmasıyla birlikte boyut değiştirmiş, müneccimler artık devlet teşkilatında da resmî olarak yer almaya başlamışlardır. Devletin yıkılışına kadar varlığını sürdüren bu müessesenin temel vazifesi ise *takvim*, *imsakiye ve zayıçe/ziç* (eşref saat/vakt-i muhtar vb.) hazırlamaktır.³ Müneccimbaşının her sene hazırladıkları takvimler aslında iki çeşittir: 1) *Rakam takvimi*, 2) *Ahkâm takvimi*. Rakam takvimleri *hicri*, *rumi*, *celali* gibi adlarla da bilinen zaman boyutlarının gün, ay, yıl olarak belirlendiği belgelerdir. Ahkâm takvimlerinde ise müneccimbaşı tarafından hazırlanan ziçler zemininde yeni girilen senede padişah ve devlet ricalinden başlanarak her tabakadan insanların hâlleri hususunda hükümlere, meydana gelecek işler hakkında tahmini yorumlara, yapılması uygun olan veya

¹ Zamanı ölçmeye ve düzenlemeye yarayan, insanlığın yüzyıllardır kullandığı bu takvimler bugün kabaca dört grupta incelenmektedir: Güneş takvimleri, Ay takvimleri, Ay-Güneş takvimleri, Yıldız-Gezegen takvimleri. Daha geniş bilgi için bk.: A. Necati Akgür, “Takvim”, *TDVİA*, 39, 487-90.

² İslam bilim literatüründe *ilm-i ahkam-ı nücum*, *ilm-i nücum*, *ahkam-ı nücum*, *ilm-i heyet*, *ilm-i eflak* diye adlandırılan *astroloji* ve *astronomi* esas itibarıyla 19. yüzyıla kadar tek bir ilim olarak telakki edilmiştir. Bu işlerle uğraşan kişilere verilen ad olan “müneccim” ile hem astrolog hem de astronomlar kastedilmiştir. Bk.: Salim Ayduz: “Osmanlı Devleti’nde Müneccimbaşılık”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, İstanbul 1995, 1, 159.

³ Detaylı bilgi için bk.: Salim Ayduz, *a.g.m.*, 159-207.

olmayan işlere yer verilmektedir. İlk zamanlarda rakam takviminin içinde yer alan ahkâm takvimleri sonraları ayrı bir risale hâlinde hazırlanmaya ve dağıtılmaya başlanmıştır.⁴ İşte tezkirelerde “takvim”, günümüz araştırmacılarının ise daha çok “mizahi takvim”⁵ olarak adlandırdığı bu edebî eserlerin çıkış noktasınınun “ahkâm takvimleri” olması oldukça kuvvetli bir ihtimaldir. Zira edebiyatımızda hâlihazırda bu isimle bilinen eserler de *ahkâm takvimleri* gibi ait oldukları dönemin sosyal sınıflarından, mesleklerinden, tiplerinden birkaç cümleyle bahsetmekte; lakin bu bahislerin hem gerçek hem de mizah yüklü mecazi anlamlar taşımalarıyla edebî bir ruh kazanmaktadırlar.

Türk edebiyatında şimdye kadar tespit edilebilen dört mizahi takvimin⁶ en eskisi Vahyî-i Evvel’e [ö.924-26 ?] aittir. Lakin bizleri bu takvimden haberdar eden Âşık Çelebi, eserin bu sahadaki ilk örnek olup olmadığına dair net bir bilgi paylaşmamıştır. Sadece bu eserin Nasûhî’nin takviminin “mehazı” olduğunu bildirmekte ve Nasûhî’nin daha üstün, daha hoş, daha derli toplu bir eser ortaya koyduğunu söylemektedir.⁷ Müneccimbaşılık müessesesinin kuruluşunun ve bu edebî türün doğuşuna zemin hazırlayan

⁴ Salim Aydüz, *a.g.m.*, 175-179.

⁵ Bu hususta bilgi için bk.: Mehmed Çavuşoğlu, “Zâtî’nin Letâyif’i II”, *Türk Dili Ve Edebiyatı Dergisi*, 22, İstanbul 1976, 143-161; Mehmed Çavuşoğlu, “Zâfinin Letâyifi I”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, İstanbul 1970, 18, 25-51; Tunca Kortantamer, “Kuruluşundan Tanzimata Kadar Osmanlı Dönemi Türk Mizahının Kısa Bir Tarihi”, *Eski Türk Edebiyatı Makaleleri*, Ankara 2004, 139-170; Ramazan Ekinci: “Klasik Türk Edebiyatında Mizahî Takvimler”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2016, 17, 55-90.

⁶ Bu eserler: 1) Vahyî-i Evvel [ö. 924-26(?): *Meseli’l-İhâmât*. “Resâil-i inşâ” türündedir. 25 Cemaziyühire 901 Cuma günü (11 Mart 1496) yazılmıştır. Şimdye kadar varlığı bilinmekle birlikte ele geçmeyen eserin bir nüshasının British Museum Or. 3289/3’de muhafaza edildiği tarafımızca tespit edilmiştir. Elinizdeki bu makale işbu nüshanın neşrini havidir. 2) Nasuhî [ö. 940(?)/ 943(?): *Ahkâm-ı Takvim*. “Takvim-i Nasuhî” adıyla meşhur olan “hezl-amız” mensur eserin günümüze ulaşan bir nüshası şimdilik bilinmemektedir. Âşık Çelebi, bu takvimden kısa bir bölümü tezkiresine kaydetmiştir. Bk.: Sehî Beg, *Heşt Bilişt*, haz. Halûk İpekten, Günay Kut vd., KTB E-Kitap Yayını, İstanbul 2017, 128-129; ÂŞIK Çelebi: *a.g.e.*, 374-375. 3) Zâtî [ö. 953]: *Latîfehâ-yı Mevlânâ Zâtî*. Mensur bir letayifname olarak bilinen eser, M. Çavuşoğlu tarafından neşredilmiştir. Bk.: Mehmed Çavuşoğlu, *a.g.m.*, 22, 143-16. 4) Küfr-i Bahayî [ö. 1071]: *Ahkâm-ı Külliye*. Bazı nüshalarda “Takvimü’l-Kavim” olarak geçen eserin tenkitli metni R. Ekinci tarafından yayınlanmıştır. Detaylı bilgi için bk.: Ramazan Ekinci, *a.g.m.*, 55-90.

⁷ Âşık Çelebi, *a.g.e.*, 240.

ahkâm takvimlerinin ilk hazırlanışının 15. yüzyıla denk geldiği düşünülürse Vahyî-i Evvel'den önce bir şairin mizahi takvim yazmış olmasının oldukça düşük bir ihtimal olduğu söylenebilir.

1. Vahyî-i Evvel'in Hayatına ve Eserlerine Dair İzler

Vahyî, İznik'te doğmuştur. Kaynaklarda adı ve nesebine dair herhangi bir bilgiye tesadüf edilememiştir. Doğum ve ölüm tarihi de kesin olarak bilinmemekle birlikte Latîfî, şairin "Sultan Selim Han devrinin âhirlerinde âhirete gittiğini" bildirmektedir.⁸ Bu durumda I. Selim'in 918-926 (m.1512-1520) yıllarında hüküm sürdüğü düşünülürse Vahyî'nin 924-26 (m.1518-1520) arasında vefat etmesinin kuvvetli bir ihtimal olduğu söylenebilir. Vahyî, medrese eğitimini tamamladıktan sonra kadılık yapmıştır. Âşık Çelebî, "Vahyî-i Evvel" olarak kaydettiği şairin, gençliğinde Diyarbakır ve Acem diyarına giderek oralarda çalıştığı bilgisini verirken "ol diyâr ehlinin edâ vü istlâhının eşârında zâhir olduğunu" da eklemektedir.⁹ Latîfî de Vahyî'nin portresini çizerken "suhân-dân, ârif, sâhib-i fazl, ehl-i maârif" sıfatlarını kullanmakta ve "muhayyel eşârı, pesendîde güftârı var" değerlendirmesinde bulunmaktadır. Tezkirelerde Vahyî'nin şiirlerine örnek olarak ise şu iki matla paylaşılmıştır:

Mihr-i 'âlem ruhlarıñdan aldı çün bir zerre tâb
Haşre dek yanar çerâğundur söyünmez âfitâb¹⁰

Eksük olmaz gör'lümün bahşi ten-i şad-çâk ile
Fi'l-meşel bir tıfla benzer dâyim oynar hâk ile¹¹

"Vahyî" mahlası sahanın ünlü mecmualarında tarandığında ise *Câmi' u'n-Nezâir*'de dört, *Mecma' u'n-Nezâir*'de üç, *Pervâne Bey Mecmû'ası*'nda

⁸ Latîfî, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ*, haz. Rıdvan Canım, AKMB Yay., Ankara 2000, 561.

⁹ Âşık Çelebî, *Meşâirü'ş-Şu'arâ*, haz. Filiz Kılıç, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010, I, 240.

¹⁰ Latîfî, *a.g.e.*, 562.; ÂŞIK ÇELEBİ, *a.g.e.*, 240.

Fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün

¹¹ Latîfî, *a.g.e.*, 562.

Fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün

iki adet şiir olduğu görülmüş¹²; lakin bu dokuz şiir arasında yukarıdaki matla beyitlerinden yalnızca ilkinin bulunduğu manzumenin tamamına erişilmiştir. Bu manzume *Pervâne Bey'de* "Nazîre-i Vahyî Efendi", *Mecma'u'n-Nezâir*'de ise "Nazîre-i Vahyî" başlığıyla şu şekilde kaydedilmiştir¹³:

Ruğhlaruñdan mihr-i 'âlem aldı çün bir zerre tâb
Haşre dek yanar çerâğundur söyünmez âfitâb

Düd-i âhum başumı göstermese olmaz 'aceb
Ka'l'a-i küh-i bülendi dâyimâ örter şehâb¹⁴

Çaddümi çeng eyledüm kânün-i 'ışk içre bugün
İñil inil inlerem derd ile mânend-i rebâb

Gülşen-i rüyuñla 'âlem şöyle hoş-bü oldu kim
Şîşe-i eflâki şeb-nem tıdudur her gün gül-âb

Eşk-i çeşmüm mevcinüñ seyl-âbını gördi meger
Çorqusından Vahyiyâ deryâda göz yumdı habâb

Bu mecmualardaki ilgili diğer şiirlere dair kısaca şunlar söylenebilir:

1) *Pervâne Bey'de* "Nazîre-i Vahyî-i Kâdî" başlığını taşıyan beş beyitlik bir gazel daha vardır. Bu gazelin matla beyiti şöyledir: "Şerha şerha ideli hañcer-i dildâr tenüm/ Buriyâya şarılı mürdeye döndi bedenüm"¹⁵.

2) *Mecmau'n-Nezair*'de de "Nazîre-i Vahyî" başlığını taşıyan beşer beyitlik iki gazel daha vardır. Bu gazellerin matla beyitleri ise şöyledir: "Tîr-i âhum göklere çıksa yiridür her zamân/ Ki_oldı pehlûmda benüm her üstühvânum bir kemân"¹⁶, "Toldı çeşmüm hadakinun kadehi kanlar ile/ Tâs-ı sakkâ gibi kim pür ola mercânlar ile"¹⁷.

¹² Ayrıca bk.: Mehmet Fatih KÖKSAL, "Vahyî", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü (TEİS)*, 2013, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/vahyi>, (E.T.: 13.02.2024).

¹³ Edirneli Nazmî, *Mecmau'n-Nezâir*, haz. Mehmet Fatih Köksal, KTB E-Kitap Yayımı, Ankara 2017, 434. Mn., 209; Pervâne b. Abdullah, *Pervâne Bey Mecmuası*, haz. Kâmil Âli Gıynaş, KTB E-Kitap Yayımı, Ankara 2017, 664. Mn., 289.

¹⁴ *Pervâne Beg.*: Çulle-i küh-i bülendi

¹⁵ Pervâne b. Abdullah: *a.g.e.*, 5059. Mn., 1847.

¹⁶ Edirneli Nazmî: *a.g.e.*, 3426. Mn., 1142.

¹⁷ Edirneli Nazmî: *a.g.e.*, 4435. Mn., 1453.

3) *Câmi'u'n-Nezâ'ir*'de ise "Nazîre-i Vahyî Râst" başlığıyla üç adet, "Nazîre-i Vahyî Kâfiye-i Muğayir Redîf-i Ü" başlığıyla bir adet olmak üzere toplamda dört gazel vardır. Sırasıyla 5, 7, 9, 5 beyit içeren bu manzumelerin matla beyitleri ise şöyledir: "Gülşen-i hüşnünden ey gül-çehre bir gül gül yeter/ Bülbül-i giryânuşam gel gül gibi bir gül yeter"¹⁸, "Gördi meger ki ruhlarını ey nigâr gül/ Hâk itdi kendüyi oluben şermsâr gül",¹⁹ "Düşdi gîsü-yı müca" ad sen dil-ârâm üstine/ 'Anberinedür aşılır bir gül-endâm üstine"²⁰, "Aşılır dil resen-i zülfine cānbāz bigi/ Ğamz eder ğamzeleri cānıma ğammāz bigi"²¹.

İki mecmuada yer aldığı hâliyle yukarıda tamamına yer verilen beş beyitlik nazire gazelin dışında kalan bu yedi şiirin hepsinin "Vahyî-i Evvel"e ait olduğunu söylemek güçtür. Çünkü basit bir literatür araştırmasında bile Türk edebiyatında bu mahlasın dört farklı kişi tarafından daha kullanıldığı görülmüştür: 1) İstanbullu Halveti Şeyhi Seyyid Muhammed (ö. 1718). 2) Tuna boyunda doğup İstanbul'a gelen ve Nakşî Şeyh Emin Efendi'den inabe alan Vahyi Efendi (ö.1817). 3) Kadı-zâde sanıyla tanınan Manastırlı Mustafa [ö. 1546? veya 1551?]. 4) Diyarbakırlı Müderris Ömer.²² Bahsi geçen mecmuaların derlenme tarihleri göz önüne alındığında ilk iki sıradaki 18 ve 19. yüzyıl şairleri elenebilse dahi mecmualardaki bu şiirler pek âlâ son iki sıradaki şairlere de ait olabilir.²³ Hatta daha fazla mecmua ve kaynak

¹⁸ Eğridirli Hacı Kemâl, *Câmiü'n-Nezâir*, (haz.: Yasemin Ertek Morkoç), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2003, 574. Mn., 527.

¹⁹ Eğridirli Hacı Kemâl, *a.g.e.*, 1415. Mn., 1228.

²⁰ Eğridirli Hacı Kemâl, *a.g.e.*, 2324. Mn., 1959.

²¹ Eğridirli Hacı Kemâl, *a.g.e.*, 2692. Mn., 2225.

²² Daha detaylı bilgi için bk.: *Vahyi, Divân*, (haz. Hakan Taş), T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Kültür Eserleri: 437, Ankara 2017, 4-11. s.

²³ Nitekim *Pervâne Bey*'deki ilgili gazellerden biri "Nazîre-i Vahyî-i Kâdî", diğeri "Nazîre-i Vahyî Efendi" başlığını taşımaktadır. Tezkirelerde Vahyî-i Evvel adına kaydedilen matla beyiti içeren gazel bu mecmuada "Nazîre-i Vahyî Efendi" olarak kaydedilmişken ikinci gazelin aynı isimle kaydedilmemiş olması dikkat çekicidir. Bu durum akıllara pek tabii şu soruları getirmektedir: "İkinci gazel Vahyî-yi Kâdî isminde başka bir şaire mi ait yoksa kadılık yaptığı bilinen İznikli Vahyî-i Evvel'e mi ait?", "Pervâne Bey'in, aynı şairi aynı eserde iki farklı isimle kaydetmesi mümkün mü?", "Kaynaklarda 'Kadzâde' namıyla bilinen, 1546 veya 1551 yılında ölmüş olabileceği belirtilen bir Vahyî daha vardır. Acaba Vahyî-i Kâdî olarak kaydedilen bu

tarandığında “Vahyî” mahlaslı şairlerin sayısının beşi aşması da kuvvetle muhtemeldir. Sözün özü tezkirelerde ismi geçen, hayatının büyük bir kısmını 15. yüzyılın ikinci yarısında geçiren ve I. Selim devrinde vefat ettiği bilinen “İznikli Vahyî/ Vahyî-i Evvel/ Vahyî-i Kadîm”ın şiirleri hususunda hâlihazırda elimizde kesinlik arz eden yalnızca beş beyitlik bir gazel ve bir matla beyit vardır. Katalogların ve mecmuaların taranmasıyla birlikte bu sayının artacağı da aşikârdır; lakin bu tespitlerin yapılması, mecmulardaki “Vahyî” başlıklı manzumelerin aslında kime ait olduklarının saptanması başka bir araştırma konusu oluşturabilecek nitelik ve nicelikte olduğundan makalenin esas konusuna dönmek yerinde olacaktır: *Vahyî'nin Mizahi Takvim Risalesi: “Meselü'l-İhâmât”*.

Vahyî-i Evvel hakkında bilgi veren iki asli kaynaktan biri olan Âşık Çelebi, Vahyî'nin 901 (m. 1496) yılının ilkbaharında tamamladığı “resâ'il-i inşâ” türünde bir “takvîm”i olduğunu bildirmektedir. Latîfî'nin tezkiresinde ise bu esere dair herhangi bir malumat yoktur. Âşık Çelebi, Latîfî'nin sözünü dahi etmediği bu “takvim”den oldukça geniş bir bölüm seçerek tezkiresine kaydederken bu eserin Naşûhî'nin takvimine kaynaklık ettiğini, lakin Nasûhî'nin “daha sebk, şirin ve muhtasar” bir eser ortaya koyduğunu da bildirmektedir.²⁴

2. Vahyî-i Evvel'in Mizahi Takvim Risalesi: *Meselü'l-İhâmât*

İlk bölümde de bahsedildiği gibi Âşık Çelebi vasıtasıyla Vahyî-i Evvel'in bir takvim yazdığı bilinmekteydi; lakin bu eser şimdiye kadar gün yüzüne çık(arıla)mamıştı. Rieu'nun katalogunda “Vahyî: El-Meselü'l-İhâmât” ismiyle kayıtlı²⁵ olan yazmanın profesyonel olmayan dijital görüntülerine tarafımızdan ulaşıldığında bu eserin Vahyî'nin takvimi olduğu anlaşıldı. İngiltere British Museum'da Or. 3289/3 numarasıyla muhafaza edilen eserin yazmalar.gov.tr üzerinden yapılan taramalarında da aynı katalog numarası

şiir Kadızâde Vahyî'ye mi ait?” Bu benzeri sorulara mevcut bilgilere istinaden kati bir cevap vermek mümkün değildir. Kati olan *Pervâne Bey* mecmuasında “Vahyî” adına kayıtlı iki gazelden en az birinin Vahyî-i Evvel'e ait olduğudur.

²⁴ Âşık Çelebî, *a.g.e.*, 240.

²⁵ Rieu, katalogda eseri “astroloji alanında yazılmış bir kitapçık” olarak tanımlamaktadır. Bk.: Charles Rieu, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*, British Museum, London 1888, 262-263.

kullanılarak “astroloji ve astronomi ilmi” konusunda “İhamat” ismiyle kaydedildiği görüldü.²⁶

İngiltere Millî Kütüphanesinde muhafaza edilen eser, 203x127 mm ebatında lacivert meşin kaplı mukavva ciltli bir mecmua içerisinde üçüncü sırada son eser olarak bulunmaktadır. Nesih bir hatla, başlıklarda kırmızı ana metinde siyah mürekkep kullanılarak yazılmış olup 17 satırlık 16 sahifeden (70^b-78^a) ibarettir. Rieu, katalog bilgilerinde yazmanın 18. yüzyılda istinsah edilmiş olabileceğine dair bir not düşmüştür.²⁷ İngiltere’deki bu nüsha şu ibareyle başlamaktadır: “مثل ايهامة اذان وحيي”. Bu başlıktan eserin “Meselü’l-İhâmât” diye özel bir ada sahip olduğu anlaşılmaktadır.²⁸

Vahyî eserine Arapça bir ön sözle başlamaktadır. Bu bölümde birkaç cümleyle önce Allah’a hamd u sena eyleyip Hz. Muhammed’e salat u selam getirmekte, sonrasında ise “nücumiyyet” (astroloji/astronomi) üzerine yazılmış bir kitabı okuduğunu, bu kitapta değinilmeyen birçok konunun var olduğunu görmesiyle inzivaya çekildiği yaşlılık döneminde olmasına rağmen imkân dâhilinde bu hususta yeni bir kitap yazmaya karar verdiğini anlatmaktadır. Yine Arapça olarak yazdığı bu bölümde Vahyî, ilmin mücevherlerini inci ve mercan gibi dizdiği eserini Sultan Selim’e ithaf etmekte ve padişahu birkaç cümleyle methetmektedir. Kaleme aldığı risalesinin kolay anlaşılmayan, gizli ve şaşırtıcı latifeler; benzeri olmayan, incelikli, esprili, “bedi” sözler; zarif hicivler; eğlenceli şiir parçaları içerdiğini belirtir. Bu risaleyi sultanların, halkı yönetenlerin yorgun ve kederli oldukları

²⁶ Bu elektronik kaynaktan esere dair bilgiler şöyle sıralanmıştır: Demirbaş No: Or. 3289/3, Eser Adı: İhâmât, Yazar Adı: Vahyî, Müstensih: -, Konu: Astroloji ve Astronomi İlmi, Dili: Türkçe, Telif Tarihi Hicri (Miladi): 0 (0), İstinsah Tarihi Hicri (Miladi): 0 (0), Bulunduğu Yer: İngiltere, Koleksiyon: İngiltere Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, DVD Numarası: -, Ölçü: 203x127 mm, Yaprak: 70b-83, Satır: 17, Yazı Türü: Nesih, Kâğıt Türü: - . Bk.: <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/ihamat/92798>

²⁷ Charles Rieu, C.: *a.g.k.*, 261.

²⁸ Ahmet Tanyıldız, hem Arap mesel literatüründe hem de klasik dönem Türk durub-ı emsâl geleneğinde “mesel” kavramının muhteva ve anlam çerçevesinin oldukça geniş olduğunu; atasözü ve deyimlerin yanı sıra latife, fıkra, hikâye, vecize, beyit, mısra vb. bazı özlü sözlerin de “mesel” ifadesiyle karşılandığını ve kitaplara alındığını bildirmektedir. Daha geniş bilgi için bk.: a.g.y.: “Meselin (M)izahı: Mesellerin Doğuşundaki Mizahî Durumlar Üzerine Bir Deneme”, *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları XIII (Hicve Revâ, Mizaha mâyil: Güldürücü metinleri anlamak)*, Klasik Yay., İstanbul 2018, 94-131.

zamanlarda meclislerde okuyup keyif almaları, neşe bulmaları için yazdığını da ekler. Risalesinin adının “Meselü'l-Îhâmât” olduğunu; eserini sırasıyla *şerif*, *latif* ve *keşif* olarak üç bölüme ayırdığını; *şerif* kısmında ileri gelenlere yani “havâs”a, *latif* kısmında sevilenlere yani “mahâbîb”e, *keşif* kısmında ise sıradan halka yani “avam”a dair letayifler bulunduğunu bildirir. İlaveten eserini “Zîc-i Uluğ Beğ” muktezasınca Hicri 25 Cemaziyelahir 901 Cuma gecesi saat 11.53'te (m. 11 Mart 1496) yazdığını da belirtir.

Vahyî eseriyle ilgili bir değerlendirmede bulunarak kendi risalesinin önceki “nücumiyet risalesi”nden daha üstün derecede olduğunu da söylemektedir. Zikredilen bu eser, hiç şüphesiz Vahyî'yi mizahi takvim yazmaya iten sebep olarak ön sözün başlarında bahsi geçen eserdir. Ancak Vahyî'nin burada “sabık nücumiyet risalesi” ifadesiyle kendi eserinden önce yazılan edebî/mizahi bir takvim risalesini mi yoksa müneccimbaşı tarafından yayınlanan ahkâm takvimi risalesini mi kastettiği net olarak anlaşılamamaktadır. Bu hususun aydınlatılması ilk mizahi takvimin kimin tarafından yazıldığını belirlerken, büyük resimde, yalnızca klasik Türk edebiyatında görülen bu eserlerin bir edebî tür teşkil edip edemeyecekleri yönündeki araştırmalara da “pınar başı”nın tespit edilmiş olması hasebiyle kolaylık sağlayacaktır. İşbu sebeple ilgili husustaki izlerin ve ihtimallerin bir tablosunun çıkarılması isabetli olacaktır: 1. *Arapça ön sözün tamamı okunduğunda Vahyî'nin eserinin “ilk numune” olduğu yönünde bir intiba oluşmaktadır.* 2. *“Sabık nücumiyet risalesi” ibaresi astroloji/astromiyle ilgili genel bir eser çağrışımı yapmaktadır.* 3. *Ön sözde iki kez zikredilen “nücumiyet risalesi”yle özel bir eser/şair kastedilmiş olsaydı bu özel isimlerin alenen belirtilmemesi oldukça düşük bir ihtimaldir.* 4. *Şimdiye kadar bu muhteviyat ve yapıyla yazıldığı tespit edilen dört eserin kronolojik sıralamasında ilk sırayı Vahyî almaktadır.* 5. *Mizahi unsurlarla harmanlanan bu edebî mizah eserlerinin çıkış noktası olarak kabul edilen “ahkâm takvimleri” müneccimbaşı tarafından ilk kez 15. yüzyılda yazılmıştır. Dolayısıyla bu tarihten önce bir mizahi takvimin var olması beklenilmeyecek bir durumdur. Vahyî de eserini açıkça h. 901 (m.1496) yılında yazdığını bildirmektedir. Müneccimbaşı tarafından 15. yüzyılda ilk kez yayınlanan ahkâm takvimi ile 901 yılı arasında başkaca bir mizahi takvimin veya takvimlerin yazılmış olması düşük bir ihtimaldir.* Hülasa, bu tabloya istinaden “Meselü'l-Îhâmât”ın klasik Türk edebiyatında yazılan ilk mizahi takvim, Vahyî'nin de ilk mizahi takvim müellifi olarak kabul edilmesinin doğru olacağı kanaatini taşıdığımı belirtmek isterim.

Eserin adının ne olduğu, muhteviyatında neler bulunduğu; ne zaman, kim tarafından, hangi sebeple, kimin adına yazıldığıyla ilgili bilgiler veren ve Arapça olarak yazılan ön söz mahiyetindeki mensur giriş bölümü bittikten sonra kırmızı mürekkeple yazılan “**el-ahkâmu li’llâh**” ibaresiyle esas konuya geçilmektedir. Ön sözde “kısmü’ş-şerîf” olarak bildirilen bu ilk bölümün “El-ahkâmu li’llâh” başlığını taşıması müstensihin tasarrufu olabilir. Bu bölümde ön sözde de belirtildiği üzere “havas” takımından *sultan, vüzerâ, ümera, defterdar, nişancı, kadıasker, müderris, arpa emini, matbah emini, silahdar, aşçıbaşı, çaşnigirbaşı, etmekçibaşı, hazine yazıcıları, sipahiler, yeniçeriler* gibi devlet erkânında yer alan şahıs ve mesleklere, toplumun ileri gelenlerine dair “letayiflere” yer verilmiştir. Daha sonra “**el-kısmü’l-latîf**” ibaresiyle ikinci bölüme geçilmiş, türlü esnaf gruplarının mahbuplarına²⁹, sevilenlerine yani “mahâbîb”e dair “letayiflere” yer verilmiştir. *Kürkçü, simkeş, macunfuruş, kazzaz, berber, kannad, bakkal, levend, bostancı, çıkırıkçı mahbupları* bu bölümde ele alınan gruplardan bazılarıdır. Son olarak ise “**el-kısmü’l-keşîf**” ibaresiyle üçüncü bölüme geçilmiş ve “avam” takımından *imam, müezzin, muallim, takyeduz, kuşakçı, kaşıkçı, şair, dellal, sâil, hallac, derzi, mücellid, kuyumcu, sara hastaları, keller, aksaklar, ağzı eğriler, gidiler, kekezlere* dair “letayifler” anlatılmıştır.

Meseli’l-Îhâmât’taki açıklamaların büyük çoğunluğu bir meslek grubunun tamamını kapsayan hükümlerdir. Hedefe alınan zümrelere dair genelde olumsuz kanılar paylaşılmıştır. Alay, hiciv, yergi bazen aleni bir biçimde bazen de ima ile metinde yer almaktadır. Bu eleştirilerin birçoğu Vahyî’nin şahsi kanaat ve fikirlerinden ziyade 15. yüzyıl Osmanlı toplumunun esnaf zümrelerine bakışını yansıtır gibi durmaktadır. Sayıları az olmakla birlikte bir şahsı hedefe alan yergiler, alaylar, beddua ve dualar da bulunmaktadır. Urcunzâde, Seydi Çelebi, Sürmelizade bunlardan birkaçıdır. Padişah ve devletin ileri gelenleri hakkında hiçbir olumsuz açıklama yapılmamış, hep iyi dilek ve temennilerde bulunulmuştur. Sultanların yergilerin dışında tutulması mutata bir tutumken, birçok esnaf grubunun, deyim yerindeyse, foyasının ortaya döküldüğü bir eserde üst düzeydeki devlet idarecilerinin hiç iğnelenmemesi oldukça dikkat çekicidir. Anlaşılan o ki Vahyî muhalif bir kişilik olmaktan uzak, iktidarla arasını iyi tutmaya

²⁹ “Mahbub” kelimesinin Türkçe edebî metinlerde karşıladığı anlamlar için bk.: A. Azmi Bilgin, Abdulhakim Kılınç, “Mesnevilerde ‘Mahbûb’un Anlam Çeşitliliği ve Cinsiyeti”, *Bellekten*: Ankara 2022, 74. S., 161-192. s.

çalışan bir şairdir. Zaten ön sözde de ekâbirin yorgun ve kederli oldukları zamanlarda okuyup gülmeleri için bu eseri yazdığını belirtmiştir. Eserde tip olarak kabul edilebilecek öğelere bakıldığında bunların birtakım fiziksel eksiklik veya aksaklığa sahip insanlar olduğu görülmektedir. Misal “ağzı eğri, sara hastası, aksak, çalık, kel, kötürüm” gibi insanların bedensel özellikleri üzerinden mizah yapılırken hiç “cimrilik, korkaklık, ahmaklık, açgözlülük” gibi ahlâki mizaç ve hasletlerden oluşabilecek tiplerin mizahı yapılmamıştır.

Metnin tesis edildiği yazmanın bir özelliği ve kuvvetle muhtemel müstensihinden kaynaklı bir hata olarak bölümler arasındaki sınırlarda sık sık ihlallerin yaşandığını söylenebilir. Yani “mahâbîb”e ait birçok öge “avam” kısmında “havas”a ait birçok öge de “mahâbîb” kısmında yer alabilmektedir. Bu yüzden eserin hangi bölümünün daha hacimli olduğunu ya da ele alınan meslek, tip, şahıs, sınıf vb.lerin hepsinin hangi “kısımlar”da kategorize edildiğini söylemek güçtür. Yine bir esnaf grubundan, meslekten, tiplerden vs. bahsedilirken farklı sayfalarda o grubun/sınıfın alt katmanlarıyla ilgili de türlü açıklamalara yer verilmektedir. Misal “derviş”lerle ilgili açıklama yapıp farklı sayfalarda “Acem dervişler, Rum abdallar, Hacı Bayram sufileri, Kızılbaş sufiler, Emir Buhari dervişleri vs.”den bahsedilmektedir. Ya da madde başına alınan bir meslekle ilgili açıklama yapılırken madde içinde başka bir meslek, tip, şahıs vs. de geçmektedir. Bu girift “tabaka” kategorizasyonu eserde kaç ögenin ele alınıp işlendiğini, yani kabaca madde başı diye sayılacak kaç ögenin var olduğunu saptamayı güçleştirmektedir. Ancak Vahyî’nin eserinde ele aldığı öğelerin (meslek, tip, şahıs, sosyal sınıf vb.) madde başı olup olmadığına bakılmaksızın 175 civarında olduğu söylenebilir. Bu öğelerin alfabetik sıralaması ise şöyledir: Acem dervişler, ağzı eğriler, âmil, Araplar, arka hamalı, arpaemini, âşık, aşçıbaşı, at cambazı, at hamalı, attar, azeb, pabuççu, bağban, balıkçı, başçı, bekrî, berber, bezzaz, bıçakçı, bostancı, bostancıbaşı, börekçi, buzcu, Cami, canbaz, ciğerci, çalıkzen, çaşnigirbaşı, çıkırıkçı, çizmeci, çölmekçi, danişmend, debbağ, defterdar, değirmenci, dellak, Dellakzade, dellal, dem-zen, derban, derzi, derzibaşı, ehl-i iman, ehl-i tuğyan, Emir Buhari dervişleri, etmekçi, etmekçibaşı, garibler, gemici, gidi, gözsüzler, gulampare, gûyende, hâce, Hacı Bayram sufileri, hafız, hallaç, hamamcı, harami, havyarıcı, Haydari, hazine yazıcısı, helvacı, hırsız, imam, istiridyeci, işkembeci, kadıasker, kalaycı, kalender, kan alıcı, kancı, karib-yiğitler,

kasebaz, kassab, kaşıkcı, kayyum, kazzaz, kehhal, kekez, kılıççı, kıssahan, Kızılbaş sufiler, köse, kötürüm, kuşakçı, kuşbaz, kuyrukçu, külhancı, kürkçibaşı, kürkçiler, küştigir, levendler, macunfüruş, mahhub, matbah emini, mazulin, mest, meyhaneci, meyor, muallim, mutaf, mürai sufiler, mücellid, müderrisin, müezzin, mülazımın, müstaidin, müteferrika, nafti, nakkarezen, nakkaş, nalbant, natır, nişancıbeg, pençekeşçi, postpuş, rakib, reis, reyhancı, rind-i müdami, Rum abdalları, sahib-raşe, sâ'il, saki, sarraç, sarraf/kuyumcu, sazende, sebzezüruş, Seydi Çelebi, Seyyid Gazi, sınducu, silahdar, simitçi, simkeş, sipahi, sofcu, sufi, suhte, Sultan Selim Han bin Bayezid Han, surnayzen, Süleyman Halife sufileri, Sürmelizade, şair, şerbetçi, Şeyh Sünbül dervişleri, Şeyh Vefa sufileri, şeyh, tabib, takyeduz, tanbureci, tirendaz, tir-ger, togancı, topçubaşı, uğru, ulufeciler, Urcunzade, uyuz, ümera, vüzera, yârân, yayabaşı, yazıcı, yeniçeri, yılançı, yorgancı, yüzücü, zurefa...

Meseli'l-İhamat, Vahyî'nin kendi ifadesiyle, eğlendirici letayifler içeren mensur bir risaledir. Yalnız içinde Arapça, Farsça, Türkçe 15 beyit ve 3 rubai örneği de bulunmaktadır.³⁰ Eser, gerçek ve mecaz arasında oldukça geniş bir anlam katmanına sahiptir. Birçok ifade tevriyeli bir şekilde en az iki anlama gelecek şekilde kullanılmıştır. 15. yüzyılın hayli kalabalık şahıs, tip, meslek, sosyal zümre kadrosuyla gözler önüne serildiği bir eser olan "*Meseli'l-İhâmât*"ı tam olarak anlayabilmek, dönemin sosyal ve iş hayatına, esnafının ahvaline hâkim olmayı elzem kılarken mizah anlayışından ve argo söz varlığından da ciddi manada haberdar olmayı gerektirmektedir. Eserde kaba söz, küfür nevinden açıkça birçok ibare bulunmakla birlikte birçok ifadenin arka planına da müstehcen anlam çağrışımlarının gizlendiği anlaşılmaktadır. *Meseli'l-İhamat*'ın içerdiği tüm kelime, kavram ve deyimleriyle bir sözlüğünün hazırlanması; iham/tevriye gibi sanatlarla gizlenen anlam koridorlarının aydınlatılması; gülmece unsurlarının ve mizah anlayışının tam olarak ortaya koyulması "bir" araştırmacının "bir" makale sınırıyla hakkını vererek hazırlayabileceği çalışma yükünün çok üstündedir. Bu sebeple şimdilik esere dair genel bir sözlük hazırlamaktan bilinçli olarak kaçınıldığı, metnin söz varlığına dair tespit edilebilen dikkat çekici kimi hususların da ileride eş veya benzer nevden eserlerin mukayeselerinden

³⁰ Bu şiir parçalarından bazıları divan edebiyatının ünlü isimlerine aittir. Bu hususta tespit edilebilen şairler, ilgili dipnotlarda belirtilmiştir. Ancak şairleri tarafımızca tespit edilemeyenlerin Vahyî'ye aidiyeti meçhuldür.

sonra açıklanmasının daha doğru olacağı kanaatinin tarafımızda olduğu söylenebilir.

2.1. *Meselü'l İhâmât*: Metin ve Açıklamalar

Klasik Türk edebiyatında bilinen ilk mizahi takvim olma özelliğini taşıyan ve h. 901 (m. 1496) yılında İznikli Vahyî-i Evvel tarafından yazılan “Meselü'l-İhâmât”ın metni, British Library’de bulunan ve 18. Yüzyılda istinsah edildiği tahmin edilen nüshası üzerinden tesis edilmiştir. Metin, Âşık Çelebi’nin eserden intihab ettiği bölümle karşılaştırılmış; farklar ilgili dipnotlarda belirtilmiştir. İlâveten, metnin anlaşılmasını kolaylaştırabileceği düşüncesiyle kimi isim, kavram ve kelimelere dair yapılan açıklamalar da dipnotlar aracılığıyla araştırmacıların istifadesine sunulmuştur.

* * *

[70^b] *meşel-i ihâmât ez-ân-ı vahyî ebkâhu’llâhu’l-mümmîtu ve’l-muhyî ve hüve el-müşârü-ileyhi bi’l-benân ke-hilâli’l-ıydi fî feleki’d-deverân*³¹ el-hamdu li’llâhi’l-lezî ce’ale li-küllü mevcûdin şeyhâkî fî ‘âlemi’l-mişâl ve’l-ımkâni ve beyyene’t-tevriyete ve’l-ihâmeri fi’l-‘âlemi’l-me‘ânî ve’l-beyâni ve’s-şalavâtu ‘alâ-nebiyyihi muhammedü’l-meb’ûşi bi’l-furkân ve ‘alâ âlihi ve aşhâbihi muhibbü’l-hüdâ ve’l-gufrâni ve ba’d fe’innî lemmâ ra’eytu’r-risâlete’n-nücümüyyeti bi’n-nażari ve’l-em’âni vecedtu ekşera’l-meşeli hâliyen ‘ani’l-ityâni fe’eradt en ektube risâleten cedîdeten bi-ğadri’l-ımkâni ve me‘ânî fî zâviyetihî’l-ğumûli ve’l-hicrâni ve-lem eşra’ bihâza’l illâ liyeküne tuhfeten bi-ğazreti’s-sultâni ibn sultâni Sultân Selîm Hân bin Bâyezîd Hân mu’inü’l-ulemâ’i bi’l-luţfî ve’l-emâni el-âlihi’l-‘unvâni ve’n-nâmi ve’n-neşâti inhedeme binâ’i’l-cehli fî eyyâmi eni’l-esâsi ve’t-tbyâni ventezame ‘ukûze’l-‘ilmike emşâl *el-Lü’lü’i ve’l-Mercâni*³² nûru’llâhi beyne’l-vuzerâ’i ve’l-erkâni ve yeştemilu hâzihî’r-risâleti ‘ale’l-letâyifi’l-ğarîbeti’l-acîbeti ve yetenâvelu ‘ale’l-mişli’l-laţifeti’l-bedî’ati me’a ihânâti [71^a] laţifetin ve ebyâtin seliyyetin keşîratin li-yukra’u fi’l-mecâlisi ‘inde’l-mulûki ve’l-‘umûm ve yeteferraĥu ‘anhâ vakte’l-futûri ve’l-humûmi ve *summiyet hâzihî’r-risâleti bi’l-meşeli’l-*

³¹ “Deveran eden gezegenler arasındaki hilal gibi o da parmakla işaret edilen biridir.”

³² Buhârî ve Müslim’in ittifak ettiği 1906 sahih hadisi içeren eserin ismidir. Detaylı bilgi için bk.: Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *El-Lü’lüü ve’l-Mercân fî mâ İttefeka aleyhi’ş-Şeyhân*, [ed.: Ahmed Ürkmez, çev.: Halil Çatal, Ahmed Ürkmez, Bahadır Opus, Muhammed Uğuz: *Buhârî ve Müslim’den İnci Mercan Hadisler*], Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2024.

*İhāmātī*³³ ve raccahtu ‘ale’r-risāleti’n-nücūmiyyeti’s-sābīkati fevka deracātin *ve’l-leftuhā ‘alā şelāseti aḳsāmin*³⁴ ehaduhā kısmun şerīfun ve sāniyyehā kısmun laṭīfun ve sālīshuhā kısmun keşīfun el-ḳısmu’s-şerīf fī-leṭā’ifi’l-ḥavāşi ve’l-ḳısmu’l-laṭīfi fi-leṭā’ifi’l-meḥābīb ve’l-ḳısmu’s-sālīşi fī-leṭā’ifi’l-‘avāmi el-ḳısmu’s-şerīf ellezī fī-leṭā’ifi’l-ḥavāş hāzā *zīc-i Uluğ Bēg*³⁵ muḳteżāsınca hicret-i nebeviyyenūñ ṭokuz yüz bir yılında cemāzīye’l-āḫirenūñ yigirmi beşinci gün cuma geçesi³⁶ on bir sâ‘at elli üç daḳīka geçdikden şonra merkez-i tīr-i a‘zam burc cümle taḫvīl édüp şeref-i āfītab ola ümīd’dür ki kaffe-i enām üzere mübārek ola **el-aḥḳāmu li’l-lāh** sultānu ekmelü’l-fezā’il ve ecmelü’l-ḥaşā’il lā zāle cenābuhu raḳīḳan ve bāyır vasi‘an ḫāzretlerinūñ³⁷ zātı maḫmūd ve ṭālī’i mes’ūd olup ay ve gün gibi sikkesi yūriye āmīn be-ḫaḳḳ-ı muḫammedü’l-emīn ber-dil-i herkes ki perverde ḳıla ve ḫudāvendigāruñ sarāy u bāğları cennet-mişāl olup cemī‘i cevānibi ḫādrā ola ve şuları āb-ı ḫayv[ā]n olup ‘ayn-ı selsebīl ola ve havāsı ‘İsā-dem olup bād-ı şabādan eşer vāḳi‘ ola eşcārı ṭübādan [71^b] bedel olup şāḫı sidreden nişān ola ve ezḫār[ı] pirehen-i yūsuf-bū olup ḫızr-ı cemende nergisūñ dīde-i a‘māsı ya‘ḳub-mişāl gül gibi açılı düşe ve civārı ebḳārī-yi ḫūr olup ḫādim-i dergāḫ ḡilmān olalar ‘İsā-nefes-i³⁸ ḫızr-veş-i Yūsuf-‘ahdi³⁹ Cem-mertebe ve tāc-ı zeri⁴⁰ şāḫ-nişān-ı ḫūrşīd-veşi māḫ-ruḫ-ı zühre-cebīni yāḳūt-lebi seng-dili teng-deḫānu şarāb-dār-başı sāḳī-i kevşer olup ve *bostāncıbaşı*⁴¹ rıdvān kendü ola ve sâ’ir ḫuddām ehl-i cennet olup bāb-ı ḫizmetde ḫiç birinūñ⁴² ḳuşūrı olmaya ve ol bāğçeye taşradan giren

³³ “Ve bu risaleyi *İham Meselleri* olarak adlandırdım.”

³⁴ “Ve onu üç bölüme ayırdım.”

³⁵ Matematikçi ve astronom Uluğ Bey’in (ö. 853/1449) kurduğu rasathânedede gerçekleştirilen gözlemlerin sonuçlarının toplandığı eser. Detaylı bilgi için bk.: Yavuz Unat, “Zic-i Uluğ Bey”, *TDVİA*, İstanbul 2013, 44, 400-401.

³⁶ M.: 11 Mart 1496 Cuma

³⁷ A.Ç.: ḫudāvendigāruñ ṭālī’i mes’ūd olup ay ve gün gibi sikkesi yūriye.

³⁸ Y.: ‘İsā-nefes-i ḫızr-veşi

³⁹ Bu kısımda eksiklik olabilir.

⁴⁰ Y.: tāc-ı zeri

⁴¹ “Asıl işi pâdişāḫ sarayının korunması ve şehirdeki zâbita işleri olan, bunun yanında pâdişāḫın saraydan çıkışlarında hizmetinde bulunarak kayıḡının dümenini kullanmak ve katli emredilenlerin ölüm fermānını yerine getirmek gibi işlerle de görevli olan Bostancı Ocağı’nın başındaki kimse.” Bk. Abdulkadir Özcan: “Bostancı”, *TDVİA*, 6, İstanbul 1992, 308-309.

⁴² Takdim-Tehir. Y.: ḫiç bāb-ı ḫizmetde birinūñ

cennete girmişe dönüp düşünde seyr edenler rāyegāne seyr étmiş ola *hazīhi ravzatuhu zeyyeneha el-ezhāru ve cennetuhu tecrī min-taḥtīhā el-enhāru*⁴³ vūzerā[-yī] ehl-i rif'at ve sâ'ir ümerā-yı erkân-ı devlet ḥudāvendigār-ı zıll-ı Ḥaḳ sāyesinde hoş geçeler ve nişāncı begiün⁴⁴ sâ'id-i simin[i] zer-efşānī olup s[ī]mīn-bedenleri bir bir nişānlu ḳoya ve nām u nişān ki 'ālemde ölmez oğuldur⁴⁵ nişāncı begden yādigār olup ḥükmi mü'eyyed ola⁴⁶ ve *defter-dârlar ḥazīne yazucularını*⁴⁷ ḥisāba çeküp *ḳādī'-askerler*⁴⁸ keç çıkalar ve ekşeriyā müderrisīn⁴⁹ ehl-i riyāzet olup külliye *ḳādī'-askerler yemek dirisi*⁵⁰ olalar ve tadrīs ḳabūl

⁴³ "Bu, onun çiçeklerle bezenmiş ve altından ırmaklar akan bahçesidir." Kuran-ı Kerim'de birçok ayette cennet tasvir edilirken altından ırmaklar akan çiçeklerle, meyvelerle dolu bir bahçe imgesi kullanılmaktadır. Bk.: *Fetiḥ Suresi* 48/5: "... altından ırmaklar akan cennetlere koysun...", *Muhammed Suresi* 47/12: "Şüphe yok ki Allah, iman edip din ve dünyaya yararlı işler yapanları, altından ırmaklar akan cennetlere sokacaktır. (...)" Ayrıca bk.: *Bakara* 2/25, *Mâide* 5/85, *Araf* 7/43, *Tevebe* 9/72, *Yunus* 10/9, *Nahl* 16/31, *Hac* 22/14, 23, *Ankebut* 29/58, *Rum* 30/15, *Yasin* 36/57, *Saffat* 37/42,43, *Sad* 38/51, *Zuhruf* 43/73, *Muhammed* 47/15, *Kamer* 54/54, *Âl-i İmrân* 3/15, 136, 198, *Nisa* 4/57, 122, *Rad* 13/35...

⁴⁴ "Bâb-ı Âli'nin hukuk müşaviri vaziyetinde bulunan ve yüksek bir memur olan "Nişancı" hakkında kullanılan bir tabirdir. Nişancının sadrazamla görüşmesi için muayyen bir vakit yoktur. Yalnız istizan (sormak) âdeti." Bk.: Mehmet Zeki Pakalın, "Nişancı Bey", *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983, MEB, 2, 700.

⁴⁵ *İlelebet var olmayı, sürekliliği yaşatılmayı anlatan sözün farklı kullanımları için bk.:* Ömer Zülfe, "ölmez oğul", *Şiirin İzinde Sözüün Gölgesinde*, İstanbul 2011, Bilge Kültür Sanat Yay., 161.

⁴⁶ A.Ç.: Nişancı Begiün said-i simini zer-efşan olup nām u nişān ki 'ālemde ölmez oğuldur, nişāncıdan yādgār olup ḥükmi mü'eyyed ola.

⁴⁷ Topkapı Sarayı'nda para, kıymetli eşya ve silâhlara ait hazine-i hümayunun kayıt işlerini yapan kişilere hazine yazıcıları denir. Defterdar ise Osmanlı devleti mali işlerinin başındaki memura verilen addır. Bk. Mehmet Zeki Pakalın, "Hazine Baş Yazıcısı", a.g.e., 1, 785. s.; "Defterdar", a.g.e., 1, 411-418.

⁴⁸ "İslam tarihinde askerler arasındaki davalara bakan ordu kadısı, Osmanlılar'da Dîvân-ı Hümayun'un üyesi, yargı ve eğitim teşkilatının sorumlusu." Detaylı bilgi için bk.: Mehmet İpşirli, "Kazasker", *TDVİA*, Ankara 2022, 25, 140-143.

⁴⁹ "Osmanlı ilmiye teşkilatında kadılık ve müftülükte birlikte oluşan üç temel görevden biri olan müderrislik, medreselerde çeşitli dersler veren hocaları nitelemek için kullanılmıştır." Detaylı bilgi için bk.: Mehmet İpşirli, "Müderris", *TDVİA*, Ankara 2020, 31, 467-468.

⁵⁰ A.Ç.: Defterdârlar ḥazine kâtiblerini ḥisāba çeküp müderrisin ehl-i riyāzet olup kâzılar yemek dirisi ola.

étmeyen *mülâzımîne*⁵¹ kazâ yetiŝe ve *müteferrika*⁵² mülâzımın ne kadar [72a] çok olursa kimesneye yok demeye ve ba'zı *ma'zûlîn*⁵³ ba'de'l-'azl ölmez ise *yapı taşı yapudan kalmaz*⁵⁴ dëyü mütesellî olur ve ba'zı müderrisîn ehl-i hud'a olup ve ba'zı müsta'iddin hücre hüŝusunda kur'a edüp *ok bıraksalar*⁵⁵ ittifağ güzerlerüñ çiftesi vâki' ola ve sâbık u lâhik gözleyen müderrisîn ile kıdem-i zamânesi olan müsta'iddüñ feth-i bâbı netice-yi mülâzemetle ola ve 'amme-i mülâzımın *Seydî Çelebîye*⁵⁶ nefrîn edüp *gözsüz alkışın*⁵⁷ edeler ve *sühteler*⁵⁸

⁵¹ Mülâzım, Osmanlı ilmiye teşkilatında müderris olabilmek için belli bir süre staj yapan medrese mezunudur. Eskiden bir ücret almadan devlet hizmetinde memur namzedi olarak çalışanlara ve orduda teğmen rütbesinde olan subaylara da mülâzım denirdi. Bk.: Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul 2015, Kurtuba Kitap, 362.

⁵² "Hükümdarla vezirlerin ve diğeri hizmet sahiplerinin maiyyetinde hademe nevinden olan bir kısım hizmet erbabı hakkında kullanılan bir tâbirdir." Detaylı bilgi için bk.: Mehmet Zeki Pakalın, a.g.e., 2, 637-638.

⁵³ Mansıb ve memuriyetinden çıkarılmış, azl olunmuş, memuriyetsiz kalmış. Bk.: Ş. Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2007, Çağrı Yayınları, 1374.

⁵⁴ *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye*'de de geçen "Yapı taşı yapıdan (veya yerde) kalmaz." sözünün anlamı için TDK şöyle bir açıklama yapmaktadır: "Değerli kimse boŝta kalmaz, kendisine bir iş verilir." Bk.: *Atasözleri ve Deyimleri Sözlüğü*, TDK, <https://sozluk.gov.tr/> ; Şinâsî, *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye*, (haz.: Süreyya Beyzadeoğlu), İstanbul 2003, MEB, 230.

⁵⁵ "Ok atmak", kura yöntemlerinden biridir. Onay, bu hususta şu bilgileri kaydetmiştir: "Halk arasında bir de ok atmak tabiri ve âdeti vardır. Meselâ miktarları mütehâlif ve kıymetleri tahminen müsavi olan üç büyük eşya, üç kişi arasında taksim edilmek icap etse herkes gizlice birer nişan seçer, bî-taraf birine verirler. O da bunları bir bir o üçe ayrılmış eşya üzerine kor. Bu suretle herkes niŝanının konulduğı parçayı almaya mecbur olur. Anadolu Türkleri arasında ok atmak çokça miras taksimlerinde ortaklaşa alınan malların üleŝilmesinde ve buna mümasil paylaŝmalarda kullanılan bir kurardır." Bk.: a.g.y., *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, MEB, İstanbul 2004, 228. s. Ayrıca bk.: Ahmet Talat Onay, "Kur'a", a.g.e., 329. Deyim, *Tarama Sözlüğü*'nde "Ok bırakmak: Ok atmak, kura çekmek"; *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*'nde ise "Ok atmak: Miras kalan malları paylaŝtırmak için ad çekmek." manalarıyla kaydedilmiştir. Bk.: *Tarama Sözlüğü*, TDK, <https://sozluk.gov.tr/>

⁵⁶ Sahn müderrislerinden Ispartalı Kara Seydî Çelebî (ö.1507) olmalıdır. Bayezid tarafından daha sonra İstanbul kadılığına atanmıştır. Detaylı bilgi için bk.: Kadri Hüsnü Yılmaz, "Seydî, Kara Seydî Çelebî", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü (TEİS)*, 2014, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/seydi-kara-seydi-celebi> (E.T. 17.02.2024)

⁵⁷ "Gözsüz alkış: Körü körüne övme". Bk.: *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 1983, 101.

⁵⁸ Farsça "yanmış, tutuşmuş" anlamındaki suhte, diyar-ı Rûm'da medrese talebesi anlamına da gelmektedir. Bu terim zamanla "softa" hâlini almıştır. Bk.: Mustafa Alkan, "Softa", *TDVİA*, İstanbul 2009, 37, 342-343.

yahüdî maḥbûblarınun başı zerde ve zîr[i] dâne[-yî] birincdür⁵⁹ dèyü dâ'ima mülâhazada olalar ve ba'zî müsta'iddîn gâh vahdetde ve gâh keşretde olup yalın yüzlü sūhtelerin bâb-ı sâniye çekeler şî'r

Nürü'l-mesâcidi bi'l-şüyûhi'l-müteverri'in

Ve zeynü'l-medârisi bi'l-'ulemâ'i'l- mütebahhîrîn

ve şeyḫler baş *hırkaya çeküp*⁶⁰ murâkabeye varalar ve ba'dehu mürâî şüfîler yüce yerlerden uçmak irşâd edeler ve *Emîr Buhârî*⁶¹ dervîşlerinin zâhiri ve bâtını ma'mûr olup muntazamu'l-aḥvâl olalar ve Şeyḫ Sünbül⁶² dervîşleri⁶³ zülf-i dil-ber gibi qaralar gèyüp perişân-hâl olalar ve Şeyḫ Vefâ⁶⁴ şüfîleri yeynücek olup Hâcî Bayrâm şüfîleri ağırbaşlı olalar ve Süleymân Hâlîfe şüfîlerinin dili tatlucaḫ ola yavaş olalar ve meydân-ı ʔariḫde [72^b]

⁵⁹ A.Ç.: Sūhteler Yahüdî dil-berlerinin başı zerde ve zîri dânedür diyü mülâhaza ideler.

⁶⁰ Hırkaya baş çekmek: Dünya ile ilişkisini kesmek, nimetlerini terk etmek; bir köşeye çekilip kimseyle görüşmemek, çevreyle ilişkiyi kesmek, inzivaya çekilmek.Bk.: Ömer Asum Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 2, Ankara 1984, İnkılap, 858.

⁶¹ Emîr Buhârî (ö. 1516), İstanbul'da ilk Nakşibendî tekkesini kuran mutasavvıftır. Detaylı bilgi için bk.: Mustafa KARA, "Emir Buhârî", TDVİA, İstanbul 1995, 11, 125-126. Avusturyalı şarkiyatçı Hammer Şeyḫ Buhari Camii ile ilgili bilgi verirken şu notları düşmüştür: "Bu Şeyḫ, Ebu'l-Vefâ ile birlikte II. Mehmet Fatih'e eşlik ediyordu ve tıpkı Ebu'l-Vefâ gibi bazı dinî şiiirleriyle şöret olmuştur; ikisi de bu yüzden Türk şairleri arasında sayılmaktadır. Biri Konyalı Şeyḫ Abdullah Kudsi, diğeri Buhara doğumlu Şeyḫ İlahî'nin müridi idi. Bu sonuncu Nakşibendî tarikatının büyük dayanağıydı." Bk.: Joseph Von Hammer, *İstanbul ve Boğaziçi*, 1, 222-223.

⁶² Sünbül Sinan (ö.1529), Halvetiye tarikatının Sünbülüyye kolunun kurucusudur. Detaylı bilgi için bk.: Hür Mahmut Yücer, "Sünbül Sinan", TDVİA, İstanbul 2010, 38, 135-136

⁶³ A.Ç.: Şeyḫ Sünbül şüfîleri

⁶⁴ Şeyḫ Vefâ, Zeyniyye tarikatının Vefâiyye kolunun kurucusudur. İsmi, Muslihuddin Mustafa'dır. Mutasavvıf, âlim ve şairdir. Detaylı bilgi için bk.: Reşat ÖNGÖREN, "Muslihuddin Mustafa", TDVİA, Ankara 2020, 31, 269-271. Ünlü Avusturyalı şarkiyatçı Hammer da Şeyḫ Ebu'l-Vefâ Camii ile ilgili bilgi verirken şu cümleleri kaydetmiştir: "Ebul Vefâ Fatih'in ordusunda dindar ve meşhur bir Şeyḫ idi. Fatih, onun şerefine bir meydana Vefâ adını vermiş ve Aziz Theodors Sphoracius kilisesini camiye tahvil etmiştir." Bk.: Joseph Von Hammer, *İstanbul ve Boğaziçi*, 1, 222.

güle(?)⁶⁵ şüfîleri *dil yüğürlüğün edüp*⁶⁶ yorgun düşeler ve şüfîler lavt-bâz olup yalın yüzlü şeyh-zâdelerün pâyına düşeler ve ba'zı meşâyih ehl-i riyâzet olup ni'metde ola ve zamâne şüfîlerinün terki hemân tâcında olmak riyâsete dâl olalar **beyt**

Büy-ı dervîşi ne-dârî hırka-i peşmîn çe sūd

*Ez-çe pîçî peşk der-nâfe ki müşk ez-ferest*⁶⁷

ve *arpa emîni*⁶⁸ arpalu olup *maṭbah emîni*⁶⁹ boyınca ni'mete bata ve aşçıbaşı şeker-şâhînün kökusından toyup *çaşnîğirbaşı*⁷⁰ ta'amından toya ve *etmekçibaşmun*⁷¹ hudâvendigâr kademinde yüzi ağ olup çöreginde çiği olmaya *allâhümme erzuḳnâ min berakâtilim vekdi 'aleynâ min kerâmetihim*⁷² ve

⁶⁵ كوله . Sözlüklerde bu dizgiye sahip olarak tespit edilen kelimeler şöyledir: "1. köle, 2. küleh, 3. güle (tahıl, tuz vb. saklamak için depo), 4. güle (top, pamuk kabuğu, ipek böceği kozası, haşhaş kafalı, toprak sürâhi), 5. küle (kısa boylu, iplik çilesi, kelep, kısa, cüce), 6. küle (aptal, ahmak, hilekar, düzenbaz), 7. Gevle (Tokat merkeze bağlı bir köy), 8. Göle (Temeşvar Eyaletine bağlı *Göle* veya *Küle* olarak adlandırılan sancak merkezi)". Bunlar arasından sufilerin başlıklarına ve haşhaş içmelerine gönderme yapılabileceği ihtimaliyle "güle" kelimesi tercih edilmiştir.

⁶⁶ Dilbazlık etmek, çok konuşmak; acı, açık konuşmak.

⁶⁷ Câmî: "Kaşâid", *Dîvân-ı Eş'âr*: 6/75. Bk.: <https://ganjoor.net/jami/divani/fateha-shabab/ghaside-fj/sh6>

⁶⁸ Saray ahırlarına mahsus ot ve arpa ile sair levazımı temin vazifesiyle mükellef olan memur hakkında kullanılan bir tabirdir. Bk.: Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, 526.

⁶⁹ Matbah-ı Amirenin umum levazım müdürüne denilirdi. Sarfedilen bütün zahire ve mutfak malzemesinin tedariki Matbah eminine aitti. Bk.: Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, 417.

⁷⁰ "Sofra hizmetlerini gören çaşnigirlerin başına verilen addır. 'Ser-zevvakîn-i hassa' da denilirdi. Sofracıbaşı demektir. Eski Türk hükümdarlarında bu vazifeyi görenlere (emîr-i çaşnigir) unvanı verilirdi. Hükümdar yemek yemeden evvel yiyeceği yemekten tatmak çaşnigir başının vazifesi idi. Bu da yemeğin lezzetine bakmaktan ziyade zehir katılıp katılmadığını anlamak ve hükümdarın zehirlenmemesini temin etmek için yapılırdı. Bunun için çaşnigirbaşı sarayın emniyetli adamlarından birisi idi. Padişahlar sefere çıktıklarında diğer saray müstahdemleri gibi bu da maiyyette bulunur ve harbe iştirak ederdi." Bk.: Mehmet Zeki Pakalın *a.g.e.*, 331.

⁷¹ "Askerin ekmek tâyinini iltizam suretiyle üzerine alanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Müteahhidlerin yaptıkları fenalıklar yüzünden hicrî 1280 (milâdî 1863) senesinde ekmek işinin levazım idaresince temini kararlaştırıldığından ekmekçi başılık tarihe karışmıştır." Bk.: Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, 569.

⁷² "Allah'ım, bizi onların bereketiyle rızıklandır, ikramlarıyla üzerimize hüküm ver!"

hazîne yazucuları ‘amel-dâr ‘âmilleri⁷³ sığır yêrine koyup hisâba şaymayalar ‘ameldâr ‘âmilleri dağı hazîne kertiginden hisâbın göstereler ve der-bânlaruğ gözleri şapu ĥalkası olup ol bâbda dehrî olalar⁷⁴ ve sipâhîleruğ atı yügrük olup kılıcı keskin ola ve silâh-dârlaruğ yüregi demürden olup birbirininü düşmen[in]den yüz çevirmeye ve ‘ulüfecileruđ⁷⁵ dirlikligi çâr u nâçâr olup *ķarîb-yiğitler*⁷⁶ gibi anlar dağı çeyneyüp tükürüp yoldaşdan ķalmayalar ve yeniçeri *yayabaşlarmı*⁷⁷ meşhed taşına şaymayup buldukların yonmaķ isteseler yayabaşları dağı anlara dik [73•] geleler⁷⁸ ve *ğaribler*⁷⁹ tîr-i ķazâya ķalkān olup anuğ metrisi ola ve *enâ’llāhu ve lehu beķā⁸⁰ fitne ye’cücuna sedd-i*

⁷³ İslâm halîfeleri, hükümdarları ve emîrleri tarafından vergi toplamakla, idâre işleriyle, vâlilikle görevlendirilen kimselere verilen unvandır. Osmanlı Devleti’nde âmil, çeşitli tarihî metinlerde ve muhtelif kanunnâmelerde vergi tahsili ile görevli memur, mültezim veya mültezim adına tahsilât yapan kimse anlamında kullanılmıştır. Bk.: Mehmet Erkal, “Âmil”, *TDVİA*, İstanbul 1991, 3, 58-60.

⁷⁴ A.Ç.: Derbânlar şapuya dehrî düşüp gözleri şapuda ĥalka ola.

⁷⁵ Osmanlılar’da kapıkulu süvârisini teşkil eden yeniçerilerin iki bölüğüne verilen isim, ulüfeciyandır. Sağ ulufeciler, kapıkulu süvari askerlerinin üçüncü bölüğü; sol ulufeciler ise dördüncü bölüğüdür. İkiisi birlikte “Orta Bölükler” diye anılırdı. Bk.: Midhat Sertoğlu, *a.g.e.*, 461, 494.

⁷⁶ “Garip Yiğitler: Galata, İbrahimpāşa ve Edirne saraylarından çıkanlarla muharebede fevkalâde yararlık gös-teren yabancılar ve yeni Müslümanlardan aşāđı bölüklere süvari olarak alınanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlardan teşkil olunan son iki bölüğe ‘garip yiğitler bölükleri’ denilirdi. Bunlar için garib’in cem’i olan ‘gureba’ ve bu bölüklerin sağ ve sol olduklarına göre de ‘gureba-i yemîn’, ‘gureba-i yesar’ tâbirleri kullanılırdı.” Detaylı bilgi için bk.: Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, 645.

⁷⁷ “Yaya adı verilen piyade askerinin ocak teşekkülünün başına verilen addır. Yayaların bundan daha büyük zabiti ‘Yaya sancak beyi’ idi. Yayabaşlar yaya ocaklarından buğday ve arpa akçesi namiyle kırk akçe alırlardı.” Bk.: Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, 611.

⁷⁸ A.Ç.: yeniçeriler buldukların yonmaķ isteyüp yayabaşları anlara dik gele.

⁷⁹ “GUREBA: Kapıkulu süvarisini teşkil eden altı bölükten iki bölüğün adıydı. Bunlara ‘Guraba-i yemin ve yesar’ da denilirdi. Gureba, garibin cem’idir. Gureba-i yemin ve yesar, sağ ve sol garipler demektir. Garibin lügat mânası yabancı, kimsesiz, misafir demektir. *Garipler* esasen memleketlerini bırakarak Osmanlı topraklarına sığınan Arap ve Acemlerden yahut yeni müslüman olanlardan mürekkep olduğu için aldıkları ad lügat mânasına da uygundur.” Bk.: Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, 680. “Garipler; Anadolu, Mısır ve Afrika’dan gelmiş yabancı efrattan mürekkep idiler.” Bk.: Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, 174.

⁸⁰ “Ben ağladım.” mealindeki Arapça ibare Türkçeye tam olarak tercüme edilemedi, nüshada bu kısmın yazılışında eksiklik/hata olabilir.

*sedîd*⁸¹ olmayup ‘asker-i islâma taraf-ı lisânla yarum ağız mu‘în ola ve diyâr-ı ‘Acemde gökde bulut yoğ-iken Kızılbaş şüfîlerin yıldır[ı]m çala bi-ħakķın Muħammedü’l-Emîn ve ramazânda ekâbirüñ sofrası çıkup öñlerinden kalkanı oğlanları yeye **el-kısmu’l-laţîf** ĳakum-beden peleng-çeşm⁸² nâfe-mişâl kürķçi maħbûbları derisine sığmaz olalar ve sîmîn-zekân zerrîn-kemer la’lîn-ķabâ sîm-keş⁸³ maħbûbları ĳâm gümüşe döneler **beyt**

Ol büt-i sîmîn-zekân zer-kûb olalı ‘izz-ile

⁸¹ Kuran-ı Kerim’deki iki sureye gönderme yapılmaktadır: 1) *Enbiya Suresi (21/96):* “Nihayet Ye’cüc ve Me’cüc (sedleri) açıldığı ve onlar her tepeden akın ettiği zaman;” 2) *Kehf Suresi (18/94-97):* “Dediler ki: Ey Zülkarneyn! Ye’cüc ve Me’cüc (adlı kavimler) yeryüzünde bozgunculuk yapmaktadırlar. Onlarla bizim aramıza bir engel yapman karşılığında sana bir vergi verelim mi? Zülkarneyn, ‘Rabbimin bana verdiği (imkan ve kudret, sizin vereceğiniz vergiden) daha hayırlıdır. Şimdi siz bana gücünüzle yardım edin de, sizinle onların arasına sağlam bir engel yapayım.’ dedi. ‘Bana (yeterince) demir madeni getirin.’ dedi. İki yamacın arasındaki boşluğu (dağlarla) bir hizaya getirince ‘Körükleyin!’ dedi. Demiri eritip kor (gibi) yapınca da ‘Bana erimiş bakır getirin, bunun üzerine boşaltayım.’ dedi. Artık onu ne aşabildiler, ne de delebildiler.” Bk.: *Kuran-ı Kerim Meali*, DİB, <https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-tefsir-1/kehf-suresi-18/ayet-84/diyaret-isleri-baskanligi-meali-1>

Ayetlerin tefsiri ise şöyledir: “Yaygın yoruma göre Ye’cüc ve Me’cüc’ün önünün açılması ve bunların her taraftan akın edip dünyada fesat çıkarmaları kıyamet alâmetlerindedir. Buna göre âyet Ye’cüc ve Me’cüc’ün soyunun veya onların karakterine sahip toplulukların kıyamete kadar devam edeceğini ifade eder. Bunlar zaman zaman fitne çıkarmakta ve dünyayı kana bulamaktadırlar. Son defasında bütün engelleri, dağları ve tepeleri aşip insanlığa saldıracaklardır. Ancak olayı mecazi anlamda yorumlayanlar da vardır; bunlara göre: a) 96. âyet, temsili bir anlatım olup ‘bir bütün olarak, son saatin (kıyamet) gelip çatmasından önce insanlığı kuşatacak olan toplumsal ve kültürel karışıklığı veya felâketin karşı durulmaz mahiyetini dile getirmektedir.’ (Esed, II, 663). b) Ye’cüc ve Me’cüc daha önce Kehf sûresinde (83-101) anlatılmış olan Zülkarneyn kıssasında geçmektedir. O kıssada geçen Zülkarneyn, onun yaptırdığı set, iki dağ ile Ye’cüc ve Me’cüc hakkında temsili bir yorum da yapılmıştır (bk. Kehf 18/99).” Bk.: *Kuran-ı Kerim Meali*, DİB, <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Enbiy%C3%A2-suresi/2577/94-96-ayet-tefsiri>

⁸² A.Ç.: peleng-ħuşm

⁸³ Gümüşü haddeden geçirip tel hâline getiren sanatķardır. “Beyazıt’tan Koska’ya doğru inerken Beyazıt Hamamı karşısında, şimdi bir harabe hâlinde bulunan hana simkeşhâne denilirdi. Burada altın ve gümüş toparlaklar, haddeler içine atılırdı. Baskıyla diğerk uçtan çıkarılan iplik gibi ince tellere “sırma” derlerdi. Bu tellerin daha incelerini ipek üzerine sardırıp ‘klaptan’ denilen, bir nevi işleme için kullanılır telli iplik yapılırdı.” Daha detaylı bilgi için bk. Musahipzâde Celâl, *Eski İstanbul Yaşayışı*, İstanbul 1992, İletişim, 177.

*Dem-be-dem seyrân êdüp ‘uşşâka altun dôkdürür*⁸⁴

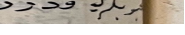
berberi(?) ve derzî⁸⁵ maḥbûbları pâreci olup ‘aşıkların âvâre êdeler ve ma‘cûn-fürüş muḥibleri esrâra vâkıf olup ‘aşıkların ḥayrân êdeler⁸⁶ **beyt-i ma‘a’l-münâsebet**

Mâh-ı derzî k’öldürür cân pâresi

*‘Âşık olmuşdur anuy âvâresi*⁸⁷

ve *qazzâz*⁸⁸ maḥbûbları iligin dügmeye geçirüp baqqâl maḥbûbları incirin⁸⁹ koza değişe⁹⁰ ve berber maḥbûbları ḥalkuḥ şaḫalına gülüp tüyünce⁹¹ *şığayalar*⁹² ve *qannâd* maḥbûbları ḥalkuḥ dimâğına şeker ezüp başı örtülü şatalar ve *zurefâ*⁹³ -yâran-ı ârâste maḥbûbları seyr êtseler levendlerüḡ bir gözi bezde bir gözi bıçkıda [73^b] ola ve levend maḥbûbları ser-keş olup nefis atna

⁸⁴ fâ‘ilâtün fâ‘ilâtün fâ‘ilâtün fâ‘ilün

⁸⁵ Sayfa kenarına yazılan bu kelime tam olarak okunamamaktadır. Eserde yeni cümlelerin “ve” bağlacıyla başladığı düşünülürse bu kelime metinden bağımsız gibi durmakta, cümle “ve derzî maḥbûbları” diye başlamaktadır. Ancak eser boyunca sürekli söz ve mana oyunları yapıldığı için bu bölümde de “Berber/Berberî ve Derzî/Dürzî” okuyuşları bir ihtimal olarak akla gelmektedir.

⁸⁶ A.Ç.: ma‘cûn-fürüş dil-berler esrâra vâkıf olup ‘uşşâkı ḥayrân ideler.

⁸⁷ fâ‘ilâtün fâ‘ilâtün fâ‘ilün

⁸⁸ Ham ipeği işleyen, iplik ve ibrişim durumuna getiren kimse; ipek satan kimse, gazzaz. Bk.: Ş. Sâmi, *a.g.e.*, 1068.

⁸⁹ Kaynaklarda İstanbul bakkallarında incirin de satıldığı bildirilmektedir. Bk.: Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı İstanbul’unda Esnaf ve Ticaret*, Kitabevi, İstanbul 2018, 28. Ünlü Avusturyalı şarkiyatçı Hammer da “İstanbul meyvelerinin tahtında incir vardır ki bu 9-10 çeşidiyle damaklar için leziz bir ikramdır.” demektedir. Bk.: Joseph Von Hammer, *İstanbul ve Boğaziçi*, TTK, Ankara 2011, 33.

⁹⁰ A.Ç.: incilerin koza değişüp

⁹¹ A.Ç.: yeterince sığayalar.

⁹² “sıgamak; sıvamak; okşamak; meshetmek.” Bk.: *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 1983, 185.

⁹³ Lugatlerde “Zarif kimseler; eş cinsel kız veya kadın.” manalarıyla karşılanan bu kelime için Pakalın şöyle demektedir: “Mecaz yoluyla sevicilik eden kadın hakkında kullanılır bir tâbirdir.” Bk.: Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, 665, James W. Redhouse, *Müntahabât-ı Lüğât-i Osmâniyye*, Ankara 2016, TDK, 549.

bineler ve *bostāncı*⁹⁴ maḥbūbları tarḥun olup ehl-i hevānuḡ gömgök otı ola⁹⁵ ve *şınducu*⁹⁶ maḥbūblarınınuḡ ezilmekle çeḡesi gevşeyip ‘aşıqlarıyla iki göñül bir edeler ve *çıkırıççı*⁹⁷ maḥbūbları ḥoḡḡanuuḡ yārāna yüzün çevireler ve kılıççılar dükkānına⁹⁸ *yalıḡ yüzlüler*⁹⁹ cem‘ olup¹⁰⁰ ‘aşıklar *yalmanı yalmanı*¹⁰¹ bakalar **beyt**

Éricek cānuma tiḡuuḡ şu deḡlü şevḡ geldi kim

*Şanasın bir gözi ḥūnī yalıḡ yüzlü şikār étdüüm*¹⁰²

⁹⁴ Önceleri saray bahçelerine bakmak ve bunları korumakla görevli iken sonraları sarayın korunmasından ve şehrin zâbıta işlerinden sorumlu bir askerî ocak hâline gelen teşkilâta mensup kimse. “Bostancılar, Osmanlı sarayının dâhil ve haricinde padişahlara ait bağçe ve bostanlarla padişah ve saray hizmetinde bulunan kayıklar ve diğeri bir kısım işlerde hizmet eden ve geniş teşkilatı olan mühim bir ocaktı. Marmara ve Boğaziçi sahillerinin muhafazası da bu ocağa aitti.” Daha detaylı bilgi için bk.: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, Ankara 2014, TTK, 451-47

⁹⁵ A.Ç.: Būstāncı güzelleri ter-ḥūn olup ehl-i bezm şoḡbetüḡ gömgök otı olalar.

⁹⁶ Makasçı, makas yapan ve satan kimse. Bk.: *Türkçe Sözlük*, Ankara 1991, TDK, 1491.

⁹⁷ Çıkırıç: 1. Kuyudan kovayı çekmeye yarayan ve el ile çevrilen araç, 2. İplik bükme, iplik sarma vb. işlerde kullanılan, el veya ayakla çevrilen dolap, 3. Ağır bir şeyi çekecek ipin sarılmasına yarayan ve bir eksen üzerinde uzunca bir kolla çevrilerek dönen silindir. *Çıkırıççı* ise “1. Çıkırıç yapan ve satan kişi 2. Çıkırıç (torna, kemane) ile ağaçtan çekme işler yapan sanatkâr” manasına gelmektedir. Bk.: Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2023, 521.

⁹⁸ A.Ç.: dükkānında

⁹⁹ Yalın yüz tabirinin henüz yüzünde tüyü çıkmamış Osmanlı delikanlıları için kullanıldığı bilinmektedir. Bk.: Ali Duman, “Klasik Türk Şiirinde Kılıç”, *International Journal Of Filologia*, 2021, 6, 175.

¹⁰⁰ A.Ç.: olalar

¹⁰¹ *Tarama*'da “yalmanı”, “Kılıcın, kamanın, bıçağın, mızrağın, süngünün ağzı veya ucu.”; “yalmanmak” ise “1. Yalanmak, yalanıp yiyecek şey aramak. 2. Bir şey istemek.” manalarıyla açıklanmaktadır. Buradaki metin bağlamında “yalmanı yalmanı bak-” ifadesi ilk etapta “bıçkın bıçkın bakma”yı ifade ediyormuş itibai uyandırsa da ifadenin başkaca eserlerdeki kullanımına bakıldığında “titreye titreye” anlamına geldiği görülmüştür. Misal: “ve tiḡ-ı zerrin ve ḥançer-i kīn berkinden ḥaşmuñ yüregi yarılıp ve gönderler sināni *yalmanı yalmanı* düşmen ba-şın hevādan kapmağa bayrağdan kanad...” Bk.: Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevârih*, (haz. İbrahim Pazan), YEK Yay., 2022, 375. “Urunca aña bānū nize-i berrede-i yalmanı/ La'in o demde cān virdi hemān yalmanı yalmanı” Bk.: Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mirkatü'l-Cihād*, (haz.: Ali Akar), TDK, 2016, 174. Başka örnekler ve detaylı bilgi için bk.: Ömer Zülfe, “yalmanı yalmanı”, *a.g.e.*, 225.

¹⁰² mefâilün mefâilün mefâilün mefâilün

ve gemici maḥbūblarınun re'isligi éyü olup gözleri karada ola ve açılmadıḳ ehl-i ḥayā ḡoncalar üstāzı yanında *süd dökmüşe döneler*¹⁰³ ve *kurt iştilhālu*¹⁰⁴ 'aşıklar kaşşāb maḥbūblarınun kıyruḡına *diş bileyüp*¹⁰⁵ pehlūsına germ olalar ve börekçilerün maḥbūblarına her gece merdāne tıtdurup *başçı*¹⁰⁶ maḥbūblarınun her şabāḥ paçasına gireler ve mey şoḥbetinde yalın yüzlü sākīlerün ayaḡın yere kımayup başa çıkaralar ve zülfin tarayan dil-berler eldeki düḡümü dişe burakup *nūreye*¹⁰⁷ heves éden dil-berler *güneşi balçuḡla sıvayalar*¹⁰⁸ **beyt**

Hey begim nūre nūre dürtüle mi

*Yā güneş balçuḡ-ıla örtüle mi*¹⁰⁹

ve zamāne maḥbūblarınun işi çok olup ne kadar revāda olsa ardı öñüne yétmeye ve rind-i belā-keş 'aşıklar şem'-ruḡsār maḥbūblar üzerine [74] pervāz olup kendü yağlarıyla kıvrulalar ve gül gibi reyḡāncı maḥbūbları şoḥbetde zerrīn-kaḡdeḥ tılanduralar ve taḡīb maḥbūbları öldüm déyen

¹⁰³ "Süt dökmüş kediye dönmek: Suçunu bilerek bundan utanmak." Bk.: *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, TDK, <https://sozluk.gov.tr/>

¹⁰⁴ Kurt iştilhālu olmak, "çok acıkmak" anlamında bir deyimdir. Aynı manada ve benzer ifadede de aç gözlüḡü, vahşiliḡi anlatan birçok deyim vardır: *kurt gibi yemek, kurt gibi acıkmak* vb.

¹⁰⁵ Diş bilemek (birine): Kötülük yapmak için fırsat beklemek, çok istek duymak. Bk.: M. A. Tanyeri, *Örnekleriyle Divan Şirinde Deyimler*, 88.

¹⁰⁶ Çiḡ veya pişmiş koyun, kuzu, sığır başı satan kimse. Bk.: Ş. Sāmī, *a.g.e.*, 265.

¹⁰⁷ Nūre, "Zernih (zırnih>zırnik: arsenik) ile kireçten yapılır, hamam otu.", "Vücuttaki fazla kılları temizlemek için sürülen ve yıkanınca kıllarla birlikte dökülen çamur kıvāmındaki madde." Bk.:

<https://vajahyab.com/en?q=%D9%86%D9%88%D8%B1%D9%87>

¹⁰⁸ "Güneş balçıkla sıvanmaz." atasözü, herkesin bildiḡi gerçeklerin inkār edilemeyeceḡini anlatır. Bk.: *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, TDK, <https://sozluk.gov.tr/>; Şināsī, *a.g.e.*, 129.

¹⁰⁹ feilātün mefāilün feilün

hastenünj de ağzına şu *şamzurmayup*¹¹⁰ *kehhâl*¹¹¹ maḥbûbları kimesnenünj
gözüne koruk *sıdırmayalar*¹¹² **beyt-i ma'a'l-münâsebet**

Öyüñde gül gibi hikmet kitâbı

*Su'âl-i derde çün hâzır cevâbı*¹¹³

ve çizmeciler babuçu maḥbûblarınunj *tirşesine*¹¹⁴ cân vèrüp başmak
borçlu olalar ve *sarrâc*¹¹⁵ maḥbûblarınunj her ne kadar oyanı da çok olursa da

¹¹⁰ Ağzına su damlatmak: Geçmişte daha yaygın olmakla birlikte hâlâ toplumda görülen bir inanç ve âdetten bahsedilmektedir. *Mazmunlar*'da, konuyla ilgili şu açıklamalara yer verilmiştir: "Şeytan, imana musallat olduğu için son nefeslerini veren mümin hastaların yanına gelerek elinde tuttuğu soğuk suyu gösterir ve imanını verirse o suyu vereceğini söylemiş. Hararetli son derecede olan hastayı bundan kurtarmak için ağzına pamukla zemzem veya su vermek âdetidir." Bk.: Ahmet Talat Onay, *a.g.e.*, 440.

¹¹¹ Kehhâl: Göz hekimi demektir. Aynı zamanda "ziyade sürme çeken" manasına da gelir. Kâhl, göze sürme çekmek demektir. Sarayda göz hekimlerinin başına « kehhalbaş » denilirdi. Bk.: Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, 237.

¹¹² Sıdırmak, "sıkmak, sızdırmak"; koruk ise "henüz olgunlaşmamış ekşi üzüm"dür. Önceden gözün mikroplarını temizlemek ve gözü parlatmak için göze koruk sıkılırmış. Yaygın ve basit bir uygulama olduğu için burada olduğu gibi birçok metinde olumsuz çekimle, yani "gözüne koruk sıkmamak" şeklinde, "en küçük yardımı bile esirgemek, küçücük bir yardımda dahi bulunmamak" anlamlarında kullanılmaktadır. Bk.: Nihat Öztoprak, "Meyve ile İlgili Âdetler", *Meyve Kitabı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2006, 568; Esat Harmancı, "Klasik Türk Şiirinde Üzüm", *Meyve Kitabı*, Kitabevi Yayınlar, İstanbul 2006, 118.

¹¹³ mefâilün mefâilün feülün

¹¹⁴ Tirşe: Üzerinde yazı yazılacak şekle konulmuş hayvan derisine verilen addır. Tirşe Fransızca parchemaine (parşömen) karşılığı olarak da kullanılırsa da aralarında fark vardır. Çünkü kâğıt nev'ine giren parşömen ile hayvan derisinin terbiye edilerek kâğıt işini görebilecek hale gelmesi başkadır. Tirşe yahut papiros eski Mısırlılar tara-fından ora bataklıklarında yetişen ve papirüs adı verilen bir nevi kamaştan yapılırdı. Bununla beraber papiros'un iyi cinsi dinî muharrerata ve okumak yazmak ise kâhinlere mahsus olduğundan harice çıkarılması yasak edildiği için tirşe imali terakki etmiştir. Tirşe imalinde en ziyade dana, keçi, koyun, ceylan derileri kullanılırdı. Türkistan'da daha ziyade ceylan derileri kullanılmıştır. Bu derilerin hazırlanman sadece kurutmaktan ibaretti. Bu sebeple ilk tirşeler papirüsler kadar iyi değildi. Bk.: M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, 508.

¹¹⁵ Arapça bir tâbir olup halk arasında "saraç" şeklinde kullanılan "sarraç", at ve sair hayranlara eyer, yular, koşum ve saire yapan sanatkâr demektir. M. Z. Pakalın, *a.g.e.*, 125.

'ināyeti kendü elinde olur ve 'aşıklar cefā-kār maḥbūblar elinden göynüklü olup *kül öksüzi*¹¹⁶ olurlar **beyt**

Sîne-yi şad-pārede dağ-ı nihānum var benüm

*Öksüzüm koynumda bir göynüklü nānum var benüm*¹¹⁷

ve kazzāz yārenler parmağında iligi görinen dil-berlerün dügmeyi yolında koyalar¹¹⁸ **rubā'ī-i ma'a'l-münāsebet**

Ol kadardur letāfeti eliniñ

Barmağında ilik görinür anuy

Hele be bī-vefā güzel yüri kim

*Kodum-a düğme[yi] yoluñda seniñ*¹¹⁹

ve raķīblerün başı aşağı yüzleri qara ola ve maḥbūblarun yüzi ağ olup işi sağ ola ve maḥbūblara bir du'ā dañı budur ki mey içüp ser-hoş olup uzun yaş göreler ve *kancı*¹²⁰ (?) maḥbūblarun *sağrusu*¹²¹ eyü olup kanluğı beş beter ola

¹¹⁶ Kül öksüzü, hem anası hem de babası olmayan kişiler için kullanılan bir tabirdir. Bk.: *Tarama Sözlüğü*, TDK, <https://sozluk.gov.tr/>

¹¹⁷ fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün

¹¹⁸ A.Ç.: Ve kazzāzlar barmağından iligi görinen dil-berün tügme yolında koyalar.

¹¹⁹ feilâtün mefâilün feilün

¹²⁰ Birçok metni, eseri, sözlüğü taramama rağmen bu kelimenin anlamını bulamadım. Harf veya nokta eksikliği olabileceğini düşünüp kelimeyi farklı okunmuş varyantlarıyla da taradım, lakin cümlelerin devamındaki manaya uygun düşecek bir meslek ismi/ tip vs. de tespit edemedim. Bu husustaki şahsi kanaatim "kancı" kelimesinin o dönemlerde hacamat işini yapan kişiler için kullanılmış olabileceğidir. Yani XV. yüzyılda "haccam, hacamatçı" yerine Türkçe kökenli "kancı" kullanılmış olabilir. Cümlelerin devamındaki *deri* anlamını taşıyan *sağrı* kelimesi de hacamat işiyle tenasüp oluşturmaktadır. Yakın dönemlerden Zâti'nin ilgili eserinde de şöyle bir cümle bulunmaktadır: "Kancıların kanı vasfa kâbil olmaya (213)" Bk.: Mehmet Çavuşoğlu, *a.g.m.*, 151.

¹²¹ "Kancı" kelimesinin okunuşunun doğruluğu ve "hacamat işini yapan kişi" anlamına geldiği görüşü kesinlik kazanmadığı için bu cümlede geçen "sağrı" kelimesinin lügatlerdeki anlamlarının hepsine yer verilmesi, bu hususta öneri sunacaklara kolaylık sağlamak adına, isabetli olacaktır. Kelimenin lügatlerde tespit edebildiğimiz anlamları şöyledir: *Sağrı> sağrı> sağrı: (Eski Türk. sağrı "post, deri") [Kelime Farsça'ya ve belli başlı Avrupa dillerine de geçmiştir]. 1. anat. Memeli hayvanlarda - özellikle atta- bel ile kuyruk arasındaki dolgun ve yuvarlakça bölüm. 2. Hayvanın bu kısımdan çıkan kalın deri. 3. Kasaplık hayvanlarda böbrek bölgesindeki filato vb. etleri kapsayan kemikli et. 4. halk ağzı. Dağın, tepesine yakın dik bir yokuş şeklindeki kısmı. 5.*

el-kısmü'l-keşif ve *Dellâk-zâde*¹²² taş ve çarâkın késeye koyup tekâ'üd murâd edine ve *Sürmelî-zâde*¹²³ de anı [74b] görüp hîtâbetden çekine¹²⁴ ve 'Urcün-

mîmar. Çatılarda mahyalarla dereler arasında kalan üçgen yüzeylere verilen ad. 6. Toprak üstündeki küçük tepeler. 7. Dağın tepesine yakın dik, yokuş yer. 8. Hallaç yayının tahtası üstünde pamuk sarılmaması için kuzu derisinden yapılan yer. 9. İşi sürüncemede bırakan kimse. 10. Üstü ince deri ile kaplı sandık. 11. Dağ ve tepelerin pürüzsüz yamaçları. 12. Hasta, sayrı.

¹²² *Sicill* gibi önemli biyografik kaynaklarda 16. yüzyıl ve öncesinde "Dellâkzâde/Dellâlzâde" namıyla maruf şahıslar tarandığında yalnızca bir kişiye tesadüf edilmektedir. Bu şahıs için *Sicil*'de düşünülen kayıt şöyledir: "Bâkî ÇELEBİ (Dellâkzâde): Bir hatibin oğludur. III. Murad devri (1574-1595) sonlarında vefat eyledi. Şair ve kâtipdi." Bk.: Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, II, 355.

Vahyî'nin metinde bahsettiği Dellâkzâde, kuvvetle muhtemel, *Sicill*'de bahsi geçen Bâkî Çelebi'nin hatip olan babasıdır. Âşık Çelebi'nin eserden naklettiği bölümde de bu ifade "Hatib Dellâkzâde" olarak geçmektedir. Zaten cümlelerin devamında zikredilen Urcunzâde ve Sürmelizâde de İstanbul'un büyük camilerinde yaptıkları hatiplik vazifesiyse ün kazanan şahıslardır.

XV. yüzyılda İstanbul camilerinde görev yapan ünlü hatiplere dair yaptığımız basit bir taramada karşımıza çıkan bir bilanço kaydında Hatib Dellâkzâde namına tesadüf edilmiştir. Ayasofya Camiinde vazifeli olanlara ödenen ücretlerin, "toplam giderlerin" gösterildiği bu muhasebe kaydından (Vuzî'a min zâlîke, Cemaat-i vazifehorân-ı Câmî-i Ayasofya ve't-tevarihî'l-mezbûre) Hatib Dellâkzâde'nin isminin "Hüsâm" olduğunu, 17 Cemaziye'l-âhir 894 (m. 18 Mayıs 1489) günü 11 ay+12 gün çalışmasının karşılığında 8650 akçe maaş aldığı anlaşılmaktadır. Ayasofya Camiine dair masrafların gösterildiği bu belgede "Hatib Mevlana Arcunzâde"nin de ismi ve 894 yılındaki maaş bilgileri de kayıtlıdır. Detaylı bilgi için bk.: Ömer Lütfi Barkan, "Ayasofya Cami'i ve Eyüp Türbesinin 1489-1491 yıllarına âit Muhasebe Bilançoları", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1963, 23; 1-2; 348, 349, 355.

¹²³ Sürmeli-zâde Mehmed Efendi [ö.1515]: Bir dönem sürdürdüğü kadılık vazifesinden sonra Sultân Mehmed Camii'ne hatip olup burada okuduğu hutbeler ile şöhret bulmuştur. Hem halk hem de ekabirin nazarında seçkin, muteber bir şahıs idi. Bk.: Volkan Karagözlü, "Mehmed, Sürmeli-zâde Mehmed Efendi", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü (TEİS)*, 2020. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/mehmed-sürmelizade-mehmed-efendi>

¹²⁴ A.Ç.: Hâfîb Dellâk-zâde taşın çarâğın kîseleyüp tekâ'üd murâd idine, Sürmeli-zâde dağ anı görüp çekine.

*zāde*¹²⁵ s̄ābit-ḳadem olup ni‘me‘l-bedel ola ve imāmlar cemā‘atinden¹²⁶ öjürdüp mü‘ezzinler soḡra¹²⁷ ḳāmet getüre ve mu‘allimler āşikāre ayak ḳaldurup ma‘şumlara bir iki içüreler ve ḫalīfeleri başına oturup *dilekçi*¹²⁸ döḡücü ola ve sūhteler gümüş ḳandīle ḫām dēyeler dēyü *ḳayyūmlar*¹²⁹ ḫāzır-ḳandīl olalar ve ḫāfızlar derūndan ṣākir olup ḫudāvendigār ḫāzretlerine du‘ālar ēdeler

Çün şodī sultān-ı baḫr u ber revān

Hest a‘dā-rā ze-şemşīr-i tū bīm

‘Abd-ı muḫliş mī şevved ez-dil tū-rā

*Her ki rā-bāşed şehā ḫab‘-ı selīm*¹³⁰

ve ramazān şevḳiyle cāmi‘ minārelerinin başında odlar yana¹³¹ ve ṣā‘irler nāzi[k]lük ile¹³² maḫbūblar yanından ḫarcanalar ve *bezzāzistān*¹³³

¹²⁵ Muhyiddin Mehmed (Urcun-zāde) [ö. 1541]: Babası gibi kıraat ilmine hakim olmakla birlikte diğer şerî ilimlere de vâkıftır. Eğitimi sonrasında Beyazıt ve Ayasofya camilerinde hatiplik yapan Urcun-zāde, davudi sesiyle tanınmıştır. Bk.: Ahmet Gökdemir, “Ayasofya’da Kıraât İlmi ve Burada Görev Yapan Kıraât Âlimleri”, *İslami İlimler Dergisi*, Kasım 2020, 15, 2, 308.

¹²⁶ A.Ç.: cemā‘atden

¹²⁷ A.Ç.: soḡradan

¹²⁸ dilekci>dilekçi: şefaatchi. Bk.: *Tarama Sözlüğü*, TDK, <https://sozluk.gov.tr/>

¹²⁹ Camilerde temizlik, eşyayı korumak, eskiden kandilleri yakmak vb. işler yapan cami hademesi. Bk.: , James W. Redhouse, *Miıntahabât-ı Lügât-i Osmâniyye*, 211.

¹³⁰ fā‘ilātün fā‘ilātün fā‘ilün

¹³¹ Dönemin Ramazan âdetlerinden biri olarak yine mahyaların kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sâtiâ Hanım Sultan hatıralarında şöyle demektedir: “Ramazan-ı Şerif’in diğer bir güzel yanı da çifte minarelere kurulan mahyalarıdır. Mahyalar, minarenden minareye gerilen halat üzerinde makaralarla sarkıtılan kandillerle kurulurdu. Ramazan’ın başından on beşine kadar ‘Merhaba Ya Şehri Ramazan!’, ‘Safa Geldin!’, ‘Bismillah!’, ‘Maaşallah!’ gibi yazılar yazılırdı. Bu yazıların kaidelerini ve güzelliğini bozmadan muntazaman dizerlerdi.” Bk.: Sâtiâ Hanım Sultan, *Sultan II. Abdülhamid’in Torunu Sâtiâ Hanım Sultan’ın Hatıralarında Eski İstanbul ve Sosyal Hayat*, (haz. Yunus Emre Kaleli), DBY, İstanbul 2019, 56.

¹³² A.Ç.: Şā‘irler maḫbūblar yanından ḫarcanalar.

¹³³ Kelimenin etimolojik gelişimi Arapça *bezz* (bez) ve *bezzāz* (bez satıcısı)na Farsça - *istān* ekinin ilavesiyle “bez-istān-bezzāz-istān> Bedesten” şeklindedir. Yani “bedesten” kelimesinin eski ve asıl şeklidir. Bedesten ise “kıymetli eşyâ, antika, mücevher vb. şeyler satılan, üstü kapalı çarşı”dır. Bk.: M. Z. Pakalın, a.g.e., 187.

h̄vāceleri *cihāzı*¹³⁴ çok kız gibi *yüklerin yukarı yığıp*¹³⁵ *dü-şembe* ve *penç-şembe*¹³⁶ sā'illeri pula bozalar ve dellâller halkı¹³⁷ esbâbın töländurup düğmesiz keseler¹³⁸ ve kuşakçılar işi der-miyân olup ve kaşıkçılar işi ağza gele takyedüzarı¹³⁸ tabancası elinde olup işlerinün baş üzerinde yeri ola ve yorgancılar yorganına göre kösülmeyüp derzîlere dik geleler ve hallâcları¹³⁸ yedügi ekmek dizi üzerinden olup halkı pamucağla boğazlayalar ve bostâncılar [75a] bahâr olmayınca köklemeyüp¹³⁹ kürkçiler kış olmayınca tüylerin¹⁴⁰ düzmeyeler ve derzîbaşınun dikdügi *şelâl*¹⁴¹ *bitevi*¹⁴² olup bahyesi bit nerdübânı ola ve şarrâflar esîr-i kafes olup ser-gerdân ola¹⁴³ ve kıyumcılar şıqıp şız(ır)up halkı¹³⁷ gümüşüne hām dēyeler mücellidler şakird-i mücellâsına kâat kâat çirişleye ve *mütâflar*¹⁴⁴ ayağ üzere tırup egireler ve

¹³⁴ Arapça cihâz-cehâz kelimesi dilimizde “çeyiz” şeklinde Türkçeleşmiştir.

¹³⁵ Yükünü yukarı yığmak: Nazlanmak, kendini naza çekmek. Bk.: M. A. Tanyeri, *a.g.e.*, 258.

¹³⁶ Pazartesi ve Perşembe.

¹³⁷ Y.: halkınun

¹³⁸ A.Ç.: Dellâller halkı¹³⁷ esbâbın töländuralar.

¹³⁹ Argo anlamlarının dışında “kökle-“ kelimesinin lügat anlamları şöyledir: “Ağaç veya bitkiyi kökü ile birlikte topraktan çıkarmak; kökertmek; 2. Toprakta kalan bitki köklerini ayıklamak; 3. Bağ çubuklarını veya fidanları köklendirip dikmek.” Bk. *Türkçe Sözlük*, TDK, 1377.

¹⁴⁰ A.Ç.: tüyin

¹⁴¹ Steingass ve Redhouse sözlüklerinde kelime için “şilâl” okunuşuyla “dağınık, düzensiz insan topluluğu; dağılmış adamlar” anlamlar verilmiş olsa da Dihhuda, kelimenin “şelâl” okunuşuyla “elle dikiş dikmek; kaba dikiş” anlamına geldiğini de bildirmektedir. *Hazine-i Lugat*'te ise kelime “şulâl” okunuşuyla “büyük iğne noktaları, büyük iğne uçları” gibi bir anlamla karşılanmıştır. Bk. W. REDHOUSE, *A Turkish and English Lexicon*, İstanbul 1890, 1134; F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London 1982, 757; Ali E. DİHHUDA, *Lugatnâme*, <https://www.loghatnameh.de/> (E.T. 31.05.2023); A. Hindoğlu, *Hazine-i Lugat*, Dictionnaire Turc-Français, Viyana 1838, 291.

¹⁴² Eski Türkçe “büt-“ (sona ermek) fiilinden gelen bir zarftır. Etimolojik gelişimi “büteğü > bütövü > bitevi, yönelme hâli ekinin kalıplaşmasıyla bitevi+y+e” şeklinde olmuştur. Anlamı “1. Durmadan, boyuna, sürekli olarak, aynı şekilde, birteviye, muttasıl; 2. (E. T. Türk. ve halk ağzı.) Tek parça hâlinde, bütün, yekpâre”dir. Bk.: Ş. Sâmi, *a. g. e.*, 329.

¹⁴³ A.Ç.: Şarrâflar esîr-i kafes olalar.

¹⁴⁴ Kıl (keçi kılı) dokuyan, kıldan dokuma yapan ve satan kimse için kullanılan bir tabirdir. Halk arasında mutaf, mutafçı suretinde kullanılırdı. Detaylı bilgi için bk.: M.

kaşşâblar kan denizinden yüzüp *dem-zenler*¹⁴⁵ kendü deminde öle ve debbâğlar kaşşâblar şavaşın edüp deri üstine saç yolma döğüş edeler ve debbâğlar vaqtihâ iş tonlarıyla güzel yigitler olup halka çepellik şatalar ve başçılar kaşşâbların ayagın alup başına kaşd edeler ve boyacılar âl edüp halkın işini kara boya gök çivîd edeler ve qalaycı esbâb huşusunda istikâmet edüp bakırdan gümüş edeler ve *gidîlerün*¹⁴⁶ başları aşğa olup boynuzlu bir yaya döneleler

Qarardup bağrını bükmiş belini gidîniñ gör ki

*Görenler beşzedür anı iki boynuzlu bir yāya*¹⁴⁷

ve buzcular¹⁴⁸ şan'atından şovuyup yaycıların boynuzı kızmayınca işe yakışmaya ve 'âlemde oğ gibi toğruluk şatan tîr-gerün şakird-i kemân-ebrûsına evvel ta'limi *yeleklemek*¹⁴⁹ ola **[beyt]**

Habîb-i tîr-ger düzdüğü oğı

*Yonar kendüsi üstāzı yelekler*¹⁵⁰

Z. Pakalın, *a.g.e.*, II, 588; Abdülaziz Bey, *a.g.e.*, 564; Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i Osmânî*, (haz. Recep Toparlı), Ankara 2000, TDK, 283; Sadık Müfit Bilge, *Elinde Çingil Orak*, İstanbul 2017, Kitabevi, 178.

¹⁴⁵ *Nefes kesen* anlamındaki bu kelime Zâfî'de kasap-dem (nefes/kan) tenasübü ve söz oyunlarıyla "kassab demzenlerinin iki eli kızıl kanda ola" şeklinde geçmektedir. Bk. Çavuşoğlu, *a.g.m.*, 152.

¹⁴⁶ Deyyus, kaltaban. Bk.: Ş. Sâmî, *a.g.e.*, 1152.

¹⁴⁷ mefâilün mefâilün mefâilün mefâilün

¹⁴⁸ A.Ç.: buzcular, Y.: bozacılar. (Metnin anlam akışına daha uygun görülmesi sebebiyle A.Ç.'deki varyant tercih edilmiştir.)

"Osmanlı sarayına Bursa'dan kar ve buz temini Matbah-ı Âmire' ye bağlı olarak çalışan *buzcular* tarafından sağlanırken, İstanbul'daki Hassa karlıklarından temin edilen karın saraya ulaştırılması işini belli bir süre ile sakabaşı yürütmüştür. Ancak kullanılan sarayların artması ve buna bağlı olarak artan tüketim nedeniyle buzcuların sayısı zamanla artarak Hassa Buzcular Ocağı teşkilatını oluşturmuştur. Teşkilat 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Topkapı Sarayı başta olmak üzere tüm saraylara kar ve buz temini buzcubaşı yönetiminde, Hassa Buzcular Ocağı neferleri ve binlerce yevmiye usulü çalışanlarıyla Buzhane-i Âmire adı altında 19. yüzyılın sonlarına kadar sürdürmüştür." Detaylı bilgi için bk.: Ayşe ÖZKAN Emanet, *Osmanlı Sarayına Kar ve Buz Temini*, İÜ SBE Tarih ABD Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021, IV.

¹⁴⁹ Okun kuyruğuna tüy takmak. Bk.: *Tarama Sözlüğü*, TDK, <https://sozluk.gov.tr/>

¹⁵⁰ mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ülün

[75^b] ve bāġbān-ı sebze-fürüşuñ şākird-i tāze nihāline evvel ta'ālimi aşlamak¹⁵¹ ola

Nihāl-i serv-kaç kesdüġi şāhu

*Yonar kendüsi ve üstāzı aşlar*¹⁵²

ve hāllāclaruñ iki ayaġı gūr içinde olup rüzgār hayretinden başların şalalar *sofcıların*¹⁵³ yüzi karası oldur ki tel *üzdüġin*¹⁵⁴ bildürmeye ve buçaqçılar dükkānında keskin çok olup ve h'vāceler anda gelincek çok ola ve kan alıcılar dille halkuñ tamarına gireler ve na'l-bendler biri na'lına ve biri muhına kakup atı arpasıyla tolaşduralar ve kuş-bāzlar ehl-i reşk olup mahbūblarınuñ üzerinden kuş uçurmaya **beyt**

Ra'nā güzelüñ mıklifini bulalı 'āşık

*Şöyle şaķınur kim üzerinden kuş uçurmaz*¹⁵⁵

ve toġancı mahbūbları ġāyet mülāyim olup *beftere*¹⁵⁶ şaldırmayalar ve ta'ālim-hānede ok atan dil-berlerüñ tır-[e]ndāzlar yārenler çaķ gezinden koyalar ve *naķķāre-zenler*¹⁵⁷ zaħmenüñ yogun ucın çevirüp *şurnāy-zen*¹⁵⁸

¹⁵¹ Aşlamak, aşılamak: "Elde edilmesi istenilen herhangi bir ağacın bir parçasını anaç üzerine kaynaştırarak üretmek; sebze fidesi dikmek" bk.: *Türkçe Sözlük*, TDK, 151 ve 153.

¹⁵² mefā'ilün mefā'ilün fe'ülün

¹⁵³ Sof dokuyan, sof satan kimseler. "Sof: İnce keçi kılından şali gibi dokunan bir nevi kumaş adıdır. İnce sof, kalın sof, muhayyer, mevceli neveleri olduğu gibi yapıldığı yere göre Ankara sofı, Bağdad sofı adını da alır. En muteber ve meşhur olanı Ankara sofudur. Eski zamanlarda Ankara'ya Engüri denildiği için vesikalarda «Engüri sofı» diye geçer. Softan erkeklere kürk, cübbe; kadınlara ferace yapılırdı." Bk.: M. Pakalın, *a.g.e.*, 241.

¹⁵⁴ Üzmek: 1. Koparmak, kırmak, kesmek, bozmak, ayırmak, uzaklaştırmak. 2. Yüzmek. Bk.: *Tarama Sözlüğü*, TDK, <https://sozluk.gov.tr/>

¹⁵⁵ mefūlü mefāilü mefāilü feülün

¹⁵⁶ Tuzak kuşu. Bk.: Steingass, *a.g.e.*, 193, 254.

¹⁵⁷ Nakkare çalan kişi. "Nakkare: Osmanlı mehterhānesinin, yüzüne deri gerilmiş üç vurmali sazından biri olan nakkāre, yarım küre biçimindeki dövme bakırdan bir gövdenin üzerine deve (veya eşek) derisi gerilerek yapılan küçük bir çift davul olup "zahme" veya "tokmak" adı verilen ahşap çubuklarla çalınır. Mehterhānede kullanılan dev kāse davullar "kös" (kūs) adıyla anılır. Küçük kös olarak da nitelenebilecek olan nakkāreyi çalana "nakkārezen" veya "nakkārei" denir." Bk.: Fikret Karakaya, "Nakkare", *TDVİA*, İstanbul 2006, 32, 326.

¹⁵⁸ Zurna çalan kimse.

maħbûblarınuñ avurdı tola gele ve kâse-bâz¹⁵⁹ fûte altında işleyüp küşt[î]-gîrlerüñ kulağın döğeler ve gemicilerüñ rûzgârı eyü olup yeli *yêlegen*¹⁶⁰ ola ve re'isler lengerlü olup ilerü gele¹⁶¹ ve kıyruqçılar kara kaf olup götde kıala ve nañiler yanar od olup bir çakım kıav olalar ve ħamâmcılarınıñ [76•] şovuk kerteler ħammâmina girenler [1]şınalar ve *nâtrlar*¹⁶² ħamâma girenlerüñ dülbendin¹⁶³ paşmağın sileler ve yalın yüzlü dellâk efendîsinüñ *yüzüne kir getürüp*¹⁶⁴ külhancılaruñ yeri od ola ve ħamâmdakilerüñ başına kıaynar şular kıoyalar ve *oğrılar*¹⁶⁵ çok dillü olup ħarâmiler çok yaşlu olalar ve ħırsuzlaruñ yalımı alçaq olup mi'râcı yüksek ola ve *kekezlerüñ*¹⁶⁶ *yüzi yerde*¹⁶⁷ olup kıaħpelerüñ başı yaşduğda ola ve kekezlerde ekşeriyâ kıalplık vâkı' olup *ğulâm-pâreler*¹⁶⁸ öjinde süd dökmîşe döneler ve tazece ğoncalaruñ küllî cünbişi merdâne ola **rubâ'î-i ma'a'l-münâsebet**

Be bu ğülşende yine ğonca-ı şad-pâre ne çok

Yâr yerden yemiş umucı ğulâm-pâre ne çok

Külçesi kııyye kıadar ğürzlerüñ ekşeri kıalup

*Bir şokum tazece götlerde tamâm ħvâre ne çok*¹⁶⁹

beyt *Gidîye gidî demey mazlemesi ağır olur*

*Gidînüñ bir gözi [kôr] bir kıulağı sağır olur*¹⁷⁰

¹⁵⁹ A.Ç.: Ɛas-bâzlar

¹⁶⁰ Çok yelen, hızlı koşan, süratle giden. Bk.: *Tarama Sözlüğü*, TDK, <https://sozluk.gov.tr/>

¹⁶¹ A.Ç.: yılı yegin ola, re'isler lengerli ola.

¹⁶² Kadınlar hamamında hizmet eden kadın.

¹⁶³ A.Ç.: dülbendin şıķup başmağın sileler.

¹⁶⁴ Yüzüne kir getirmek: Mahcup etmek, utanacak duruma düşürmek, yüzünü kara etmek. Bk.: M. A. Tanyeri, *a.g.e.*, 269.

¹⁶⁵ "Hırsız" anlamına gelen uğrı/uğru sözcüğü, /o/ ile okunmalı ve eski bir *oğur-"çalmak" eyleminden {-I} eki ile türemiş kabul edilmelidir. Bk.: *Me'âlî, Divân*, (haz. Hakan Taş), Harvard Üniversitesi Yakın Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları: 149, ABD 2021, 325.

¹⁶⁶ Kötü huylu, sapık erkek. Bk.: *Tarama Sözlüğü*, TDK, <https://sozluk.gov.tr/>

¹⁶⁷ Yüzü yerde: Alçakgönüllü, utangaç, mahcup. M. A. Tanyeri, *a.g.e.*, 268.

¹⁶⁸ Homoseksüel aktif erkek, lûfî, oğlancî, kulampara.

¹⁶⁹ Bu dörtlük rubai başlığı taşımakla birlikte ahrem ve ahreb vezinlerinin dışında "fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün" vezninde yazılmıştır.

¹⁷⁰ mefâilün mefâilün mefâilün feûlün

ve gidiler gözleriyle gördüğün etekleriyle örteler ve nakkâşlar şüret uğrusu olup şüret-perest olalar¹⁷¹ ve odasın şulayup süpüren tiryâkinün görüninde zerrece gubâr olmaya ve kıssa-hvânlar¹⁷² kâf tağında alup bād-ı şabā gibi eseler şavuralar ve alātaya çok geçenler ekseriyā fireng uyuzı¹⁷³ olalar ve abibler astay erbetle ezüp¹⁷⁴ abib maħbūblarınınuñ sâ'il-i marīza cevābı şifā ola levendlerin onuzluğı [76b] ucından yatağı sazdan olup¹⁷⁵ degirmencilerin

¹⁷¹ A.Ç.: Nakkâşlar şüret uğrusu olalar.

¹⁷² Kıssa söyleyen, hikāye anlatan kimse. "Türk toplumunda 15. yüzyıldan itibaren başta büyük şehirler olmak üzere çokça rastlanan kıssahan ve meddahlar, düzenli tahsil görmemekle birlikte edebî terbiye almış zeki ve kabiliyetli kimseler olarak bilinmektedir. Zekâları ve kibarlıklarıyla en öfkeli zamanlarda bile hoş bir söz veya güzel bir nükte ile yöneticilerin öfkelerini geçirmeyi başaran bu isimler bazen de halkın isteklerini padişah ve devlet adamlarına ileterek gerçekleşmesine yardımcı olurlardı. Evliya Çelebi bunları sultan, vezir ve zenginlere müşahip olmuş meddahlar olarak tanıtır sayılarının seksen kadar olduğunu, ellerinde asa, bellerinde kitaplarla fesahat ve belagat üzere kıssahan olarak gezdiklerini söyler." Bk.: Tuba Işımsu Durmuş, "Himaye İlişkileri Bağlamında Osmanlı'nın Ozanları, Âşıkları, Saz Şairleri, Meddah ve Kıssahanları", *Millî Folklor*, 2021, 17, 132, 91.

¹⁷³ Frengi. Tıp literatüründe sifilis (syphilis) olarak bilinen bu zührevi hastalık Osmanlı metinlerinde "frenk uyuzu", "daü'l-efrenc", "maraz-ı efrenci", "frengi marazı", "illet-i frengi" veya "illet-i efrenciyye" vb. olarak geçmektedir. Çoğunlukla cinsel ilişki veya irsiyet yoluyla geçen, tedâvi edilmediği takdirde çok tehlikeli çibanlar, lekeler, cilt bozuklukları, saç dökülmesi, deride ve kemiklerde şişler, sağırılık, körlük, felç, sara, menenjit gibi kötü sonuçlar doğuran ve neslin bozulmasına sebep olan bir hastalıktır. Batılılar ile Galata tarafındaki batakhanelerden bulaştığına inanıldığı için "Frenk uyuzu, Firengi" gibi adlarla anılmıştır. Bk.: Ahmet A. Şentürk, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*, İstanbul 2020, DBY, 4, 494-495; Ahmet N. Çiçekler, Mehmet Gürlek, "Osmanlı Tıp Metinlerinde Geçen Hastalık Adları Üzerine", *Turkish Studies*, Ankara 2016, 11/21, 104.

¹⁷⁴ "İki ilaç türü Osmanlılar arasında oldukça yaygındı ve gerek bilimsel gerek bilimsel olmayan eserlerde bunlardan bahsedilmektedir. Bunlardan biri şurup (Osmanlı Türkçesinde şerbet), diğeri macundu. Şerbetlere çok sık koyulaştırıcı ve tatlandırıcı olarak birlikte veya ayrı şeker ve bal ekleniyordu. Macunlarında muhtevalarında şeker ve/veya kuru üzüm, bal, badem ve tarçın gibi muhtelif aromalar bulunuyordu." Bk.: Miri Shefer-Mossensohn, *Osmanlı Tıbbı*, (çev.: Bülent Üçpunar), Kitap Yayınevi, İstanbul 2013, 64-65

¹⁷⁵ "Domuzluk etmek" deyiimi sözlüklerde "hainlik etmek, haince davranmak; aksilik yapmak, ters hareketlerde bulunmak; inatçılık etmek gibi anlamlara gelmektedir. (bk.: *Türkçe Sözlük*, TDK, 623.) Bu cümle ilk bakışta "Levendlerin domuzluğu yüzünden yatağı sazdan (yapılmış sal) olur." şeklinde anlaşılmalıdır. Zira levendler tarihimizde daha çok olumsuz yönleriyle bilinen savaşıcı gruplardır. Levend kelimesi Türk ve Fars dilinde "boylu boslu, endamlı, yakışıklı, seri hareketli" anlamlarının

toñuzluğu¹⁷⁶ ucundan¹⁷⁷ çarhı bata ve toñçularuñ toñı¹⁷⁸ işleyüp toñçıbaşınuñ toñı göge aña¹⁷⁹ ve at pāzārında atlar dōne dōne şatıla ve at cān-bāzīleri bōn müşteriye işek ayağın geeler ve sarrāclar sağrakın¹⁸⁰ silüp tegeli vuşlanuñ yüzüne dikeler ve at hāmmālları ipin sürüyüp arka hāmmālları¹⁸¹ ardından yüklü olalar ve balıqçı maħbūbları aña düşüp şayd olıcağ balıqçılar merg-i māhīye uğrayalar ve şimdiki zamānuñ şāhib-i hayırları ölmüş mübāreki āzād edüp harc-ı yevmiyyelerinden yıl başından zekātlarına tūtalar ve muķtezā-yı hazīhi's-sene oldur ki ucuzluğ olup kesād bir mertebede ola ki şerbetçileruñ

---

yanında "serseri, ayyaş, kötü huylu" gibi olumsuz manalar da taşımaktadır. (bk.: Mücteba İlgürel, "Levent", TDVİA, 27, 149-151.) Ancak daha dikkatli bakıldığında "tonuzluk" ve "ucun" kelimelerinin bir sonraki cümleyle tenasüp ilgisi oluşturduğu da görülmektedir. Eserde birçok cümlede bu tarz söz ve mana oyunları yapılmıştır.

¹⁷⁶ Y.: طوكزرلغی A.Ç.: toñuzluğu [Nüşadaki harf dizgisine uyan bir kelime tarafımızdan sözlüklerde bulunamamış olup "toñuz" dan sonra gösterilen "r" sesinin imla hatası olabileceği düşünülmüş; bu yüzden Âşık Çelebi'nin intihabındaki "toñuzluğu" varyantı tercih edilmiştir.] "Tonuzluk" un Grekçe "kasırğa, fırtına" anlamındaki "talaz" kelimesinden (< talaz+luk) > tanazlık > tonuzluk > donuzluk > domuzluk biçimindeki bir gelişmeyle geldiği düşünülmektedir. Kelimenin sözlüklerde "su değirmenlerinde çarkın bulunduğu ve döndüğü yer; değirmende tahılı taşa akıtan oluk; değirmenin alt kısmındaki oyuk; değirmen çarkının dönerek su savurduğu yer, dalgalık (tanazlık)" gibi anlamları vardır. bk.: *Derleme Sözlüğü*, TDK, <https://sozluk.gov.tr> ; Mehmet Özmen, "Hatay-Erzin'de ve Genel Olarak Anadolu'da Değirmen ve Değirmencilikle İlgili Kelimeler", *Erdem*, AKM 1989, 5, 14, 463-502.

¹⁷⁷ Kelime aynı harf dizgisiyle "avcun" diye de okunabilmektedir. *Avcun*, "değirmenciye, öğütme bedeli paradan başka verilen bir miktar un" anlamına gelirken sözlüklerde "değirmencinin öğüttüğü undan aldığı hak" manasında bir de "avuç unı" tabirinin olması oldukça dikkat çekicidir. Bk.: *Yeni Tarama Sözlüğü*, 17; *Derleme Sözlüğü*, TDK, <https://sozluk.gov.tr/>

¹⁷⁸ A.Ç.: otı

¹⁷⁹ "Değerli olmak, değeri artmak, şerefli bir mevkide olmak; üstün gelmek, başarı kazanmak; bahtı açık olmak" anlamlarına gelen bir deyim veya kalıp sözdür. Ayrıca bk.: Ömer Zülfe: *a.g.e.*, 207.

¹⁸⁰ Kadeh, bardak, sürahi, maşrapa, tas. Bk.: *Tarama Sözlüğü*, TDK, <https://sozluk.gov.tr/>

¹⁸¹ *Osmanlı'da hamallar yaptıkları işe göre isimlendirildiğinden bu mesleğin farklı alt grupları bulunmaktadır: Deniz hamalı, sırık hamalı, arka hamalı, küfecî hamalı, arkalıklı hamal, sepet hamalı, sedye hamalı...* Bk.: Gülay Kırpık, "Osmanlı'da Hamallık Mesleği ve İlgili Arşiv Belgeleri", *Emek ve Toplum Dergisi*, 2013, 2, 3, 220-233.

ağızına sinekler üşüp¹⁸² başçılarun başı hallü olup cigercilerün bağı kebâb ola
beyt

Geçüp bāzār-ı hasretde belâ dükkânına dā'im

Göñül feryād edüp eydür cigercigüm kebâb oldı¹⁸³

ve pençe-keşçilerün bağırsuğı toğram toğram olup¹⁸⁴ bağı delik delik ola ve yüzicilerün içi yağı eriyüp işkenbecilerin karnı kırtlu ola ve simidciler barmağın ısırup aşçılarun aşunu taşa kıla ve etmekçiler ribâ-hor qahrından mâyelerin değışeler ve yılcıların tiryâki şatılmaya yüzleri gülmeyüp [77^a] gühları ağıya döne ve cān-bāz dedükleri 'ālemde cāna qalmaz ola zencir-keşler hıv'lanendelige heves edüp güyendenün ve sâzendenün üzerine iş aşalar¹⁸⁵ ve helvâcılarun unı tatlu ve ahiri acı ola ve helvâcılar dükkânına ma'sû[m]lar cem' olup kalb kalb olalar ve zamâne maħbûblarınun yatısında ve turuşında hayr olmayup isrâf çok vâkı' ola ve gulâm-pâreler zer ma'denine düşüp diregi altından ola zen-pâreler müflis olup rüsvâ-yı 'āmm olalar ve gulâm-pârelerün kuşu töreyeturup amâsiyye yüzinden kütâhiyyeye qadem başalar ve tañbürecilerün bıyığında *yelim*¹⁸⁶ qokup 'atfârlarun dimağı

¹⁸² A.Ç.: sinek üşe.

¹⁸³ mefâilün mefâilün mefâilün mefâilün

¹⁸⁴ A.Ç.: Cigercilerün bağı delik delik olup penceveşçilerün (?) yüregi toğram toğram ola.

¹⁸⁵ İş asmak: Bir sanatçının hüner ve becerisini ispat için yaptığı bir işi sergilemesi anlamında bir tabir; "hüner göstermek, yaptığı işi reklam etmek, herkese göstermek" anlamında bir deyimdir. Bk.: Hakan Taş, "Mecmû'a-i Neẓâ'ir'de, Yayınlanmamış Divânlarda Bulunmayan Gazeller -I-", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 2009, 179, 8.

¹⁸⁶ "Tutkal, çiriş, yapışkan nesne" anlamlarına gelen "yelim" kelimesi birçok metinde "balık" ile beraber geçmektedir: "Oğlancıklar fitıki için tomaları (bir çeşit mantar) kurudalar, dögeler, eleyeler; balık yelimin isladup kaynakalar, âdetçe karışturup yaku edeler."; "Eğer samg birle balık yelimi ederlerse revadır." vb. Bk.: *Tarama Sözlüğü*, TDK, <https://sozluk.gov.tr/>, Steingass, a.g.e., 1535. Örneklerden "yelim" in balık/balık yağından elde edilen yağı benzeri ilaç neviden bir madde olduğu anlaşılmaktadır. Bu bilgi Vahyî'nin metninde geçen "yelim kok-" ifadesini de açıklamaktadır. Yelimin balıktan imal edilmesi sebebiyle bastırılmayacak derecede pis bir kokusu olmalıdır. Osmanlı dönemi tıp sahası araştırmalarında da balıktan elde edilen birçok ilaç olduğu kayıtlıdır. Bunlardan biri olarak geçen "balık tutkalı", yelim olabilir: "Balık tutkalı, aktar dükkanlarında bulunmakta ve yapıştırıcı olarak satılmaktadır. Bu maddenin yapıştırıcı özelliği taşıdığı kolajenden ileri gelir." Bk.: Ayşegül Demirhan Erdemir, "Osmanlı Arşiv Belgelerine ve Bazı Türkçe Tıp Yazmalarına Göre Hayvansal İlaçların Türk Tıp Tarihindeki Yeri ve Bazı Sonuçları", *XIV. TTK Bildirileri*, Ankara 2002, II, II, 1095. Ayrıca Dihhuda'nın "yelim" i açıklarken verdiği anlamlardan biri şöyledir: "سريشم ماهي". *Sirîşim-i mâhi* günümüz kaynaklarında

mu'athtar ola ve burmaya evvelki qadem eri olup şonra girenler başına oturalar ve köseler qudret qalenderi olup qalenderlerüñ kılcā 'aybı olmaya **beyt**

Qalender ān-ṭarīqat ist

*Qabā-yı atlas ān-kes k'ez-hüner 'ārist*¹⁸⁷

ve Ḥayderilerüñ kulağında olup Cāmilerüñ ayağında ola ve post-püşlar kürkci başınüñ postın düzeler ve zengī 'arablar qara qakuç olup çalışa ve 'Acem dervişleri baş açuq gedalık edüp neye olursa şāh dēyeler ve Rüm abdalları şāh deminde qaynayup *Seyyid Ğāzi Ocağında*¹⁸⁸ yanalar ve micmere-[77b] gerdānlaruñ dütüni depesinden çıqa ve Seyyid Ğāzī Ocağı büyük ocağ olup *dütünü toğrı çıqa*¹⁸⁹ ve yazucılar qalem ucıyla birbirine ḥarf atup

ise "Balık yağı; balık jelatini; sıcak asitli su kullanılarak balığın derisinden ve kemik gibi diğer küçük parçalarından elde edilir." şeklinde açıklanmaktadır. Bk.: Lillian Maschlin Kleiner, "سريشم ماهی" *Iranak Encyclopedia*, İran 1999, <https://irchpedia.ir/%D8%B3%D8%B1%DB%8C%D8%B4%D9%85-%D9%85%D8%A7%D9%87%DB%8C/>, (E.T. 15.02.2024), <https://vajehyab.com/>,

¹⁸⁷ İlk mısra eksiktir.

قلندر ان حقيقت به نيم جو نخرند

قبای اطلس ان کس که از هنر عاریست

Hafız: G.44/7. Bk.: <https://ganjoor.net/hafez/ghazal/sh66>

¹⁸⁸ Eskişehir Seyitgazi'de XIII. yüzyılın başlarında kurulan ve bilhassa Kalenderî-Alevî-Bektaşî geleneğinde önemli bir yere sahip olan Seyyid Battal Gazi Külliyesi kastediliyor olmalıdır. Efsaneye göre Seyyid Battal Gazi'nin kabri bir rüya sonucunda bulunur. I. Alaeddin Keykubat'ın annesi Ümmühan Hatun buraya önce bir türbe, ardından cami yaptırır. Günümüzdeki külliye türbe etrafında şekillenir. Osmanlılar, türbe ve camiye medrese, imarethane, tekke ve dergâh eklemişlerdir. Fatih Sultan Mehmet'ten itibaren II. Beyazıt ve Sultan I. Selim tarafından tamir edilen yapılar eklentilerle zenginleştirilir. 1511-17 arasında imar edilen aşevinin büyüklüğüyle ünlendiği bilinmektedir. Külliyedeki kişilerin yiyecek ihtiyacını karşıladığı gibi, çevredeki yoksul insanların da ihtiyacını gideren aşevinde 8 adet ocak bulunmaktadır. Evliya Çelebi, büyük iki ocakta su kaynatıldığını, diğerlerinde ise yemek pişirildiğini gördüğünü yazar. Aşevi kubbe ile örtüldür. Ocakların bacalarının uzunluğu kubbeyi geçer. Yavuz Sultan Selim döneminde yapıldığı belirtilir. Aşevine dair bütün bilgilerin tezahür ettiği yerlerden biri de anlaşılın Vahyî'nin eseridir. Metnin bu kısmındaki ifadeler Seyitgazi Külliyesi için verilen tarihî bilgilerle uyusmaktadır. Bk.: Ayşe Denknalbant, "Seyyid Battal Gazi Külliyesi", *TDVİA*, İstanbul 2009, 37, 51-54. *Türkiye Kültür Portalı*, <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/eskisehir/gezilecekler/seyyid-battal-gazi-kulliyesi-ve-turbesi> (E.T.: 13.02.2024),

¹⁸⁹ Dütünü toğrı çık-: Çok fazla örneği bulunmayan deyimim "istikamet üzere olmak, kurallara uygun olmak, kurallara riayet etmek" anlamlarına geldiği söylenebilir. Bk.: Hakan Taş, *a.g.e.*, 311.

çölmekçiler birbirine kulp taşalar ve ergenler ortasında ‘*azeb*¹⁹⁰ avurdı çok olup hercâyî güzel sevenler *avurd çalalar*¹⁹¹ ve şarâba bir mertebede yasağ ola ki mey-hâ neciler qaralar geyüp kara yaslu olalar ve mey-horlar ser-gerdân olup ayakdan el yuyalar ve mestler yüz kızardup ayağa düşeler ve bekriler müflis olup bir kadeh şarâbî kâfir kapusunda bulalar ve rind-i müdâmîniñ ayağı uvanup acı içinde çıkmaya ve hâviyâr şatanlar kara-büs olup isdiritye şatanlar ağzın bıçaqlar açmaya ve gözsüzler kimesneyi gözine göstermeyüp keller kimesneye baş egmeyeler ve ağsaklar toğrı yolına gitmeyüp şağırlar hağ sözi eşitmeyeler ve şahib-raşe olanlar maħbûblar üzerine ditreyüp *kef geçeler*¹⁹² ve laqvâ olanlar maħbûblara ağız egüp göz çapalar ve çalık-zenler hayâl-bâz olup tîz-dest ola ve uyuzlar kaçınacak tırnak bulamayup êrdiklerine uyuzlanalar ve ağızı egrilerün ħalkla ħüsn-i mu‘amelesi yarum ağız ola [78^a] ve kötürümlerün maħbûblar ardınca sürünmekden ayağı dizine êre ve şakalın boya[ya]nlar vağtehâ açuğ boya[ya]lar ve *dânişmendler*¹⁹³ kelle

¹⁹⁰ “Arapçada ‘bekâr’ mânasına gelen azeb kelimesi, XIV-XVI. yüzyıllarda Bizans, Latin ve İtalyan kaynaklarında “korsan, deniz haydudu” karşılığı kullanıldığı gibi, Mısır’da şehir muhafazasında görev alan askerî bir grup da bu adla anılmıştır. Anadolu Selçuklularında, Akkoyunlular’da ve deniz kuvvetlerine sahip sahil beyliklerinde de azeb askerî sınıfı yer almaktaydı. Osmanlılar’da ise azebler yeniçeri teşkilâtından önce kurulmuş ve hafif okçu olarak orduya katılmıştır. Daha sonraki dönemlerde de öncü kuvvet mahiyetinde savaşa katılan azebler, Türkler arasından ve belirli avârız hâneleri karşılığında vilâyetlerden kefilli olarak mahalle imamları ve kethüdâları tarafından toplanırdı. Azeb alınacak kimselerin güçlü kuvvetli ve savaşılabilecek kabiliyete sahip olması gerekmektedir. Azebler, kara ve deniz azebleri olmak üzere ikiye ayrılıyorlardı.” Daha detaylı bilgi için bk.: İdris Bostan, “Azeb”, *TDVİA*, İstanbul 1991, 4, 312-313.

¹⁹¹ “Avurd>avurt”, lügatlerde “yanak, yanağın iç kısmındaki boşluk, yanağın ağız boşluğu hizasına gelen bölümü” olarak tanımlanır. “Avurd çalmak” ise, “çene çalmak, sohbet etmek” manasındadır. Tarama sözlüğünde ayrıca “avurt” kelimesinin anlamı “söz, laf, sohbet” olarak verilmiştir. bk.: *Tarama Sözlüğü*, TDK, <https://sozluk.gov.tr/>; Ş. Sâmî, *a.g.e.*, 58.

¹⁹² “Kef geçmek” temel anlamı “kendinden geçmek, bayılmak” olan bir deyimdir. Metinde de sara gibi titreyerek nöbet geçiren hastaların bayılmasından bahsedilmektedir. Deyimin farklı anlamları ve kullanım örnekleri için bk.: Üzeyir Aslan, “Kef Geçmek Deyimi Üzerine”, *Vakıf İnsan Prof. Dr. Hikmet Özdemir Armağanı*, İstanbul 2019, Kriter Yay., 154-172.

¹⁹³ “*Bilgili, ilim sahibi* anlamına gelen Farsça bir kelime (dâniş-mend) olup başta Sahn-ı Semân (Fâtih) ve Süleymaniye medreseleri olmak üzere büyük medreselerin özellikle icâzet alma seviyesine gelmiş talebelerine bu isim verilirdi. Bunlar medresede oda sahibi idiler ve malî durumu iyi olanların, hizmetlerini görmek üzere

olup *feleke kelek ve sîmurğa sinek demeyeler*¹⁹⁴ ve'l-hâşıl kelle dânişmendün haşîri atılmayınca *igi*¹⁹⁵ yatmaya ve ehl-i imân âsüde-hâl olup 'izzet-füzûn ola ve ehl-i tuğyân *haçların şuya şalup*¹⁹⁶ ser-nigün olalar ve yeñçerinünj ellerinden zebânî bigi odlar şaçılup kâfirlerünj *çañına odlar tıķayalar*¹⁹⁷

--- O ---

S o n u ç

Vahyî-i Evvel, edebiyatımızda ahkâm takvimlerinin mizah içerikli edebî eserlere evrilmesinde başı çeken şairdir. 901 (m.1496) yılında yazdığı ve "Meselü'l-Îhâmât" adını verdiği eserinin şimdiye kadar yalnızca bir adet nüshası tespit edilebilmiştir. Kuvvetle muhtemel 18. yüzyılda istinsah edilen ve İngiltere Milli Kütüphanesinde Or. 3496/3 numarasıyla muhafaza edilen nüsha, bölümleri arasında bazı düzensizlikler gösterse de eserin ismini, yazılış yılını, yazılış sebebini, kime sunulduğunu, içerik tasnifini ve bölüm özetlerini vb. şairinin ağzından açıklayan Arapça ön sözü ve eser metninin -

---

yanlarına çömez alma yetkileri de vardı." Bk.: Mehmet İpşirli, "Dânişmend", *TDVİA*, 8, 464-465.

¹⁹⁴ "Feleğe kelek, simurğa sinek de-" deyimini günümüz araştırmacıları tarafından geçtikleri metinlere istinaden şöyle anlamlandırılmıştır: 1. Kimseye minneti olmamak, boyun eğmemek; 2. Tehlikeli işlere girmekten çekinmemek. Bk.: Şeyma Benli, "Necâfî Üslubunu Nesre Uyarlama Örneği Olarak Latîfî'nin Fusûl-i Erba'a Adlı Eseri", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2023, 30, 75. Vahyî'nin eserinde ise bu deyim "dememek" şeklinde olumsuz eylemle çekimlenmiştir. Metinde bu deyimle "Dânişmendler kıdem kazandıklarında, baş(kan) olduklarında feleği kelek, simurğu sinek yerine koymasın; kimseden çekinmesin!" minvalli bir anlam kastediliyor olmalıdır.

¹⁹⁵ Muhtemelen "igi (iyi) yatmak" ile "iki kişi yatmak" anlamları arasında oyun yapılmaktadır. Bilindiği üzere dânişmendler her ne kadar medreselerde oda sahibi olsalar da zaman zaman yanlarına kıdemsiz talebeler verilebilir, paylaşımlı odalarda kalabilirlerdi.

¹⁹⁶ Ortodoks Hristiyanlara ait dini bir ritüele gönderme yapılmaktadır. Hz. İsa'nın vaftiz edilmesini kutlamak amacıyla 6 Ocak'ta Epifani Bayramı (Ta Fota Yortusu) kutlanır. Bugünde çeşitli dua ritüelleri gerçekleştirildikten sonra bir haç, başpiskopos veya psikopos tarafından deniz, göl, nehir gibi büyük sulara atılır. Ortodoks gençler birbirleriyle yarışmasına suya atılarak bu haçı çıkarmaya çalışırlar. Haçı ilk bulan kişi ödüllendirilir. Çok eski dönemlerden beri İstanbul Boğazı'nın çeşitli noktalarında yapıldığı bilinmektedir.

¹⁹⁷ Çanına od tıķ(a)mak: Sesini çıkaramayacak, eylemini sürdürmeyecek, kötülük edemeyecek bir duruma getirmek; susturmak. bk.: Şinasî, a.g.e., 88; Ömer Asım Aksoy, a.g.e., 2, 687; *Atasözleri ve Deyimleri Sözlüğü*, TDK, <https://sozluk.gov.tr/>

çok büyük ihtimalle- tamamını içermesi hasebiyle oldukça değerlidir. Nüsha, Âşık Çelebî'nin tezkiresinde verdiği uzunca bölümle karşılaştırıldığında sıralama ve kısmi kelime/ek farklılıkları göstermekle birlikte Âşık Çelebî'nin intihap ettiği bütün öğeleri havidir.

Çavuşoğlu mizahi takvimlerin, tıpkı şehrengizler gibi, 15. yüzyılda Türk edebiyatında ortaya çıkan bir edebî tür olarak görülebileceği görüşündedir.¹⁹⁸ Bu minvalde zikredilen -metni/metin örnekleri elde olan- dört eseri inceleyen bir araştırmacı olarak eserlerin kendi aralarında taşıdıkları benzerliklerin ve diğer mizah/hiciv eserlerinden ayrılan ortak yanlarının bir edebî tür teşkil etmeye yettiği hususunda kıymetli hocamıza katılmamanın elde olmadığını söyleyebilirim.

Tozlu raflar arasında gün ışığına çıkmayı bekleyen başka mizahi takvimler var mıdır, varsa ne zaman ortaya çıkar bilinmez. Lakin bu edebî türün çehresini eldeki dört eser üzerinden genel hatlarıyla çizmek gerekirse şunlar söylenebilir:

1) Mizahi takvimler mensur risale tarzında yazılmaktadırlar.

2) Letayif ve hezlerle aralarında şekil ve içerik açısından benzerlikler vardır. Nitekim Zafî'nin, Nasuhî'nin eserleri birçok kayıta "letayif" olarak geçmektedir.

3) Mizahi takvimler ait oldukları dönemin meslek kadrolarından, sosyal sınıflarından, tiplerinden bahsetmektedir. Ele alınan tip, meslek, sınıf vb. öğeler sayıca fazla, bunlara dair yapılan açıklamalar ise kısa tutulmaktadır. Kısa kısa açıklamalarla yüzlerce reel ögeyi havi bu muhteviyatları sebebiyle ait oldukları tarihî dönem ve o dönemin sosyal hayat araştırmaları açısından muazzam birer kaynak niteliği taşımaktadırlar.

4) Dil incelemeleri için de farklı ve zengin bir materyal sunmaktadırlar. Zira ele alınan meslek, sınıf veya tipin özellikleri mizahi bir dil kullanılarak açıklanmaktadır. Açıklamalardaki deyimlerin, kelimelerin neredeyse tamamına yakını en azından iki anlama gelecek şekilde kullanılmaktadır. İham, tevriye, kinaye gibi sanatlarla yazılan açıklamalar işlenen mesleğin, sınıfın veya tipin gerçek hayattaki bir yönüne işaret ederken başka bir anlam katmanında aslında buzdağının altına mercek tutmaktadır. Kimi zaman aleni kimi zaman örtük tarzda yapılan bu imalı göndermeleri anlamak günümüz

¹⁹⁸ Mehmed Çavuşoğlu, *a.g.m.*, 145.

araştırmacıları için pek de kolay olmamaktadır. Zira bahsi geçen kavram ve deyimlerin, bilhassa mesleklerin çoğu bugün yaşamamaktadır. Anlaşılması güç bu “ihamlı meseller” mizahi takvim türünün diğer mizah eserlerinden ayrılmasında da belirleyici bir rol taşıyor gibi durmaktadır. Çünkü çeşitli meslek gruplarını, sosyal tabakaları, insan tiplerini mizahi öğelerle anlatan manzum veya mensur birçok eserin¹⁹⁹ varlığı bilinmekteyken hemen her açıklamasında hem gerçek hem mecazı birlikte taşıyan ihamlı ibareler, tevriyeli sözler bulunduran mizahi eser olma vasfı şimdilik sadece takvimlere has bir özellik gibi gözükmektedir. Tabii takvimlerin mizahi eserler arasındaki yerinin tam olarak belirlenmesi, tatmin edici bir incelemenin yapılabilmesi için kuşkusuz daha fazla örneğe ihtiyaç vardır.

5) Takvim metinlerinde açıkça birçok kaba, küfürlü söz kullanılmaktadır. İlk bakışta bu nitelikte gözükmeyen birçok deyim ve kelime de arka planda müstehcen anlamları işaret edebilmektedir. Mizahi takvimler bu özellikleriyle de Türk argosu çalışmaları için değerli bir kaynak konumundadır.

* * *

---

¹⁹⁹ İncinur Atık Gürbüz: “Osmanlı Edebî Metinlerinde Meslek Hicivleri”, *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları XIII (Hicre Revâ, Mizaha Mâyil: Güldürücü Metinleri Anlamak)*, Klasik Yay., İstanbul 2018, 192-219; Hikmet Feridun Güven, *Klasik Türk Şiirinde Hiciv*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1997, 164-192. s.; Taner Gök, “16. Asır Osmanlı Toplumuna Açılan Bir Pencere: Fakîrî'nin Risâle-i Ta'rifât'ı”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*: İstanbul 2019, 23, 315-380.

KAYNAKÇA

- ABDÜLAZİZ BEY, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, (haz.: Kâzım ARISAN, Duygu ARISAN GÜNAY), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2023.
- AHMED VEFİK PAŞA, *Lehce-i Osmânî*, (haz. Recep TOPARLI), TDK, Ankara, 2000.
- AKGÜR, A. Necati, "Takvim", *TDVİA*, İstanbul 2010, 39, 487-90.
- AKSOY, Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 2, İnkılap, İstanbul 1988.
- ASLAN, Üzeyir, "Kef Geçmek Deyimi Üzerine", *Vakıf İnsan Prof. Dr. Hikmet Özdemir Armağanı*, İstanbul 2019, Kriter Yay., 154-172.
- ÂŞIK ÇELEBİ, *Meşâirü'ş-Şu'arâ*, (haz.: Filiz KILIÇ), İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, I, İstanbul 2010.
- AYDÜZ, Salim, "Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, İstanbul 1995, 1, 159-207.
- BİLGE, Sadık Müfit, *Elinde Çıngıl Orak (Osmanlı Köylülerinin Kullandığı Tarım Âletleri, Nakil Vasıtaları ve Kullanıldıkları Yerler)*, Kitabevi, İstanbul 2017.
- BİLGE, Sadık Müfit, *Osmanlı İstanbul'unda Esnaf ve Ticaret*, Kitabevi, İstanbul 2018.
- BİLGİN, A. Azmi, Abduhakkim KILINÇ, "Mesnevilerde 'Mahbûb'un Anlam Çeşitliliği ve Cinsiyeti", *Belleten*, 74, Ankara 2022, 161-192.
- BARKAN, Ömer Lûtfi, "Ayasofya Cami'i ve Eyüp Türbesinin 1489-1491 yıllarına âit Muhasebe Bilânçoları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1963, 23; 1-2; 342-379.
- BOSTAN, İdris, "Azeb", *TDVİA*, İstanbul 1991, 4, 312-313.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed, "Zâtî'nin Letâyif'i I", *Türk Dili Ve Edebiyatı Dergisi*, İstanbul 1970, 18, 25-51.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed, "Zâtî'nin Letâyif'i II", *Türk Dili Ve Edebiyatı Dergisi*, İstanbul 1976, 22, 143-161.
- DEMİRHAN ERDEMİR, Ayşegül, "Osmanlı Arşiv Belgelerine ve Bazı Türkçe Tıp Yazmalarına Göre Hayvansal İlaçların Türk Tıp Tarihindeki Yeri

- ve Bazı Sonuçları”, XIV. *Türk Tarih Kurumu Bildirileri*, Ankara 2002, II., II, 1093-1098.
- DENKNALBANT, Ayşe, “Seyyid Battal Gazi Külliyesi”, *TDVİA*, İstanbul 2009, 37, 51-54.
- DUMAN, Ali, “Klasik Türk Şiirinde Kılıç”, *International Journal Of Filologia*, 6, 164-202, 2021.
- Edirneli NAZMÎ, *Mecmau'n-Nezâ'ir*, (haz. Mehmet Fatih KÖKSAL), KTB E-kitap Yayımları, Ankara 2017.
- Eğridirli HACI KEMÂL, *Câmiü'n-Nezâ'ir*, (haz.: Yasemin ERTEK MORKOÇ), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2003.
- EKİNCİ, Ramazan: “Klasik Türk Edebiyatında Mizahî Takvimler”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2016, 17, 55-90.
- GELİBOLULU Mustafa Âlî, *Mirkatü'l-Cihâd*, (haz.: Ali AKAR), TDK, Ankara 2016.
- GÖK, Taner, “16. Asır Osmanlı Toplumuna Açılan Bir Pencere: Fakîrî'nin Risâle-i Ta'rifât'ı”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*: İstanbul 2019, 23, 315-380.
- GÖKDEMİR, Ahmet, “Ayasofya'da Kiraât İlmi ve Burada Görev Yapan Kiraât Âlimleri”, *İslamî İlimler Dergisi*, Kasım 2020, 15, 2, 303-316.
- GÜRBÜZ, İncinur Atik, “Osmanlı Edebî Metinlerinde Meslek Hicivleri”, *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları XIII (Hicre Revâ, Mizaha Mâyil: Güldürücü Metinleri Anlamak)*, (haz. Hatice AYNUR, Müjgân ÇAKIR vd.), Klasik Yay., İstanbul 2018, 192-219.
- GÜVEN, Hikmet Feridun, *Klasik Türk Şiirinde Hiciv*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1997.
- HAMMER, Joseph Von, *İstanbul ve Boğaziçi*, TTK, Ankara 2011, 33.
- HARMANCI, Esat, “Klasik Türk Şiirinde Üzüm”, *Meyve Kitabı*, Kitabevi Yay., İstanbul 2006.

- IŞINSU DURMUŞ, Tuba, "Himaye İlişkileri Bağlamında Osmanlı'nın Ozanları, Âşıkları, Saz Şairleri, Meddah ve Kıssahanları", *Millî Folklor*, 2021, 17, 132, 89-101.
- İLGÜREL, Mücteba: "Levent", *TDVİA*, Ankara 2003, 27, 149-151.
- İPŞİRLİ, Mehmet, "Dânişmend", *TDVİA*, İstanbul 1993, 8, 464-465.
- İPŞİRLİ, Mehmet, "Kazasker", *TDVİA*, Ankara 2022, 25, 140-143.
- İPŞİRLİ, Mehmet, "Müderri", *TDVİA*, Ankara 2020, 31, 467-468.
- KARA, Mustafa, "Emir Buhârî", *TDVİA*, İstanbul 1995, 11, 125-126.
- KARAGÖZLÜ, Volkan, "Mehmed, Sürmeli-zâde Mehmed Efendi", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü (TEİS)*, 2020.
<https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/mehmed-surmelizade-mehmed-efendi> (E.T.: 18.02.2024)
- KARAKAYA, Fikret, "Nakkare", *TDVİA*, İstanbul 2006, 32, 326.
- KIRPIK, Gülay, "Osmanlı'da Hamallık Mesleği ve İlgili Arşiv Belgeleri", *Emek ve Toplum Dergisi*, 2013, 2, 3, 220-233.
- KORTANTAMER, Tunca, *Eski Türk Edebiyatı Makaleler*, (Editörler: Şerife YAĞCI, Fatih ÜRKEN), KTB Yay., Ankara 2004.
- KÖKSAL, Mehmet Fatih, "Vahyî", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü (TEİS)*, 2013,
<https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/vahyi>, (E.T.: 13.02.2024).
- LATİFÎ, *Tezkiretü's-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ*, (haz. Rıdvan CANIM), AKMB Yay., Ankara 2000.
- Me'âlî, *Divân*, [haz. Hakan TAŞ: *Me'âlî Divân (İnceleme-Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin-Tıpkıbasım)*]: Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları:149, ABD 2021.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, (haz. Nuri AKBAYAR, Seyit Ali KAHRAMAN), Tarih Vakfı Yurt Yay., II, İstanbul 1996.
- Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *El-Lü'lüü ve'l-Mercân fî mâ İttefeka aleyhi's-Seyhân*, [ed.: Ahmed Ürkmez, çev.: Halil Çatal, Ahmed Ürkmez, Bahadır Opus, Muhammed Uğuz: *Buhârî ve Müslim'den İnci Mercan Hadisler*], Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2024.

Musahipzade Celal, *Eski İstanbul Yaşayışı, İletişim, İstanbul* 1992.

ONAY, Ahmet Talat, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, (haz. Cemal KURNAZ), MEB, İstanbul 2004.

ÖNGÖREN, Reşat, "Muslihuddin Mustafa", *TDVİA*, Ankara 2020, 31, 269-271.

ÖZCAN, Abdulkadir, "Bostancı", *TDVİA*, 6, İstanbul 1992, 308-309

ÖZKAN EMANET, Ayşe, *Osmanlı Sarayına Kar ve Buz Temini*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021.

ÖZMEN, Mehmet, "Hatay-Erzin'de ve Genel Olarak Anadolu'da Değirmen ve Değirmencilikle İlgili Kelimeler", *Erdem*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 1989, 5, 14, 463-502.

ÖZTOPRAK, "Meyve ile İlgili Âdetler", *Meyve Kitabı*, (haz.: Emine GÜRSOY NASKALİ, Dilek HERKMEN), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2006

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1-2-3, MEB, İstanbul 1983.

PARLATIR, İsmail, GÖZAYDIN, Nevzat, ZÜLFİKAR, Hamza vd., *Türkçe Sözlük*, 1-2, TDK, Ankara 1998.

PERVÂNE b. Abdullah, *Pervâne Bey Mecmuası*, (haz. Kâmil Âli GIYNAŞ), KTB E-Kitap Yayımı, Ankara 2017.

REDHOUSE, James W., *Müntahabât-ı Lügât-i Osmâniyye*, TDK, Ankara 2016.

RİEU, Charles, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*, British Museum, London 1888.

Sâtia Hanım Sultan, *Sultan II. Abdülhamid'in Torunu Sâtia Hanım Sultan'ın Hatıralarında Eski İstanbul ve Sosyal Hayat*, (haz. Yunus Emre KALELİ), DBY, İstanbul 2019.

SEHÎ Beg, *Heşt Bihişt*, (haz.: Halûk İPEKTEN, Günay KUT vd.), KTB E-Kitap Yayını, İstanbul 2017.

SERTOĞLU, Mithat, *Osmanlı Tarih Lügatı*, Kurtuba Kitap, İstanbul 2015.

SEYYİD LOKMAN, *Zübdetü't-Tevârih*, (haz. İbrahim PAZAN), YEK Yay., 2022.

- ŞEMSEDDİN SÂMÎ, *Kâmûs-ı Türki*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2007.
- ŞENTÜK, Ahmet Atillâ, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*, 4, DBY, İstanbul 2020.
- SHEFER-MOSSENSOHN, Miri, *Osmanlı Tıbbı (Tedavi ve Tıbbi Kurumlar 1500-1700)*, (çev.: Bülent ÜÇPUNAR), Kitap Yayınevi, İstanbul 2013.
- Şinasi, *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye*, (haz. Süreyya BEYZADEOĞLU), MEB, İstanbul 2003.
- TANYERİ, M. Ali, *Örnekleriyle Divan Şiirinde Deyimler*, Akçağ, Ankara 1999.
- TANYILDIZ, Ahmet, "Meselin (M)izahı: Mesellerin Doğuşundaki Mizahî Durumlar Üzerine Bir Deneme", *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları XIII (Hicve Revâ, Mizaha mâyil: Güldürücü metinleri anlamak)*, Klasik Yay., İstanbul 2018.
- TAŞ, Hakan, "Mecmû'a-i Neẓā'ir'de, Yayınlanmış Divanlarda Bulunmayan Gazeller -I-", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Mart-Nisan 2009, 179, 227-237.
- UNAT, Yavuz, "Zîc-i Uluğ Bey", *TDVİA*, İstanbul 2013, 44, 400-401.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, TTK, Ankara 2014.
- Vahyî, *Dîvân*, (haz. Hakan TAŞ), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Kültür Eserleri: 437, Ankara 2017.
- YILMAZ, Kadri Hüsnü, "Seydî, Kara Seydî Çelebi", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü (TEİS)*, 2014, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/seydi-kara-seydi-celebi> (E.T. 17.02.2024).
- YÜCEER, Hür Mahmut YÜCER, "Sünbül Sinan", *TDVİA*, İstanbul 2010, 38, 135-136
- ZÜLFE, Ömer, *Şiirin İzinde Sözü'n Gölgesinde*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2011.

Elektronik Kaynaklar:

- CÂMÎ, "Kasâid", *Dîvân-ı Eşâr*, <https://ganjoor.net/jami/divanj/fateha-shabab/ghaside-fj/sh6> (E.T.: 10.02.2024)

- HAFİZ, “Gazeliyât”, Dîvân-ı Eşâr, <https://ganjoor.net/hafez/ghazal/sh66>
(E.T.: 10.02.2024)
- T.C. KTB Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı,
<http://www.yazmalar.gov.tr/eser/ihamat/92798> (E.T.: 20.10.2023)
- T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı, Kur’an-ı Kerim Türkçe Meal,
<https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/> (E.T.:
30.10.2023)
- Türkiye Kültür Portalı, [https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/eskisehir
/gezilecek-yer/seyyid-battal-gazi-kulliyesi-ve-turbesi](https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/eskisehir/gezilecek-yer/seyyid-battal-gazi-kulliyesi-ve-turbesi) (E.T.:
13.02.2024).

Taş ve Melek: Kadı Burhaneddin'in Bir Beytini Anlamlandırarak

Abdullah UĞUR

Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk-İslam Edebiyatı Ana Bilim Dalı, İstanbul Türkiye.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5165-7462>

ROR ID: <https://ror.org/02kswqa67>
abdullah.ugur@marmara.edu.tr

Atıf Bilgisi

Uğur, Abdullah. "Taş ve Melek: Kadı Burhaneddin'in Bir Beytini Anlamlandırarak". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 51 (Bahar 2024), 227-242.

<https://doi.org/10.24058/tki.2024.506>

Geliş Tarihi	17.03.2024
Kabul Tarihi	05.04.2024
Yayın Tarihi	12.07.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	tkidergisii@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

ÖZET

Bu makalede Anadolu'da gelişen edebiyatın öncü isimlerinden şair, fakih ve devlet adamı Kadı Burhaneddin'in şiir dünyası ele alınacak; şairin metinlerarasılık ile kültürel birikimi Türkçeye nasıl aktardığı ve şiirin anlam dünyası içerisinde onu ne şekilde kullandığı gösterilmeye çalışılacak ve divanında geçen bir beyit üzerinden özellikle kısas-ı enbiyâ ve acâibü'l-mahlukât literatürü ile Fars şiirinin mecazlarının Kadı Burhaneddin'de nasıl karşılık bulduğuna işaret edilecektir. Bu bağlamda Kadı Burhaneddin'in 1166 numaralı gazelinin beşinci beytinde geçen "ferište" ve "hacer" kelimeleri arasındaki ilişki üzerinde durulacak, beytin çok katmanlı yapısı içerisinde bu kelimelerin şair tarafından bilinçli bir şekilde tercih edildiği ortaya konacaktır. Beytin anlamlandırılması için bu iki kelime arasındaki ilişki klasik kaynaklara atıfla açıklanmaya çalışılacaktır. Böylelikle Kadı Burhaneddin'in Türkçe şiir söylerken İslam kültürünün ortak anlatılarına atıf yapma biçimi irdelenecektir. Bunları yaparken de Kadı Burhaneddin'in şiirinde dönemin sosyal hayatının yansımaları ele alınıp onun özellikle ahi kültürü ile ilişkisinin şiirine nasıl yansıdığı üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler

Kadı Burhaneddin, Ferište, Hacerülesved, Metinlerarası İlişkiler, Ahilik.

Stone And Angel: Making Sense of A Couplet By Kadı Burhaneddin

Abdullah UĞUR

Dr. Öğr. Üyesi, Marmara University Faculty of Theology Turkish-Islamic Literature Department, İstanbul Türkiye.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5165-7462>

ROR ID: <https://ror.org/02kswqa67>

abdullah.ugur@marmara.edu.tr

Citation

Uğur, Abdullah. "Stone And Angel: Making Sense of A Couplet By Kadı Burhaneddin". *The Journal of Turkish Studies*, 51 (Spring 2024), 227-242.

<https://doi.org/10.24058/tki.2024.506>

Date of Submission	17.03.2024
Date of Acceptance	05.04.2024
Date of Publication	12.07.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	tkidergisii@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

ABSTRACT

In this article, the world of poetry of Kadı Burhaneddin, one of the important names and pioneers of the developing literature in Anatolia, who was both a poet, a jurist and a state administrator, will be discussed. It will be tried to show how the poet carries cultural accumulation into Turkish through intertextuality and how he uses it in the meaning world of poetry. In particular, how the metaphors of the literature of qisas al-anbiyâ, acâibü'l-mahlukât and Persian poetry find a response in Kadı Burhaneddin will be interpreted through a couplet in his dıvan. In this respect, the relationship between the words "ferište" and "hacer" in the fifth couplet of Kadı Burhaneddin's ghazal number 1166 will be emphasized, and it will be shown that these words are consciously preferred by the poet within the multi-layered structure of the couplet. In order to make sense of the couplet, the relationship between these two words will be explained by referring to classical sources and thus it will be examined how Kadı Burhaneddin refers to the common narratives of Islamic culture while singing Turkish poetry. In addition, the reflections of the social life of the period in Kadı Burhaneddin's poetry will be shown and how his relationship with the ahi culture is reflected in his poetry will be emphasized.

Keywords

Kadı Burhaneddin, Angel, Hacerülesved, Intertextuality, Ahi order.

Giriş

Kadı Burhaneddin (ö. 800/1398)¹ Anadolu'da Türk edebiyatının öncülerinden olduğu gibi eski Türk nazım birimi olan tuyuğun Anadolu topraklarına taşınmasında da önemli rol oynamış bir şairdir. Hem bir devlet adamı hem de bir fakih olan çok yönlü bu şahsiyet, meydana getirdiği *Dîvân'ı* ve diğer eserleriyle Anadolu'da birçok ilim sahasının gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Edebiyat araştırmacıları, eserleri üzerinde yaptıkları detaylı çalışmalarla Kadı Burhaneddin'in toplum, sanat ve ilme katkılarını göstermişlerdir.

Klasik edebiyat alanında ilk doktoranın sahibi Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan'ın (ö. 1978) üst üste yayınladığı birkaç makaleyle Kadı Burhaneddin'in tasavvufî yönünü ortaya koymaya çalıştığı görülür.² Tarlan hoca ile başlayan bu ilgi onunla sınırlı kalmamış, Kadı Burhaneddin *Dîvân'ı* diğer araştırmacılar tarafından da çeşitli yönlerden ele alınmıştır. Bu çalışmaların birçoğu metnin doğru okunmasına yöneliktir.³ Şüphesiz metnin doğru okunması daha sonra yapılacak çalışmalar için büyük önem

¹ Kadı Burhaneddin'in çok yönlülüğü ile ilgili akademik bir literatür oluşmuştur. Bu yazıda önceki bilgileri tekrar etmemek adına biyografisi hakkında ayrıntıya girilmemiştir. Konu hakkında detaylı bilgiler için bk. Yaşar Yücel, *Kadı Burhaneddin*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1987; Kemal Demirel, *14. Yüzyılda Bir Türk Dehası Kadı Burhaneddin*, Epsilon Yayıncılık, İstanbul 2006; Hatice Tören, "Kadı Burhâneddin (Edebî ve Tasavvufî Şahsiyeti)", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 9, İstanbul 2001, 75-76.

² Ali Nihad Tarlan, "Kadı Burhaneddin'de Tasavvuf (Bir Gazelinin Şerhi)", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* VIII, 1958, 8-15; Ali Nihad Tarlan, "Kadı Burhaneddin'de Tasavvuf III (Bir Gazelinin Şerhi)", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* X, 1960, 1-4; Ali Nihad Tarlan, "Kadı Burhaneddinde Tasavvuf IV", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XI, 1961, 19-24.

³ Mustafa Yıldız, "Kadı Burhaneddin Divanında 'Benze-' Fiilinin Sıra Dışı Kullanımı", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi = Journal of Studies in Turkology*, 37, 2015, 247-61; Zeki Kaymaz, "Tıpkıbasımının Yeniden Yayınlanması Münasebetiyle Kadı Burhaneddin Divanı'nda Yeni Okuyuşlar = New Reading in the 'Divan of Kadı Burhaneddin' upon the Republishing of its Facsimile", *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi* V/4, 2021, 1632-45. Hatice Tören, "Kadı Burhaneddin Divanında Bazı Yeni Okuyuşlar", *İlmî Araştırmalar*, 9, 2000, 209-19; Bilâl Yücel, "Kadı Burhaneddin'in Türk Dili Tarihindeki Yeri Üzerine", *Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni*, 12-13 Nisan 2001-Bildiriler II, 2001, 813-23. *Dîvân'da* bulunan tabirlerin anlamlandırılmasına dair şu çalışma dikkat çekicidir: Ahmet Kavaklıyazı, "Kadı Burhaneddin'i Anlamak: Divanındaki Bazı Tabirlerin Çözümlemesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 56, 21 Aralık 2022, 307-27.

taşımaktadır. Bununla birlikte metnin sadece doğru okunması tek başına onun anlam dünyasına nüfuz etmek için yeterli değildir. Nitekim klasik edebiyatın en önde gelen araştırmacılarından biri olan Âgah Sırrı Levend (ö. 1978) ölümsüz eseri *Divan Edebiyatı: Kelimeler ve Remizler, Mazmunlar ve Mefhumlar*'da birkaç örnek beyit verdikten sonra divan edebiyatıyla ilgili şu çıkarımı yapar:

İşte divan edebiyatını anlamak için, bütün bunların taallük ve temas ettiği bilgilere, itikatlara ve o günkü cemiyetin hayat şartlarına vâkıf olmak lâzımdır. Görülüyor ki eski edebiyatta anlaşılmayan cihet, yalnız kelimelerin bugün için bize yabancı olması değil, belki aksettirdiği hayatın ve taallük ettiği mefhumların bizden uzaklaşmış bulunmasıdır.⁴

Levend'in bu yorumu geçerliliğini hâlâ korumakta ve hâlâ anlamını tam olarak çözemediği beyitler ve metinler edebiyat araştırmacısının önünde durmaktadır. Şairlerin çoğu zaman çağrışımlarla ve ince iççiliklerle bir araya getirdiği beyitler, ilk bakışta bize anlamsız görünseler bile aslında onları birbirine ve diğer metinlere ilişkilendiren sıkı bağlara sahiplerdir. Bu duruma bir örnek olarak bu makalede Kadı Burhaneddin'in bir beyti, anlam katmanları aralanarak açıklanmaya çalışılacaktır.

Kadı Burhaneddin'in Gazeli

Kadı Burhaneddin *Dîvân*'ının günümüze ulaşan tek nüshası bugün İngiltere Bodleian Library'de muhafaza edilmektedir. 1294 gazel, 20 rubai ve 117 tuyuğ içeren *Dîvân*⁵, huruf-ı heca tertibine göre düzenlenmemiştir. Gazeliyat bölümü "aşk" redifli bir gazelle başlar. Fatih Köksal'ın tespitlerine göre Kadı Burhaneddin *Dîvân*'ında kafiye şeması bakımından farklı örneklerin de görülmesi onun yeni yeni gelişen bir edebiyatta, özellikle şekil bakımından kuralların henüz belirginleşmediğini göstermesi bakımından ayrıca ilginçtir.⁶

⁴ Âgah Sırrı Levend, *Divan Edebiyatı: Kelimeler ve Remizler, Mazmunlar ve Mefhumlar*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1984, 8.

⁵ Zeki Kaymaz, "Kadı Burhaneddin Divanı'ndaki Bir Gazel Üzerine", *Aydın Türklük Bilgisi Dergisi* VII/12, 2021, 141-50.

⁶ M. Fatih Köksal, "Kadı Burhaneddin Divanında Nazım Şekilleri ile İlgili Bazı Tespitler", *Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni* I, 2001, 471.

Bu yazıda ele alınan beyit, Kadı Burhaneddin *Dîvân*'ında 1166 numarada yer alan dokuz beyitlik gazelin beşinci beytidir. Aruzun müctes bahrinden *Mefâilün feilâtün mefâilün feilün* vezniyle yazılmış olan gazelde beyitler arasında bir akış bütünlüğü gözetilmemiştir. Her beyitte sevgilinin güzellik unsurları anılmış ve âşığın bunlar karşısında nasıl bir tavır takındığı gösterilmiştir. Bu bakımdan klasik âşık-maşûk ilişkisinin tekrarladığı bir gazel hüviyetindedir. Malumu olduğu üzere klasik edebiyatın iki meşhur tipi arasındaki ilişki maşûğun eza ve cefa etmesi, âşığın ise bunlara katlanması hatta bundan bir çeşit lezzet almasına dayanır. Bu ilişki biçimi şüphesiz farklı şekillerde de yorumlanmaya kapı ararlar ve çoğu zaman beşerî aşktan ilahî aşka giden bir anlamlar dünyası yaratır. Kadı Burhaneddin'in bu gazelinde, her beyti teker teker ele almak ve genel çerçevesi yukarıda anlatılan ilişki olacak şekilde açıklamak mümkündür. Fakat öncelikle gazeli bir bütün olarak görmekte fayda var:

Bilüme müşg saçunı şehâ kemerlenürem
Niçe ki gamzen oğ ura cigerde ferlenürem
Şikeste zülfüne niçe ki tolaşa gönülüm
'Adünun urıcağaz kalbine zaferlenürem
Sözüm lebünnden i dilber olur ise şîrîn
Nola çün ağzunı anucağ şekerlenürem
Gönülü âyîne kılup güneş yüzüne serün
Kaçan ki karşı dutam elbette kamerlenürem
Yoluğda şükr ile şabra çü cân kuşandı kuşag
Gehî feriştehlenürem ü geh hâcerlenürem
Ne mâyedür ki bu edvârda nevâsı yoğ
'İrâka varsa müberka' ben aña nerlenürem
Nazarda gerçi ki yoğdur vücüdumun çadri
Bu yoğ vâri dağı öldür ki ben nazâr[lanuram]
Kılur beni ser-i zülfi esîr bir kıl ile
Egerçi ben dağı bu ortalığda ser[lenürem]

Hüner lebüñe müselleme ki ölü diri kılar
Ben aña virmeg ile cânımı hüner[lenürem]⁷

Bir Beyti Anlamlandırmak

Yukarıdaki gazelde geçen “Yolunda şükr ile şabra çü cân kuşandı kuşak / Gehî ferîştehlenürem ü geh hâcerlenürem” beytini şerhle bu beyti, ondan önceki metinlerin anlam dünyasıyla ilişkilendirmeye çalışacağız. İlk olarak beyti bugünkü Türkiye Türkçesine şöyle çevirebiliriz:

Canım senin yolunda kimi zaman şükretmeye kimi zaman da sabretmeye kuşak kuşandı. Bu sebeple de kimi zaman melek gibi senin yolunda hızlıca yol alırım kimi zaman da bir taş gibi olduğum yerde kalırım.

Beytin daha serbest bir çevirisi de şöyle olabilir:

Senin yolunda canım şükür ve sabır ile kuşak kuşandığından beri (sana ulaşmak için) kimi zaman bir melek (gibi hızlı yol alırım) kimi zaman da bir taş gibi olduğum yerde kalırım.

Görüldüğü üzere beyit ilk bakışta oldukça sıradan, her şâirin dile getirebileceği bir durumu anlatmaktadır. Şair yani âşık, sevgilinin yolundan ayrılmamaya ahdetmiş kimi zaman bu yolda olduğu için şükrecek kimi zaman da sevgilinin yaptığı eziyetlere bir “taş” kararlılığı ve sağlamlığı ile katlanacaktır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta şairin ferîşteye ve taş ait sıfatları kendinde toplamış olması ve bu ikisi arasında gidip gelmesidir. Yani iki ayrı varlıktan değil bir varlığın farklı farklı hâllerinden bahsetmektedir. Fakat bu noktayı biraz daha açmadan önce Kadı Burhaneddin’in ilk mısraını ele alalım. İlk mısradaki sosyal hayata dönük bir âdete telmih yaptığını, ikinci mısradaki ise daha metafizik bir anlatılar silsilesine şiiirini eklemlediğini daha açık bir şekilde görebilelim. Böylelikle onun bu beytinde hem maddi âleme hem de manevî âleme dair anlatıları nasıl bir ustalikle toplayıverdiğini fark edelim.

Kadı Burhaneddin, canının yani kendisinin, her daim sevgilinin yolunda olmaya kimi zaman şükretmeye ve kimi zaman da sabretmeye “kuşak kuşandığını” söyler. Kadı Burhaneddin’in zamanında ve ondan

⁷ Kadı Burhaneddin, *Kadı Burhaneddin Divanı*, haz. Muharrem Ergin, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1980, 453-454. Metni Muharrem Ergin’in neşrinden ve *Divân*’ın tıpkıbasımından birleştirilerek okudum.

önce de Eretna Devleti'nde ahilerin önemli bir yerinin olduğu tarihî bir gerçektir. Hatta Eretna Devleti'nde aktif siyasi rol üstlenen birçok ahinin daha sonra Kadı Burhaneddin'in yönetiminde etkin olduğu bilinir. Kadı Burhaneddin'in veziri de bir ahibabası olan Ahi İsa idi.⁸ Bu bakımdan beytin ilk mısraında sosyal hayatın yansımaları açık bir şekilde görülmektedir. İlk mısraı Kadı Burhaneddin'in içerisinde bulunduğu sosyal ağlara atıfla, daha doğrusu sosyal hayatın edebiyata yansıdığı şekliyle kurmuş olduğu açıktır. Kuşak kuşanmak yahut futa bağlamak bir ahilik geleneğidir. Daha çok şedd bağlama yahut Farsçasıyla *miyân bende* denilen bu uygulama "kendisini fütüvvet ve seyrüsülük yoluna vermiş kişinin bu yola bağlandığını, hizmete ahdettiğini bildiren bir sembol olarak kabul edilirdi."⁹ Kadı Burhaneddin de beytinde sevgilinin yolundan ayrılmamaya ahd ü peyman eylediğini kuşak kuşanarak göstermiştir. Ahiler ve fütüvvet erbabı için oldukça önemli bir ritüel olan kuşak bağlanmasının Hz. Âdem ile başladığına inanılır ve kuşak sözde durmayı, şeytana uymamayı, ona her zaman düşman olmayı, dünyaya gönül vermeyip Tanrı'nın kaza ve kaderine sabretmeyi sembolize eder.¹⁰ Aşağı yukarı aynı dönemin şairlerinden Yûnus Emre'de (ö. 720/1320 [?]) de bu ibarenin aynı anlama gelecek şekilde kullanıldığı görülür:

Işk kuşağın kuşangıl dostun yolını vargıl
Mücâhede çekersen müşâhade idesin¹¹

Şimdi beytin ikinci mısraında geçen ferîştelenmek ve hacerlenmek kelimelerini ele alabiliriz. Öncelikle şükür ve ferîştehlenmek ile sabır ve hacerlenmek arasında bir leff ü neşr sanatı olduğuna dikkat çekmekte fayda var. Bununla birlikte yukarıda değinildiği üzere burada iki durum yani ferîştelenmek ve hacerlenmek tek bir öznede toplanmış durumdadır. Kadı Burhaneddin kendisinin ve toplumun zihniyetinin iyi bildiğine şüphe duyulmayacak bir anlatıya atıf yapıyor, daha doğrusu bütün beyti bu anlatı etrafında örüyor. Böylelikle beytin ikinci bir anlam katmanına geçmesine

⁸ Mehmet Ali Hacıgökmen, "Kadı Burhaneddin Devletinde Ahilerin Faaliyetleri", *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, 10-11 Nisan 2003, 267-74.

⁹ Hamid Algar, "Şedd", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2010.

¹⁰ Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.

¹¹ Yunus Emre, *Yûnus Emre ve Dîvân'ı*, haz. Orhan Kemal Tavukçu, VakıfBank Kültür Yayınları, İstanbul 2022, 345. Burada Orhan Kemal Tavukçu'nun aynı esere yazdığı giriş kısmında Yûnus Emre ile dönemin ahi toplulukları arasındaki ilişkiyi de hatırlatmakta fayda var. Ayrıntılı bilgi için bk. Yûnus Emre, a.g.e., 45-62.

izin veriyor. Peki hacer ve firişte arasında ne gibi bir ilişki olabilir? Kadı Burhaneddin ile aşağı yukarı aynı dönemlerde yaşamış ve eser vermiş olan Farsçanın büyük şairi Hâfız'ın (ö. 792/1390 [?]) şu beyti bize biraz ipucu verebilir:

Men melek bûdem u Firdevs-i berîn câyem bûd
Âdem âverd der ân deyr-i harâb-âbâdem¹²

Hâfız'ın beyti Türkçeye şöyle tercüme edilebilir:

Ben melek idim yerim Firdevs-i berîn idi
Beni bu harâb-âbâd olan dünyaya Âdem getirdi

Hâfız'ın beytinde bahsettiği meleğin kimliğini öğrenmek için de kısas-ı enbiya literatürüne müracaat etmek gerekiyor. Bu literatür içerisinde Kisâi (ö. 189/805) ve Salebî'nin (ö. 427/1035) eserlerinin Anadolu'da gelişen edebiyat için birer mihek noktası olduğu bilinmektedir ve birçok tercümelerinin yapılması bunun açık bir göstergesidir.¹³ Bu iki eseri kaynak olarak kullanan Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân'ın (ö. 870/1466'dan sonra) 855 yılında tamamladığı *Envârü'l-Âşıkîn* adlı eserinden bir parça Kadı Burhaneddin'in metnini anlamamızda bize yol gösterici olacaktır:

Kitâbü'l-müzekkirîn'de eydür: “**Hâcerü'l-esved evvel bir firişte idi.** Hâk Te'âlâ ol vaqt kim Âdem'le 'ahd eyledi kim ol ağaçdan yimeye, ol firişteyi ol vaqt Âdem'e müvekkel kodı kim ol 'ahdi Âdem unutmaya. Bir gün ol firişte Âdem'den gâib oldı Âdem dahı ol ağaçdan yidi arkasından ol libâslar ve hil'atler gitdi. Hâk Te'âlâ Âdem'i uçmağdan çıkardı yire indürdi. Andan sonra ol firişte geldi Âdem'i yirinde bulmadı bildi kim Âdem Hâk'ı 'ahdin şımış Hâk Te'âlâ Âdem'i uçmağdan redd eylemiş. Andan sonra Hâk Te'âlâ ol

¹² *Divân-ı Hâfız-ı Şîrâzî*, thk. Seyyid Ebu'l-Kâsım Encevi-i Şîrâzî, Çâphâne-i İlmî, Tahran 1345, 191.

¹³ Ahmet Karataş, “Türk-İslam Kültür ve Edebiyatında Kısas-ı Enbiyâ Türü”, *Diyanet İlmî Dergi* XLIX/3, 2013, 113-26.

firişteye çakıldı bir kez heybet-ile nazâr eyledi ol firişte bir yâkût taş oldu.”¹⁴

Metni kısaca günümüz Türkçesine tercüme edip taş ve hâcer arasındaki bağlantıyı biraz daha anlaşılır kılabiliriz. Allah, cennet içerisinde Hz. Âdem’i ve sonra eşi Hz. Havva’yı yarattı. Daha sonra onları cennette gönüllerinden geçeni yapmak hususunda serbest bıraktı. Fakat yasak olan ağaca el uzatmamaları konusunda onlardan söz aldı. Bu söze uyup uymadıklarını gözetmek için de bir meleği onlara müvekkel/sorumlu olarak seçti. Fakat takdir-i ilâhi gereği Hz. Âdem ve Hz. Havva yasaklanmış olan ağaca el uzattılar ve cennetten çıkarıldılar. Görevli olan melek ise gelip Hz. Âdem’i göremeyince onun ahdine vefa göstermediğini ve Allah’ın onları reddettiğini anladı. Böylelikle melek de kendi görevine/ahdine vefa göstermemiş oldu. Hz. Âdem ve Hz. Havva yeryüzüne indirildiler, melek ise Allah’ın nazarı ile taş hâline geldi.

Görüldüğü üzere Kadı Burhaneddin, hâcerülesvede dair bir anlatıya atıf yaparak onun önceden bir melek sonradan bir taş olduğunu tekrar dile getiriyor; fakat taş da olsa melek de olsa sevgilinin yolunda can kuşağını kuşanmaya devam edeceğini dile getirmiş oluyor. Böylelikle Kadı Burhaneddin’in beyti farklı anlam katmanlarında anlaşılmaya müsait bir hâl almış oluyor. Beytin anlam dünyasını Hz. Âdem, onun *ahdini sınıması* yani sözünden dönmesi ve onun etrafında gelişen değişik anlatılar kurmaktadır. Öncelikle bu beyitte ahdini kırmış yani belinden kuşağını çözmüş gibi görünen bir melek vardır ki bu sebeple Allah onu taş etmiştir. Kadı Burhaneddin’in şairane bir tavırla “taş da olsam yolundan dönmem” demeye getirdiği düşünülebilir; fakat hâcerülesved ile ilgili bazı ek bilgilerle beyte bir anlam daha yüklemek mümkündür. Ferişte ilk seferinde Allah ile Hz. Âdem’e müvekkel olmak için ahd ü peyman eylemişti. Bir anlık dalgınlığı/hatası sonucu Hz. Âdem’i gözden kaybetmiş ve bunun için cezalandırılmıştı. Bu cezalandırma sonrasında ise Allah bu meleği Hz.

¹⁴ Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân and His Envârü’l-Âşıkîn (Introduction and Critical Edition), haz. Abdullâh Uğur, Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları 140, Harvard University Press, Cambridge 2019, 2: 43. Hâcerülesved’in bir melek iken taşâ dönüştürüldüğüne dair Şii hadis kitapları arasında geçen daha erken tarihli eser için bk. Muhammed b. Ya’kûb el-Küleynî, *el-Fürû’ mine’l-Kâfi*, nşr. Muhammed Cafer Şemsüddin, Dârü’t-Te’âruf li’l-Matbûât, 1413/1992, 2: 189-191.

Âdem'in zürriyetinden gelenlerden aldığı mîsâkları saklamak için görevlendirecektir:

Hağ Te'âlâ hâcîların ikrârın bir deriye yazdı andan şonra hâcerü'l-esvede eyitdi: "Sen emînsin işbu yazu ağzunda emânet olsun. Tanuqlık virsin şol kimse için kim geldi seni ziyâret eyledi tã kıyâmete degin didi."¹⁵

Sabuncuoğlu'nun (ö.873/1468'den sonra) kaleme aldığı *Fütüvvetnâme* metninde hâcerülesvedin söz tutmak ile ilgisi de vurgulanmıştır:

Çünkü Hağğ te'âlâ ervâh-ı benî Âdem birle 'ahd kıldı ve emr eyledi. 'Ahd-nâmeyi Âdem şafıye virdiler. Âdem'ün bir yiri yoğ-ıdı kim 'ahd-nâmeyi koyaydı. Hağğ te'âlâ Âdem peygâmbere emr eyledi kim Âdem ol 'ahd-nâmeyi Hâcerü'l-esved'e emânet vire. Hâcerü'l-esved'ün ağzın acdı. Âdem -a.s.- ol 'ahd-nâmeyi Hâcerü'l-esved'ün ağzına kodı. Ağzında tûrur. Hâcîlar kim varup Hâcerü'l-esved'e yüzün sürdükleri ve ziyâret itdükleri bu ma'nîdendir.¹⁶

Böylelikle hâcerülesved sözünü melek iken tutamamış olsa da taş hâline geldikten sonra tekrar başka bir sözü tutmak üzere görevlendirilmiş olur. Hâcerülesved aynı zamanda klasik metinlerde "yemînullah" olarak tavsif edilmiştir ki bu taş kulların Allah'a verdikleri ahde şahit olarak yeryüzüne indirilmiştir¹⁷:

Şıfat-ı hâcerü'l-esved: ...Hâcerü'l-esved Allâhu Ta'âlâ'nun andu ve 'ahdidür. Her kimse ki aña el ursa, ol pâdişâh ile 'ahd edüp and

---

15

¹⁶ *İki Fütüvvetnâme*, haz. M. Fatih Köksal, Bünyamin Ayçiçeği, T.C. Ticaret Bakanlığı, Ankara 2020, 41. Allah'ın Hz. Âdem'in zürriyetinden mîsâk alması anlatısı Osmanlı siyer yazıcılığında da kendine geniş bir yer bulmuştur. Osmanlı döneminin en çok okunan siyer eserlerinden olan Altıparmak Mehmed Efendi'nin metninde de hâcerülesvedin bu mîsâkı sakladığı bilgisi İbn Abbas (ö. 68/687-88) rivayetiyle aktarılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. *Altıparmak Muhammed Efendi'nin Delâil-i Nübüvvet-i Muhammedî ve Şemâil-i Fütüvvet-i Ahmedî Adlı Siyeri*, haz. Ekrem Sakar, Palet Yayınları, Konya 2023, 2: 208.

¹⁷ Ahmet Atilla Şentürk, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu: Hâb-hindî.*, Osmanlı Edebiyatı Araştırmaları Merkezi (OSEDAM), İstanbul 2022, 63.

içmiş olur ki anuñ emrinden çıkmaya ki ol pâdişâh dahı anı kullığa kabûl eyleye.¹⁸

Hacerülesvedin yemînullah olması, ona dokunan kişinin Allah ile anlaşma yapmış olması Kadı Burhaneddin'in beytinin anlam dünyasını zenginleştirir. Demek ki taş olmak ya da hacerlenmek, sevgilinin yolunda hareketsiz kalmayı değil aynı hacerülesved gibi ahdedip bu ahdi kıyamete kadar saklamayı işaret eden bir anlatıya dönüşür. Hacer ve melek arasındaki ilişki açıklandığına göre anlatıda geçen ve sözünü tutmayan diğer kişiye yani Hz. Âdem'e dikkatimizi yöneltebiliriz. Eğer Hz. Âdem, Allah ile ahbine sadık olsaydı ne melek cennetten çıkarılacak ne de taş dönmüş olacaktı. Bununla birlikte Hz. Âdem de cennet kıyafetleri giyip cennet nimetlerinden faydalanmaya devam edecekti. Fakat Hz. Âdem'in sözünü tutmaması üzerine hem melek hem de Hz. Âdem "şükür"den "sabıra" doğru bir yolculuğa başlamış oldular. Allah, Hz. Âdem'in neslinden mîsâkını aldıktan sonra sıra Hz. Âdem'e gelmiştir. Anlatının bu kısmını da bir diğer fütüvvetnâme metni olan Razavî'den (ö. 16 yy.[?]) takip edebiliriz:

...Âdem ve zürriyeti ahd kıldılar geri Allah'ın emriyle Âdem'in sülbüne girdiler. Ondandır Cebrâil, Allah Teâlâ'nın emriyle cennetten bir kuşak çıkardı pamuktan, ve bir rivayette yündendi. Esahh budur kim Cebrâil, Âdem'e eyitti: "Âdem bu kuşağa şedd-i vefâ derler bunu senin beline kuşatırım tâ ki ahde vefa kılasın..."¹⁹

Böylelikle Hz. Âdem cennette işlediği hata sebebiyle soyunduğu kuşağını tekrar kuşanmış olur.

Kadı Burhaneddin gerçekten de bir şairin gösterebileceği bütün mahareti göstermiş, bir beyit içerisine hem Hz. Âdem'in hem ona müvekkel olan meleğin hem de hacerülesvedin anlatısını sığdırmayı başarmıştır. Dikkat edilirse beyitte rivayeti zikredilenlerin hepsinin ortak özelliği ise ahde vefa gösterememiş olmalarıdır. Hz. Âdem de melek de sözünü tutma konusunda başarılı olamamıştır. Fakat Kadı Burhaneddin onların anlatısını sevgiliye verdiği sözü hiçbir zaman bozmayacak olan âşığın hikâyesine eklemiştir.

¹⁸ *Tercüme-i Acâ'ibü'l-Mahlûkât (İnceleme-Metin-Dizin)*, haz. Bekir Sarıkaya, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019, 209.

¹⁹ Seyyid Muhammed Razavî, *Fütüvvetnâme-i Kebîr*, haz. Nedim Aydın, İber Yayınları, İstanbul 2023, 50.

S o n u ç

Kadı Burhaneddin'in Dîvân'ında bulunan bu anlatı daha sonra klasik şiirin içerisinde kendine güçlü bir yer edinmiş gibi değildir. Daha sonraki dönemlerde yazılan şiirlerde melek ve taş arasındaki ilişkinin tekrar edildiğine dair pek bir ize rastlanmaz. Şüphesiz bu durumda sosyo-kültürel değişimlerin de etkisi vardır. Özellikle ahilerin güç kaybetmesi ve daha sonra yavaş yavaş toplumsal hafızadan silinmesi ile birlikte onların büyük önem atfettikleri şed bağlamak vb. gelenekler zayıflamıştır. Bununla birlikte Kadı Burhaneddin'in mecaz ve mazmun dünyası henüz sıkı sıkıya belirlenmemiş bir dönemde şiir telif etmesi onun daha serbest bir şekilde bu mecazları ve metinleri kullanmasına izin vermiştir. Kadı Burhaneddin Dîvân'ı üzerine yapılacak incelemeler bize erken dönemde Anadolu'da gelişen edebiyatın zamanla kanonikleşirken hangi unsurları dışarıda bıraktığını açıkça gösterecektir. Ayrıca, Kadı Buhraneddin'in hangi kaynaklardan beslendiğini, onun imaj dünyasını hangi metinlerin oluşturduğunu görmek bize şairin şiir dünyası hakkında daha ayrıntılı bilgiler verecektir. Bu bakımdan Kadı Burhaneddin'in eserlerinin çok yönlü incelemesinin yapılması, özellikle şiirlerinin hem sosyal hayata hem de tasavvufa dokunan kısımları üzerine daha çok yoğunlaşarak metinlerin elden geldiği kadar şerh edilmesi gerekmektedir.

K A Y N A K Ç A

ALGAR, Hamid, "Şed", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, 38, 405-6.

Altıparmak Muhammed Efendi'nin Delâil-i Nübüvvet-i Muhammedî ve Şemâil-i Fütüvvet-i Ahmedî Adlı Siyeri, haz. Ekrem Sakar, Palet Yayınları, Konya 2023.

ÇAĞATAY, Neşet, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.

DEMİREL, Kemal, *14. Yüzyılda Bir Türk Dehası Kadı Burhaneddin*, Epsilon Yayıncılık, İstanbul 2006.

Dîvân-ı Hâfız-ı Şîrâzî, thk. Seyyid Ebu'l-Kâsım Encevvî-i Şîrâzî, Çâphâne-i İlmî, Tahran 1345.

- HACIGÖKMEN, Mehmet Ali, "Kadı Burhaneddin Devletinde Ahilerin Faaliyetleri", *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, 10-11 Nisan 2003, 2003, 267-74.
- İki Fütüvvetnâme, haz. M. Fatih Köksal, Bünyamin Ayçiçeği, T.C. Ticaret Bakanlığı, Ankara 2020.
- Kadı Burhaneddin, *Kadı Burhaneddin Divanı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1980.
- KARATAŞ, Ahmet, "Türk-İslam Kültür ve Edebiyatında Kısas-ı Enbiyâ Türü", *Diyanet İlmî Dergi* XLIX/3, 2013, 113-26.
- KAVAKLIYAZI, Ahmet, "Kadı Burhaneddin'i Anlamak: Divanındaki Bazı Tabirlerin Çözümlemesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 56, 21 Aralık 2022, 307-27. <https://doi.org/10.21563/sutad.1222351>.
- KAYMAZ, Zeki, "Kadı Burhaneddin Divanı'ndaki Bir Gazel Üzerine", *Aydın Türklük Bilgisi Dergisi* VII/12, 2021, 141-50.
- KAYMAZ, Zeki, "Tıpkıbasımının Yeniden Yayınlanması Münasebetiyle Kadı Burhaneddin Divanı'nda Yeni Okuyuşlar = New Reading in the 'Divan of Kadı Burhaneddin' upon the Republishing of its Facsimile", *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi* V/4, 2021, 1632-45.
- KÖKSAL, M. Fatih, "Kadı Burhaneddin Divanında Nazım Şekilleri ile İlgili Bazı Tespitler", *Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni* I, 2001, 465-72.
- LEVEND, Âgah Sırrı, *Divan Edebiyatı: Kelimeler ve Remizler, Mazmunlar ve Mefhumlar*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1984.
- Muhammed b. Ya'kûb el-Küleynî, *el-Fürû' mine'l-Kâfi*, II, nşr. Muhammed Cafer Şemsüddin, Dâru't-Te'âruf li'l-Matbûât, Beyrut 1413/1992.
- Seyyid Muhammed Razavî, *Fütüvvetnâme-i Kebîr*, haz. Nedim Aydın, İber Yayınları, İstanbul 2023.
- ŞENTÜRK, Ahmet Atilla, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu: Hâb-hindî*, Osmanlı Edebiyatı Araştırmaları Merkezi (OSEDAM), İstanbul 2022.
- TARLAN, Ali Nihad, "Kadı Burhaneddin'de Tasavvuf (Bir Gazelinin Şerhi)", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* VIII, 1958, 8-15.
- TARLAN, Ali Nihad, "Kadı Burhaneddin'de Tasavvuf III (Bir Gazelinin Şerhi)", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* X, 1960, 1-4.
- TARLAN, Ali Nihad, "Kadı Burhaneddinde Tasavvuf IV [1]", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XI, 1961, 19-24.

- Tercüme-i Acâ'ibü'l-mahlûkât (İnceleme-Metin-Dizin)*, haz. Bekir Sarıkaya, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019.
- TÖREN, Hatice, "Kadı Burhaneddin Divanında Bazı Yeni Okuyuşlar", *İlmî Araştırmalar*, 9, 2000, 209-19.
- TÖREN, Hatice, "Kadı Burhâneddin (Edebî ve Tasavvufî Şahsiyeti)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, 24, 75-76.
- Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân and His Envârü'l-Âşıkîn (Introduction and Critical Edition)*, haz. Abdullah Uğur, Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları 140, Harvard University Press, Cambridge 2019.
- YILDIZ, Mustafa, "Kadı Burhaneddin Divanında 'Benze-' Fiilinin Sıra Dışı Kullanımı", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi = Journal of Studies in Turkology*, 37, 2015, 247-61.
- Yûnus Emre, *Yûnus Emre ve Dîvân'ı*, haz. Orhan Kemal Tavukçu, 1. bsk., VakıfBank Kültür Yayınları, İstanbul 2022.
- YÜCEL, Bilâl, "Kadı Burhaneddin'in Türk Dili Tarihindeki Yeri Üzerine", *Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni 12-13 Nisan 2001-Bildiriler II*, 2001, 813-23.
- YÜCEL, Yaşar, *Kadı Burhaneddin*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

XVI. Asır Şairi Halîlî ve Şiirleri

Muzaffer KILIÇ

Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü,
Kırklareli Türkiye.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3861-9090>

ROR ID: <https://ror.org/00jb0e673>

mzffrkilic@gmail.com

Atıf Bilgisi

Kılıç, Muzaffer, "XVI. Asır Şairi Halîlî ve Şiirleri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 51 (Bahar 2024), 243-278.

<https://doi.org/10.24058/tki.2024.507>

Geliş Tarihi	19.03.2024
Kabul Tarihi	15.05.2024
Yayın Tarihi	12.07.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	tkidergisii@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

ÖZET

Klasik Türk edebiyatının önemli kaynakları arasında yer alan mecmualar, bugüne kadar adından söz edilmemiş pek çok eser, müellif ve şairin gün yüzüne çıkmasına vesile olmaktadır. XVI. asır şairlerinden Halîlî de yaşadığı dönem kaynaklarında adı geçmeyen ve varlığından mecmualar vesilesiyle haberdar olunan şairlerden biridir. Halîlî'nin şiirleri, XVII. asrın ortalarında tertip edilen İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi Koleksiyonu 850 numaralı mecmua-i eşârda yer almaktadır. Biyografik ve bibliyografik kaynaklarda hayatı ve eserlerine dair herhangi bir malumata rastlanmayan Halîlî hakkında bildiklerimiz, şimdilik mezkûr mecmuada yer alan şiirlerindeki ipuçlarından ibarettir. Söz konusu mecmuada toplam 17 şiiri bulunan Halîlî'nin, XVI. asrın tanınmış şairlerinden Yetîmî, Bâkî, Derzi-zâde Ulvî ve Nev'î'nin şiirlerine tesdisler yazmış olması, onun yaşadığı dönemi tespitinde önem arz etmektedir.

Bu makalede, Halîlî'nin zikredilen mecmuadaki şiirleri, XVI. asırda yaşamış Halîlî mahlaslı diğer şairlerin şiirleriyle dil ve üslup bakımından mukayese edilmiş ve bilinen manzumeleri üzerinden hüviyetiyle ilgili bazı değerlendirmelerde bulunulmuştur. Şiirlerinin incelendiği bölümde önce manzumeleri içeren mecmua ana hatlarıyla tanıtılmış, devamında ise manzumelerin muhteva, aruz ve kafiye hususiyetleri üzerinde durularak Halîlî'nin şairliği ve üslubu mevzubahis edilmiştir. Son olarak söz konusu mecmua-i eşârda yer alan şiirlerin metni; kaside, musammat, gazel ve matlalar şeklinde sıralanarak sunulmuştur. Böylelikle kaynaklara yansımamış bir şairin hayatı ve şiirleri ele alınarak Türk edebiyatı literatürüne katkı sağlamak amaçlanmıştır. .

Anahtar Kelimeler

Halîlî, XVI. asır, mecmua-i eşar, nazire.

XVIth Century Poet Halîlî and His Poems

Muzaffer KILIÇ

Doç.Dr., Kırklareli University Faculty of Theology Department of Islamic History and Arts, Kırklareli Türkiye.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3861-9090>

ROR ID: <https://ror.org/00jb0e673>

mzffrkilic@gmail.com

Citation

Kılıç, Muzaffer, "XVIth Century Poet Halîlî and His Poems", *The Journal of Turkish Studies*, 51 (Spring 2024), 243-278.

<https://doi.org/10.24058/tki.2024.507>

Date of Submission	19.03.2024
Date of Acceptance	15.05.2024
Date of Publication	12.07.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	tkidergisii@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

ABSTRACT

Mecmuas, which are among the important sources of classical Turkish literature, are instrumental in the identification of many works, authors and poets whose names have not been mentioned until today. Khalilî, one of the poets of the 16th century, is one of the poets whose name is not mentioned in the sources of his period and whose existence is known through mecmuas. Khalilî's poems are included in the mecmua-i eşâr numbered 850 in the Reşid Efendi Collection of the Süleymaniye Library in Istanbul, which was organized in the middle of the seventeenth century. What we know about Khalilî, whose biographical and bibliographical sources do not provide any information about his life and works, is limited to the clues in his poems in the aforementioned collection. The fact that Khalilî, who has a total of 17 poems in this collection, wrote tesdis to the poems of Yetîmî, Bâqî, Derzi-zâde Ulvî and Nev'î, who were well-known poets of the 16th century, is important in determining the period he lived in.

In this article, Khalilî's poems in the aforementioned collection are compared with the poems of other poets with the pseudonym Khalilî who lived in the 16th century in terms of language and style, and some evaluations are made about his identity based on his known verses. In the section where his poems are analyzed, first the collection containing the verses is introduced in outline, then the content, prosody and rhyme features of the verses are emphasized and Khalilî's poetry and style are discussed. Finally, the text of the poems in this mecmua-i eşâr is presented in the order of qasîda, musammat, ghazal and matlas. In this way, it is aimed to contribute to the literature of Turkish literature by discussing the life and poems of a poet who is not reflected in the sources.

Keywords

Halilî, 16th century, mecmua-i eşâr, nazira.

Giriş

Klasik Türk edebiyatında divan tertip etmemiş/edememiş şairlerin yanı sıra dönem kaynaklarına yansıdığı kadarıyla varlığından haberdar olunan pek çok şair bulunmaktadır. Bunların bir kısmı yaşadığı dönemde şairliğiyle öne çıkıp muhtelif kaynaklarda adından söz ettirmişse de; bir kısmı, şiir kabiliyetine rağmen tezkire yazarlarının nazarından uzak kalmıştır. Burada şiirlerini sunacağımız Halîlî de bu şairlerden biridir.

Yaşadığı dönem tezkirelerinde ismine tesadüf edemediğimiz Halîlî mahlaslı şairin şiirleri, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi Koleksiyonu 850 numaralı mecmuada yer almaktadır. Bu mecmuadaki şiirlerin ekseri XVI. ve XVII. asırlarda yaşamış şairlere aittir. Söz konusu şiirlerin daha önceki dönemlerde yaşamış bir şaire ait olma ihtimali düşünülse de Halîlî'nin XVI. asrın ikinci yarısında yaşamış şairlere yazdığı tesdisler bu ihtimali ortadan kaldırmaktadır. Kaynaklarda XVI. asrın ikinci yarısında hayatta olan Halîlî mahlaslı birkaç şair bulunsa da ismi geçen şairlerin bilinen şiirleri ile bu mecmuadaki şiirler benzerlik göstermemektedir. Bu durumda eldeki şiirlerin hâlihazırda adı geçen şairlerden birine ait olduğunu söylemek mümkün değildir.

1. HALÎLÎ'NİN HÜVİYETİNE DAİR

İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi 850 numaralı mecmua-i eşârdaki şiirlerin büyük bir kısmı, XVI. ve XVII. asır şairlerine aittir. Klasik Türk şairleri arasında Halîlî mahlasını kullanan birçok şair bulunmaktadır. XV. asırda yaşadığı bilinen Diyarbakırlı Halîlî (öl. 890/1485) bu şairlerin en tanınmışlarından biridir.¹ Ancak mecmuada şiirleri bulunan Halîlî'nin XVI. asrın tanınmış şairlerinden Yetîmî (öl. 960/1552-53), Derzi-zâde Ulvî (öl. 993/1585), Nev'î (öl. 1007/1599) ve

¹ Müjgan Çakır, "Bitlis Nâm Şehirden" Bir Şâir: Halîlî Şiirleri ve Şairliği Üzerine Tespitler", II. Van Gölü Havzası Sempozyumu (Bitlis: 2006), Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Bitlis 2007, ss. 401-420; Ahmet Kavaklıyazı, "15. Yüzyıl Şairlerinden Diyarbakırlı Halîlî'nin Şiirleri", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, S. 34, 1-88. Aşık Çelebi, *Meşâ'irü's-Şu'arâ (İnceleme-Metin)*, haz. Filiz Kılıç, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. (E-Kitap), Ankara 2018, 649-649; Latîfî, *Tezkiretü's-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ*, haz. Rıdvan Canım, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. (E-Kitap), Ankara 2018, 215-217; Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, haz. Aysun Sungurhan, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. (E-Kitap), Ankara 2017, 336-337; Beyânî, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, haz. Aysun Sungurhan, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. (E-Kitap), Ankara 2017, 65.

Bâkî'ye (öl 1008/1600) yazdığı tesdisler, onun en erken XVI. asrın ikinci yarısında yaşadığını göstermektedir. Bu da söz konusu şiiirlerin Diyarbakırlı Halîlî'ye ait olamayacağını kesin delilidir.

Kaynaklarda XVI. ve XVII. asırlarda yaşamış Halîlî mahlaslı şairler incelendiğinde karşımıza şu isimler çıkar: Kütahyalı Halîlî (XVI. asır)², Maraşlı Halîlî (öl. 998/1589)³, Bursalı Halîlî/Halîlî-i Zerd (XVI. asır)⁴, Kazvinli Halîlî (XVI. asır)⁵, Şeyh Halîl Efendi (ö. 1048/1638)⁶ ve Halîlî-i Üskübî (XVII. asır?). Mecmuadaki Halîlî'nin şiiirleri ile kaynaklarda ismi geçen Halîlî'lerin şiiirleri mukayese edildiğinde belirgin bir benzerlik tespit edilememiştir. Özellikle Kazvinli Halîlî'nin bilinen şiiirlerinin Farsça olması ve Halîlî-i Mar'aşî'nin şiiirlerinin neredeyse tamamının dinî-tasavvufî muhtevalı olmasından hareketle mecmuadaki şiiirleri bulunan şairin bunlardan biri olamayacağı söylenebilir. Öte yandan mecmuadaki şiiirler, ismi zikredilen diğer şairlerin şiiirleriyle dil ve üslup bakımından oldukça farklıdır. Dolayısıyla makaleye konu olan şiiirlerin söz konusu şairlerden birine ait olduğunu söylemek güçtür.

² Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâ'îku's-Şakâ'ik: Mecdî'nin Şakâ'ik Tercümesi*, haz. Bilal Alpaydın-Fatih Odunkıran, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2022, C. II, 863-864; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, C. II, 578; Müstakîm-zâde Süleyman Sadeddin Efendi, *Mecelletü'n-Nisâb*, İstanbul Süleymaniye Ktp. Hâlet Efendi 628, vr. 202a; Ahmet Kavaklıyazı, "a.g.m", 3.

³ Halîlî-i Mar'aşî, *Halîlî-i Maraşî Dîvânçe ve Etvâr-ı Seba (Tenkitli Metin-Tıpkıbasım)*, haz. Lütfi Alıcı, Ukde Kitaplığı, Kahramanmaraş 2010, 19-23; Halîlî-i Mar'aşî, *Halîlî-i Mar'aşî Ravzatü'l-Îmân (Tenkitli Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, haz. Lütfi Alıcı, Gülcan Tanıdır Alıcı, Ukde Kitaplığı, Kahramanmaraş 2012, 25-29; Ahmet Kavaklıyazı, "a.g.m", 3.

⁴ Mehmed Süreyyâ, a.g.e., 587; Âşık Çelebi, a.g.e., 647-648; Latîfî, a.g.e., 218; Kınalızâde Hasan Çelebi, a.g.e., 337-338; Beyânî, a.g.e., 65-66; Riyâzî Muhammed Efendi, *Riyâzü's-Şu'arâ*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. (E-Kitap), Ankara 2017, 139-140; Mehmed Nail Tuman, *Tuhfe-i Nâilî: Dîvan Şairlerinin Muhtasar Biyografileri*, Haz. Cemal Kurnaz-Mustafa Tatçı, C. I, Bizim Büro Yay., Ankara 2001, C. II, 162.

⁵ Ahdî, *Gülşenü's-Şu'arâ*, haz. Süleyman Solmaz, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 2018, 151.

⁶ Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî, *Vefeyât-ı Ayvansarâyî*, haz. Ramazan Ekinci, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 2017, 143; Mehmed Süreyyâ, a.g.e., 573; Halîlî-i Mar'aşî, a.g.e., 115; Sadi S. Kucur, "Üsküdar Nalçacı Şeyh Halîl Efendi Tekkesi Haziresi Mezartaşları", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V: 1-5 Kasım 2007 Bildiriler (Üsküdar Belediyesi)*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2008, C. II, 329-378.

Şairin hüviyetini tespit amacıyla incelenen arşiv kayıtları ve dönem mecmualarında az da olsa Halîlî mahlaslı şiirlere rastlanmaktadır. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı 0324/27'de Muhibbî'ye (Kânûnî Sultan Süleyman) yazılan nazirelerin yer aldığı evrakta Halîlî mahlaslı bir şiir bulunmaktadır.⁷ Buradaki şairin de hüviyeti meçhul olup bu şiirden hareketle herhangi bir sonuca varılamamıştır.

XVI. asrın en hacimli nazire mecmualarından *Pervâne Bey Mecmuası*'nda Halîlî mahlaslı şiirler bulunsa da buradaki şiirlerin neredeyse tamamı Diyarbakırlı Halîlî'ye aittir.⁸ Kavaklıyazı, "15. Yüzyıl Şairlerinden Diyarbakırlı Halîlî'nin Şiirleri" başlıklı makalesinde; şiirlerden bazısının mükerrer bazısının da bölünerek yazıldığını ve Halîlî'nin bir gazelinin Celîlî mahlasıyla, Hamîdîzâde Celîl ve Edirneli Celîlî'nin birer gazelinin de Halîlî mahlasıyla kaydedildiğini tespit etmiştir. Tüm bu mükerrer ve farklı şairlere ait manzumeler tefrik edildiğinde geriye 21 şiir kalmaktadır. Bunlardan 17'si Diyarbakırlı Halîlî'nin *Fürkatnâme*'sinde yer alır. Haricindeki 4 şiir de Kavaklıyazı'nın Diyarbakırlı Halîlî'nin şiirlerini içeren makalesinde neşredilmiştir.⁹

Mecmau'n-Nezâîr'deki Halîlî mahlaslı 11 şiirin; üçü Hamîdîzâde Celîlî'ye, sekizi ise Diyarbakırlı Halîlî'ye aittir.¹⁰ Diyarbakırlı Halîlî'nin bu sekiz gazelinden ikisi *Fürkatnâme*'de bulunmaktadır.¹¹

XVII. asrın önemli nazire mecmualarından Hisâlî'nin *Metâlî'ü'n-nezâîr*'inde Halîl/Halîlî mahlaslı şiirler bulunmaktadır.¹² Bu şiirlerin başlıklarında İbrâhim Halîl-i Şarkî, Halîl-i Basrî (Arapça), Halîl-i Diyarbekrî, Halîl-i Üskübî ve Halîl-i Zerd gibi şairlerin hüviyetini vurgulayan ifadeler bulunmaktadır. Ayrıca Kavaklıyazı'nın makalesinde

⁷ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı, 0324/27.

⁸ Pervâne b. Abdullah, *Pervâne Bey Mecmuası (Topkapı Sarayı Bağdat 406)*, haz. Kamil Ali Gıynaş, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. (E-Kitap), Ankara 2017.

⁹ Ahmet Kavaklıyazı, "a.g.m", 16-18.

¹⁰ Edirneli Nazmî, *Mecmau'n-Nezâîr (İnceleme-Metin)*, haz. M. Fatih Köksal, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. (E-Kitap), Ankara 2017, 44.

¹¹ Ahmet Kavaklıyazı, "a.g.m", 17.

¹² Abuzer Kalyon, *Peştelî Hisâlî Metâlî'ü'n-Nezâîr (II. Cilt) İnceleme-Metin*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2011; Bilge Kaya, *Hisâlî Hayatı-Eserleri ve Metâlî'ü'n-Nezâîr Adlı Eserinin Birinci Cildi (İnceleme-Metin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2003; Ahmet Kavaklıyazı, "a.g.m", 26.

vurguladığı üzere sadece, “Halîlî” başlığıyla *Metâli’ü’n-nezâir’e* alınan şiirlerin hangi şaire ait olduğu meçhuldür. Müşterek şiir bulunmadığı için irtibat kurulamasa da bu şiirlerin makaleye konu olan şaire ait olma ihtimali bulunmaktadır.

İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi 850 numaralı mecmua-i eşârdaki Halîlî mahlaslı şiirlerde, şairin hüviyetini tespit edebileceğimiz bir karineye rastlanmaması ve kaynaklarda zikredilen Halîlî mahlaslı şairlerin hayatı ve şiirleri hakkında yeterli malumat bulunmaması, burada tanıtılacak şiirlerin bunlardan birine mi yoksa başka bir şaire mi ait olduğunu söylememize imkân tanımaz. Bu itibarla bu makalede şiirleri sunulacak şairin -ihtiyat kaydıyla- biyografik kaynaklara yansımayan bir şaire ait olma ihtimali söz konusudur. Şairlerin farklı dönem şiirlerinde üslup farkının bulunabileceği ihtimal dâhilindeyse de mevcut verilerden hareketle mecmuadaki şiirlerin bilinen Halîlî’lerden birine ait olduğunu söyleyemeyiz.

Dönemin edebiyat muhitlerinde tertip edilmiş mecmualarda, burada şiirleri sunulan Halîlî’nin manzumelerinin yer almadığı görülür. Bu da şairin yaşadığı dönemde öne çıkamamış yahut kenarda kalmış bir şahsiyet olduğunu düşündürmektedir. Diğer yandan şiirlerinin ekserinde mansıp talebi bulunan şairin umduğu mansıbı elde ettikten sonra şiir yazmamış olması da muhtemeldir.

XVI. asrın ikinci yarısında vefat eden Yetimî (öl. 960/1552-53), Derzi-zâde Ulvî (öl. 993/1585), Nev’î (öl. 1007/1599) ve Bâkî (öl 1008/1600) gibi şairlere tesdisi (2, 3, 4, 5. tesdis) bulunması ve sonraki dönem şairlerine naziresinin bulunmayışı şairin XVI. asrın ikinci yarısı ile en geç XVII. asrın ilk yarısında yaşamış olduğuna işaret etmektedir.

Diğer yandan Halîlî’nin mesleğine dair şiirlerinde bazı ipuçları bulunmaktadır. Birinci kasidesindeki bazı ifadeler, onun ilmiye zümresinden olduğunu göstermektedir. Şairin terakkî, kâğıd ve tezkire gibi konumunun yükseltilmesini izhar eden sözleri müderris zümresinden olduğunu düşündürür:

Baňa daħı terakkî eyle meded

Çaldum ayakda ħâk-sâr u nizâr [K. 1/9]

İtdi kaç' -ı merâtib akrânum Râh-ı mihnetde zebûn u nizâr	[K. 1/10]
Olur ise eger terakki baña Tezkirem vir ki olmayam bîmâr	[K. 1/12]
Bir kuluñ kâğıdı virilse kaçâr Olur âzâd ider o demde firâr	[K. 1/15]
Ben olurdum senüñ ölince kuluñ Kâğıdum virsen ey güzîn-i kibâr	[K. 1/16]

Bu beyitlerde şair, düşük ücretli medreselerde görev yaptığını ifade edip daha iyi bir medreseye terakkî edilme/yükselme arzusunu dile getirir. Tezkire ve kâğıt da bu beyitlerde söz konusu olan "terakkî"nin belgeleridir.

Ayrıca ikinci kasidesinde geçen "Vâli-i Kayseriyye" ifadesi, şairin bir dönem Kayseri Sancağında bulunduğunu veya görev yaptığını düşündürmektedir.

2. HALÎLÎ'NİN ŞİİRLERİ

Bu çalışmada Halîlî'nin 2 kaside (biri kıta şeklinde), 5 musammat, 7 gazel ve 3 matla olmak üzere toplam 17 şiirine yer verilecektir.

2.1. Halîlî'nin Şiirlerinin Bulunduğu Mecmua

Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi Koleksiyonu 850 numaralı mecmua daha önce İsa Akpınar'ın "Âzerî İbrahim Çelebi'nin Kasideleri" başlıklı makalesinde detaylıca tavsif edildiği için burada genel itibariyle nüsha bilgilerine değinilecektir.¹³

158 varaktan oluşan bu mecmuanın başında sonradan ilave edildiği tahmin edilen "Mecmu'a-i Eş'âr-ı Fârisî ve Türkî" başlığı bulunmaktadır. Saray kütüphanesi kaydı bulunan yazmanın zahriye bölümünde Sultan III. Mustafa'ya (ö. 1187/1774) ait kütüphane mührü ile saray hazinesi/kütüphanesi kaydı yer almaktadır. Ayrıca Abdürreşid Mehmed Efendi'nin 1263/1847 tarihli vakıf mührü ile Mustafa adlı birinin mührü

¹³ İsa Akpınar, "Âzerî İbrahim Çelebi'nin Kasideleri", *Türük Uluslararası Dil Edebiyat ve Halkbilim Araştırmaları Dergisi*, 33, 16-19.

bulunmaktadır. Farklı ve dağınık suretteki eserlerin birleştirilmesiyle oluşturulan mecmua; kâğıt, hat ve satır sayısı bakımından değişiklik göstermektedir. XVII. asrın ortalarında tertip edildiği tahmin edilen mecmuada Türkçe, Arapça ve Farsça şiirler yer almaktadır. Türkçe şiir oranı fazla olan mecmuada XVI. ve XVII. asır Türk şairlerinin şiirleri yer almaktadır. Çalışmaya konu olan Halîlî'nin şiirleri ise 76-77, 105-108 ve 120-121. varaklar arasındadır.

2.2. Halîlî'nin Şiirlerinin Muhteva İncelemesi

Söz konusu mecmuada Halîlî'nin kaside, musammat, gazel ve matla nazım şekilleriyle yazılmış toplam 17 şiiri bulunmaktadır. Birine sunmak ve mansıp elde etmek amacıyla kaleme aldığı kasidelerinde memduhun ismi yer almaz. Kasidelerindeki bazı ipuçları, memduhun hangi sınıfa mensup olduğunu gösterse de şiirlerin kime sunulduğunu tespit edebilmek için yeterli değildir. Musammatlarının tamamı tesdirdir ve dört tanesinin hangi şairin şiirine yazıldığı bilinmektedir. Sadece birinci musammattaki "Âşıkuz biz 'âşıkûñ kâdrin bilür yâr isterüz / Virmezüz bî-mihre dil yâr-ı vefâdâr isterüz" matlanın kesin olmamakla birlikte Nev'î'ye ait olduğu tahmin edilmektedir (G. 183). Gazel ve matlaları ise âşıkane tarzda kaleme alınmıştır.

Kasideler

1. Kaside: 22 beyitlik bu manzume, matla beyti bulunmaması sebebiyle bir kıtadır. Mansıp talebiyle kaleme alındığı anlaşılan şiir; medhiye, arz-ı hâl ve duadan ibarettir. Memduhun övgüsünde birçok beyit yer alsada kime yazıldığına dair ipucu bulunmaz. Şiirde geçen bazı ibareler, memduhun ilmiye mensubu olduğunu düşündürür: "Mekremet-ñulğ u menkâbet-âsâr", "Mesned u melce'-i şîğâr u kibâr", "Ma'den-i lütf u menba'-ı ihşân", "Añmedî-ñulğ", "güzîn-i kibâr". Memduhun kerem ve faziletlerinden övgüyle (1-8) bahsedildikten sonra arz-ı hâl bölümüne geçilir (9-19). Son üç beyitte ise memduha duada bulunulur (20-22).

2. Kaside: 36 beyitlik bu manzume, klasik kaside bölümlerini içeren bir ydiyyedir. Nesib bölümünde bayram hilalinin doğuşuna ve onunla ilgili hayallere yer verilir (1-9). Ardından kısa bir girizgâh (10-12) ile medhiye bölümüne geçilir. Bu bölümde yer alan "Vâlî-i Kayseriye" (15) ifadesi, şiirin

dönemin Kayseri valisi için kaleme alındığını gösterir. Memduhu ilim ve fazilet sahibi biri olarak zikreder ve onun eşiğinin ilim ve fazilet ehlinin uğrak yeri olduğu vurgulanır: “Güher-i kân-ı fazl”, “Mihr-i sipihr-mertebe mäh-ı Zuhal-maḥal”, “Bālā-niṣn-i meclis-i erbāb-ı ‘ilm ü fazl / Vālā-niṣn-ı zümre-i aṣḥāb-ı i‘tibār”, “Lāyık degül mi çıkmāğa ṣadr-ı sa‘ādet”, “‘Adli esāsı ḥāne-i şer‘-i şerīfdür”, “Erbāb-ı ‘izz ü cāha deri secde-gāhdur” vb. (13-29). Halilî; memduhunun eşiği fazilet ve belagat ehlinin dayanağı olduğunu, bu sebeple onun dergâhına yüz sürerek gittiğini, arzularına ulaşamamış biri olarak elemle gözyaşı döktüğünü ve onun ihsanına sığındığını ifade eder (30-33). Arz-ı hâl tarzındaki bu bölümden sonra sözü duaya getirilir ve üç beyitlik bir dua ile kaside sona erer (34-36).

Musammatlar

Musammat şeklindeki manzumelerin tamamı tesdistir. 1, 2, 3 ve 5. tesdis matla zemininde, 4. tesdis ise gazel zemininde yazılmıştır. Âşıkane tarzda kaleme alınmış 1. tesdis haricindekilerde yer yer mansıp talebi ve arz-ı hâl gibi kasidelerde görülen muhteva göze çarpmaktadır.

1. Tesdis (vr. 76^a): “Teds-i Ḥalilî” başlıklı bu manzume “‘Âşıkuz biz ‘âşıkunḥ ḳadrin bilür yār isterüz / Virmezüz bî-mihre dil yār-ı vefādār isterüz” matlana yazılmış bir tesdistir. Bu matlân aynen yer aldığı bir manzumeye rastlanmamıştır. Fakat Nev‘î’nin “‘Âşıkuz dīvāneyüz bağ ile gülzār isterüz / Bir güle dil bağlaruz illā ki bî-ḥār isterüz” matlalı gazeline “‘Âşıkunḥ ḳadrin bilür ‘ālemde bir yār isterüz” (G. 183/2) şeklinde bir mısra yer almaktadır. 5. tesdisin Nev‘î’nin matlana yazılmış olması, bu şiirin de Nev‘î’nin gazeline yazılmış bir tesdis olma ihtimalini kuvvetlendirir. Bu tesdiste âşığın ümit, talep ve sitemleri zikredilmekte olup zemin şiirde olduğu gibi âşıkane bir üslup hâkimdir.

2. Tesdis (101^b): “Teds-i Ḥalilî” başlıklı bu şiir, Yetîmî’nin (öl. 960/1552-53) “Seri pā pāyı ser eyler bu dünyā bî-ser ü pādur / Ḥazîzi evc ider evci ḥazîz eyler bu dünyādur” matlana (G. 56) tesdistir.¹⁴ Özellikle matla beytinden de anlaşılacağı üzere dünya ve hâl-i devrandan şikâyet edilmektedir. Şair, cahilin safa sürerken maarif ehlinin hak ettiğini bulamadığı gibi zelil düşmesine sitem etmektedir.

¹⁴ Zehra Piroğlu, *Yetîmî (Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği ve Dīvânının Tenkidli Metni)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Konya 1996.

3. Tesdis (105^a): “Maṭla‘-ı Bâkî Efendi Tesdîs-i Ḥalîlî-i Müsteham” başlıklı bu manzume, Bâkî’nin (öl 1008/1600) “meded” redifli gazelinin matlama yazılmış bir tesdistir. Halîlî, arz-ı hâl etmeye derman bulamayıp çaresizlik içerisinde kaldığını ve ihsan ümidiyle yardım talep ettiğini dile getirmiştir.

4. Tesdis (108^a): “Ġazel-i ‘Ulvî-i Merḥûm Tesdîs-i Ḥalîlî-i Maẓlûm” başlıklı ve 6 bentlik bu manzume, Derzi-zâde Ulvî’nin (öl. 993/1585) “Ne günâhum var ola sevmeden özge cânum / İltifat eylemez olduñ kuluña sultânüm” matlalı gazeline (G. 466.) yazılmış bir tesdistir. Bu musammatta istediği mansıbı elde edemediği gibi geride kalmış olmanın verdiği rahatsızlığı dillendiren Halîlî, “şeh-i ‘âdil, server-i kâmil” gibi ifadelerle devrin sultanına yahut bir devlet büyüğüne hitapta bulunmaktadır.

5. Tesdis (120^a): “Maṭla‘-ı Nev‘î Tesdîs-i Ḥalîlî” başlıklı bu tesdis Nev‘î’nin (öl. 1007/1599) “olmadan yigdür” redifli gazelinin (G. 133) matlama yazılmıştır. Şair bu tesdiste, gelen tüm cefalara rağmen sevdiğinden/sultanından razı olduğunu ifade eder. Özellikle “Gerekmez manşıb-ı câh-ile baña kâm-rân olmak” (Msm. 5/IV/4) mısraıyla ümitlerinin söndüğünü dillendirmektedir.

Gazeller ve Matlalar

Halîlî’nin gazel ve matlaları âşıkane tarzda, sade ve anlaşılır bir dille yazılmıştır. Klişe benzetmelerinin tekrar ettiği bu şiirlerde özgün bir hayal ve kurguya rastlanmadığını söyleyebiliriz.

2.3. A r u z v e K a f i y e

Halîlî’nin şiirlerinde 5 farklı aruz kalıbı kullanılmıştır. Bunlar; haff bahrinin *fe‘ilâtün mefâ‘ilün fe‘ilün* (K. 1; G. 1) kalıbı, muzârî bahrinin *mef‘ülü fâ‘ilâtü mefâ‘ilü fâ‘ilün* (K. 2; Mtl. 1), remel bahrinin *fâ‘ilâtün fâ‘ilâtün fâ‘ilâtün fâ‘ilün* (Msm. 1; G. 3, 4, 6) kalıbı ile *fe‘ilâtün fe‘ilâtün fe‘ilâtün fe‘ilün* (Msm. 3, 4; G. 2, 5, 7) kalıbı ve hezec bahrinin *mefâ‘ilün mefâ‘ilün mefâ‘ilün mefâ‘ilün* (Msm. 2, 5; Mtl. 2, 3) kalıbından ibarettir.

Şiirlerinde teknik bakımdan kusurlu sayılabilecek pek çok örnek yer almaktadır. Bunların başında tekrarlanan kafiyeleler dikkat çeker. Birinci kasidesinde âşâr (1, 4), kibâr (2, 16), nizâr (9, 10), var (7, 11) ile ikinci kasideki kenâr (b. 13) ve der-kenâr (b. 34), i‘tibâr (16, 26), kirdgâr (3, 19, 36), rûzgâr (11, 29), şikâr (2, 21), tâb-dâr (5, 28, 35), vaḡâr (14, 15) kafiyeleleri mükerreren

kullanılmıştır. İkinci kasidede ayrıca; tıfl-vār (7), şāh-vār (10), ‘arş-vār (17), jāle-vār (24), Mesīh-vār (33) kelimelerinde ahengin redifle sağlandığı kafiyesiz mısralar bulunmaktadır.

İlk tesdisin 5. bendinde (Msm 1/IV) “tere”, “dilberlere”, “serverlere” ve “dilbere” kelimeleriyle kurulan dördüncü bendde “ter” ve “dilber” kelimelerinde kafiye bulunurken “serverler” ve “dilberler” sözcüklerinde ahenk redifle tesis edilmiştir. Ayrıca dilber kelimesi iki defa kullanılarak tekrara düşülmüştür.

Üçüncü tesdisin 3. bendinde (Msm. 3/III) “zār”, “bī-zār” kelimelerinde olduğu gibi aynı kökten türeyen kelimelerle kurulan kafiyelerin yanında bu manzumenin 4. bendinde “dermān” kelimesi mükerreren kullanılmıştır.

Dördüncü tesdisin 2. bendinde (Msm. 4/II) “sīm-tenüñ” ve “tenüñ” kelimelerinde tekrara rastlanır. Aynı manzumenin 3. bendinde “ter”, “aḥmer”, “ciger” ve “yer” kelimelerinde kafiye bulunurken “қанlar” kelimesinde kafiye redifle tesis edilmiştir.

Beşinci tesdisin 2. bendinde “helāk” kelimesi tekrar eden kafiyelerdendir.

Halîlî’nin gazellerinde dikkat çeken kafiye kullanımları şu şekildedir:

Cinaslı kullanım: “bād” (G. 1/1).

Kafiye tekrarı: “şemşir” (G. 2/1,4),

Ahengin redifle sağlandığı kafiyesiz mısralar: “şive-kār” (G. 3/2), “geçer” (G. 5/1), “başar” (G. 5/2), “şatar” (G. 5/3), “göñlümden” (G. 7/1), “seven” (G. 7/2), “külkülünden” (G. 7/5).

Hulasa, Halîlî’nin manzumelerinde aruzun şiire başarılı bir şekilde uyguladığı görülmekle birlikte kafiye tercihleri onun nazım tekniği hususunda başarılı olmadığını gösterir.

2.4. Halîlî’nin Şiirleri Üzerine Değerlendirmeler

Halîlî’nin ilk kasidesindeki birkaç beyit dışında şiirlerinin tamamı sade ve anlaşılır bir dille kaleme alınmıştır.

Oldı hilâl-i ‘ıyd şafağ içre âşikâr

Pür-ḥün dilümde niteki tığ-ı ğam-ı nigâr [K. 2/1]

[Bayram hilali, şafak vakti kanla dolu gönlümdeki sevgilinin gam kılıcı gibi ortaya çıktı.]

Ƙadır ü kıymet neydügin bilmez dilâ cānānemüz
 Ehl-i dil Ƙullarına māyil degül sultānemüz
 Hārlarla hem-nişīn çün ol gül-i hāndānemüz
 Düstlar itmeñ ta‘accüb terk idersek hānemüz
 ‘Āşıkuz biz ‘āşıkūñ Ƙadrin bilür yār isterüz
 Virmezüz bī-mihre dil yār-ı vefādār isterüz [Msm 1/II]

[Ey gönül! Sevgilimiz kadir kıymetin ne olduğunu bilmez, sultanımız âşık kullarına meyletmez; Dostlarım, o gülen gülümüz (sevgilimiz) dikenlerle ahbap olduğu için evimizi/yuvamızı terk edersek buna şaşırmayın; (Çünkü) biz âşığız, âşığın kıymetini bilen bir sevgili isteriz; Sevğiden anlamaza gönül vermeyip vefalı bir yâr isteriz.]

Sīnemi eyledi gāmzeñ hedef-i tūr-i belā
 Cānumı Ƙıldı müjeñ küşte-i şemşīr-i belā [G. 2/1]

[Yan bakışların sinemi belâ okunun hedefi etti. Kirpiğınse canımı bela kılıcıyla öldürdü.]

Derd-i hecrūñle senūñ hīç bilmezem kendüm didüm
 Bildüreyüm ben saña kendūñ didi ol şīve-kār [G. 3/2]

[“Senin ayrılığının derdiyle asla kendimi bilmez oldum/kendimden geçtim” dedim. O işveli (sevgili de) “ben sana kendini/haddini bildireyim” dedi.]

Çekdügümçün çeşmüme cānā senūñ hāk-i rehūñ
 Esdi şavurdı gelüp haylī seher bād-ı şabā [G. 6/3]

[Ey cān/sevgili! Senin yolunun toprağını gözüme (sürme misali) çektiğim için seher ordusu sabâ yeliyle esip (sürmeyi) alıp götürdü.]

Ol māk-pāre çaldı beni çünki pāreye
 Tañ mı küsunse baht-ı siyāhum sitāreye [Mtl. 1]

[O ay parçası beni pâreye çaldığı (aldattığı/oyaladığı)¹⁵ için kara bahtım yıldıza imrense buna şaşılır mı?]

Halîlî'nin şiirlerinde klasik mazmunların ötesinde kendine has bir üslup özelliği bulunmadığını söylemek mümkündür.

S o n u ç

Kimliği kesin olarak bilinmemekle birlikte, yazdığı tesdislerden XVI. yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı anlaşılan Halîlî'nin en geç XVII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar hayatta olduğu söylenebilir. Bu asırlarda yaşamış Halîlî mahlaslı şairlerin şiirleri ile makaleye konu olan Halîlî'nin şiirleri arasında belirleyici bir benzerlik görülmemiştir. Şiirlerinde mansıp beklentisi ve caize ümidini sık sık dile getirdiği mısralar, onun yaşadığı dönemde şairlik yönüyle tebarüz etmediğini veya belli mahfillerde şiirler yazmış biri olduğunu göstermektedir. Diğer yandan, dönemin önemli mecmua ve kaynaklarında isminin geçmemesi, onun hem gözlerden uzak kalmış bir şair olduğunu hem de şairlik serüveninin mansıp elde etmek amacıyla yazdığı şiirlerle sınırlı kaldığını düşündürmektedir.

Bahsi geçen mecmuada Halîlî'nin; 2 kaside, 7 gazel, 5 musammat ve 3 matla olmak üzere 17 şiiri vardır. Toplam 28 bend ve 100 beyitten müteşekkil şiirlerine, mecmualarda tesadüf edilmemektedir. Memduhun meçhul olduğu kasidelerinden ilkinin ilmiye zümresinden birine, ikincisinin ise dönemin Kayseri valilerinden birine yazıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca XVI. asır şairlerinden Yetîmî, Nev'î, Ulvî ve Bâkî'nin şiirlerine tesdisleri bulunmaktadır.

Halîlî'nin akıcı ve sade bir dille kaleme alınan şiirleri; sık sık kafiye tekrarına düşmesi ve kafiye'nin redifle sağlandığı kelime sayısının çok olması bakımından kusurlu sayılabilecek niteliktedir. Sade ve anlaşılır bir dille yazılmış musammat, gazel ve matlalarında selasetten bahsetmek mümkündür. Bununla birlikte sık kullanılan hayal ve söz sanatları içeren şiirlerinde, ayırt edici bir üslup özelliği bulunmamaktadır.

¹⁵ Ayrıntı için bkz. Hakan Taş, "Klasik Türk Şiirinde pâreye at-/atıl- Deyimi Üzerine", *Doğumunun 60. yılında Mustafa S. Kaçalın Armağanı: Divânı Lugâti't-Türk'ten Senglah'a Türkçe*, haz. Mehmet Ölmez vd., Kesit Yayınları, İstanbul 2017, 609-610; Muzaffer Kılıç, *Edirneli Derviş Hasan Hüsamî: Tuhfetü'l-Emsâl*, DBY Yayınları, İstanbul 2022, 53-56.

KAYNAKÇA

- Ahdî, *Gülşenü'ş-Şu'arâ*, haz. Süleyman Solmaz, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 2018.
- AKPINAR, İsa, "Âzerî İbrahim Çelebi'nin Kasideleri", *Türük Uluslararası Dil Edebiyat ve Halkbilim Araştırmaları Dergisi*, 33, 12-54.
- Âşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ (İnceleme-Metin)*, haz. Filiz Kılıç, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. (E-Kitap), Ankara 2018.
- Bakî, *Dîvân*, haz. Sabahattin Küçük, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. (E-Kitap), Ankara.
- Beyânî, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, haz. Aysun Sungurhan, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. (E-Kitap), Ankara 2017.
- ÇAKIR, Müjgan, "'Bitlis Nâm Şehirden" Bir Şâir: Halîlî Şiirleri ve Şairliği Üzerine Tespitler", *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu (Bitlis: 2006)*, Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Bitlis 2007, 401-420.
- Derzi-zâde Ulvî, *Dîvân*, haz. Büşra Çelik - Muzaffer Kılıç, DBY Yayınları, İstanbul 2018.
- Edirneli Dervîş Hasan Hüsâmî, *Tuhfetü'l-Emsâl*, haz. Muzaffer Kılıç, DBY Yayınları, İstanbul 2022,
- Edirneli Nazmî, *Mecma'u'n-Nezâ'ir (İnceleme-Metin)*, haz. M. Fatih Köksal, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. (E-Kitap), Ankara 2017.
- Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî, *Vefeyât-ı Ayvansarâyî*, haz. Ramazan Ekinci, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 2017.
- Halîlî-i Mar'aşî, *Halîlî-i Maraşî Dîvânçe ve Etoâr-ı Seba (Tenkitli Metin-Tıpkıbasım)*, haz. Lütfi Alıcı, Ukde Kitaplığı, Kahramanmaraş 2010.
- Halîlî-i Mar'aşî, *Halîlî-i Mar'aşî Ravzatü'l-Îmân (Tenkitli Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, haz. Lütfi Alıcı, Gülcan Tanıdır Alıcı, Ukde Kitaplığı, Kahramanmaraş 2012.
- KALYON, Abuzer, *Peştelî Hisâlî Metâli'ü'n-Nezâ'ir [(II. Cilt) İnceleme-Metin]*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2011.
- KAVAKLIYAZI, Ahmet, "15. Yüzyıl Şairlerinden Diyarbakırlı Halîlî'nin Şiirleri", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, 34, 1-88.
- KAYA, Bilge, *Hisâlî Hayatı-Eserleri ve Metâliü'n-Nezâ'ir Adlı Eserinin Birinci Cildi (İnceleme-Metin)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2003.

- Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, haz. Aysun Sungurhan, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. (E-Kitap), Ankara 2017.
- KUCUR, Sadi S., "Üsküdar Nalçacı Şeyh Halil Efendi Tekkesi Haziresi Mezartaşları", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V: 1-5 Kasım 2007 Bildiriler (Üsküdar Belediyesi)*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2008, C. II, 329-378.
- Latîfî, *Tezkiretü's-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ*, haz. Rıdvan Canım, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. (E-Kitap), Ankara 2018.
- Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâ'iku's-Şakâ'ik: Mecdî'nin Şakâ'ik Tercümesi*, haz. Bilal Alpaydın-Fatih Odunkıran, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2022.
- Mehmed Nail Tuman, *Tuhfe-i Nâilî: Divan Şairlerinin Muhtasar Biyografileri*, haz. Cemal Kurnaz-Mustafa Tatçı, C. I, Bizim Büro Yay., Ankara 2001.
- Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996.
- Müstakîm-zâde Süleyman Sadeddin Efendi, *Mecelletü'n-Nisâb*, İstanbul Süleymaniye Ktp. Hâlet Efendi 628.
- Nev'î, *Dîvân (Tenkidli Basım)*, haz. Mertol Tulum - M. Ali Tanyeri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1977.
- Pervâne b. Abdullah, *Pervâne Bey Mecmuası (Topkapı Sarayı Bağdat 406)*, haz. Kamil Ali Gıynaş, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. (E-Kitap), Ankara 2017.
- PİROĞLU, Zehra, *Yetîmî (Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği ve Dîvânının Tenkidli Metni)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, YL Tezi, Konya 1996, 156.
- Riyâzî Muhammed Efendi, *Riyâzü's-Şu'arâ*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. (E-Kitap), Ankara 2017, 139-140.
- TAŞ, Hakan, "Klasik Türk Şiirinde pâreye at-/atıl- Deyimi Üzerine", *Doğumunun 60. yılında Mustafa S. Kaçalın Armağanı: Dîvânı Luğâtî't-Türk'ten Senglah'a Türkçe*, haz. Mehmet Ölmez vd., Kesit Yayınları, İstanbul 2017, 609-615.
- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı, 0324/27.

METİN
[Kasideler]

1.

Bi-ismik Allāhüm

Fe 'ilātün mefā 'ilün fe 'ilün
Hafif + + -- / + - + - / + + -

1. *Bāreka'llāh eyā huceste-şifāt*
Mekremet-hulķ u menķabet-āsār
2. *Levheşa'llāh zihī sūtūde-hişāl*
Mesned ü melce '-i şışār u kibār
3. *Ma 'den-i lutf u menba '-i ihsān*
Cāmi '-i hulķ-ı Hayder-i kerrār
4. *Ey semī-i rasūl-i 'ālī-ķadr*
Ahmedī-hulķ u menķabet-āsār
5. *Sensin ol ebr-i dūr-feşān-ı kerem*
Eyledüñ dehre dürr-i luţfı nişār
6. *Halk elüñ gölgesine tälibdür*
Oldı destüñ şehāb-ı gevher-bār
7. *İki barmaķ haţuñla kāğıdda*
Şol ķadar nemy-ile teberrük var
8. *Her kime gelse aña avuç avuç*
Gelür elbette dirhem ü dīnār
9. *Baña daħı teraķķī eyle meded*
Ķaldum ayakda hāk-sār u nizār

---

¹. 120b.

21a: "...sabah-akşam..." A'raf 7/205; Nur 24/36.

21b: "...akşam ve sabah..." Âli İmran 3/41.

- 10 İtdi at' -i merātib akrānum
Rāh-ı miħnetde [ben] zebūn u nizār
- 11 Oldı fikrūm sōzūm teraide
Baňa daħı terai olsa ne var
- 12 İrdi herkes murāda lufuñla
ıldılar at' -i pāyeler şad-bār
- 13 Olur ise eger terai baňa
Tezkirem vir ki olmayam bīmār
- 14 N'ola virseñ benūm de kāğıdımı
Eski uldur bu apuda dil-i zār
- 15 Bir uluñ kāğıdı virilse açar
Olur āzād ider o demde firār
- 16 Ben olurdum senūñ ölince uluñ
Kāğıdum virseñ ey güzīn-i kibār
- 17 Ğonçe-i ħātırım olur dil-teng
Bād-ı iħsānuñ eyemezse güzār
- 18 Aılur mı cihānda ğonçe-i bāğ
Esmese ğülşene nesīm-i bahār
- 19 Müstemendūñ **alīlī** āvāre
aste-i derd-mend ü sīne-figār
- 20 Dāyim eyler du 'ā-i devletūni
Medħūñi dem-be-dem ider tekrār
- 21 Zikridür *bi'l-ğuduvoi ve'l-ařāli*
Virdidür *bi'l- 'aşıyyi ve'l-ebkār*
- 22 Gün gibi āsumān-ı devletde
Ol teraide adr-ile her bār
Āmīn yā Mu'īn

2.

Ḳasīde-i Ḥalīlī*Mef'ülü fâ'ilätü mefâ'ilü fâ'ilün**Muzâri' - - + / - + - + / + - - + / - + -*

1. Oldı hilâl-i 'ıyd şafaḳ içre âşikâr
Pür-ḥûn dilümde niteki tîḡ-ı ḡam-ı nigâr
2. Şehbâz-ı âşiyâne-i çarḥ açdı bâl-i zer
Tâ kim hümâ-yı 'ıydı kıla nâ-gehân şikâr
3. Engüşt-i mâhı itdi ḥınâ-yı şafaḳla al
'ıyd irdi diyü mâşıta-i şun' -ı kirdḡâr
4. 'Arş-ı berîne aşdı şeh-i 'ıyd tîḡını
Ḡam leşkerini eyledi çün böyle târ-mâr
5. Ḥalk-ile şâ'im olmasa idi bir ay tamâm
Böyle nizâr olur mıy[i]di mâh-ı tâb-dâr
6. Deryâya tıtdı rüy-ı felek anda mâh-ı nev
Şol keştî gibidür ki ide baḡrden güzâr
7. Üstâda geldi vara ya çarḥ-ı sipihre mihr
Engüşt ḳodı levḫa-i mâh üzre tıfl-vâr
8. Yûnus ḫalâş olup ya meḡer baḡn-ı ḫûtda
Düşmiş kenâr-ı baḡrde yatur naḫîf ü zâr
9. Cisminde üstühvân görünür ḫod ya za'fdan
Bir mâh-rû ḡamıyla olupdur felek nizâr

---

². 107^a.

3a: Metinde "ḥınnâ" şeklinde yazılmış olsa da vezin gereği 'ḥınâ' şeklinde okunmuştur.

9a: Metindeki "ya ḫod" ifadesi vezin gereği "ḫod ya" şeklinde düzeltilmiştir.

20a: Metinde "eyler_iken" şeklindeki ifade vezin gereği "iderken" şeklinde düzeltilmiştir.

10. Bir 'ıkdını nazîme dizer yâ zen-i felek
Rişte hilâl ü encüm aña dürr-i şâh-vâr
11. Çarhuñ kabâ-yı atlasını dikmege yâ hüd
Bir süzen aldı destine hayyâ-ı rûzgâr
12. Menşür-ı devletine o şâhib-sa 'âdetüñ
Çekdi debîr-i çarh ya tuğrâ-yı zer-nigâr
13. Kimdür dinürse ol güher-i kân-ı fazl eger
Bir bahrdür ki luţfına yoқdur anuñ kenâr
14. Mihr-i sipihr-mertebe mâh-ı Zuhal-maḥal
Gerdün-medâr-ı 'arş-mekân felek-veḫâr
15. Vâlî-i Kayseriyye kim oldur zamânedede
Serdâr-ı serverân-ı serâ-perde-i vaḫâr
16. Bâlâ-nişîn-i meclis-i erbâb-ı 'ilm ü fazl
Vâlâ-nişân-ı zümre-i aşḫâb-ı i'tibâr
17. Hâk-i serây-ı rif'at ü ḫadri felek-mişâl
Ferş-i ḫarîm-i 'izzet ü iclâli 'arş-vâr
18. Lâyıḫ degül mi çıḫmağâ şadr-ı sa'âdete
Kim pâyeye olsa aña bu nüh ṭâḫ-ı zer-nigâr
19. Aşḫâb-ı mülk cümle muvâfıḫ zamîrine
Fermân-peziiri ḫalk be-tevfîḫ-i Kirdgâr
20. Fazl ile faḫr [iderken] ahâlî zamânededen
Şimdi anuñla fazl u kemâl eyler iftiḫâr
21. Pervâzı yüksek eyledi şebbâz-ı himmeti
'Anḫâ-yı devlet oldı aña kem-terîn şikâr
22. Fi'l-cümle beñzer idi sükûn u veḫârına
Bu çarḫ-ı bî-şebât olayıdı ber-ḫarâr

- 23· Gül-zār-ı faẓl u ma'rifet-i bāgbān olup
Mīzāb-ı hāmeden aqıdur niçe cūy-bār
- 24· Kesb-i ẓarāvet itmez idi sebze-zār-ı 'ilm
Olmasa ebr-i hāme-i müşkīni jāle-vār
- 25· Re'y-i münīrin eyledi rūy-ı cihān[a] 'arż
Şanmañ [ki] mihr oldı sipihr üzre āşikār
- 26· Faẓl u kemāl anda bulupdur nihāyetin
Lāyıqdur olsa aña her ne kadar i'tibār*
- 27· 'Adli esāsi hāne-i şer'-i şerīfdür
Ma'mūre-i 'adāleti ol kıldı üstüvār
- 28· Dirlerse vechi gün gibi rüşen degül midür
Mir'āt-i ẓab'-ı pākine hürşid-i tāb-dār
- 29· Erbāb-ı 'izz ü cāha deri secde-gāhdur
Yüz sürdi hāk-pāyine a'yān-ı rüz-gār
- 30· Gelsem 'aceb mi yüz süriyü āsitānına
Faẓl u belāgat ehline oldı deri medār
- 31· Tāli' müsā'id olmadı ẓoğmadı mihr-i baht
Devrān 'aceb mi başuma olursa teng ü tār
- 32· Hūn-ı ciger dökilse n'ola dīdeden müdām
Seng-i elemle şīşe-i dil buldı inkisār
- 33· Āb-ı zülāl-i luẓfuñ ile mürde dilleri
Sen bir nefesde eyledüñ ihyā Mesīh-vār
- 34· Yeter **Halīlī** nazma şināverlik eyledüñ
Dürr-i du'ā-yı devletini eyle der-kenār
- 35· Hem-vāre tā ki māh-ı şıyām ire gāyete
Ola hilāl-i 'ıyd sipihr üzre tāb-dār

---

* Vezin aksamaktadır.

36. Kıadr ü Őerefde her gününü 'ıyd ide senün
Perverdigr u lem-yezel ü hyy u kirdgr

[Musammatlar]

3.

Tesds-i Hall

F'iltn f'iltn f'iltn f'ilün

Remel - + - - / - + - - / - + - - / - + -

I

1. Dostlar Őanman bizi yr-ı cef-kr isterüz
Myil-i erbb-ı dniŐ hb dil-dr isterüz
3. Őve-kr u 'iŐve-ger Őh-ı sitemkr isterüz
Ehl-i 'iŐka meyl ider bir lle-ruhsr isterüz
5. 'Őiķuz biz 'Őiķun kıadrin bilr yr isterüz
Virmezüz b-mihre dil yr-ı vefdr isterüz

II

1. Kıadr ü kıymet n'eydgin bilmez dil cnnemz
Ehl-i dil kıullarına myil degl sultnemz
3. Hrlerle hem-nişin ĉn ol gl-i hndnemz
Dostlar itmen ta 'accb terk idersek hnemz
5. 'Őiķuz biz 'Őiķun kıadrin bilr yr isterüz
Virmezüz b-mihre dil yr-ı vefdr isterüz

III

1. İrgirp ĉarh-ı berne nle-i pr-ddumuz
Taşa topraĝa sürüp ry-ı elem-fersdumuz
3. Seyl-veş n'ola aķarsa eşk-i hn-ldumuz
Cst ü c idüp cihn gezmeden maķŐdumuz
5. 'Őiķuz biz 'Őiķun kıadrin bilür yr isterüz
Virmezüz b-mihre dil yr-ı vefdr isterüz

³.76^a.

IV

1. Bülbülün bîmâr iden verd-i tere meyl itmezüz
 ‘Āşıkâ cevr eyleyen dilberlere meyl itmezüz
3. Kullarına mihri yok serverlere meyl itmezüz
 Kıymet-i ‘uşşâkı bilmez dilbere meyl itmezüz
5. ‘Āşıkuz biz ‘âşıkun kâdrin bilür yâr isterüz
 Virmezüz bî-mihre dil yâr-ı vefâdâr isterüz

V

1. Her cefâ-cû pâyına şu gibi dâyim akmazuz
 Püte-i ‘ışkıında her sîmîn-berün dil yakmazuz
3. Ehl-i ‘ışkuñ kâdrini bilmez cevâna şarkmazuz
 Ey **Halîlî** hâşılı her-câyî tab‘a bakmazuz
5. ‘Āşıkuz biz ‘âşıkun kâdrin bilür yâr isterüz
 Virmezüz bî-mihre dil yâr-ı vefâdâr isterüz

4.

Tesdîs-i Halîlî

Mefâ ‘ilün mefâ ‘ilün mefâ ‘ilün mefâ ‘ilün
Hezec + --- / + --- / + --- / + ---

I

1. Sipîhr-i süfle-perver meyl ider aña kim ednâdur
 Maķâmın pest ider ol ‘ârifün kim yiri a‘lâdur
3. Bir ednâ dâne virmez aña kim ‘âlemde dânadur
 Ayaqlarda ider pâ-mâl anuñ kim kâdri bâlâdur
5. Seri pâ pâyı ser eyler bu dünyâ bî-ser ü pâdur
 Hâzîzi evc ider evci hâzîz eyler bu dünyâdur

⁴. 101^b: Yetimî'nin (öl. 960/1552-53) 56. gazelinin matlâma tesdistir.
 Zehra Piroğlu, *a.g.e.*, 156.

II

1. Hezārān luṭf idüp evvelde mihrin āşikār eyler
Dil-i ser-geštenüñ kuṭbı murādınca medār eyler
3. Dönüp ‘aksine āḫir cevır ü zülmi bī-şumār eyler
Felâketle dil-i dānāyı soñra ḫāk-sār eyler
5. Seri pā pāyı ser eyler bu dünyā bī-ser ü pādur
Ḥazīzi evc ider evci ḫazīz eyler bu dünyādur

III

1. Hemīşe cāhilüñ eyler şafā vü ‘ıyşını efvün
Ma ‘arīf ehlini ayaḫda ḫor dāyim ider maḫzün
3. Belā vü derd ü mihnetlerle dāyim gezdürür maḡbün
İder ‘āķilleri dehrüñ bu resme cünbişi mecnün
5. Seri pā pāyı ser eyler bu dünyā bī-ser ü pādur
Ḥazīzi evc ider evci ḫazīz eyler bu dünyādur

IV

1. Felekden yüce olsa ḫadrüñ olmasın ana şādān
Cihānuñ devleti bir gün olur çü ḫāk-ile yeksān
3. Degüldür ber-ḫarār çünkim bilürsin gerdiş-i devrān
Hemān vird-i zebān eyle bu beyti dilde sen her ān
5. Seri pā pāyı ser eyler bu dünyā bī-ser ü pādur
Ḥazīzi evc ider evci ḫazīz eyler bu dünyādur

V

1. Ğurūr itme şaķın ğırıra olup şadr-ı sa‘adetle
Kimi gördüñ mü’ebbed ḫaldı sen ‘unvān-ı ‘izzetle
3. Ğarīb u bī-kese baķma şaķın çeşm-i ḫaķāretle
Gözüñ aç ey Ḥalīlī ‘āmil ol işbu naşīḫatle
5. Seri pā pāyı ser eyler bu dünyā bī-ser ü pādur
Ḥazīzi evc ider evci ḫazīz eyler bu dünyādur

5.

Maṭla‘-ı Bâkî Efendi Tesdīs-i Ḥalīlī-i Müsteham*Fe ‘ilātün fe ‘ilātün fe ‘ilātün fe ‘ilün**Remel + + -- / + + -- / + + -- / + + -*

I

1. Nice şerh eyleye[yi]n ḥālūmi ol yāre meded
‘Arz-ı ḥāl eylemege kalmadı güftāra meded
3. Virmesün bād-ı Ḥudā ḥā[k]ümi küffāra meded
Lāyık-ı merḥametem söyleñ o dildāra meded
5. Eylesün vaşlını dermān dil-i bīmāra meded
Dostlar işde ben öldüm baña bir çāre meded

II

1. Niçe bir zaḥm irişe ḥānçer-i bürrānından
Niçe bir yana gönül āteş-i hicrānından
3. İntihā yok mu ‘aceb cevri-i firāvānından
Söyleñ āsār-ı teraḥḥum var-ısa şānından
5. Eylesün vaşlını dermān dil-i bīmāra meded
Dostlar işde ben öldüm baña bir çāre meded

III

1. Ārzū-yı şeref-i vuşlat ile zār oldum
Bir ğamum var ki cihāndan daḥı bīzār oldum
3. Elem-i zaḥmet-i hicrān-ile bīmār oldum
Çāre kalmadı ‘ilāc itmege nā-çār oldum
5. Eylesün vaşlını dermān dil-i bīmāra meded
Dostlar işde ben öldüm baña bir çāre meded

⁵. 105^a: Bâkî'nin 40. gazelinin matlâna yapılmış bir tesdistir.

I/2: ḥā[k]ümi: ḥālūmi M.

I/5: vaşlını: la'lini D.

IV

1. Ğam-ı hicrân-ile kaldum baña dermân eyleñ
 Ğonçe-i bahtum açup gül gibi handân eyleñ
 3. Ne kadar zaħmet-ise luř idüp iħsân eyleñ
 ‘Arz-ı hâl eylemeye şâhuma dermân eyleñ
 5. Eylesün vaşlını dermân dil-i bīmāra meded
 Dostlar işde ben öldüm baña bir çāre meded

V

1. Jeng-i ğamdan gönül āyinesini pāk ideyin
 Ten-i şad-çāki yolında varayın hāk ideyin
 3. Şüret-i şâhid-i iħsânını idrāk ideyin
 Kendümi ben de **Ħalîlî** gibi ihlāk ideyin
 5. Eylesün vaşlını dermân dil-i bīmāra meded
 Dostlar işde ben öldüm baña bir çāre meded

6.

Ğazel-i ‘Ulvî-i Merħüm Tesdîs-i Ħalîlî-i Mazlûm

Fe ‘ilâtün fe ‘ilâtün fe ‘ilâtün fe ‘ilün
 Remel + + -- / + + -- / + + -- / + + --

I

1. Beni gördükçe işigüñde n’içün ey hânım
 Raħm idüp silmeyesin dîde-i hûn-efşânım
 3. Luřfuña olmaya mazħar bu dil-i nālânım
 Toğrısın söyle nedür aşlı şeh-i hûbânım
 5. Ne günâhum var ola sevmeden özge cānum
 İltifât eylemez olduñ kuluña sulţânım

⁶. 108^a: Ğazel-i ‘Ulvî-i Merħüm Tesdîs-i Ħalîlî-i Mazlûm.

Derzi-zâde Ulvî: *Dîvân*, G. 466.

I/5: cānum: hânım D.

III/2: yere: yâra M.

III/5: lāle-zâr: âh u zâr D.

II

1. Oğ gibi doğru iken dil reh-i 'ışkuñda senüñ
 Hizmetin eyler iken sen şanem-i sım-tenüñ
 3. Terkini urmuş iken 'ışkuñ-ıla cân u tenüñ
 Şıdğ-ile kulı iken sen gül-i nāzük-bedenüñ
 5. Tır-veş menzil alurken reh-i 'ışkuñda senüñ
 Pādişāhum beni lāyık mı geçe yārānum

III

1. Kılıcuñ sīne-i pür-yāreye çal ey gül-i ter
 Ten-i şad-pāreye kes yere dökilsün kanlar
 3. Dök yire kanımı mānende-i verd-i aħmer
 Eylesün reh-güzerüñ lāle-sitān hūn-ı ciger
 5. Lāle-zār olsun açılsun ser-i küyuñ yir yir
 Tiğ-ı hūn-rīzūñ-ile hāke saçılsun kanum

IV

1. İşigüñ itlerini kendüye yārān ideyin
 Varumu yollarına hāk-ile yeksān ideyin
 3. Her birine dil-i bī-çāreyi kırbān ideyin
 Giceler şubha degin sinede mihmān ideyin
 5. Āteş-i 'ışkuñ-ıla bağrumı biryān ideyin
 Tu 'me olsun işigüñ itlerine biryānum

V

1. Görmeyelden beni ey serv-i gülistān-ı cinān
 Her taraf gözlerümüñ yaşı olur seyl-i revān
 3. Niçe bir fırkat-ıla eyleyeyin āh u fiğān
 Sebz-pūs ol giyüp 'arz-ı cemāl eyle hemān
 5. Cāme-i sebz ile ey serv-i ser-efrāz-ı cihān
 Sebze-zār-ı felegi tutdı yetiş efgānum

VI

1. İt **Ḥalīlī**ye nazar ey şeh-i ‘ādil demidür
Gönlini alup ele ḥalini şor bil demidür
3. Nāzır ol luṭf ile ey server-i kāmīl demidür
Qalmasun miḥnete hecr-ile o bī-dil demidür
5. Dil-i ‘Ulvīye teraḥḥumla nazar kıl demidür
Mülk-i ḥüsn içre benüm pādīşeh-i devrānum

7.

Maṭla‘-ı Nev‘ī Tesdīs-i Ḥalīlī

Mefā‘ilün mefā‘ilün mefā‘ilün mefā‘ilün

Hezec + --- / + --- / + --- / + ---

I

1. İşigüñ ḥıdmeti dārā-yı devrān olmadan yigdür
Qapuñ derbānlığı fağfūr u ḥāqān olmadan yigdür
3. Baña senden cefā ğayrıdan iḥsān olmadan yigdür
Devāsız derdüñ ehl-i ‘ışqa dermān olmadan yigdür
5. Senüñ maḥzūnuñ olmağ baña şādān olmadan yigdür
Ġamuñla ağlamağ illerle ḥandān olmadan yigdür

II

1. Gerek luṭf-ile ihyā it gerek ğamla helāk eyle
Gerek sīnem cefā tığıyla cānā çāk çāk eyle
3. Gerek cevr ü cefā eyle gerek öldür helāk eyle
N’iderseñ cümle maḥbülüm bunu iz‘ān-ı pāk eyle
5. Senüñ maḥzūnuñ olmağ baña şādān olmadan yigdür
Ġamuñla ağlamağ illerle ḥandān olmadan yigdür

⁷. 120^a: Nev‘ī’nin 133. gazelinin matlana yapılmış bir tesdistir.

III

1. Der-i dārü'ş-şifā-yı yārda yatur dil-i ḥaste
Vaşiyet itmege yok iktidārı kaldı dem-beste
3. Devāt u kâğız ihzār itdürüp 'uşşāk-ı ser-meste
Didüm *mā fi'z-zamīrüm* yāzdurup āheste āheste
5. Senüñ maḥzūnuñ olmaḥ baña şādān olmadan yigdür
Ġamuñla ağlamaḥ illerle ḥandān olmadan yigdür

IV

1. Gerekmez imtinān-ile bu fānī dehre ḥān olmaḥ
Baña besdür ğamuñla bende-i bī-imtinān olmaḥ
3. Ne 'izzetdür ğamuñla her zamānda şādmān olmaḥ
Gerekmez manşıb [u] cāh-ile baña kām-rān olmaḥ
5. Senüñ maḥzūnuñ olmaḥ baña şādān olmadan yigdür
Ġamuñla ağlamaḥ illerle ḥandān olmadan yigdür

V

1. Cihān bāğında ey gül-ruḥ taḫup yanuña her ḥārı
Beni bülbül gibi zār eyleyüp güldür seg aġyārı
3. Firākuñ āteşi içre kebāb itseñ dil-i zārı
Nitekim tendedür cānum unutmam ben bu güftārı
5. Senüñ maḥzūnuñ olmaḥ baña şādān olmadan yigdür
Ġamuñla ağlamaḥ illerle ḥandān olmadan yigdür

VI

1. Şafā vü zevk ider gönüm senüñ her dem melālünden
Şaḫın ğam-gīn olur şanma beni sen mekr ü ālünden
3. Cemālün çün neşāt-efzā durur kaçmam celālünden
Elem çekmem senüñ ey bī-vefā ben infi'ālünden
5. Senüñ maḥzūnuñ olmaḥ baña şādān olmadan yigdür
Ġamuñla ağlamaḥ illerle ḥandān olmadan yigdür

VII

1. **Ḥalīl**ünñ seher-geh itdügi ol āh ḥaḳḳı-çün
Zemīn ü ‘arş u kürs ü āfitāb u māh ḥaḳḳı-çün
3. Cihān esrārına vāḳıf dil-i [güm]-rāh ḥaḳḳı-çün
Dü-‘ālem āfitābı ol resūlu ‘llāh ḥaḳḳı-çün
5. Senüñ maḥzūnuñ olmaḳ baña şādān olmadan yigdür
Ġamuñla ağlamaḳ illerle ḥandān olmadan yigdür

[Gazeller]

8.

Fe ‘ilātün mefā ‘ilün fe ‘ilün

Ḥafif + + - - / + - + - / + + -

1. Āhum-ile dilerse baḥş ide bād
Kaçmazuz n’ola *her çe bād-ā-bād*
2. Bulmasunlar kuşurumu dirseñ
Cevr kaçırını eyleme bünyād
3. Beni bir buse ile yād itmez
Dād dilber lebinden ey dil dād
4. ‘Arz-ı ḥāl idemem o ğonçe feme
Nālesinden ‘anādilüñ feryād
5. Bir ḳulum boynı bağlu sultānum
İstemem tā ölince ben āzād
6. Naḫmuña ey **Ḥalīl**i hiç söz yoḳ
Saña dinse ‘aceb midür üstād

9.

Fe'îlâtün fe'îlâtün fe'îlâtün fe'îlün

Remel + + - - / + + - - / + + - - / + + -

1. Sînemi eyledi ğamzeñ hedef-i tîr-i belâ
Cânumı kıldı müjeñ küşte-i şemşîr-i belâ
2. Olmasa dâm-ı belâ zülfi girih-gîrûñ eger
Eylemezdi beni pâ-beste-i zencîr-i belâ
3. Beni cânumdan uşandurdu belâ-yı fûrkat
Şimdi bildüm nedür ey dil dağı te'sîr-i belâ
4. Eyledi ğamze-i nâvek-zen-i merd-efken-i dost
Dil-i bî-çâremi şad-pâre-i şemşîr-i belâ
5. Def'-i ğam eyler-imiş çünki **Halîlî** mey-i nâb
Bâde iç ister-iseñ sen dağı tebdîr-i belâ

10.

Fâ'îlâtün fâ'îlâtün fâ'îlâtün fâ'îlün

Remel - + - - / - + - - / - + - - / - + -

1. Haţ-ı ruhsâruñ geleden gönlüme irdi ğubâr
Hayf dil mir'âtını kapladı gerd-i inkisâr
2. Derd-i hecrüñle senüñ hiç bilmezem kendüm didüm
Bildüreyüm ben saña kendüñ didi ol şîve-kâr
3. Ben o sengîn-dil elinden çekdügüm miñnetleri
Diller olsun söylesün üstümde her seng-i mezâr
4. Seyre çıkmaz diyicek küyında ol şâhu raķîb
Bozulup 'uşşâķ alayı oldılar hep târ-mâr

⁹.76^a.

¹⁰.76^a.

5. Bu ten-i hākī düşüp yollarda za'f-ile alur
Varırmaz işigüñe olmazsa şāhum rüzgār
6. Şöyle incitdi **alīlī**yi rakīb-i rü-siyeh
Bir aum avdur anı yamaa āh-ı pür-şerār

11.

azel-i alīlī elebi*Fā'ilātün fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün**Remel - + - - / - + - - / - + - - / - + - -*

1. Beklesün ayār işigün ekmesün bizden elem
Kimsenün yatur itin aldurmazuz biz ey şanem
2. Gitmedi elden ayaum yād-ı la'l-i yār-ile
Bezm-i 'ış-ı pāk içinde olmuşam sābit-adem
3. Lev-i sīnem mazen-i esrār-ı 'ış-ı yārdur
Dā şanma üstine mühr urdı anu şāh-ı am
4. Zātınun ol āmet-i bālāya va[r]dur nisbeti
Ol sebebden 'ālem içre nāmı olmuşdur 'ālem
5. Gördi yazma isterin engüşt yāruñ vaşını
Ey **alīlī** her sözüme ser-fürü ıldı alem

12.

İn azel-hā alīlī rāst**Sellemehullahi Te'ālā ve Teaddes***Fe'ilātün fe'ilātün fe'ilātün fe'ilün**Remel + + - - / + + - - / + + - - / + + - -*

1. Biñ cefā eylemeden bendeñe ey onçe-i ter
Tir-i müjānuñı gönder ki biri biñe geer

¹¹.77b:¹².101b:

2. Döne döne n'ola çarh virse serin bu yolda
Baħr-i 'ıřka dūřenūñ ayađı yirler mi bařar
3. Elümüzden ıkomazuz pır-i muğanın ayağın
Gerçi maħmūrlara yüzi gözi turřı řatar
4. Saña varmağ dilesem her kaçan ey lāle-'izār
Dūřüp ayađuma sāyem beni de al git dir
5. Yap **Ĥalīlī** kuluñuñ göñlini isterseñ eger
Ka'be bünyādını mānend-i Ĥalīl-i Āzer

13.

Velehu

Fā'ilatün fā'ilatün fā'ilatün fā'ilün

Remel - + - - / - + - - / - + - - / - + -

1. Ĥoř dutup kaçmađ-ile řeh-bāz-ı çeřmūñ dāyimā
Oldı cān murđı rübūde ey kamer-řal'at saña
2. Çođ cefā çekdüm diyü umma vefāsın ey göñül
Eylemez degme belālarla saña dilber vefā
3. Çekdügümçün çeřmüme cānā senūñ ĥāk-i rehūñ
Esdı şavurdı gelüp ĥaylī seĥer bād-ı řabā
4. Rāh-ı küy-ı yārda bulsa raķībi za'f-ile
Ĥoltuđına girse götürse anı ĥořdur vebā
5. řol kaçadar ĥālūñ ĥamı itdi beni zār u nahīf
El virür pāy-ı megesden itmeseydüm ger 'ařā
6. Sensiz ey ĥonçe **Ĥalīlī** ĥeřt-i ĥülzār eylese
Nālesin ĥüş eyleyüp bülbul olur nālān aña
7. Ĥall iden şimdi benem erbāb-ı nařmuñ müşkilin
Mülk-i ma'nāyı musaĥĥar iyledi mevlā baña

¹³.101b:

14.

Fe 'ilātün fe 'ilātün fe 'ilātün fe 'ilün

Remel + + -- / + + -- / + + -- / + + --

1. Tır-i müjgānuña dutmağ dilerem sīnemi ben
İy kaşı yā bu geçer şimdi benüm gönlümden
2. İncinüp söylemez olduñ dil ölümlük bulalı(?)
Söyle iy rūḥ-ı revānum seni ölsün mi seven
3. Öykünürse şalınup kāmētüñe ger şimşād
Bilmez ol şīve-i reftāruñ efendi yüri sen
4. Aramuzdan çıkıcağ cāme ile pīreheni
İkümüz yār-ile olduğ şanasın cānuma ten
5. anı ol dem ki **Ḥalīlī** mey-i nāb-ile müdām
Zīnet-i meclis-idi bülbüleler ululden

[Matlalar]

15.

Velehu

Mef'ülü fā 'ilātü mefā 'ilü fā 'ilün

Muzāri ' - - + / - + - + / + - - + / - + -

1. Ol mäh-pāre çaldı beni çünkü pāreye
Tañ mı küsünse baḥt-ı siyāhum sitāreye

---

¹⁴ . 101b:

¹⁵ . 77b:

16.

Velehu

Mefā 'ilün mefā 'ilün mefā 'ilün mefā 'ilün
Hezec + --- / + --- / + --- / + ---

1. Zārīf ü nükte-dānsın fenn-i maḥbūbīde kāmilsın
 Hemān 'aybuñ budur ey serv-ḳad aḡyāra māyilsın

17.

Velehu

Mefā 'ilün mefā 'ilün mefā 'ilün mefā 'ilün
Hezec + --- / + --- / + --- / + ---

1. Eline tıḡın almuş gördüm ol ḥünīde ḥiddet var
 Didüm ḳaşduñ ne hey āfet didi kim ḥayr niyyet var

---

¹⁶. 77^b;

¹⁷. 77^b;

Hokandlı Ceditçi Aşurali Zohiri

Mustafa Said ARSLAN

Öğr. Gör. Dr., Kastamonu Üniversitesi TÖMER, Kastamonu Türkiye.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0640-747X>

ROR ID: <https://ror.org/015scty35>

msarslan@kastamonu.edu.tr

Atıf Bilgisi

Arslan, Mustafa Said. "Hokandlı Ceditçi Aşurali Zohiri". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 51 (Bahar 2024), 279-296.

<https://doi.org/10.24058/tki.2024.508>

Geliş Tarihi	25.03.2024
Kabul Tarihi	24.04.2024
Yayın Tarihi	12.07.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	tkidergisii@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

ÖZET

Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte millî kimlik, millî kültür, millî benlik, gelenek görenek gibi kavramlar gerçek anlamıyla hayat bulmaya başlamış ve Özbek Türkçesinin her açıdan geliştirilmesi bir devlet siyaseti hâlini almıştır. Aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte her alanda gelişme gösteren Türk Devletleri arasındaki ilişki de artmaya başlamış, buna bağlı olarak da bir devlete çeşitli alanlarda hizmet etmiş bilim insanlarının tanınması ve tanıtılması bir ihtiyaç hâline gelmiştir.

Özbekistan'da millî uyanış devri olarak tarih sayfalarına giren 20. yüzyılın ilk çeyreği, bu dönemde çeşitli faaliyetlerde bulunan vatanperver bilim insanlarının millî ruhun uyanması, geliştirilmesi hususunda dile verdikleri önemin açıkça görüldüğü dönemdir. Çünkü söz konusu dönemde yaşayan Özbek aydınları, ana dilin bir milletin benliğinin ve kültürünün en temel yapı taşlarından biri olduğunu anlamışlardır. Bu sebeple Ceditçilik çatısı altında Özbek Türkçesinin gelişimi için çeşitli çalışmalara başlamışlardır. Özellikle Özbek Türkçesinin edebî normlarını, Özbek Türkçesine ait özellikleri belirlemek amacıyla çalışmalar yapmışlardır.

Türk Dünyasının en önemli yenilik hareketlerinden olan Ceditçilik Hareketinin önemli vekillerinden birisi olan Aşurali Zohiri'nin siyasi faaliyetlerinin yanı sıra dilbilim alanındaki çalışmaları da önemli yer tutar. Zohiri, 1900'lü yılların başlarında matbaa, eğitim, dilbilim, eski edebiyat, gazetecilik ve diğer kültürel sahalardaki çalışmalarıyla dikkat çekmiştir.

Bu çalışmada Cedit Hareketi liderlerinden olan Aşurali Zohiri'nin sosyo-politik faaliyetleri, çeşitli alanlarda yapmış olduğu çalışmaları ve Özbek milletinin özgürlüğü için vermiş olduğu mücadele incelenecektir.

Anahtar Kelimeler

Aşurali Zohiri, Ceditçilik, Türkistan Aydınları, Özbekistan, Özbek Türkçesi.

Jadidist Ashurali Zohiri from Kokand

Mustafa Said ARSLAN

Dr., Kastamonu University TÖMER, Kastamonu Türkiye.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0640-747X>

ROR ID: <https://ror.org/015scty35>

msarslan@kastamonu.edu.tr

Citation

Arslan, Mustafa Said. "Jadidist Ashurali Zohiri from Kokand". *The Journal of Turkish Studies*, 51 (Spring 2024), 279-296.

<https://doi.org/10.24058/tki.2024.508>

Date of Submission	25.03.2024
Date of Acceptance	24.04.2024
Date of Publication	12.07.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	tkidergisii@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

ABSTRACT

With Uzbekistan gaining independence, concepts such as national identity, national culture, national self, tradition and customs began to come to life in absolute terms and the development of Uzbek Turkish in every aspect became a state policy. At the same time, with the dissolution of the Soviet Union, the relations between the Turkish States, which were developing in every field, began to increase. Accordingly, it became necessary to recognize and promote the scholars who served a state in various fields.

The first quarter of the 20th century, which entered the pages of history as the period of national awakening in Uzbekistan, is the period in which the importance given by patriotic scientists who carried out various activities in this period to the awakening and development of the national spirit was seen. Because Uzbek intellectuals living in that period understood that the mother tongue was one of the most basic building blocks of a nation's identity and culture, for this reason, they started various studies for the development of Uzbek Turkish under the umbrella of Jadidism. They mainly carried out studies to determine Uzbek Turkish's literary norms and characteristics. Ashurali Zohiri, one of the essential representatives of the Jadidism Movement, one of the most critical innovation movements of the Turkish World, has a necessary place in his studies in linguistics and his political activities. Zohiri attracted attention with his work in printing, education, linguistics, ancient literature, journalism and other cultural fields in the early 1900s.

In this study, the socio-political activities of Ashurali Zohiri, one of the leaders of the Jadid Movement, his work in various fields, and his struggle for the freedom of the Uzbek nation will be examined.

Keywords

Ashurali Zohiri, Jadidism, Turkestan Intellectuals, Uzbekistan, Uzbek Turkish.

Giriş

Dil, bir milletin varlığı ve bağımsızlığını gösteren en önemli unsurlardan biridir. Bir milletin tarihinin her döneminde aydınlar, edebî şahsiyetler, filozoflar gibi halka yön veren kişiler milleti oluşturan yapı taşlarına değinirken ana dili bir vasıta olarak kullanmışlardır. Türkistan'da yenilikçi faaliyetlerde bulunan Cedit hareketi mensupları da bir milletin millet olarak şekillenmesi, tanınması ve gelişebilmesinde kuralları belirlenmiş bir edebî dil olması gerektiğini fark etmişlerdir. Bu konuda Elbek; "Dil, onu kullanan halkın her biri için Tanrı tarafından gönderilmiş bir silahtır. Halkın sağ selamet yaşayabilmesi sadece bu dilin gölgesinde mümkündür. Çünkü yeryüzünde yaşayan her dil sadece kendi vasıtasıyla tanınmakta ve gelişmektedir. Bunun tersini yapan halklar yükselmek bir yana dursun kendilerini kaybetmekte ve hatta kaybetmişlerdir."¹ diyerek dile ait görüşlerini belirtmiştir.

20. yüzyıl başlarında Abdurrauf Fitrat, Şakircan Rahimi, Aşurali Zohiri, Kayyum Ramazan, Elbek gibi Türkistan Ceditçileri millî dili koruma, geliştirme faaliyetlerinde bulundular. Bu Ceditçiler arasından Aşurali Zohiri Özbek Türkçesinin imlâ kuralları ile ilgili yapmış olduğu çalışmalarla diğerlerinden ayrılmaktadır.

Aşurali Zohiri başarılı bir dilbilimci, sözlükçü, edebiyatçı olmasının yanında iyi bir pedagoğ, gazeteci ve tercümandı.

Bölgenin siyasi koşulları dikkate alındığında uzun yıllar baskı altında yaşayan Özbek halkının ve Özbek aydınlarının tam anlamıyla kendi tarihlerini özgürce öğrenebildikleri ve öğretebildikleri söylenemez. Nitekim bağımsızlık dönemine kadar Özbek dilciliğinin 1940'lı yıllarda şekillendiği bilinmekteydi. Fakat Ekim Devrimi'nden hemen sonraki dönemlerde Fitrat, Şakircan Rahimi, Kayyum Ramazan, Elbek, Gazi Alim Yunusov gibi dilbilimciler Özbek dilbilimini geliştirmede büyük katkılar sunmuşlardır.² Adı geçen dilbilimcilerin arasında Aşurali Zohiri'nin özel bir yeri vardır. O, Özbek aydınlanma hareketinin önemli isimlerinden biridir. Semerkant'ta Mahmud Hoca Behbudi, Taşkent'te Münevver Kari Ceditçilik Hareketinin başında iken Fergana Vadisi'ndeki aydınlanma hareketinin lideri Aşurali

¹ Ş. Babamuradova, Elbekning *Tilga Oid Asarlari*, Toshkent 2001, s. 1.

² N. Mahmudov, "O'zbek Tilshunosligi Taraqqiyoti", *O'zbek Tili va Adabiyoti*, No:4, Toshkent 2001, s. 7.

Zohiri idi. O da dönemin diğer aydınları gibi millî uyanış devrinin sosyal ve manevi alanlarının çeşitli sahalarında faaliyet gösterdi. Aşurali Zohiri pedagoğ, cesur bir gazeteci, dilbilimci, edebiyatçı, tarihçi ve tercüman olarak tanınmaktaydı. Bu alanların içerisinde dilbilim alanında yapmış olduğu çalışmalar ağırlıktaydı.

Aşurali Zohiri 1885 yılında Hokand şehri yakınlarındaki Oyım köyünde dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini eski okulda almıştır. 1897-1914 yıllarında Hokand şehrindeki Muhammad Alihon (Madalihon) medresesinde tahsil görmüştür. Burada dini eğitim, tarih, edebiyat konularında aldığı iyi bir eğitimin yanında modern fikirlerle de ilgilenme fırsatı bulmuştur. Kendi kendine Arapça, Farsça, Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Tatar Türkçesi ve Rusçayı çok iyi derecede öğrenmiştir. Medrese eğitimine devam ettiği sıralarda, 1907-1917 yılları arasında Hokand şehrindeki 2. Rus Okulunda Özbek Dili ve Edebiyatı dersleri vermiştir.³

Aşurali Zohiri 1910 yılından itibaren Türkistan süreli yayınlarında İslâm Medeniyeti, dinî ahlak, yeni eğitim öğretim, millî gelişime katkı sağlayacak makaleleri ile kendini göstermeye başlamıştır. Özellikle, İsmail Gaspıralı'nın vefatı üzerine yazmış olduğu "Meşhur Gaspıralı Neler Yapmış?" adlı makalesinde "Ceditçilerin babası" olan Gaspıralı'nın hayatı, eserlerindeki amacı, onun Türk-Tatar dünyası için yaptığı hizmetler hakkında bilgiler vermiştir.⁴ Zohiri, Gaspıralı'nın oluşturduğu "Usul-ü Cedit" gayesini çalıştığı okullarda uygulamıştır.

Zeki Velidi Togan'ın çalışmalarını ilgiyle takip eden ve bu doğrultuda mücadele eden Aşurali Zohiri'nin de Togan'da olumlu fikirler bıraktığı söylenebilir. Zeki Velidi Togan "Hatıralar" adlı eserinde Aşurali Zohiri ile ilgili şu satırlara yer vermiştir:

"Eserimin (Umumi Türk Tarihi) milletimizce takdirinin en önemli nişanesi Türkistan'da tarihimizle meşgul Aşur Ali Zahirî ve Yunuscan Hacı Ağaliyev isminde iki zatın kitabımı okuduktan sonra köyümüze kadar gelmiş olmaları olmuştur. Bunlar Ferğane'de Khoqand şehri ahalisinden idiler. Aşur Ali orada muallim imiş. ...

³ Ashurali Zohiriy, "Redaktsiyaga Maktub", *Türkiston Viloyatining Gazeti*, 82. Sayı, 1910.

⁴ Ashurali Zohiriy, *Sadoi Fargona Gazetasi*, 1914.

Her ikisi Ferğane hanları tarihini yazmak istiyorlar, fakat nereden ve nasıl başlayacaklarını, Rus kaynaklarından nasıl istifade edeceklerini öğrenmekte, keza Ferğane'nin Türk ve Türkistan tarihindeki mevkiini tayinde güçlük çekiyorlarmış, benim Türk tarihindeki hâdiseleri yerli yerine koyan, buna bir düzen veren kitabım onların bu müşkülâtını halletmiş.”⁵

Zeki Velidi Togan aynı eserde Aşurali Zohiri'nin hayatının sonuna kadar en samimi arkadaş ve dostu olarak kaldığını belirtmiştir.⁶ Togan, daha sonraki yıllarda düzenlenen “Türkistan Millî Kongresi”nde “Türkistan Millî Şûrası” kurmayı teklif etmiş ancak kongreye katılanlar tarafından itirazlar gelmiştir. Bu kongrede Togan tarafından ortaya atılan fikir ve öneriler Togan'ın nüfuzlu olarak bahsettiği Aşurali Zohiri başta olmak üzere Abidcan Mahmudov, Mahmud Hoca Behbudî gibi Türkistanlı aydınlar tarafından desteklenmiş ve bu destekler sayesinde Togan'ın fikirleri kabul edilmiştir.⁷

20. yüzyılın başları Türkistan Ceditçiliği hareketinin farklı alanlarda geliştiği dönemdir. Ceditçiler edebiyat alanında yaptığı yeniliklerin yanında yayıncılık konusunda da faaliyetlerini artırmışlardır. 1913 yılında “Ayna” dergisi ve “Semerkant” gazetesi; 1914 yılında Taşkent'te “Sadoi Türkiston” ve Hokand'da “Sadoi Fargona” gazetelerini çıkarmaya başlamışlardır. Türkistan aydınları kardeş milletlerin aydınları ile birçok sahada ilişkileri güçlendirmişlerdir. Ülkede eğitim, gelişim, hürriyet, millî bağımsızlık gayesi artmaya başlamış, sosyal ve siyasi konular toplumda önemli bir yer tutmaya başlamıştır.

Ceditçilik hareketinin birçok alanda faaliyetlerini arttırdığı bu dönemde Aşurali Zohiri de siyasi ve sosyal alanda faaliyetlerde bulunmaya başlamıştır. Zeki Velidi Togan'ın “Hatıralar” adlı eserinde 1913 yılında Fergana'ya geldiğinde Müslüman Cedit aydınlarının teşkilatlanması için faaliyetleri ilerletme amacıyla “Türkistan'ın Sesi” anlamına gelen Türkçe “Sadoi Türkistan” ve Rusça “Turkistanskiy Golos” gazetelerini çıkarmayı

⁵ Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2015, s. 92.

⁶ Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 92.

⁷ Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 128-129.

planladıklarını yazmıştır: “Bu gazetenin Türkçesi ile ilgili Taşkent’te avukat Ubaydulla Hocayev, öğretmenlerden Munavvar Kori ve Hokand’da Aşurali Zohiri ile konuşarak onları Vadim Çaykin ile tanıştırdım.”⁸

Aşurali Zohiri, “Sadoi Fargona” gazetesinde yayımlanan “Ana Dili” başlıklı yazısında gazete ve dergi çalışmalarının önemine şu sözlerle değinmiştir: “... gazete ve dergilerin dünyadaki olaylar ve başka konularda halka haber vermesinin dışında başka ulu ve gözle görünmeyen bir faydası vardır ki, bu fayda ana dilin gelişmesi ve mükemmelleşmesidir.”⁹ Yine aynı yazıda Özbek edebî dilinin önemi hakkında şu sözleri söylemiştir: “Gazete her milletin tercümanıdır. Öyle ki bilinmeyen şeyleri bildirir ve milletin gayesini başkalarına bildirir. Başka bir deyişle, gazete her milletin dilidir, gazetesiz millet dilsizdir. Zira dil ve edebiyatı olmayan millet, millet değildir.”¹⁰

1917 Şubat devrimini Türkistan Ceditçileri de memnuniyetle karşılamışlardır. Çünkü devrimin savunduğu eşitlik, özgürlük, kardeşlik gibi düşünceler Sovyet rejimi esaretindeki halkların istekleriyle örtüşmekteydi. Cedit aydınları Şubat devriminin sağladığı imkânlardan faydalanarak millî bir devlet kurma amacını gerçekleştirmek için savaşa niyetlendiler.

Aşurali Zohiri de devrimden sonra gerçekleşen Türkistan hayatındaki siyasi ve sosyal olaylara katılmıştır. 1917 yılının Nisan ayında gerçekleşen “Ülke Müslümanlarının Birinci Kurultayı”nda Türkistan’ın Rusya Demokratik Federal Cumhuriyetine bağlı muhtar cumhuriyet olması konusundaki kararı desteklemiştir. Yayın dünyasının toplum hayatına olan derin etkisini çok iyi bilen Aşurali Zohiri 1 Haziran 1917’de, editörlüğünü üstlendiği, Hokand merkezli, “Yurt” dergisini çıkarmaya başlamıştır. “Yurt” dergisi teknik açıdan o dönemde çıkarılan dergilerin en iyisi idi.¹¹

⁸ Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, 115.

⁹ Ashurali Zohiriy, *Sadoi Fargona Gazetasi*, 13 Nisan 1914.

¹⁰ Ashurali Zohiriy, *Sadoi Fargona Gazetasi*, 13 Nisan 1914.

¹¹ Ziyoy Said, *Tanlangan Asarlar*, Toshkent 1974, s. 57.

Aşurali Zohiri Yurt dergisinin ilk sayısında yayınladığı “Hükümet Değişimi” adlı makalesinde Şubat devriminin mahiyetini anlatmıştır.¹² Bu devrimin sadece bir imkân yarattığını, gerçek hedefe ulaşmanın her bir halkın kendine bağlı olduğunu tekrar tekrar ifade etmiştir. “Şimdi herkese eşit bakılır imiş, herkes her şeyden ortak faydalanır imiş, diyerek sadece oturarak iş bitmez. “İşte sizin istedikleriniz! İşte sizin şartlarınız!” diyerek hiç kimse koynumuza koymaz... Kendi ihtiyaçlarımız, kendi isteklerimiz için sesimizi çıkarmazsak “Bunlar bu durumlarından memnunlarmış!” derler.” diyerek amaçları uğruna çalışmaları gerektiğini dile getirmiştir. Zohiri’nin “Hedefe ulaşmak için ittifak yapmak her tür zulümden kurtulmanın başlangıcıdır ama böyle önemli bir fırsat varken gaflet etmek büyük bir cinayettir” gibi fikirlerinin ne kadar doğru olduğu Türkistan Muhtar Cumhuriyetinin akıbetinden anlaşılmaktadır. O yıllarda ülkedeki siyasi ve sosyal faaliyetlere aktif olarak katılan Zeki Velidi Togan; “Başkurt Merkezi Sovyetler ülkeyi yönetme işini bana verdi. Türkistan’da muhtariyet güçlenemedi. Ne Başkurdistan ne Kazakistan’da geniş çevrelere yayılamadı. Özbeklerden yazar Mahmudhoca Behbudi, Aşurali Zohiri bu hedeflerini gerçekleştirmekte ümitliydi.”¹³ diyerek Zohiri’nin muhtar cumhuriyetini devam ettirmekte ümitli olduğunu belirtmiştir.

Aşurali Zohiri Ekim Devrimi’nden sonraki Türkistan’ın siyasi ve sosyal olaylarında faal olarak görev aldı. Onun siyasi fikirleri ilke olarak Behbudi, Zeki Velidi Togan, Münevver Kari, Abid Mahmudov’un fikirleriyle örtüşmekteydi.

Türkistan’daki aydınların katılımıyla yeni alfabe çalışmalarının yapıldığı dönemlerde Münevver Kari ve Aşurali Zohiri kendi destekçileriyle birlikte, oluşturulan yeni alfabeğe karşı çıktılar. Çünkü bu alfabe Türkistan’daki siyasi ve sosyal olaylar karşısında Türk halkları için ortak bir yazı dili oluşturulması fikrine uygun bir alfabe değildi. Münevver Kari, Aşurali Zohiri ve vatanperver aydınlar Türkistan’ın bağımsızlığı için mücadele verilirken kültür alanında sadece Özbek milleti adıyla yola çıkılırsa, savaşın düşmanın lehine bir hâl alabileceğine inanmaktaydılar. Bu

¹² Ashurali Zohiriy, “Hukumat O’zgarishi”, *Yurt Jurnalı*, 1. Sayı, 1 Haziran 1917.

¹³ Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, 129.

sebeple bu aydınlar Orta Asya'daki Türk halkları için özel bir dil, yazı ve edebiyat oluşturmayı hedeflediler.¹⁴

Ortak bir dil, alfabe ve edebiyat oluşturulması fikri Türkistan özgürlük hareketi liderlerinden biri olan Zeki Velidi Togan tarafından ortaya atılan ve desteklenen bir görüş idi. Oluşturulması hedeflenen bu dil Türk halklarının ortak edebiyatını oluşturmak için düşünülmüştür. Zeki Velidi Togan, millî değerler ve destanlar sadece Kazak, Özbek, Kırgız, Karakalpak toplulukları tarafından muhafaza edildiğinden gelecekte millî edebiyatın bu topluluklar çerçevesinde oluşacağı ve Tatar, Başkurt Türkleri başta olmak üzere diğer Türk boylarının da bu duruma dâhil olacağını belirtmiştir.¹⁵

Aşurali Zohiri'nin Türk halkları arasında ortak bir yazı dili oluşturulması ile ilgili fikirlerini 1914-1915 yıllarında yayımlanan "Sadoi Fargona" (Fergana'nın Sesi) gazetesinin ilk sayısında "Söz Başı" başlıklı yazısında da görmemiz mümkündür. Bu yazıda gazetenin çıkarılma amaçlarından bahsederken dil ve imlanın gelişmesinde gazetenin önemini belirtmiş ve "Biz Rusya'daki Müslümanlar arasında müşterek bir dil oluşturma yollarını uzun yıllarda beri müzakere etmekte olsak da şimdiye kadar bir karara varabilmiş değiliz. Biz de bu yoldan giderek mahalli şivemizde (Özbek Dilinde) bu gazeteyi çıkarmakta kararlılıkla çabaladık."¹⁶ diyerek asıl amaçlarının Türk halkları arasında ortak bir dil oluşturmak olduğunu ifade etmiştir.

Aşurali Zohiri'nin pedagoji alanında faaliyetleri 20. yüzyılın başlarına denk gelmektedir. Bu dönemde Türkistan'da millî bıkkınlık, Müslüman bidatçılığına karşı mücadele, edebî ve pedagojik aklın gelişmesiyle göz önüne koyuldu. Türkistan halkının millî ve medeni açıdan gelişmesi için büyük hizmet veren "Ayna" dergisi sayfalarında Hokand'da ses esaslı dersler veren yirmi iki Cedit aydınının ismi bulunmaktadır.¹⁷ Listenin

¹⁴ Münevver Kari, *Xotiralirim*, Haz. S. Xolboyev, Sharq, Toshkent 2001, s. 55.

¹⁵ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan ve yakın tarihi)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1929, s. 575.

¹⁶ *Sadoi Fargona Gazetasi*, 3 Nisan 1914.

¹⁷ "Hoqandda Usuli Savtiya Muallimlari", *Oyna Jurnoli*, 12. Sayı, 1914, s. 276.

başında Aşurali ibn Muhammedzohiri'nin olması o dönemde Cedit Hareketinin liderlerinden biri olduğunu göstermektedir.

Aşurali Zohiri'nin ana dil kullanımına karşı tutumu, yapmış olduğu çalışmaların tamamında dikkat çeken bir konu olarak çıkmaktadır. Âlimlerin bir yere mektup yazarken ya da hatıra defterlerine not alırken ana dillerinde değil de Farsça yazmalarını yadırgayan Zohiri, 20. yüzyıl başlarındaki aydınların toplum içerisinde Özbekçeye olan münasebetinin kötüleştiğini hatta kendi ana dillerine olan itibarsızlıklarının gelecekte büyük sorunlar doğurabileceği konusundaki fikirlerini birçok mecrada yazmıştır.¹⁸

Ana dilin önemine çalışmalarının çoğunda yer veren Zohiri, Özbek Türkçesini Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki durumuna benzetmiştir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devletinin sahip olduğu birçok toprağı kaybetmesi Zohiri için bir ders niteliği taşımaktadır. Zohiri'nin "Türkiye'yi dost olarak gören kişinin coğrafyayı okuduğunda Türkiye'nin bunca yerinin kaybedildiğine yüreğinin yanması gibi ana diline muhabbeti olan kişinin de Ali Şir Nevayi'nin eserlerini okuduğunda dilimiz önceleri bu kadar zengin ve mükemmel imiş, ne yaptık da o letafet ve nefaseti kaybederek insanların tanımadığı bir hâle getirdik." diyerek ah çektiği aktarılmaktadır.¹⁹

Aşurali Zohiri'nin eğitim alanındaki ilk çalışması olarak S. Okoyev ile birlikte Türkçe konuşanların okullarının ilkokul öğrencileri için hazırlanan "Türk Krestomati ya da Terim Kitabı" ders kitabını göstermek mümkündür.²⁰

20. yüzyılın başlarında Türkistan'da Özbek dilciliğini geliştirmek, okullar için ders kitabı hazırlamak, tutarlı bir eğitim sistemi oluşturmak önemli bir konu hâline gelmiş ve bu durum Özbek aydınlarının da dikkatini

---

¹⁸ J. Jorayev, A. Umarov, "Qadimiy Asarlarda Xat Yozish Qoidalari", *Nutq Madaniyati va O'zbek Tilshunosligining Dolzarb Muammolari, Ilmiy- Amaliy Anjuman Materiallari*, Andijon 2020, s. 10-11.

¹⁹ Dilnoza Jamalova, "Jadidlarning O'zbek Tilini Rivojlantirish Yo'lidagi Harakatlari", 20.10.2023, (www.forum.oyina.uz/uz/article/2140).

²⁰ *O'zbek Adabiyoti Tarixi*, V. Jild, Toshkent 1980, s. 173.

çekmiştir. Bu amaçla çalışma yapan ilk âlimlerden birisi de Aşurali Zohiri'dir.²¹

Aşurali Zohiri Özbekçe için "İmla" ders kitabını ilk defa yazan kişidir. İlkokulların dördüncü sınıfı için hazırlanan bu kitap Hokand'daki "Gayrat" kütüphanesi tarafından yayıma hazırlanıp 1916'da Kazan'da basılmıştır. Bu kitap Özbek edebî dilinin kurallarını, dilin gelişim sahalarını belirlemede dilbilimciler için temel kaynak vazifesi görmüştür.²² Abdurauf Fitrat "Sarf" adlı kitabının giriş kısmında anadili öğretimi yöntemleri, Özbek edebî dili kanunlarını belirleme, dilin gelişim yönlerini belirleme konularında fikirlerini belirttiği kısımda Aşurali Zohiri'nin çalışmasına da değinmiştir.²³

Aşurali Zohiri 1917 yılının Eylül ayında, Hokand'da açılan Türkistan'daki ilk darümuallimâtın (öğretmen yetiştirme kursu) görevlilerinden biridir. Burada daha sonraları darümuallimât temelinde oluşturulan Fergana Vilayeti Talim Terbiye Okulunda, 1921 - 1926 yıllarında öğretmenlik yapmıştır. Bu eğitim kurumunda Özbekistan tarihine ismini yazdırmış Abdullah Kahhar, Sabır Abdullah, Osman Nasir gibi yazar ve şairler eğitim görmüştür. Günümüzde ise Hokand pedagoji merkezine Aşurali Zohiri adı verilmiştir.

Aşurali Zohiri Çolpan ile birlikte "Adabiyot Parchalari" adlı ders kitabı ve metinler çalışmasını 1926'da çıkarmıştır. Bu ders kitabındaki Nevayi, Farabi, Fuzuli'nin hayatını anlatan makaleler, "Atasözleri" başlığı altında derlenmiş atasözleri, Zohiri tarafından hazırlanmıştır. Ali Şir Nevayi'nin eserlerinden alınan hikâyeler, bölümlerden alınan parçalar bu eserde sıklıkla kullanılmıştır.

Aşurali Zohiri eski âlimlerin eşsiz mirasını geniş kitlelere ulaştırmayı başarabilmiştir. Nevayi'nin Muhakemet-ül Lugateyn'i yayımlatması, çıkarmış olduğu "Yurt" dergisinde bu esere geniş yer vermesi eski

²¹ Sayyora Halimova Abdurahimovna, "Ashurali Zohiriy Publitsistikasida Til va İmlo Masalalarining Yoritilishi", "Ommaviy Axborot Vositalarida Til va Uslub Masalasi: Tahlil, Tasnif, Qiyos" Mavzusudagi Xalqaro İlmiiy-Amaliy Konferensiya, 22 Kasım 2023, s. 607-608.

²² Sayyora Halimova Abdurahimovna, a.g.e., s. 608.

²³ Abdurauf Fitrat, *Sarf*, O'zbekiston Davlat Nashriyoti, Samarqand, Toshkent 1927, s. 4.

dönemlerde yaşamış âlimlere ne kadar değer verdiğinin bir göstergesidir. Bu eser dışında Muhammed Yakub Çingî'nin Kelürname adlı Çağatayca-Farsça sözlüğünün Özbekistan'da ilk olarak bilimsel anlamda kullanılmasını sağladığını belirtmek gerekir. Zohiri bu eser ile ilgili "Eğitim ve öğretmen" dergisinde hacimli bir makale yayımlamıştır.

Aşurali Zohiri'nin "Dil ve İmla Meselesi" adlı makalesinde edebî dil hakkında ileri sürdüğü fikirler birçok açıdan günümüz Özbek edebî dilinin oluşmasında temel oluşturmuştur.²⁴ Bu makalede edebî dilin halkın canlı olarak kullandığı dil temelinde kurulması gerektiği özellikle belirtilmiştir. İmlayı halkçı bir duruma getirmek, millî dilin tabiatına uydurmak Aşurali Zohiri'nin asıl amacı idi.²⁵

Aşurali Zohiri'nin dil alanındaki en önemli eserlerinden birisi, şüphesiz 1927-1928 yıllarında yayımlanan "Rusça – Özbekçe Mükemmel Sözlük" adlı eseridir. Sözlük 34 bin sözcük ve iki ciltten oluşmaktadır. Bu sözlük ulusal dilin sözcük normlarını belirlemede büyük rol oynamıştır. Özbek gramerinin bazı önemli sorunları Zohiri'nin 1920'li yıllardaki makalelerinde ele alınmıştır. Sözlükte ise kelimelerin hangi anlamda ve nasıl kullanıldıkları verilmiştir. Bu noktada Aşurali Zohiri'nin bilimsel terminolojiyi pratik bir şekilde kullandığını belirtmek gerekir. Sözlükte gramer kategorileri ile ilgili birçok örnek bulunmaktadır ve bu aynı zamanda Aşurali Zohiri'nin gramer kategorileri hakkındaki görüşlerini de göstermektedir. Muhakkak ki bu sözlüğün eksikleri bulunmaktadır. Bazı tercüme hataları, bazı kelimelerin anlamlarındaki yanlışlar sözlükteki eksik noktalar olarak görünse de bu sözlük, Özbekçe hazırlanan ilk mükemmel tercüme sözlüğü olarak, dönemin ilmi ve günlük hayattaki ihtiyaçlarına cevap verebilmiştir. Aşurali Zohiri bir dilbilimci olarak 1921 yılında Taşkent'te düzenlenen "Dil ve İmla Kurultayı"na, 1922 yılında yine Taşkent'te düzenlenen "Özbek Medeniyet ve Eğitim Çalışanları Ulusal Kurultayı"na, 1926'da Bakü'de düzenlenen "Türkoloji Kurultayı"na, 1927

²⁴ Ashurali Zohiriy, "Til-İmlo Mas'alalari", *Yurt*, Samarqand-Toshkent 1929.

²⁵ Aşurali Zohiri'nin ses bilgisi alanındaki görüşleri için bkz: Inomjon Azimov, "Ashurali Zohiriy va Elbekning Milliy Fonetika Xususidagi Qarashlari", *Uzbekistan: Language and Culture*, 2020/2, s. 6-23.

yılında Latin alfabesinin kabul edilmesi için yapılan Orta Asya bilimsel toplantılarına katılmıştır.

Birçok alandaki çalışmasının yanı sıra Özbek gazete ve dergi hayatının da gelişmesine büyük katkılar sağlayan Aşurali Zohiri Özbek edebî dilinin şekillenmesinde yayın dilinin önemini kavramış ve bu doğrultuda çalışmalarına yön vermiştir. O, 1914 yılında “Sadoyi Fargona (Fergana’nın Sesi)”, 1918-1919 yılları arasında “Halk Gazeti (Halk Gazetesi)”, 1921 yılında “Mehnat Bayrogi (Emek Bayrağı)”, 1921-1930 yılları arasında “Fergona (Fergana)” ve “Yangi Fargona Yeni Fergana)” gazetelerinde çalışmıştır. Yayın faaliyetleriyle dikkat çeken Zohiri 1923 yılında “Hizmet Kahramanı” adlı ünvana layık görülmüştür. Aşurali Zohiri, 1917 yılında B. Saliyev ile “El Bayrağı”²⁶ adlı gazeteyi çıkarmıştır. Bu gazete uzun süre yayına devam edememiştir.

Aşurali Zohiri gazete yazılarının dışında Türkistan süreli yayınlarında yayımlanmış makaleleriyle de dikkat çekmektedir. Bu makalelerde dönemin en karmaşık ve önemli konuları hakkında fikirlerini beyan etmiştir. Ana dili koruma, eğitim, yeni eğitim sistemleri, millî uyanış, özgürlük, ilerleme, millî hedefler gibi konularda makaleler yazan Zohiri’nin edebî ve dilbilimci kişiliğini bu eserlerinden görmek mümkündür. Aşurali Zohiri’nin çeşitli konularda yazdığı ve yayımladığı makalelerden bazıları aşağıdaki gibidir:

“Ana Dil”, *Sadoi Fargona*, 13 Nisan 1914.

“Ne Zaman Olur?”, *Sadoi Fargona*, 23 Mayıs 1914. 20. Sayı.

“Merhum İsmailbek (İsmail Gaspıralı) Nasıl İşler Yaptı?”, *Sadoi Fargona*, 1914, 60. Sayı.

“Hükümet Değişimi”, *Yurt*, 1917, 1. Sayı.

“Millî İşler Komiseri Tojhoja Efendinin ‘Fıkha Cemiyeti’ne Sorduğu Soru Münasebetiyle”, *Ulug Türkiston*, 1918, 110. Sayı.

“İmla Meselesi Hakkında İkinci Düşünce”, *İştirakiyun*, 19 Haziran 1919.

²⁶ Shavkat Kushmuratov, *Türkistan’da Ceditçilik ve Mahmud Hoca Behbudî*, Bengü, Ankara 2021, s. 130.

“12. Fırka Kurultayında Milletler Meselesi”, *Fargona*, 13 Mayıs 1923.

“Geçmişe Bir Bakış”, *Fargona*, 1923, 100. Sayı.

“Bir Yıl Oldu”, *Fargona*, 1924, 199. Sayı.

“Altı Aylık Özbek Edebiyatına Bir Bakış”, *Fargona*, 21 Haziran 1924.

“Özbekler”, *Fargona*, 1926, 346. Sayı.

“Türkoloji Kurultayı Hakkında”, *Fargona*, 1926, 348. Sayı.

“Kelürnoma”, *Moarif va Oqitquçi*, 1927, 9-10. Sayı.

“Dil ve İmla Meselesi”, *Qizil Ozbekiston*, 31 Mart 1929. 73. sayı

Sovyet hükümeti, milletlerin kendi hak ve hukuklarını kendilerinin belirlemesi konusunda kanunlar çıkarsa da, kendi amaçlarına ters düşen Türkistan Muhtar Cumhuriyetini millî Müslüman burjuva hükümeti olarak göstererek, halkların özgürlüğü, büyük devrim adı altında kana boyadı. Özbekistan’da komünist fırkası hâkim olana kadar Ceditçiler takip altına alındı ve 1938 yılında neredeyse tamamı öldürüldü.

Aşurali Zohiri aynı dönemde yaşadığı, birlikte faaliyetlerde bulunduğu, fikirlerinden etkilendiği Münevver Kari, Abdulla Qodiriy, Fitrat ve Çolpan gibi yüzlerce aydınla aynı kaderi yaşamıştır. İlk olarak 31 Aralık 1930’da tutuklanmış ve 10 yıl ceza almıştır. Moskova – Volga kanalı inşaatındaki çalışmaları neticesinde 1934 yılının Kasım ayında salıverilmiştir. 5 Eylül 1937’de evinde yapılan aramalar sonucunda tekrar tutuklanmış ve ölüm cezasına çarptırılmıştır. 18 Aralık 1937’de kurşuna dizilmiştir.

Stalin’in ölümünden sonra çocuklarının talebiyle tekrar görülen davada, Aşurali Zohiri ölümünden yıllar sonra, 15 Eylül 1958’de aklanmıştır. Mezarının nerede olduğu bilinmemektedir.

S o n u ç

Aşurali Zohiri Türkistan’da millî uyanış devrinin dikkat çeken aydınlarından biridir. O bir istiklâl savaşçısıdır. Bütün yetenek, bilgi ve imkânlarını millî özgürlük yolunda kullanmıştır. Halkı eğitim yoluyla bilinçlendirmenin önemini çok iyi bilen Zohiri, millî eğitimin oluşmasında,

matbaa faaliyetlerinde, dergi, gazete çalışmalarında ve daha birçok alanda fedakâr bir şekilde çalışmıştır. Aşurali Zohiri bir Cedit aydını, dilbilimci, gazeteci, Özbek Türkçesinin koruyucusu olarak hatırlanmaktadır.

Aşurali Zohiri Türkistan'ın özgürlüğü için ülkede gerçekleşen bütün siyasi ve sosyal faaliyetlere aktif olarak katılmış bir aydındır. Aşurali Zohiri ve aynı dönemde yaşamış olan aydınların hayatlarının, eserlerinin, fikirlerinin ve özgürlük uğruna vermiş oldukları mücadelenin bilmesi gerekmektedir.

K A Y N A K Ç A

ABDURAUUF, Fitrat, *Sarf*, O'zbekiston Davlat Nashriyoti, Samarqand, Toshkent 1927.

AZİMOV, Inomjon, "Ashurali Zohiriy va Elbekning Milliy Fonetika Xususidagi Qarashlari", *Uzbekistan: Language and Culture*, 2020/2, s. 6-23.

BABAMURADOVA, Ş., *Elbekning Tilga Oid Asarlari*, Toshkent 2001.

ÇOLPAN, Abdulhamid Sulaymon, *Ashurali Zohiriy, Adabiyot Parchalari*, Toshkent, 1926.

HALİMOVA ABDURAHİMOVNA, Sayyora, "Ashurali Zohiriy Publitsistikasida Til va İmlo Masalalarining Yoritilishi", "Ommaviy Axborot Vositalarida Til va Uslub Masalasi: Tahlil, Tasnif, Qiyos" *Mavzusudagi Xalqaro İlmîy-Amaliy Konferensiya*, 22 Kasım 2023, s. 605-611.

-----, "Hoqandda Usuli Savtiya Muallimlari", *Oyna Jurnoli*, 12. Sayı, 1914.

JAMALOVA, Dilnoza, "Jadidlarning O'zbek Tilini Rivojlantirish Yo'lidagi Harakatlari", 20.10.2023, (www.forum.oyina.uz/uz/article/2140).

JAVKAROVA, Nilufar, "Ashurali Zohiri-Yurt Jurnalining Matbuotimiz Taraqqiyotidagi Roli", *Word of Philology Scientific Journal*, 2/2, Haziran 2023, s. 41-45.

- JORAYEV, J., A. Umarov, "Qadimiy Asarlarda Xat Yozish Qoidalari", *Nutq Madaniyati va O'zbek Tilshunosligining Dolzarb Muammolari, Ilmiy-Amaliy Anjuman Materiallari*, Andijon 2020.
- KARİ, Münevver, *Xotiralarim*, Haz. S. Xolboyev, Sharq, Toshkent 2001.
- KUSHMURATOV, Shavkat, *Türkistan'da Ceditçilik ve Mahmud Hoca Behbudî*, Bengü, Ankara 2021.
- MAHMUDOV, N., "O'zbek Tilshunosligi Taraqqiyoti", *O'zbek Tili va Adabiyoti*, No:4, Toshkent 2001.
- O'zbek Adabiyoti Tarixi*, V. Jild, Toshkent 1980.
- SAİD, Ziyoyi, *Tanlangan Asarlar*, Toshkent 1974.
- SAİDOV, Yoqub Siddiqovich, "The Role Of Turkistan In Developing Of The Uzbek Linguistics", *Turkish Studies*, 12/15, 2017, s. 557-566.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Bugünkü Türklük (Türkistan ve yakın tarihi)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1929.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Hatıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2015.
- TO'GAYEV, Tulqin, *Ahurali Zohiriy va Uning Tilshunoslik Merosi*, Nodirabegim, Toshkent 1997.
- TO'GAYEV, Tulqin, "Ashurali Zohiriy – Cadid Kurashchisi", *Materialı IV Foruma Gumanitarlıh Nauk "Velikaya Step"*, Nur-Sultan 2019, s. 413-420
- ZOHİRİY, Ashurali, "Redaktsiyaga Maktub", *Türkiston Viloyatining Gazeti*, 82. Sayı, 1910.
- ZOHİRİY, Ashurali, "Hukumat O'zgarishi", *Yurt Jurnali*, 1. Sayı, 1 Haziran 1917.
- ZOHİRİY, Ashurali, "Imlo Masalasi Haqida Ikkinchi Turli Mulohaza", *Ishtirokiyun*, 19 Haziran 1919.
- ZOHİRİY, Ashurali, "Til-İmlo Mas'alalari", *Yurt*, Samarqand-Toshkent 1929.

ZOHİRİY, Ashurali, "Til-İmlo Masalasi", *Qizil O'zbekiston Gazetasi*, Toshkent, No: 29, 31 Mart 1929.

YULDASHEV, Marufjon, Soner Sağlam, "Bağımsızlık Dönemi Özbek Edebiyatı", *Türk Dünyasında Çeyrek Asırlık Edebî Tecrübe: Millî Ruh ve Edebiyata Yansıması*, (Editörler: Orhan Söylemez, Ömer Faruk Ateş), Bengü Yayınları, Ankara 2020.

Türkçe Kolay Dil'e İlk Yaklaşımlar

Fayika GÖKTEPE*, Sine DEMİRKIVIRAN**

*Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi
Mütercim ve Tercümanlık Bölümü, Almanca Mütercim ve Tercümanlık ABD,
İstanbul Türkiye.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8532-5258>

ROR ID: <https://ror.org/02kswqa67>

fayika.goktepe@marmara.edu.tr

**Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Mütercim ve
Tercümanlık Bölümü, Almanca Mütercim ve Tercümanlık ABD, İstanbul Türkiye.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0474-3146>

ROR ID: <https://ror.org/02kswqa67>

sdemirkiviran@marmara.edu.tr

Atıf Bilgisi

Göktepe, Fayika- Sine Demirkiviran, "Türkçe Kolay Dil'e İlk Yaklaşımlar", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 51 (Bahar 2024), 297-332.

<https://doi.org/10.24058/tki.2024.509>

Geliş Tarihi	05.05.2024
Kabul Tarihi	06.07.2024
Yayın Tarihi	12.07.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<p>Bu çalışma, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) tarafından 123K021 numaralı proje ile desteklenmiştir. Projeye verdiği destekten dolayı TÜBİTAK'a teşekkürlerimizi sunarız.</p> <p>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</p>
Yazar Katkıları	Araştırmanın Tasarımı Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50) Veri Toplanması Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Araştırmanın Tasarımı	Araştırma - Veri Analizi- Doğrulama Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50) Makalenin Yazımı Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50) Metnin Tashihi ve Geliştirilmesi Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	tkidergisii@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

ÖZET

Birçok iletişim aracı ve ürünü, erişilebilirlik konusunda bazı insanlar için engeller oluşturur. İletişim engellerini aşmak için hali hazırda işaret dili çevirisi, sesli betimleme, kabartma yazısı gibi çözümler sunulmaktadır. Oysa bilişsel kısıtları veya dilsel yetersizlikleri olan insanlar da iletişim engelleriyle karşılaşabilir. Bu bireyler için standart dili anlamak zor olabilir veya ilgili metinler erişilebilir bir formatta sunulmayabilir. Bu çalışmada, engelsiz iletişimi destekleyen ve ülkemizde de uygulanacak olan Kolay Dil üzerinde durulacaktır. Kolay Dil, standart dili anlamakta güçlük çeken bireyler için iletişim engellerini en aza indirmek için tasarlanmış olup iletişimin anlaşılabilirliğini ve erişilebilirliğini artırmayı hedeflemektedir. Bu vesileyle Kolay Dil topluma ihtiyaç sahibi bu kitleyi dahil etmeyi amaçlayan kapsayıcı bir yaklaşım benimser. Ülkemizde ise Kolay Dil çok yeni bir dilsel fenomendir ve Türkçenin dilsel varyasyonu olacaktır. Türkçe Kolay Dil çalışmalarına henüz başlanmış ve çalışmaların uygulama aşamasına geçilebilmesi için kuramsal hazırlık aşaması devam etmektedir. . Bu nedenle alana ilk katkılardan birini sağlayacak olan bu çalışmada Kolay Dil'in engelsiz iletişim kapsamındaki önemine, dilde kolaylığın ne anlama geldiğine vurgu yapılacaktır. Ayrıca Basit Dil konsepti ile Kolay Dil'in farklarına değinilecektir. Son olarak da ülkemizde Kolay Dil'e kimlerine ihtiyaç duyabileceğine değinilecek olup Türkçe Kolay Dil'e ilk yaklaşım sergileniecektir.

Anahtar Kelimeler

Kolay Dil, Basit Dil, Engelsiz İletişim, Erişebilirlik, Kapsayıcılık.

First Approaches To Turkish Easy Language

Fayıka GÖKTEPE*, Sine DEMİRKIVIRAN**

*Dr. Öğr. Üyesi, Marmara University Faculty of Humanities and Social Sciences,
Department of Translation and Interpreting, German Translation and Interpreting
Department, İstanbul Türkiye.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8532-5258>

ROR ID: <https://ror.org/02kswqa67>

fayika.goktepe@marmara.edu.tr

**Doç. Dr., Marmara University Faculty of Humanities and Social Sciences,
Department of Translation and Interpreting, German Translation and Interpreting
Department, İstanbul Türkiye.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0474-3146>

ROR ID: <https://ror.org/02kswqa67>

sdemirkiviran@marmara.edu.tr

Citation

Göktepe, Fayıka- Sine Demirkiviran, "First Approaches To Turkish Easy Language",
The Journal of Turkish Studies, 51 (Spring 2024), 297-332.

<https://doi.org/10.24058/tki.2024.509>

Date of Submission	05.05.2024
Date of Acceptance	06.07.2024
Date of Publication	12.07.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	This study was supported by Scientific and Technological Research Council of Turkey (TUBITAK) under the Grant Number 123K021. The authors thank to TUBITAK for their supports. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Author Contributions	Conceptualization Author-1 (%50) - Author-2 (%50) Data Curation Author-1 (%50) - Author-2 (%50) Investigation -Analysis -Validation Author-1 (%50) -Author-2 (%50) Writing Author-1 (%50)- Author-2 (%50) Writing – Review & Editing Author-1 (%50) - Author-2 (%50)
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	tkidergisii@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Copyright & License

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

ABSTRACT

Many communication tools and products create accessibility barriers for many people. Solutions such as sign language translation, audio description and braille are currently available to overcome communication barriers. However, people with cognitive or language impairments may also face communication barriers. For these people, it may be difficult to understand the standard language, or the relevant texts may not be presented in a format that is accessible to them. The focus of this study will be on Easy Language, which is a tool for accessible communication that will be in use in our country. Easy Language aims to increase the comprehensibility and accessibility of communication by minimising communication barriers for people who have difficulty understanding standard language. In this way, Easy Language adopts an inclusive approach that aims to integrate this vulnerable group into society. Easy Language is a very new linguistic phenomenon in our country. Studies in this field have only just begun and are currently at the stage of theoretical preparation for the application stage. For this reason, this study, which will be one of the first contributions to the field, will highlight the importance of Easy Language in the context of accessible communication and what is meant by ease in language. In addition, the differences between the concept of Plain Language and Easy Language will be mentioned. Finally, the first approach to Turkish Easy Language will be presented and it will be indicated who might need Easy Language in our country.

Keywords

Easy Language, Plain Language, Accessible Communication, Accessibility, Inclusion.

1. Giriş

Bir şey öğretmek istediğinizde kısa ve öz olun ki insanların zihinleri söylediklerinizi çabucak kavrasın, dersini çıkarsın ve sadakatle akıllarında tutsun. Gereksiz her sözcük, dolup taşan bir zihnin kenarına dökülür. (Marcus Tullius Cicero)

Toplumda sadece fiziksel kısıtlar yaşayan bireyler engeller ile karşı karşıya kalmazlar; bilişsel kısıtları veya dilsel yetersizlikleri olan bireyler de iletişim engellerine takılmaktadır. Bu bireyler için standart dilin anlaşılması çoğu zaman çok güçtür ya da metinler erişilebilir bir medya formatında sunulmamaktadır. Pek çok iletişim ürünü ve aracı, çok sayıda insan için erişilebilir değildir ve bu durumlarda iletişim engellerinden bahsedilmektedir. İletişim engellerini aşmak için işaret dili çevirisi, sesli betimleme, kabartma yazısı gibi çeşitli çözümler sunulmaktadır. Bu çalışmada birçok ülkede uygulanan, engelsiz iletişime hizmet eden ve ülkemizde de bu ve bunun gibi çalışmalar sonucunda hizmete sunulacak olan Kolay Dil ele alınacaktır.

Kolay Dil metinleri, iletişim engellerini tamamen ortadan kaldırmasa da bu engelleri en aza indirgemektedir. Kolay Dil, doğal dilin en anlaşılır çeşidi olmakla beraber standart dilin bir varyasyonu olarak değerlendirilir.¹ Kolay Dilin ana hedefi, iletişim olanaklarının anlaşılabilirliğini ve algılanabilirliğini artırmak² ve söz konusu hedef kitleyi içermeci bir yaklaşımla topluma kazandırmaktır.

Burada Kolay Dil'in ayrıntılarına girmeden önce en genel hatlarıyla dilin tanımını ele almak daha doğru olacaktır. En basit anlatımla Türk Dil Kurumu çevrimiçi sözlüğünde "dil" tanımı şöyle yapılmaktadır: "İnsanlar arasında anlaşmayı sağlayan, uzlaşmaya dayalı olarak oluşturulmuş sesli veya görsel işaretler sistemi; lisan, zeban".³ Kubbealtı Lugatı çevrimiçi

¹ Christiane Maaß, *Easy Language – Plain Language – Easy Language Plus. Balancing Comprehensibility and Acceptability*, Frank und Timme Verlag, Berlin 2020, 12.

² Christiane Maaß, *a.g.e.*, 11.

³ Türk Dil Kurumu, "dil", <https://sozluk.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 07.09 2023).

sözlüğünde ise dil; “Düşünce, duygu ve isteklerin, bir toplumda ses ve anlam yönünden ortak olan öğeler ve kurallardan faydalanılarak başkalarına aktarılmasını sağlayan, çok yönlü, çok gelişmiş sistem, lisan”⁴ olarak verilir. Her iki tanımda da görüldüğü üzere “dil” en genel anlamıyla insanlar arası bir iletişim ve etkileşim aracıdır; dünyayı, etrafı ve kişinin kendisini anlamının da anahtarıdır.

Dile daha felsefi bir anlam yükleyen Wilhelm Humboldt’a göre “[A]slında [insanın] gerçek vatan[ı] dildir. Vatan özlemini belirleyen de dildir ve vatana yabancılaşma da her zaman en hızlı ve kolay şekilde, en sessiz şekilde de olsa dil aracılığıyla gerçekleşir”.⁵ Bu tanıma göre dil, evvela insan kimliğinin önemli bir parçasıdır ve bireyin vatanını belirler. Böylelikle insanın siyasi ve coğrafi sınırların dışında metaforik manada bir vatani daha vardır, o da kendi ana dilidir ve kişinin kimliğini, kültürünü ve dünya görüşünü şekillendirir. Humboldt’un düşüncesine göre, bir kişi ana dilinden uzaklaştığında veya dilini unuttuğunda vatanından da uzaklaşmış olur ve bu durum kişinin kimliğine yabancılaşmasıyla sonuçlanabilir. Çünkü dil; insanın kültürel kimliğinin ve bağının önemli bir parçasıdır ve kişinin aidiyet duygusunu ve köklerini belirler. Dil, insanların birbirleriyle iletişim kurdukları, düşüncelerini ifade ettikleri, duygularını ve kültürlerini aktardıkları temel araçtır. Bir birey ana dilinden uzaklaştığında veya dilini unuttuğunda, bu sadece bir dilsel kayıp değil, aynı zamanda kültürel bir kopukluk ve kimlik krizi anlamına gelebilir; dolayısıyla bir kişi kendi dilinden uzaklaştığında, içsel bir kopukluk yaşayabilir ve kendini yabancı hissedebilir.

Dilbilimci Edward Sapir’in tanımına göre ise (1968):

“Dil büyük bir sosyalleşme gücüdür, muhtemelen var olan en büyük güçtür. Bununla kastedilen sadece dil olmadan anlamlı bir sosyal ilişkinin pek mümkün olmadığı gerçeği değil, aynı zamanda ortak bir konuşma gerçeğinin, dili konuşanların sosyal

⁴ Kubbealtı Lugatı, “dil”, <http://lugatim.com/s/dil>, (Erişim Tarihi: 07.09 2023).

⁵ Wilhelm Humboldt, *Briefe an eine Freundin*, Brockhaus, Leipzig 1870, 226.

dayanışmasının kendine özgü güçlü bir sembolü olarak hizmet etmesidir".^{6,7}

Sapir, dili bir güç olarak tanımlar ve insanların sosyal varlıklar olarak hayatlarını idame edebilmeleri, toplumun birer parçası olabilmeleri için ortak bir dile ihtiyaçları olduğunu vurgular. Dil, bu bağlamda sadece iletişim aracı değil, aynı zamanda insanları birbirine bağlayan ve ortak bir kimlik duygusu yaratan güçlü bir bağ olarak tanımlanabilir. Ortak bir dili konuşmak, sosyal dayanışmanın, birlikteliğin ön koşuludur ve müşterek bir geçmişe, kültüre ve değerlere sahip olmayı ifade eder. Dolayısıyla dil, bu tanımda da bireyin kimliğini, kültürünü ve değerlerini ifade etmesine olanak tanıyan bir araçtır ve ortak bir dünya inşa edilmesini sağlayan güçlü bir bağlıdır.

Dilin insanlar için işlevi ve önemi son derece hayattır ancak birçok insan dilin gücünden ve işlevinden yararlanamadığı dezavantajlı birey olarak yaşamak zorunda kalabilir. Dil gelişiminin yetersizliği nedeniyle dil kullanımı kısıtlı olan bir birey iç dünyasını ifade etmede, duygularını aktarmada, düşüncelerini paylaşmada ve kimliğini oluşturmada güçlük yaşar. Aynı zamanda dil; Humboldt'un ifade ettiği gibi vatandır ve dezavantajlı bir birey ana dili kısıtlı olduğu için kendine de toplumuna da yabancılaşabilir. Bu nedenle genellikle bu bireyler toplumda kendilerini var etme sorunu ile karşı karşıya kalırlar. Yukarıda da bahsedildiği üzere Sapir'e göre dil sosyal etkileşimlerin ve ilişkilerin temel taşıdır; bireyler birbirleriyle bağlantı kurarlar, toplum içinde yer alırlar ve sosyal rollerini yerine getirirler; fakat yine dil engelleri nedeniyle iletişimsel yetersizlikler yaşayan bireylerin toplumsal hayatta kendilerine yer edinmeleri ve etkileşimde bulunmaları güçtür. Dilin ayrıca eylemlerin ve kararların bir ifadesi olduğu kabul edilirse, dezavantajlı gruplar kendi başlarına eylemlerde bulunamaz ve kendi kararlarını maalesef alamazlar. İnsanlar dil yoluyla isteklerini ifade eder, taleplerde bulunur, anlaşmalar yapar ve düşüncelerini savunurlar. Toplum içindeki etkileşimlerin bir parçası olarak dil insanların haklarını savunmalarına, adalet aramalarına ve değişim taleplerinde bulunmalarına olanak tanır. Bu durumda da dil engellerine

---

⁶ Sapir, Edward, *Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture and Personality*. David G. Mandelbaum (Edit.), University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 1968, 15.

⁷ Aksi belirtilmedikçe alıntılar yazarlar tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

takılan bireyler dilin bu önemli işlevlerinden yararlanamazlar. Dezavantajlı bireylerin yaşadığı tüm bu olumsuzluklar göz önünde bulundurulduğunda bu insanların başkalarının yardımı olmadan varlıklarını sürdürmelerinin güç olduğu söylenebilir. Ayrıca toplum içerisinde de dahil olamama gibi sorunlarla karşılaşabilir ve toplumun dışına itilebilirler.

Dil bariyerlerini en aza indirmeye çalışan *Kolay Dil*, dezavantajlı gruplara dilden istifade edebilmeleri için önemli bir katkıda bulunur. *Kolay Dil*, içermeci ve dahiliyetçi yaklaşımla bu bireylerin kendilerini toplumun bir parçası olarak hissedebilme, toplumda söz hakkına sahip olma, her türlü güncel konu ve durumdan haberdar olma imkânını sunar. Bu vesileyle bu bireyler sosyal hayatta daha özerk olabilir ve öz güvenlerini geliştirerek sosyal bir kimlik oluşturabilirler.

2. Dilde Kolaylık: Kolay Dil

Dilde kolaylık, yani Kolay Dil yukarıda bahsedilen dezavantajlı grupların iletişim, etkileşim ve sosyal hayata katılımlarını sağlamak adına vardır. İletişim, insanlığın var oluşundan bugüne kadar insanların ihtiyaçlarına cevap verir. İletişimin gerçekleşmesi için birbirinden farklı birçok yöntem bulunur. Bunların başlıcaları konuşma dili, ilk insanların da kullandıkları duvar resimleri, yazı dili, işaret dili olarak sayılabilir. İletişimin en temel amacı iletilen iletinin alıcı tarafından tam ve doğru olarak anlaşılmasıdır. Bunun başarıyla gerçekleşebilmesi için ileti dilinde kullanılan dil seviyesinin alıcı dili ile aynı seviyede olması gerekir. Örnekleme gerekirse, bilişsel kısıtlılığı bulunan bir birey veya dil gelişimini henüz tamamlamamış bir çocuk (baby talk/motherese) ve Türkçeyi çok iyi bilmeyen bir yabancı ile kurulacak olan iletişimin (foreigner talk/ xenolekt) işlevsel olması için farklı bir dil kullanılması söz konusudur.⁸ Bu durumdaki bireyler ile iletişime geçtiğimizde daha yalın, sık kullanılan ve bilinen sözcükler tercih edilir; ayrıca konuşma temposu normalin biraz daha altında kullanılarak iletişimin sekteye uğramadan kurulması amaçlanır.

Dilde Kolaylık yani Kolay Dil tam da bu bağlamda işin içine girer. Kolay Dil keskin sınırlar çizebilen bir tanıma sahip değildir. Kolay Dil

---

⁸ Bettina M. Bock, ve Sandra Pappert, *Leichte Sprache, Einfache Sprache, verständliche Sprache*, Narr Francke Attempto, Tübingen 2023, 18.

araştırmalarının en yoğun yapıldığı Almanya’da bu alanda öncü isimlerden biri Christiane Maaß’dır. Maaß’a göre Kolay Dil;

“(1) cümle yapıları ve sözcükleri sistematik olarak daraltılmış bir Almanca varyasyonudur. (2) Aynı şekilde metni anlamak için gereken varsayımlar da sistematik olarak aza indirgenir. (3) Kolay Dil metinleri ayrıca özel bir görsel sunum biçimiyle de karakterize edilir.”⁹

Maaß’ın Kolay Dil’i standart bir metinden ayıran özelliklere göre tanımladığı ve Kolay Dil kılavuzlarında¹⁰ yer alan kurallar doğrultusunda bir değerlendirme yaptığı görülür. Standart dilde yazılmış olan metinlerin daha anlaşılır olması için bu metinler üzerinde bir dizi dilsel ve bilişsel işlemler yapıldığı anlaşılmaktadır. Metinlerin üzerinde gerçekleştirilen dilsel ve bilişsel işlemlerle hedef kitlenin entelektüel seviyesine inilmeye çalışılır. Çünkü bilindiği üzere her birey metinleri anlamak ve anlamlandırmak için onları belli ön bilgi ve varsayımlarla okur; ancak Kolay Dil kullanıcıları bilişsel ve dilsel olarak kısıtlı bireyler olduklarından ve diğer insanlara göre onların daha az ön bilgi, daha az sosyal tecrübe ve daha az metinler arası deneyim ile metinleri okumak durumunda oldukları göz önünde tutulmalıdır. . Dolayısıyla Kolay Dil metinleri varsayım gerektirmeyen metinler olarak tasarlanır.

Kolay Dil metinleri, özel görsel biçimiyle de karakterize edilir ve görsel tasarım bilindiği üzere görsel iletişimi destekler. Kolay Dil metinlerinde standart metinden farklı olarak görsel kullanılması ve bu metinlerin sistematik bir mizanpaja sahip olması önemli bir özelliktir. Optimize edilmiş görsel algı ile bu bireylerin metinlerde verilen bilgileri daha rahat anlamaları ve etkileşimde bulunmaları sağlanır.

Kolay Dil uzmanı olan dilbilimci Bettina M. Bock Kolay Dil’e dilbilimsel koşut ve kuralların konulamayacağını, Kolay Dil’in işlevsel ve amaca yönelik olması gerektiğini savunarak şu ifadeleri kullanır: “Kolay Dil, toplumdaki dışlanan insanlar için iletişimi anlaşılır ve erişilebilir kılmayı amaçlamaktadır. Kolay Dil’in en önemli özelliği budur”.¹¹ Daha makro bir

⁹ Christiane Maaß, *Leichte Sprache. Das Regelbuch*, Lit Verlag, Berlin 2015, 12.

¹⁰ *Kolay Dil* kılavuzları için aşağıya bakınız.

¹¹ Bettina M. Bock, „*Leichte Sprache*“ *Kein Regelwerk Sprachwissenschaftliche Ergebnisse und Praxisempfehlungen aus dem LeISA-Projekt*, Frank und Timme, Berlin 2019, 13.

bakış açısını temsil eden Bock konuya daha çok işlevsel açıdan bakar; çünkü ona göre Kolay Dil metinleri evvela ihtiyaçlara cevap verebilmeli ve söz konusu bireyleri topluma dahil edebilmelidir.

Camilla Lindholm ve Ulla Vanhatalo editörlüğünde yayımlanan *Handbook of Easy Language in Europe* (2021) başlıklı çalışmada Kolay Dil'in doğal dilin türlerinden biri olduğu vurgulanır. Kolay Dil bu bağlamda bir konseptten çok şemsiye terimdir ve farklı ulusal dillerdeki varyasyonları ifade eder. Örneğin, Almanca Kolay Dil, Slovence Kolay Dil, İspanyolca Kolay Dil, Fransızca Kolay Dil vb., dilin okunmasını ve anlaşılmasını kolaylaştırmak için tasarlanmış standart dilin Kolay Dil'e aktarım biçimleridir. Kolay Dil özellikle standart dili anlamakta zorluk çeken kişilere yönelik olarak dilin içerik açısından uyarlanarak daha okunabilir ve anlaşılabilir hale getirilmesi için geliştirilmiş bir yapıdır. Kolay Dil uyarlanmış bir dil ya da metin biçimidir.¹² Lindholm ve Vanhatalo'nun derledikleri çalışmaya göre henüz Kolay Dil'in uluslararası kabul edilmiş resmî bir tanımı yoktur¹³ bu da Kolay Dil'in tanımının her ülke tarafından kendi dil ve kültür yapısına, hedef kitlenin gereksinimlerine göre yapılabileceğini göstermektedir. Ortak bir tanımın olmadığı gibi aslında terminolojik bağlamda da bir uzlaşımın olmadığı görülmektedir. Standart dil seviyesinin altında anlaşılabilir dil¹⁴ terimi çatısında Kolay Dil kavramının yanı sıra birer etiket altında benzer konseptler için farklı bir terminolojiyle karşılaşmak mümkündür.¹⁵ Kolay Dil, esasen çeşitli ülkelerin uygulamalarından doğmuştur ve her dilin kendi esaslarına göre şekillenmiştir. Bu durum İngilizceye ve diğer dillere yapılan çevirilerde terminolojinin çok çeşitli olmasına yol açmıştır. Kolay Dil'in çok disiplinli bir alan olması, ulusal ve uluslararası bağlamlarda yapılan araştırmalarda terminolojik çeşitliliğin ortaya çıkmasının bir başka nedenidir. Bu nedenle Kolay Dil olgusunun kendisi bile çeşitli terminolojik isimlere sahip olmuştur: Kolay Dil (Easy Language), kolay okunur dil (easy-to-read

¹² Camilla Lindholm ve Ulla Vanhatalo, *Handbook of Easy Language in Europe*, Frank und Timme, Berlin 2021, 11.

¹³ Bkz. Camilla Lindholm ve Ulla Vanhatalo, *a.g.e.*, 11-12.

¹⁴ Bkz. Bettina M. Bock, ve Sandra Pappert, *a.g.e.*, 17.

¹⁵ Tüm bu kavram kargaşasını ele almak bu çalışmanın sınırlarının dışına çıkılması anlamına geldiğinden başka bir çalışmada ele alınacaktır (Ayrıntılı bilgi için ayrıca Bock/Pappert, 2023'e bakınız).

language), kolay anlaşılabilir dil (easy-to-understand language), kolay okunan (easy-read), açık dil (clear language), basitleştirilmiş dil (simplified language) veya basit dil (simple language). Burada yer alan terimlerin her biri farklı gerekçeler doğrultusunda oluşturulmuş olsa da önemli olan disiplinler arası anlaşılabilir dil çalışmalarından uluslararası düzlemde tüm aktörlerin haberdar olmasıdır. Bu sayede bilgi paylaşımı gerçekleşir, tecrübeler aktarılır ve daha etkili çözümler ortaya konulabilir. Terminoloji ne kadar hızlı uyumlaştırılır veya en azından açıklanırsa araştırmaya dayalı bilgi, disiplin ve dil sınırlarının ötesine o kadar hızlı yayılabilir ve Kolay Dil uygulamalarını geliştirebilir.¹⁶

Türkçe özeline baktığımızda ülkemizde daha önce bu alanda çalışma yapılmadığı için araştırmalarımız kapsamında Türkçe Kolay Dil kavramını terimleştirdik.¹⁷ Bu terim, dil varyasyonunu ve bu varyasyonun Türkçe olduğunu açıkça ifade eder. İçinde Kolay Dil sözcüklerini barındırması, bu dilin belirli bir kullanım biçimini ve Türkçe standart dilin özel bir varyasyonunu temsil ettiğini gösterir. Ayrıca dilin daha erişilebilir ve anlaşılır hâle getirilmesi amacıyla yapılan dilsel düzenlemeleri de kapsar. Türkçe Kolay Dil, Türkçenin belirli standartlar ve ilkeler doğrultusunda uyarlanmış bir versiyonunu temsil ederken, Kolay Türkçe bu standart ve

¹⁶ Bkz. Camilla Lindholm ve Ulla Vanhatalo, *a.g.e.*, 17-18.

¹⁷ Terimleştirme sürecinde “sade Türkçe” veya “sadeleştirme” kavramlarından bilinçli olarak kaçındık ve kullanmayı uygun görmedik. “Türkçe Kolay Dil” ve “Kolay Türkçe” terimlerini tercih etmemizin nedeni ise Türkçede “sadeleştirme” veya “sade Türkçe” kavramlarının tarihi süreçte farklı anlamlar ifade etmesi ve Türk toplumunda farklı çağrışımlarda bulunmasıdır. Bilindiği üzere, “sadeleştirme” kavramı *Genç Kalemler*’in (Ömer Seyfettin ve diğerleri) 1911’de hayata geçirdiği “Yeni Lisan Hareketi”ni ve 1928’de gerçekleşen Harf Devrimi’ni çağrıştırmaktadır. “Yeni Lisan Hareketi” ile Türkçe mümkün olduğunca Arapça ve Farsça tamlamalardan arındırılarak dilde sadeleştirme hareketi başlatılmıştır; Harf Devrimi’nde ise Arap alfabesinden Latin alfabesine geçişle birlikte dilde sadeleştirme sağlanmıştır. Her iki girişimde de toplumun her kesmine hitap edilmiş, dilin daha anlaşılır hale getirilmesi hedeflenmiştir. “Türkçe Kolay Dil” ve “Kolay Türkçe” ise bu tarihi süreçlerin dışında, tamamen farklı bir yaklaşımı ifade etmektedir. “Türkçe Kolay Dil” ve “Kolay Türkçe”, özellikle dil engelleri bulunan bireylere hitap eder ve bu kitle için dilin kolay anlaşılabilir ve kullanılabilir hale getirilmesini hedefler. Asla standart dili yok saymaz ve onu tenkit etmez. Bu nedenle, “sadeleştirme” veya “sade Türkçe” demek yerine “Kolay Türkçe” ifadesini tercih ediyoruz. “Plain Language” de aynı gerekçe göz önünde bulundurularak proje kapsamında “Basit Dil” olarak çevrilmiş ve terimleştirilmiştir.

ilkelere uygun olarak hazırlanan metinlere verdiğimiz bir etikettir.¹⁸ Bu da metinlerin hangi dil standartlarına göre oluşturulduğunu ve hangi ilkelere dayandığını açıkça belirtir. Türkçe Kolay Dil çalışmaları kapsamında hazırladığımız tüm metinlere bu nedenle Kolay Türkçe etiketi vermeyi uygun gördük. Bu sayede hem ulusal hem de uluslararası alanda terminolojik bir birlik sağlanarak, Kolay Dil metinlerinin güvenilirliği ve tutarlılığı korunmuş olacaktır. Kolay Türkçe etiketi, okuyucularına bu metinlerin kolay anlaşılır ve erişilebilir bir dil kullanılarak hazırlandığını vurgulayacaktır. Bununla birlikte bu etiketle metinlerin hangi standartlara göre oluşturulduğu ve hangi ilkelere dayandığı da açıkça belirtilmiş olacaktır. Bu yaklaşım ile aynı zamanda metinlerin rastgele değil bilimsel bir temel üzerinde oluşturulduğunun teminatı da verilmiş olacaktır. Bütün bunlara ek olarak Türkçe Kolay Dil'in temel ilkeleri dışında yapılan dil içi çevirilerde Kolay Türkçe etiketi kullanılmamalıdır zira bu çevirilerin bilimselliği teyide muhtaçtır. Kolay Türkçe etiketinin diğer bir işlevi ise Kolay Dil metinleri oluşturulurken dil içi çevirilerinde profesyonelce oluşturulmayan çevirilerin önüne geçmektir. Çünkü standart dilden yapılan gelişmiş güzel çeviriler çevirinin kalitesini düşürecek ve hedef kitleye hizmet edemeyecektir. Kolay Dil metinlerinin temel amacı hedef kitesinin dil gelişimini, kolay anlamasını ve topluma dahililiyetini arttırmaktır. Özetle, **Türkçe Kolay Dil** terimini akademik çalışmalarda, **Kolay Türkçe** terimini ise uygulamalara yönelik olduğu için daha çok saha çalışmalarında kullanılması gerektiğini düşünüyoruz.

Kolay Dil terimi, farklı ülkelerde ve farklı alanlarda çalışan kişilerin birbirlerini bulmalarını ve çalışmaları hakkında bilgi sahibi olmalarını kolaylaştırdığı gibi Türkçe konuşan topluluklar için standart bir terim olarak dilin erişilebilirliğini ve kullanılabilirliğini artırır. Bu da dilin sınırlarını genişletir ve daha fazla kişiye ulaşmasını sağlar.

---

¹⁸ Anlaşılabilir dil adı altında geliştirilen her bir kolay dil versiyonu, aslında bir etiket niteliğindedir ve bu etiket, o dil varyasyonunu niteleyen kuralları, ilkeleri veya standartları ifade eder. Bu, her kolay dil versiyonunun belirli kurallar, ilkeler veya standartlar bütünü üzerine inşa edildiğini ve bunları geliştiren kişiler veya kuruluşlar tarafından tanımlandığını gösterir. Dolayısıyla, kolay dil etiketi, belirli bir dil varyasyonunun belli prensiplere dayandığını açıkça belirtir ve bu varyasyonun hangi metodolojilerle oluşturulduğunu ifade eder. Ayrıca bkz. Bettina M. Bock, ve Sandra Pappert, *a.g.e.*, 17.

Bu zamana kadar yaptığımız çalışmalar doğrultusunda **Türkçe Kolay Dil'i** şimdilik şöyle tanımlayabiliriz:

Türkçe Kolay Dil, standart Türkçenin işlevsel bir dil varyasyonudur ve temel ilkelere¹⁹ dayalı olarak oluşturulmuştur. Bu dil varyasyonu ilkeleri doğrultusunda standart Türkçeye kıyasla dilbilgisi açısından daha az karmaşık bir yapıya ve yine ilkelere dayalı görsel tasarıma sahiptir. Standart dilden Kolay Dil'e aktarım bir dil içi çeviridir. Türkçe Kolay Dil ile her türlü anlama güçlüğü çeken bireylere ihtiyaçları doğrultusunda anlaşılır metinler ve diğer materyaller sunulur, metinlerin ve materyallerin daha kolay anlaşılması sağlanır ve bilgiye erişim arttırılır. Kolay Türkçe ise, bu ilkelere uygun olarak hazırlanan metinlere verilen etikettir. Kolay Türkçe kullanıcılarının sosyal ve kültürel yaşama, bilişsel süreçlere katılmaları ve dahil edilmeleri sağlanır. Böylece Kolay Türkçe kısıtlı dil becerilerine sahip bireylerin kimliklerini keşfetmelerine, kendilerini ifade etmelerine ve güçlendirmelerine yardımcı olan bir araçtır. Bu sayede dezavantajlı bireyler toplumda daha aktif bir şekilde yer alabilirken fırsat eşitliği sağlanabilir.

Türkçe Kolay Dil bu bağlamda standart dili anlama ve okuma zorluğu çeken bireylere, onların anlayabilecekleri ve/ya rahat okuyabilecekleri bir alternatif sunar. Bu dil varyasyonunda standart dilin genel yapısından tam anlamıyla kopma değil, standart dilde verilen bilgilerin bilişsel ve dilsel kısıtlılığı olan bireylerin seviyelerine uygun bir biçimde tekrar verilmesi söz konusudur. Yani standart dil daha kompleks bir yapıya sahipken, örneğin cümleler içerisinde yan anlamlar ve deyimler bir arada kullanılırken, *Türkçe Kolay Dil* daha az kompleks bir yapıya sahiptir. Bu dil değişkesinde cümleler daha kısadır ve sözcükler ilk anlamlarıyla kullanılır.

Standart dilde yazılmış bir metin veya bir konuşma *Kolay Dil'e* belli kurallar, standartlar, ilkeler veya *Türkçe Kolay Dil* bağlamında temel ilkeler olmaksızın aktarılmamalıdır. Her ülke *Kolay Dil* aktarımlarında dilbilgisi açısından sınırlar çizer, yani metni hedef kitleye daha anlaşılır kılmak adına bir nevi direktifler verir veya önermeler ortaya koyar. Bu durum *Kolay Dil*

¹⁹ *Türkçe Kolay Dil'in* Temel İlkeleri "Türkçe Kolay Dilin Kuramsal Çerçevesi" başlıklı projemizde Türkçe'nin dilsel, kültürel ve Türk toplumunun iletişimsel özellikleri gözetilerek oluşturulmaktadır.

metinleri oluşturulurken dili kolaylaştırmak adına dilin genel kurallarının göz ardı edilmemesi gerektiğinden kaynaklanır. Dilin genel kuralları ve dilbilgisi yapıları göz ardı edilerek ortaya çıkarılacak her *Kolay Dil* metni, standart dilin yapısına zarar verebileceği hatta dilin kendisini tahribata uğratacağı gibi *Kolay Dil* kullanıcılarının da dili doğru öğrenmelerine ve gelişimlerine engel olacaktır. Bu nedenle standart dilden *Kolay Dil*'e yapılan dil içi aktarımlar gelişigüzel yapılmamalı ve profesyonel *Kolay Dil* çevirmenleri tarafından gerçekleştirilmelidir. *Kolay Dil*'in her ne kadar okunması ve anlaşılması kolay olsa da *Kolay Dil* metinleri oluşturmak bir o kadar zor ve karmaşıktır. Sadece karmaşık sözcüklerden kaçınmak ve erek metinlerde cümleleri kısa tutmak bir *Kolay Dil* çevirisini oluşturmaz. *Kolay Dil* çevirmenleri için çok daha büyük bir zorluk; *Kolay Dil* kullanıcılarının gerekli ön bilgi seviyesini tahmin etmektir ve muhtemelen ön bilginin mevcut olmadığı durumlarda bu bilgiyi erek metinde geliştirmektir. *Kolay Dil* kullanıcıları ancak önceden varsayılan bilgiye erişebilirlerse bir metnin içeriğini algılayıp anlayabilirler. Bu da kaynak metnin vermek istediği yeni bilginin temelini oluşturur.²⁰

Türkçe Kolay Dil çevirileri hem dilbilgisi hem de içerik açısından temel ilkeler gözetilerek dikkatli bir şekilde ele alınması ve bu çevirilerin hedef kitleye anlaşılır bir şekilde ulaştırılması gerekmektedir. Bu nedenle *Türkçe Kolay Dil* metinlerinin etkili bir şekilde çevrilmesi için hazırlanmakta olan ***Kolay Türkçe Kılavuzuna*** göre çeviri yapabilen ve hedef kitleyi yakından tanıyan kişilerin yetiştirilmesi önemlidir; çünkü bu tür metinlerin çevirisi, standart metinlerden farklı beceriler ve yaklaşımlar gerektirir. Hedef kitlesini yakından tanıyan çevirmenler, metnin anlamını ve içeriğini hedef kitlesinin bilişsel seviyesini, sosyal tecrübesini ve metinlerarasılık deneyimlerini göz önünde bulundurarak *Türkçe Kolay Dil*'e aktarım yapabilir. Bu da metnin hedef kitleye etkili bir şekilde ulaşmasını sağlar. Ayrıca yukarıda da belirtildiği gibi gelişigüzel *Kolay Türkçe* çevirileri Türkçe standart dile zarar verebilir. Bu durum milli kültürümüzde de yitime neden olabilir ve Türkçenin yanlış kullanılmasına yol açabilir. Dolayısıyla Türkçe

---

²⁰ Christiane Maaß ve Isabel Rink, "Scenarios for Easy Language Translation: How to Produce Accessible Content for Users with Diverse Needs", *Easy Language Research: Text and User Perspectives*, Silvia Hansen-Schirra ve Christiane Maaß (ed.), Frank und Timme, Berlin 2020, 41.

için *Kolay Dil*'i, hedef kitlesini bilmek ve tanımak adına çevirmenler için akredite olabilecekleri eğitim programlarının açılması elzemdir.

3. Anlaşılabilir Dillerin Çıkış Noktası: *Basit Dil*

Dünyada *Kolay Dil* çalışmaları özellikle 2000 yıllardan sonra ivme kazansa da yeni bir buluş değildir. Genel anlamda metin okuma ve anlama konusunda birçok insanın zorluk yaşadığı çok daha önceden fark edilmiştir.

İlk hamle 1960'lı yıllarda ABD tarafından yapılmıştır. Birleşik Devletler özellikle kamu belgelerinin tüm vatandaşlar tarafından anlaşılması gerektiğini İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra anlamış ve Jim Minor gibi federal çalışanlar hükümet belgelerinde *Basit Dil* (Plain Language) kullanılmasını savunmuşlardır.²¹ Arazi Yönetimi Bürosu çalışanı John O'Hayre, Basit Dil akımına hizmet etmek adına "Gobbledygook Has Gotta Go"²² adlı kitabı 1966'da yayınlamıştır. Günümüzde de bilindiği üzere ABD, 2010 yılında kamu evraklarında *Basit Dil* kullanımını yasalaştırmıştır.²³ Birleşik Devletler, şeffaflık ve anlaşılabilirlik üzerine kurguladığı siyasetinde *Basit Dil*'i yaygın bir şekilde kullanmaktadır. Ancak şu hataya düşülmemelidir: *Kolay Dil* bu bağlamda kesinlikle *Basit Dil*'den ayırt edilmelidir çünkü her ikisi *anlaşılabilir dil* çatısı altında toplansa da iki farklı dil varyasyonudur, her biri farklı konsept ve hedef kitlesine hitap etmektedir. Ortak özellikleri ise standart dilden daha sade bir yapıya sahip olmalarıdır. Maaş iki varyasyonun ayrımını şu şekilde yapar:

"*Basit Dil* (İngilizce: "Plain Language" / Almanca: "Einfache Sprache") öncelikli olarak engelli insanlara hitap etmez. Asıl amacı, özellikle uzman içeriklerini meslektan olmayan kişilere açmaktır; hukuk ya da tıp eğitimi olmayan kişilerin ilgili uzmanlık iletişimine

²¹ Bkz.: <https://www.plainlanguage.gov/about/history/>, (Erişim Tarihi: 20.09.2023).

²² <https://archive.org/details/gobbledygookhasg3836ohay/page/n3/mode/2up>, (Erişim Tarihi: 20.09.2023).

²³ Başkan Obama tarafından 13 Ekim 2010 tarihinde imzalanan "Plain Writing Act 2010" (An act to enhance citizen access to Government information and services by establishing that Government documents issued to the public must be written clearly, and for other purposes.) için bkz. <https://www.govinfo.gov/app/details/PLAW-111publ274>, (Erişim Tarihi: 20.09.2023).

erişimini sağlamak gibi. Bununla birlikte, 1960'lardan bu yana *Basit Dil*, iletişim bozukluğu olan kişiler için de önerilmiştir. *Basit Dil* bazı Avrupa ülkelerinde, iletişimi kolaylaştırmak için uygulanır ve *Kolay Dil* uygulaması olmayan ülkelerde *Kolay Dil*'in yerine kullanılır.²⁴

Basit Dil daha çok İngilizce konuşulan ülkelerde tercih edilmekle beraber *Kolay Dil*'den daha kompleks fakat standart dilden daha basit bir dil varyasyonudur. Metin; yine dil içi tercüme ile teknik kavramlardan ve karmaşık cümle yapılarından arındırılarak daha basit bir yapıya indirgenir. Bu vesileyle tüm vatandaşların hukuk veya tıp metinleri gibi zor olan uzmanlık metinlerini daha rahat anlamalarına yardımcı olur. *Basit Dil*, *Kolay Dil* gibi kural, direktif veya yönergelere bağlı olarak oluşturulmaz. Bu da *Kolay Dil*'in hedef kitle grubu ile *Basit Dil*'in hedef kitle grubunun aynı olmadığını gösterir.²⁵

4. Kolay Dil Kılavuzları

Kolay Dil çevirileri için bazı uluslararası kuruluşlar eş anlamlı kullanılan *kolay okunabilir* terimi altında standartlar/kurallar dizini veya kılavuz ilkeleri²⁶ adı altında çeşitli kılavuzlar hazırlamışlardır. Bu kılavuzlar *Kolay Dil* çevirilerinin nasıl yapılması, görsel ve tasarım bağlamında nelere dikkat edilmesi gerektiğini ve *Kolay Dil* metinlerinin oluşumu ile ilgili direktifleri içermektedir. Bu bağlamda ilk adımı 1990'larda International Federation of Library Associations and Institutions (IFLA) atmıştır. Bu kuruluş *anlaşılabilir dil* konusunda temel soruna dikkat çekmiş ve birçok insanın belli zorluk derecesine sahip olan metinleri anlamakta güçlük çektiğini ifade etmiştir. Ardından da sorun odaklı kalmayıp çözüm odaklı

²⁴ Christiane Maaß, *Easy Language – Plain Language – Easy Language Plus. Balancing Comprehensibility and Acceptability*, Frank und Timme, Berlin 2020, 12-13.

²⁵ Christiane Maaß, *a.g.e.*, 14-15.

²⁶ Kılavuzlarda yer alan yönlendirici unsurlarda da tutarsızlık olduğu görülmektedir. Örneğin IFLA *kolay okunabilir* aktarımlarında kılavuz ilkelerden (guidelines) bahsederken Inclusion Europe'un *kolay okunabilir* kılavuzları dillere göre değişkenlik göstermektedir, örneğin: "*Kolay okunabilir* AB standartları" isimlendirmesi yapan diller: İngilizce, Estonca, Letonca, Hırvatça, Lehçe, Fince, Arnavutça; "*kolay okunabilir* AB Kuralları" diyen diller: Almanca, Fransızca, İspanyolca, Slovakça, Portekizce, Çekçe; *Kolay okunabilir* AB (Kılavuz) İlkeleri olarak kullanan diller: İtalyanca; Litvanca; Macarca. <https://www.inclusion-europe.eu/easy-to-read/> (Erişim Tarihi: 20.09.2023).

olabilmek adına 1997 yılında “Daha Kolay Okunabilen Metinlerin Tasarımı İçin Kılavuz İlkeler” (Guidelines for easy-to-read materials)²⁷ başlıklı kılavuzu yayımlamış ve 2010 yılında kılavuzunu güncellemiştir. IFLA, farklı hedef kitlelerin ihtiyaç ve becerilerine göre uyarlanmış farklı seviyeler önermiştir.²⁸

Kolay Dil'e nasıl çeviri yapılması gerektiği ile ilgili bir diğer kılavuz AB projesi *Pathways* tarafından oluşturulmuştur. *Pathways* iki fazdan oluşan bir projedir; birinci fazı 2007-2009 yılları ve ikinci fazı ise 2011-2013²⁹ yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Bu projede Avrupa Birliği destekli *Inclusion Europe*³⁰ isimli kuruluşa bağlı olarak çok dilli çalışmalar yürütülmüş (İngilizce, Almanca, Fransızca, Fince, Litvanca ve Portekizce) ve *kolay okunabilir* metinlerin oluşumu için standartlar geliştirmiştir (European standards for making information easy to read and understand). *Kolay okunabilir* (easy to read) AB Standartları Kılavuzu'na bugün çeviriler sayesinde 18 Avrupa dilinde erişim sağlanmaktadır.³¹ Bu kılavuz *Kolay Dil* uygulamalarında dikkate alınması gereken standartları sıralar. Birçok ülke *Inclusion Europe*'un standartlarından yararlı olsa da dilsel farklılıklardan dolayı sadece diller üstü standartlar uygulamaya müsaittir.

²⁷ Bkz. IFLA 2010: <https://www.ifla.org/wp-content/uploads/2019/05/assets/hq/publications/professional-report/120.pdf>, (Erişim Tarihi: 20.09.2023). Kılavuzun revize edilme nedenleri için editörler şu açıklamayı yapmaktadır: “Bu yayın, Kolay Okunabilir Materyaller Kılavuzunun ikinci baskısıdır. İlk baskının yayınlandığı 1997 yılından bu yana kolay okunabilirlik alanında sadece teknik çözümler açısından değil, engelli bireylerin durumu açısından da pek çok gelişme yaşanmıştır. Modern toplum herkesten büyük taleplerde bulunmaktadır ve bugün engelli bireyler de dahil olmak üzere tüm vatandaşların bilgi sahibi olmaları ve kendi kararlarını vermeleri beklenmektedir.”

²⁸ IFLA 2010, 5-9.

²⁹ <https://www.inclusion-europe.eu/pathways-2/>, (Erişim Tarihi: 20.09.2023).

³⁰ Inclusion Europe AB tarafından desteklenen, kâr amacı gütmeyen ve Belçika yasalarına göre işleyiş sunan bir kuruluştur. Zihinsel engelli bireylerin ve ailelerinin eşit haklara sahip olması ve toplumun her alanına tam olarak dahil edilmesi için mücadele etmektedir. Inclusion Europe *Kolay Dil* alanında önemli bir aktördür, bünyesinde 39 Avrupa ülkesinden çeşitli sivil toplum kuruluşu olan 78 üye bulunmaktadır.

³¹ <https://www.inclusion-europe.eu/easy-to-read-standards-guidelines/>, (Erişim Tarihi: 20.09.2023).

Silke Gutermuth, yayınlanmış doktora çalışmasında AB Standartları Kılavuzu'nun Almanca çevirisinin artık Almanca için belirlenmiş olan *Kolay Dil* kurallarını tutarlı bir şekilde takip etmediğini tespit etmiştir.³² Dolayısıyla bu durum evrensel ve tüm diller için geçerli olabilecek bir kılavuzun hazırlanmasının mümkün olmadığını göstermektedir. Elbette genel geçer diller üstü kurallar her dile uyarlanabilir, örneğin 'tüm kısaltmalardan kaçın' veya 'her zaman yeni bir satırda yeni bir cümleye başlayın' gibi dilden bağımsız bu tür kurallar tüm dillerde uygulanabilir. Ancak her dilin yapısına göre özel olarak değiştirilmesi gereken dile özgü kurallar geliştirilmelidir. Örneğin, Fince veya Macarcanın morfolojik özelliklerinin diğer birçok Avrupa diline göre daha fazla vurgulanması gerekir, çünkü bu diller sondan eklemeli dillerdir ve gramer işlevlerini belirtmek için çekim ekleri kullanırlar.³³ Türkçe de sondan eklemeli bir dil olduğundan, morfolojik özellikleri *Kolay Dil* kılavuzu oluştururken özenle dikkate alınmalıdır. Dolayısıyla *Türkçe Kolay Dil* kılavuzu her ne kadar diller üstü kurallardan yararlanılabilsede Türkçenin yapısı göz önünde bulundurularak Türkçe kullanımına uygun kurallar geliştirilmek zorundadır.

Her dilin yapısının birbirinden farklı olması nedeniyle *Kolay Dil* çalışmalarında yer alan ülkeler kendi dillerinin özelliklerine göre ek standartlar belirlemişlerdir. Almanya bu konuda en fazla *Kolay Dil* standartları geliştiren ülkelerin başında gelmektedir. Almanya'nın daha kuralcı bir kültür yapısına sahip olması nedeniyle standartlara değil kurallara bağlı kaldığını belirtmek gerekir, bu nedenle de *Kolay Dil* kılavuzlarını "Kurallar Dizini" (Regelwerke) olarak isimlendirir. *Inclusion Europe*'un çeviri yoluyla Almancaya kazandırılmış kurallar dışında Almanya'da *Kolay Dil* kurallarını belirleyen *Netzwerk Leichte Sprache*³⁴ ve

³² Silke Gutermuth, *Leichte Sprache für alle? Eine zielgruppenorientierte Rezeptionsstudie zu Leichter und Einfacher Sprache*, Frank und Timme, Berlin 2020, 46.

³³ Camilla Lindholm ve Ulla Vanhatalo, *a.g.e.*, 16.

³⁴ Yasalara riayet edilmesi hususunun önemi ve hedef kitesinin sadece zihinsel ve ruhsal engelliler ile kısıtlı kalmaması nedeniyle Almanya Çalışma ve Sosyal İşler Federal Bakanlığı *Kolay Dil* rehberi yayınlamıştır. Bu rehber Federal Çalışma ve Sosyal İşler Bakanlığı tarafından STK olan "Netzwerk Leichte Sprache" ile iş birliği içinde hazırlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: <https://www.leichte-sprache.org/wp->

*Gesellschaft für Leichte Sprache*³⁵ kuruluşları bulunmaktadır. *Netzwerk Leichte Sprache*'nin kuralları STK üyeleri tarafından *Kolay Dil*'de yazılmış olup bilimsel bir temel alınmadığı için alan uzmanları tarafından eleştirilmektedir. *Gesellschaft für Leichte Sprache* ise 2014 yılında 11 yardım kuruluşu ile güçlerini birleştirerek *Lebenshilfe - Gesellschaft für Leichte Sprache eG*'yi kurmuşlardır. Amaçları, *Kolay Dil* ile zihinsel engelli bireylerin topluma ve siyasete erişilebilirliklerini arttırmaktır. Dernek için önemli bir yapı taşı, *Kolay Dil* kurallarının daha da geliştirilmesi ve tanımlanması olmuştur. 2023 yılında *Deutsche Gesellschaft für Leichte Sprache eG* isimli sivil toplum kuruluşu hedeflerine ulaşmıştır. Bu kuruluş, Almanca *Kolay Dil*'in standartlarının oluşturulması (DIN SPEC) sonucunda başarılı oldukları ve misyonlarını tamamladıkları düşüncesiyle 31.05.2023 tarihi itibarıyla faaliyetlerine son vermiştir. STK'ların dışında Federal Almanya hükümeti de *Kolay Dil*'i hukuki olarak temellendirerek BITV.2.0. yönetmeliğini (Erişebilir Bilgi Teknolojileri Yönetmeliği) çıkartmıştır.³⁶ 2011 tarihli BITV 2.0., 13 maddede bilgilerin *Kolay Dil*'de nasıl sunulması gerektiğini açıklayan dil kurallarına yer vermektedir. Bu kurallar *Kolay Dil* uygulamaları için herhangi bir örnek sunmamakla beraber sadece genel açıklamalar ve tipografik tavsiyeler içermektedir. Bu gelişmelerin dışında akademik düzlemde *Hildesheim Üniversitesi*'nin *Kolay Dil*in kurallar dizinine ciddi katkıları olmuştur. *Hildesheim Üniversitesi Kolay Dil Araştırma Merkezi*'nden (FLS) Christiane Maaß (2015) "Leichte Sprache. Das Regelbuch"³⁷ [*Kolay Dil. Kurallar Kitabı*] başlıklı yayınında piyasada erişebilir olan tüm kurallar dizinlerini analiz etmiş ve doğrudan dilbilimsel bir temele sahip bir çalışma ortaya koymuştur.³⁸ Bu bağlamda, Bredel ve Maaß (2016) bir yıl sonra Almanya'nın Alman Dili konusunda otorite sahibi

---

[content/uploads/2023/03/Regelwerk_NLS_Neuauf12022_web.pdf](https://www.gemeinsam-einfach-machen.de/GEM/DE/AS/Leuchttuerme/Ratgeber/Ratgeber_LS/Netzwerk_Leichte_Sprache/netzwerk_leichte_sprache_node.html), (Erişim Tarihi: 25.09.2023) ve ilgili Bakanlığın sitesi için bkz.: https://www.gemeinsam-einfach-machen.de/GEM/DE/AS/Leuchttuerme/Ratgeber/Ratgeber_LS/Netzwerk_Leichte_Sprache/netzwerk_leichte_sprache_node.html, (Erişim Tarihi: 26.09.2023).

³⁵ <https://dg-ls.de/>; https://dg-ls.de/wp-content/uploads/2023/01/2021-11_Regelwerk_Version_Fortbildung_DGLS.pdf, (Erişim Tarihi: 26.09.2023).

³⁶ https://www.gesetze-im-internet.de/bitv_2_0/BJNR184300011.html, (Erişim Tarihi: 25.09.2023).

³⁷ Christiane Maaß, *Leichte Sprache. Das Regelbuch*, Lit Verlag, Berlin 2015.

³⁸ Ursula Bredel ve Christiane Maaß, *Leichte Sprache. Theoretische Grundlagen - Orientierung für die Praxis*, Duden, Mannheim 2016a, 82.

olan en bilindik Duden yayınevinde üç ciltlik *Kolay Dil* serisi³⁹ yayınlamıştır.⁴⁰ Bu yayınlar *Kolay Dil* üzerine hem kapsamlı teorik ilkeler hem de sahada uygulama senaryoları ve örnekleri içeren yayınlardır.

Tüm bu gelişmeler ışığında Bredel ve Maaß (2016a) çalışmalarında yukarıda söz edilen kurallar dizinlerini inceleyerek Almanca *Kolay Dil/kolay okunabilir dil* için dilsel ve tasarımsal olmak üzere 120 kural tespit etmiştir. Bu kurallardan sadece 17 tanesi benzerlik taşımakta ve ortak kural olarak karşımıza çıkmaktadır:

Görsel ve iletişimsel tasarım	1. Daha büyük puntolu yazılmalı 2. Her cümle için yeni satırdan başlanmalı 3. Cümle sonunda kesme işareti kullanılmamalı 4. Sola hizalı kullanım tercih edilmeli
Morfoloji	5. Kısa sözcükler kullanılmalı 6. Zor sözcükler için kesme işareti kullanılmalı 7. Kısaltma kullanılmamalı 8. Pasif cümleler kullanılmamalı
Leksik	9. Kolay anlaşılır sözcükler kullanılmalı 10. Mümkün olduğunca yabancı/bilinmeyen sözcük tercih edilmemeli 11. Yabancı/bilinmeyen sözcükler açıklanmalı
Sentaks	12. Kısa cümleler kurulmalı
Semantik	13. Olumsuzlamadan kaçınılmalı
Metin	14. İsim düzeyinde tutarlı adlandırma (eşanlamlı sözcüklerin kullanılmaması dahil) yapılmalı 15. En başa en önemli bilgiler gelmeli 16. Alt başlıklar tercih edilmeli 17. Doğrudan hitap etmeli

Tab. 1: Ortak kurallar (Netzwerk Leichte Sprache, Inclusion Europe, BITV 2.0) Bredel/Maaß'a göre (2016a: 89)

³⁹ 1. Ursula Bredel ve Christiane Maaß, *Leichte Sprache. Theoretische Grundlagen - Orientierung für die Praxis*, Duden, Mannheim 2016a.

2. Ursula Bredel, Christiane Maaß, *Ratgeber Leichte Sprache. Die wichtigsten Regeln und Empfehlungen für die Praxis*, Duden, Mannheim 2016b.

3. Ursula Bredel ve Christiane Maaß, *Arbeitsbuch Leichte Sprache: Übungen für die Praxis mit Lösungen*, Duden, Mannheim 2016.

⁴⁰ Krş. Silke Gutermuth, *a.g.e.*, 47.

Tabloda yer alan 17 ortak kural günümüze kadar *Kolay Dil* çalışmaları kapsamında çıkarılan uluslararası ortak kurallar ile hemen hemen aynıdır. *Kolay Dil* çevirileri gerçekleştirilirken sadece yukarıdaki tabloda yer alan kurallar ele alınmamış; her ülke kendi kültürü, dilbilgisi ve dil yapısına göre bu kurallar da dahil olmak üzere kendi kurallar dizinini oluşturmuştur. Oluşturulan kurallar *Kolay Dil* bağlamında yapılan uygulamalı çalışmaların hedef kitlesine, amacına, metin türüne, ihtiyacına kısacası duruma göre değişebilir veya yenilenebilir. Dolayısıyla hiçbir kural sonsuza kadar geçerli olma özelliği taşımaz. Dilin, toplumların ve kültürlerin, dolayısıyla da birçok faktörün duran değil de devingen olma özelliği düşünüldüğünde, kuralların değişime uğraması ve gelişim göstermesi doğal bir süreçtir.

Kolay Dil bağlamında Almanya'da gerçekleşen en son girişim ise DIN SPEC 33429 "Almanca Kolay Dil için Öneriler"⁴¹ başlıklı norm taslağın geliştirilmesi olmuştur. *Almanya Çalışma ve Sosyal İşler Bakanlığı'nun* talimatı üzerine Şubat 2020'de kamu, bilim, tasarım, çeviri, denetim ve yayın sektöründen temsilcilerin katılımıyla oluşan 70 kişilik bir konsorsiyum Almanya Standardizasyon Enstitüsü'nde (DIN) *Kolay Dil* için bir dizi öneri geliştirmeye başlamıştır. Bu öneriler *Kolay Dil* çevirmenlerine ve iş verenlere hitap etmekle beraber her yaşta *Kolay Dil'e* ihtiyacı olan tüm bireyler için metinlerin anlaşılabilirliğini iyileştirmeyi hedeflemektedir. DIN SPEC 33429 taslağı Mart 2023'te tamamlanmış ve metinleri çevirme, yeni metinler yazma ve *Kolay Dil* içeriğini tasarlama gibi konuları içermektedir. DIN SPEC 33429, *Kolay Dil'in* çeşitli standartlarını tek bir çerçevede toplamaya ve uygulamasını daha bağlayıcı hâle getirmeye yönelik ilk girişim olarak kabul edilir. Bu bağlamda, DIN SPEC sadece dilsel kriterleri değil; metinlerin tasarımını, doğru iletişim aracının seçilmesini, *Kolay Dil* metinlerinin tüm oluşturma sürecini ayrıca çevirmenlerin, denetçilerin ve tasarımcıların karşılaşması gereken diğer noktaları da ele almaktadır.⁴²

Hâlâ taslak olarak kabul edilen "Almanca Kolay Dil İçin Öneriler", aşağıdaki konu başlıklarına göre düzenlenmiştir:

---

⁴¹ <https://www.beuth.de/de/technische-regel-entwurf/din-spec-33429/364785446>, (Erişim Tarihi: 23.03.2024).

⁴² <https://leicht-ist-gut.de/die-din-spec-leichte-sprache-33429/>, (Erişim Tarihi: 23.03.2024).

- Dilsel kriterler: Sözcük seçimi, dilbilgisi, cümle yapısı ve metin uzunluğu gibi öneriler
- Metin tasarımı: Görsel ve grafiklerin kullanımı, metnin biçimlendirilmesi gibi konularda dikkat edilmesi gerekenler
- Medya formatları: *Kolay Dil* metnlerinin basılı materyaller, web siteleri, videolar ve mobil uygulamalar gibi farklı platformlarda nasıl sunulabileceğine dair tavsiyeler
- Kalite kontrolü: *Kolay Dil* metnlerinin denetlenmesi ve değerlendirilmesi için kurallar.⁴³

DIN 33429 Almanca *Kolay Dil* için geliştirilmiş bir öneri dizini olsa da Türkçeye uyarlanarak *Türkçe Kolay Dil* kılavuzunun tasarlanması ve geliştirilmesi için uygun bir zemin oluşturmaktadır. Bu öneri dizinin hem güncel olması hem de *Kolay Dil* çevirilerinde birçok ayrıntıya yer vermesi önemli bir avantajdır.

Üstte yer alan konuların Türkçeye şu şekilde uyarlanması uygun olacaktır:

- Dilbilgisi ve sözcük seçimi ile ilgili kurallar Türkçenin dilbilgisi ve sözcük dağarcığına göre uyarlanacaktır.
- Metin tasarımı ve farklı medya formatları için verilen öneriler Türk hedef kitlesinin kullanımına ve ihtiyacına uygun şekilde düzenlenecektir.
- Kalite kontrol süreci Türkçenin özelliklerine ve hedef kitleye göre uygulanacaktır.

DIN 33429'un Türkçeye uyarlanması, *Türkçe Kolay Dil*'in gelişmesi ve yaygınlaşması için kritik bir adım olarak kabul edilebilir. Bu uyarlama ile ülkemizde iletişim engelleriyle karşılaşan bireylerin *Türkçe Kolay Dil* metinlerinden daha fazla faydalanabilmesi sağlanacak, bilgiye erişimde eşitlik artırılabilecektir. Bu süreçte, dil ve iletişim alanında ilgili bireyler için kapsayıcı bir ortam oluşturularak toplumsal katılım desteklenebilecektir.

---

⁴³ İlginç bir şekilde kontrol ve denetim başlığı altında öneri ve tavsiyelerden değil zorunluluktan bahsedilmektedir. Denetçilerin niteliklerine ilişkin Madde 9.2'de şu ifade yer almaktadır: "Öğrenme güçlüğü çeken kişiler, Kolay Dil metinlerini nasıl denetleyeceklerini öğrenmek zorundadır."

5. *Kolay Dil* Hedef Kitleleri

Kolay Dil, iletişim güçlüğü çeken kişilerin bağımsız olarak toplumsal hayata katılımını sağlamayı amaçlamaktadır. Burada öncü olan ve uluslararası çapta etki eden Birleşmiş Milletlerdir (BM). BM'nin hedef aldığı grup ise engelli bireylerdir. Engelliliğin yeni bir kavramsallaştırmasının yolunu açan anlaşma ise BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'dir (EHİS)⁴⁴ [Convention on the Rights of Persons with Disabilities/ CRPD]⁴⁵. BM EHİS 2006 yılında kabul edilmiş ve 2009 yılında Türkiye de (Bakanlar Kurulunun 27 Mayıs 2009 tarih ve 2009/15137 sayılı kararı) dâhil olmak üzere birçok ülkede yürürlüğe girmiş olan bu uluslararası sözleşme şu ana kadar 161 devlet tarafından imzalanmıştır. BM Engelli Haklarına İlişkin Sözleşme'nin ardından pek çok ülke, engelli bireyler için genel kapsayıcılığı teşvik etmenin bir yolu olarak dikkatlerini iletişimsel içermeye yöneltmiştir. İletişimsel içermeye ile ilgili söylemde, engelli olmayan diğer grupların da erişilebilir bilgidan faydalandığı açıkça ortaya çıkmıştır. Metinler, sadece engelli bireyler için değil, farklı sebeplerden dolayı anlama güçlüğü çeken insanlar için de engel teşkil edebilmektedir.⁴⁶ Dolayısıyla *Kolay Dil* her ne kadar zihinsel engelli bireyler için düşünülmüşse de çok daha geniş bir kitleye hitap etmektedir. Maaß bu bağlamda hedef kitleyi şöyle tanımlar:

- “öğrenme güçlüğü çeken insanlar⁴⁷

⁴⁴ <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2009/07/20090714-1.htm>, (Erişim Tarihi: 13.09.2023).

⁴⁵ <https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities-2.html>, (Erişim Tarihi: 13.09.2023).

⁴⁶ Bkz. Christiane Maaß, Easy Language – Plain Language – Easy Language Plus, 21.

⁴⁷ *Kolay Dil* araştırmalarında “zihinsel engelli” kavramının kullanımı konusunda akademi ve sahadaki aktörler arasında birtakım anlaşmazlıklar olduğunun altı çizilmelidir. “Zihinsel engellilik” insanlarda olumsuz çağrışımlarda bulunduğu için ABD, İngiltere ve Kanada’da “(öğrenme) engelliler” terimi, öz-savunuculuk hareketi bağlamında “zihinsel engelli” kavramının yerine kullanılmaya başlanmıştır. Bu kavram Almanca’ya “öğrenme güçlüğü olan” insanlar olarak çevrilmiş ve özellikle People First Deutschland e. V. ağı tarafından yaygınlaştırılmıştır (bkz. Bock, 2015: 152). Bu nedenle Bock çalışmalarında “zihinsel engelli olarak adlandırılan kişiler” kavramını kullanır çünkü bu kavram hâlâ yaygın şekilde kabul görmektedir ve araştırmacıya göre “öğrenme güçlüğü” kavramından daha az yanıltıcıdır. Maaß ise bilimsel manada “öğrenme güçlüğü çeken insanlar” kavramı ve “zihinsel engelli” kavramı ile birbirinden çok farklı iki

- zihinsel engelli insanlar
- demans hastaları
- prelingual sağırılığı olan insanlar
- afazili insanlar

ve bir engel olmaksızın yazılı Almanca metinleri okuma yeteneği ciddi şekilde sınırlı olan insanlar:

- çok az okuma yazma bilen insanlar
- Almanca bilgisi az olan insanlar (yabancı dil öğrenenler).

Tüm bu insan gruplarının ortak noktası, metinlerin dilsel ve/veya göndergesel karmaşıklığı ile ilgili sorunlar yaşamaları ve bu nedenle genel ve uzmanlık metinlerine erişememeleridir.”⁴⁸

Kolay Dil çalışmalarına kolay okunabilir etiketiyle önemli katkıda bulunan IFLA ise hedef kitleye daha geniş yer verir:

“İlk olarak iki ana grup tanımlayabiliriz:

- 1) Kolay okunabilen ürünlere sürekli ihtiyaç duyan engelli bireyler
- 2) Kısıtlı dil veya okuma yeterliliğine sahip okurlar, bir süreliğine bu tür materyalleri faydalı bulabilirler. Bu kişiler için okunması kolay yayınlar bir kapı açıcı ve faydalı bir eğitim kaynağı olabilir. Bu materyaller ilgi yaratabilir ve okuma becerilerini geliştirmek için bir araç olabilir.”⁴⁹

---

durumun ifade edildiğinin altını çizer: “Siyasi söylemde, bu gruptan insanlar genellikle kinayeli bir şekilde ‘öğrenme güçlüğü çeken insanlar’ olarak adlandırılır, ancak bu terim bilimsel söylemde farklı bir grup için, yani kişisel veya sosyal nedenlerle akademik performanslarında kapsamlı bir bozulma olan ve IQ’su en az 70 olan insanlar için kullanılır. Tam anlamıyla öğrenme güçlüğü çeken insanlar grubu, disleksi veya dikkat eksikliği hiperaktivite bozukluğundan (DEHB/ADHS) etkilenenleri içerir [...]. Zihinsel engellilik durumunda ise 70’in altında bir IQ ve beyinde organik hasar mevcuttur”. (Maaß/Rink/Zehrer, 2014: 56-57) Toplumda engellik kavramına rencide edici anlamlar yüklendiği ne yazık ki evrensel bir gerçekliktir ancak bilimin doğruluk prensibine dayanan gereklilikleri nedeniyle biz de *Türkçe Kolay Dil* çalışmalarında kavramları yanlış kullanmamak için zihinsel engelli olan bireyler için “zihinsel engelli” kavramını kullanmak durumundayız, aksi takdirde bu grubu “öğrenme güçlüğü çeken” bireylerden ayırt etmek mümkün olmayacaktır ve yanlış anlamalara yol açacaktır.

⁴⁸ Ursula Bredel, Christiane Maaß, *a.g.e.*, 2016, 140-141.

⁴⁹ IFLA 2010, 5.

Görüldüğü üzere ilk etapta IFLA hedef kitleyi iki büyük gruba ayırır: Engelli bireyler ve engelli olmayıp dilsel sorunlar yaşayan bireyler. IFLA ayrıca hedef kitleyi alt gruplara ayırıştırarak özetle şu grupları hedef kitle olarak belirler:

“Bu yönergeler, yetişkinler, genç yetişkinler ve okul çağındaki çocuklar için kolay okunabilir materyallere odaklanmaktadır. Kolay okunabilir materyallerden faydalanabilecek ana gruplar şunlardır:

1. Engelli Kişiler: Okuma problemlerine neden olabilecek çeşitli engellilik türleri vardır.
2. Disleksi ve Diğer Okuma Güçlükleri: Okuma becerileri ile zekâ ve ilgi düzeyi arasında fark olan bireyler.
3. Zihinsel Engelliler: Zeka kapasitesi ve sosyal/gelişimsel faktörlere bağlı olarak farklı düzeylerde zihinsel engellilik yaşayanlar.
4. Nöropsikiyatrik Engelliler: Beyin fonksiyonlarındaki sorunlardan kaynaklanan öğrenme güçlükleri ve dikkat eksikliği gibi problemler yaşayanlar.
5. Erken dönemde sağır olanlar: İletişimde yazılı dilde kısıtlı anlama yeteneğine sahip olanlar.
6. Kör ve sağır olanlar: Taktik yöntemlerle iletişim kuranlar ve braille metinlerine ihtiyaç duyanlar.
7. Afazi hastaları: Konuşma merkezlerindeki hasar nedeniyle dil kullanımında sorun yaşayanlar.
8. Bunama hastaları: Standart metinleri okuma ve anlama zorlukları olanlar.
9. Diğer faktörlerden kaynaklanan okuma becerileri sınırlı kişiler: Yabancı dil konuşanlar, eğitim seviyesi düşük olanlar ve işitsel veya görsel engellilik gibi faktörler nedeniyle okuma becerileri sınırlı olanlar.
10. Çocuklar: Yaklaşık olarak dördüncü sınıf seviyesine kadar olan çocuklar için kolay okunabilir materyaller yararlı olabilir.”⁵⁰

---

⁵⁰ IFLA 2010, 6-9.

Anlaşıldığı üzere *Kolay Dil*'in hedef kitlesi benzerlikler göstermektedir ve geniş bir yelpazeye sahiptir. Hedef kitlenin her ne kadar oldukça heterojen olduğu görülse de ortak sorunları dili anlama ve toplumsal etkileşimde bulunmalarının güç olduğudur.

Avrupa'da *Kolay Dil* kapsamında yapılan çalışmalarda hedef kitle guruplarının ülkelere göre değiştiğini vurgulamak gerekir; kimler hedef kitle olabilir sorusuna ise "ihtiyaç hisseden herkes" olarak cevap verilmiştir. İhtiyaç hisseden herkese hitap edebilmesi açısından *Kolay Dil* çalışmalarının geliştirilmesi gerektiğine de ayrıca vurgu yapılmıştır.⁵¹

Toplumun her bireyinin anlama ve algılama oranı eşit değildir. Her birey toplumun bir parçasıdır ve en başta temel insan hakları olmak üzere olup bitenlerden haberdar olma hakkına sahiptir. Fakat her bireyin duruma bağlı olarak anlama ve anlamlandırması birbirinden farklılık arz eder. Dünyada olduğu gibi ülkemizde de çeşitli nedenlerden dolayı yukarıdaki hedef kitle grubunda yer alan bireyler vardır. Bu bireyler için anlama ve anlamlandırmayı kolaylaştırmak için *Kolay Dil* gereklidir.

Kolay Dil disiplinlerarası veya multidisipliner bir araştırma konusudur ve sadece dilbilim ve çeviribilim alanında değil aynı zamanda sosyoloji, (özel) eğitim, teknoloji, ekonomi, sağlık bilimleri ve hizmet alanı gibi alanlarda da çalışan araştırmacıların da odağına girmektedir. *Kolay Dil*'in en temel amaçlarından biri hedef kitle gruplarını günlük okuryazarlık⁵² gibi ihtiyaç duyulan her alanda dahiliyetçi bir anlayış ile toplum içerisine dahil etmektir. Yani hedef kitle gruplarındaki bireyleri içinde buldukları engel ve kısıtlamalardan dolayı toplumdan dışlamak hatta onları ötekileştirmek değil, aksine toplumun birçok alanına katılımlarını sağlamak ve gelişimlerini desteklemek gerekmektedir. *Kolay Dil* bu kapsamda hedef kitle gruplarındaki bilişsel ve/ya dilsel kısıtlılık, düşük okuryazarlık, göçmenlik gibi çeşitli nedenlerden kaynaklı kısıtlamaları en aza indirgemeyi hedefleyerek toplumun gelişimine de yarar sağlayacaktır.

Nüfusun önemli bir bölümünü oluşturan *Kolay Dil* kullanıcılarının potansiyelini artırmak, onlara çalışma ve topluma katılım imkânı verebilmek adına *Kolay Dil* bir aracı niteliğindedir. *Kolay Dil*'de, insanlara

⁵¹ Bkz. Camilla Lindholm ve Ulla Vanhatalo, *a.g.e.*, 14-15.

⁵² Bkz. Camilla Lindholm ve Ulla Vanhatalo, *a.g.e.*, 17.

yardımcı olmak esastır. Standart dilde olup bu hedef kitle gruplarına zor gelen bilgilerin onlar tarafından da okunması ve anlaşılması hedeflenmiştir. Okunması ve anlaşılması kolay şekilde sunulan bilgiler bu bireylerin hayatı için önemlidir. Okunması kolay bilgiler, insanların bilmeleri gereken şeyleri bulmalarına, karar vermelerine ve seçimler yapmalarına yardımcı olur. *Kolay Dil* hayat boyu öğrenmeyi sağlar. Hedef kitle grubunda yer alan tüm bireyler için problemlerle başa çıkmayı daha kolay hâle getirir.⁵³

Ülkemizde Kolay Dil çalışmaları ilk olarak bu proje kapsamında ele alındığından yapılan araştırmalar sonucunda hedef kitle gruplarını belirlemek için yurtdışı kaynaklarından yararlanılmıştır. Yurtdışı kaynaklarından anlaşıldığı üzere *Kolay Dil*'in hedef kitlesinin belirlenmesinde benzerlikler kendini göstermektedir ve geniş bir yelpazeye sahiptir. Hedef kitle her ne kadar heterojen ve farklı gruplardan oluşmuş olsa da ortak sorunları; dili anlama ve toplumsal etkileşimde bulunmalarının güç olduğudur.

Yukarıda belirtilen hedef kitle kapsamından ve tanımlarından yola çıkarak ülkemizde de *Kolay Dil*'in hedef kitle gruplarının belirlenmesi için TÜİK, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı ve Sağlık Bakanlığı verilerinden yararlanılmıştır.

TÜİK verilerine göre (yabancılar ve bilinmeyenler dahil edilmeden) "Eğitim durumu ve cinsiyete göre yaşlı nüfus ve oranı 65 yaş ve daha yukarı yaştaki nüfus

- 2018-2022 verilerine göre okuma yazma bilmeyen toplam **1.105.892** kişi,
- 2018-2022 verilerine göre okuma yazma bilen; fakat bir okul bitirmeyen toplam **1.101.551** kişi,
- 2018-2022 verilerine göre ilkokul mezunu toplam **3.818.387** kişi" olarak belirlenmiştir (İstatistiklerle Yaşlılar 2023, Tablo 11).

Yukarıda Kolay Dil çalışmaları bulunan ülkelerin hedef kitle tanımları göz önünde bulundurulduğunda TÜİK'in 65 yaş ve üzeri nüfusun eğitim

⁵³ Elisa Perego, "Easy Language in Italy", *Handbook of Easy Language in Europe*, Camilla Lindholm, Ulla Vanhatalo (Ed.), Frank und Timme Verlag, Berlin 2021, 276-280.

durumuna göre sunmuş olduğu verilerden özellikle okuma yazma bilen fakat herhangi bir okul bitirmeyen bireyler ve ilkokul mezunu bireyler *Kolay Dil*'in hedef kitlesine "yaşlı hedef kitle" olarak dahil edilebilir. Çünkü yurtdışı kaynakları az eğitim almış veya hiç eğitim almamış bireyleri hedef kitle olarak betimlemektedir.

Hedef kitlenin belirlenmesinde verilerinden yararlanan diğer bir kurum da Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığıdır. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'nın yayımladığı *Engelli ve Yaşlı İstatistik Bülteni Nisan 2023* sayısında daha eski veriler içeren TÜİK 2011 genel nüfus sayıları içerisinde engelli nüfus sayılarına yer verilmiştir. TÜİK açıkladığı sayılarda engellileri altı kategori altında toplamıştır. Proje kapsamında bu altı kategoriden üç kategoriye yer verilmiş ve fiziksel engelliler ile görmede zorluk yaşayanların *Kolay Dil* ihtiyaçları olmadığından kapsam dışı bırakılmıştır. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'nın verilerine göre:

- İşitmede zorluk yaşayanlar (işitmeye yardımcı araç kullanmalarına rağmen işitmede zorlandığını belirtenler ile hiç duymadığını belirtenler dahildir) toplam **836.000** kişi
- Konuşmada zorluk yaşayanlar (3 ve daha yukarı yaştaki nüfusu kapsamaktadır) toplam **507.000** kişi
- Yaşıtlarına göre öğrenmede/basit dört işlem yapmada/hatırlamada dikkatini toplamada zorluk yaşayanlar (3 ve daha yukarı yaştaki nüfusu kapsamaktadır) toplam **1.412.000** kişi⁵⁴

Yukarıda belirtilen engelli kategorisi tam anlamıyla *Kolay Dil*'in hedef kitlesi kapsamına girmektedir. Bu bireyler için *Kolay Dil* metinleri onların anlamalarına ve öğrenmelerine katkı sağlayacaktır. Çünkü *Kolay Dil* metinleri hedef kitlenin ihtiyaçları doğrultusunda oluşturulur. Bu bağlamda cümlelerin uzun olmaması, cümle içerisinde kullanılan sözcüklerin ilk ve gerçek anlamlarının çeviri sürecinde öne çıkması ve içeriklerin görsel olarak da ihtiyaçlara göre tasarlanması hedef kitlenin metinleri daha rahat anlamasına yardımcı olabilecektir. Yine hedef kitle daha az dikkatle daha fazla bilgi edinme ve aktarma imkânı bulacaktır.

---

⁵⁴ İstatistik Bülteni 2023: 6-7

Hedef kitlenin belirlenmesinde son olarak Sağlık Bakanlığı'nın verilerinden yararlanılmıştır. Sağlık Bakanlığı Halk Sağlık Müdürlüğü Dünya Alzheimer Günü münasebetiyle 13 Eylül 2023 tarihinde hazırlanan haber bülteninde Alzheimer hastalığına dikkat çekmiş ve ülkemizde toplam 460.000'den fazla kişinin Alzheimer hastası olduğunu belirtmiştir. Aynı haber bülteninde Alzheimer Hastalığının belirtilerini şöyle sıralamıştır:

- Bellek kaybı,
- Dil problemleri,
- Zayıf ya da azalmış muhakeme,
- Eşya kaybetme,
- Kişilik değişiklikleri,
- Bilinen görevleri yerine getirme zorlukları,
- Zaman ve yer oryantasyon bozukluğu,
- Soyut düşünmede problemler,
- Ruh hali ve davranış değişiklikleri,
- Bir şeye başlama ya da girişim kaybı.⁵⁵

Proje kapsamında Alzheimer hastalığının belirtilerinden özellikle bellek kaybı, dil problemleri, zayıf ya da azalmış muhakeme ve soyut düşünmede problemler önemli noktalardandır. Burada Alzheimer hastalığı olan bireylere yer verilmesinin nedeni Bredel ve Maaß'ın "Ratgeber Leichte Sprache" (2016b) isimli çalışmalarında demans hastalığındaki dilsel ve anlamaya yönelik problemlere Freiburg Nörolingüistik laboratuvarı kurucusu Michael Schecker'in verilerine yer vermeleridir. Bu veriler *Kolay Dil* kapsamında kritik bir öneme sahiptir zira Schecker'in açıklamasına göre;

- demans hastaları, örneğin bağdaşık açıklamaları takip etmekte ve bunları geliştirmekte sorun yaşarlar,
- metinlerdeki ve konuşmalardaki bağlamı kolayca kaybeder ve metnin bütünü gözden kaçırlar,
- bu hastaların metaforlarla, dolaylı ifadelerle (ironi gibi) ve karmaşık cümlelerle ilgili sorunları vardır.

---

⁵⁵ <https://hsgm.saglik.gov.tr/tr/haberler/dunya-alzheimer-gunu-basin-bilgi-notu.html> (Erişim Tarihi: 03.03.2024)

Michael Schecker, gözlemlenebilen dilsel bozulma süreçlerinin bir listesini derlemiş ve çözüm olarak bazı örnekler vermiştir:

- aktif yapılar yerine pasif yapıların kullanılması,
- uzun cümlelerdense alt alta sıralanmış cümlelerin kurulması,
- sadece birkaç zaman kipinin daha aktif kullanılması, metinlerde nesnelere işaret zamiri ve kişi zamiri ile başlanmasının sorun olduğu, bunlara metinlerde çok fazla yer verilmemesi.⁵⁶Bredel ve Maaß bu kriterlerin Kolay Dil Kurallarında var olduğunu ortaya koymuşlardır. Kolay Dil metinlerinde;
- sadece aktif cümleler vardır pasif cümleler yoktur,
- uzun ve yan cümleler yoktur,
- şimdiki zaman ve geçmiş zaman kipi kullanılır,
- dolaylı ifadelerden ve metaforlardan bilinçli bir şekilde kaçınılır.⁵⁷

Dolayısıyla Demans, Alzheimer ve benzeri bilişsel kısıtlılığa neden olan hasta grupları da *Kolay Dil* metinlerinin diğer bir hedef kitle grubunu oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Kısaca özetlemek gerekirse TÜİK, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı ve Sağlık Bakanlığı verileri doğrultusunda Kolay Dil'in hedef kitlesi toplamda 7.095.938 kişidir. Bu sayının içerisinde, (yukarıda muhtemel hedef kitle arasında bahsedilen) okuma ve yazma bilmeyen bireyler⁵⁸, az okuma yazma bilen bireyler, öğrenme güçlüğü çeken bireyler ve yabancılara dair sağlıklı verilere ulaşamadığı için dahil edilmemiştir.

Yukarıdaki verilerinden yola çıkılarak elde edilen ve oldukça yüksek olan sayılar ülkemizde de Kolay Dil'e ihtiyaç duyulabileceğinin bir göstergesidir. Engelli gruplarında yer alan bireylere yönelik, onların ihtiyaçlarına uygun bir biçimde yine *Kolay Dil* kapsamında daha farklı bir yöntem ve strateji geliştirmek gerekebilir. Ayrıca hedef kitle gruplarının sadece yukarıda belirtilenlerle kısıtlanamayacağını, yurtdışı çalışmaları ve

⁵⁶ Schecker 2003, akt. Bredel/Maaß 2016b: 34.

⁵⁷ Bredel/Maaß 2016b: 33-34.

⁵⁸ Sözlü Kolay Dil'den (Spoken Easy Language) yararlanabilirler.

özellikle Almanya’da yapılan araştırma ve uygulama çalışmaları göstermektedir.

6. Sonuç: *Türkçe Kolay Dil* Açısından Değerlendirmeler

Türkiye’de *Türkçe Kolay Dil*’den istifade edebilecek birey sayısı azımsanmayacak kadar yüksektir. Bu bağlamda batı ülkelerinde ve özellikle Almanya’da yapılan *Kolay Dil* çalışmaları birer “iyi uygulama örneği” olarak kabul edilebilir ve ülkemizde *Kolay Dil* araştırmaları için yön ve ilham verici olabilir.

Engellilik, BM EHİS’de de belirtildiği gibi günümüzde temel insan hakları kapsamında kabul edilmektedir ve yukarıda da bahsedildiği üzere Bakanlar Kurulunun 27 Mayıs 2009 tarihli ve 2009/15137 sayılı Karar’ı ile onaylanmış ve yürürlüğe girmiştir. Sözleşmenin yansımaları ise 5378 sayılı Engelliler Hakkında Kanun’da görülmektedir. Kanun yoluyla engellilerin hak ve özgürlükleri korunma altına alınmış ve tüm engellilerin ayrımcılığa uğramaksızın toplumsal yaşama dahil olmaları (mad. 4 ve mad. 4/A) vurgulanmıştır. Konuyla ilgili olarak 5378 sayılı Engelliler Hakkında Kanun’da içermeci bir yaklaşım sergilense de eksiklikler olduğu gözlemlenmiştir. Söz konusu Kanun kapsamına zihinsel engelliler de dahil edilmiş (mad. 3/c) ancak diğer engelliler için yapılan düzenlemelerde zihinsel engelli bireyler göz ardı edilmiştir. Örneğin Madde 7’de erişebilirlik kavramı fiziksel erişebilirlik olarak tanımlanır ve sadece yapıların, toplu taşımaların ve iletişim teknolojilerinin engelliler için erişebilir olması gerektiği vurgulanır. Oysa en temel iletişim aracı olan dil, orta ve hafif derecede zihinsel engelliler için çeşitli bariyerleri içerebilir. Bu bağlamda yine aynı kanunun 15. maddesi “...engellilerin her türlü eğitim, sosyal ve kültürel ihtiyaçlarını karşılamak üzere kabartma yazılı, sesli, elektronik kitap; alt yazılı, işaret dili tercümeli ve sesli betimlemeli film ve benzeri materyal temin edilmesine” dikkat çeker. Ancak burada da dilin kendisinin bir araç olabileceği gözletilmemektedir. İşitme, görme ve fiziksel engellilere yönelik erişilebilirlik üzerine ülkemizde çeşitli çalışmalar varken zihinsel engellilere yönelik çalışmaların yapılmadığı gözlemlenmektedir.⁵⁹ Almanya’nın hedef kitlesini sadece engelliler ile kısıtlamaması ve toplumda

⁵⁹ Bkz. *Engelsiz Erişim ve İletişim*, Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2021.

dil engellerine takılan bireyleri de dahil etmesi Türkiye için örnek teşkil edebilir, zira Türkiye’de de zihinsel engelliler, az eğitim almış bireyler (ilk ve orta okul mezunları ve bu okulları terk eden bireyler), bilişsel/dilsel yetersizlikleri ya da öğrenme ve/ya okuma güçlükleri olan kişiler, S/sağır, yabancılar ve yaşlılar ciddi bir kitleyi temsil etmektedir. Bu bireylerin ülkemizde sorunsuz şekilde bilgiye ulaşabilmeleri, bilgiye bağımsız olarak erişebilmeleri ve herhangi birine bağımlı olmaksızın toplumsal hayata katılabilmeleri temel insan hakları kapsamında değerlendirilmelidir.

Bilgiye erişilebilirlik, yalnızca bilgiye ulaşmayı değil, aynı zamanda onu anlamayı ve anlamlandırmayı da içeren bir kavramdır. Bu, Türk toplumunun gelişmişliğinin ve medeniyetinin bir göstergesidir. Engelsiz iletişim bağlamında, *Kolay Dil* gibi araçlar kullanılarak, toplumumuzdaki dezavantajlı gruplara hitap edilebilir ve bu sayede, onların sosyal ve kültürel yaşama daha etkin bir şekilde katılmaları ve bilişsel süreçlere daha rahat bir şekilde dahil olmaları sağlanabilir. Bu bağlamda, *Türkçe Kolay Dil* için bir ilkeler kılavuzu hazırlanmalı⁶⁰ ve bu ilke doğrultusunda *Kolay Türkçe* uygulamaları hayata geçirilmelidir. Bu kılavuz, *Kolay Türkçe*’nin kullanımını standartlaştırarak, dilin erişilebilirliğini artıracak ve toplumun her kesiminin bilgiye eşit şekilde erişmesini sağlayacaktır.

Ayrıca, *Kolay Türkçe*’nin etkin ve verimli bir şekilde kullanılmasını sağlayarak, dilin toplumsal faydalarından maksimum düzeyde yararlanılabilir. Bu çabalar sonucunda herkesin potansiyelini tam olarak gerçekleştirmesine olanak tanınabilir. Bu bağlamda, *Kolay Türkçe*’nin gelişimi ve uygulanması, dilin toplumsal katılımını ve her türlü eşitliği destekleyen önemli bir adım olacaktır.

---

⁶⁰ TÜBİTAK desteği ile şu anda hazırlık sürecindedir.

KAYNAKÇA

- AİLE VE SOSYAL HİZMETLER BAKANLIĞI, Engelli ve Yaşlı İstatistik Bülteni Temmuz 2021, 7; https://www.aile.gov.tr/media/88684/eyhgm_istatistik_bulteni_temmuz2021.pdf (Erişim Tarihi: 02.11.2023).
- BOCK, M. Bettina, Sandra Pappert, *Leichte Sprache, Einfache Sprache, verständliche Sprache*, Narr Francke Attempto, Tübingen 2023.
- BOCK, M. Bettina, „Leichte Sprache“ – *Kein Regelwerk: Sprachwissenschaftliche Ergebnisse und Praxisempfehlungen aus dem Leisa-Projekt*, Frank und Timme, Berlin 2019.
- BITV 2.0. “Verordnung zur Schaffung barrierefreier Informationstechnik nach dem Behindertengleichstellungsgesetz (Barrierefreie-Informationstechnik-Verordnung - BITV 2.0)”, *Bundesministerium für Arbeit und Soziales*, 2011, https://www.gesetze-im-internet.de/bitv_2_0/BJNR184300011.html, (Erişim Tarihi: 25.09.2023).
- BREDEL, Ursula ve Christiane Maaß, *Leichte Sprache. Theoretische Grundlagen - Orientierung für die Praxis*, Duden, Mannheim 2016a.
- BREDEL, Ursula ve Christiane Maaß, *Ratgeber Leichte Sprache. Die wichtigsten Regeln und Empfehlungen für die Praxis*, Duden, Mannheim 2016b.
- BUNDESMINISTERIUM FÜR ARBEIT UND SOZIALES. Netzwerk Leichte Sprache, https://www.gemeinsam-einfach-machen.de/GEM/DE/AS/Leuchttuerme/Ratgeber/Ratgeber_LS/Netzwerk_Leichte_Sprache/netzwerk_leichte_sprache_node.html 1 (Erişim Tarihi: 26.09.2023).
- CONVENTION ON THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES (2006). United Nations, <https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities-2.html> (Erişim Tarihi: 13.09.2023).
- DEUTSCHE GESELLSCHAFT FÜR LEICHTE SPRACHE, <https://dg-ls.de/> (Erişim Tarihi: 26.09.2023).
- DIN SPEC 33429:2023-04 – Entwurf, Empfehlungen für Deutsche Leichte Sprache, <https://www.beuth.de/de/technische-regel-entwurf/din-spec-33429/364785446>, (Erişim Tarihi: 23.03.2024).

Die DIN SPEC Leichte Sprache 33429, <https://leicht-ist-gut.de/die-din-spec-leichte-sprache-33429/>, (Erişim Tarihi:23.03.2024).

DIE REGELN FÜR LEICHTE SPRACHE, https://www.leichte-sprache.org/wp-content/uploads/2023/03/Regelwerk_NLS_Neuauf12022_web.pdf, (Erişim Tarihi: 23.03.2024).

DÜNYA ALZHEİMER GÜNÜ, <https://hsgm.saglik.gov.tr/tr/haberler/d%C3%BCnya-alzhei%CC%87mer-g%C3%BCn%C3%BC-basin-bi%CC%871gi%CC%87-notu.html> (Erişim Tarihi: 03.03.2024).

ENGELSİZ ERİŞİM VE İLETİŞİM, Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2021.

GUTERMUTH, Silke, *Leichte Sprache fur alle?: Eine zielgruppenorientierte Rezeptionsstudie zu Leichter und Einfacher Sprache*, Frank ve Timme, Berlin 2020.

HUMBOLDT, Wilhelm von, *Briefe an eine Freundin*, Brockhaus, Leipzig 1870.
İSTATİSTİK BÜLTENİ NİSAN 2023, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü (EYHGM). (https://aile.gov.tr/media/135432/eyhgm_istatistik_bulteni_nisan_23.pdf); (Erişim tarihi: 01.05.2024).

İSTATİSTİKLERLE YAŞLILAR 2023, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), Tablo 11. İstatistiklerle Yaşlılar 2023, Tablo 11. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Yasli-lar-2023-53710>; (Erişim Tarihi: 23.04.2024).

IFLA (International Federation of Library Associations and Institutions) *Guidelines for easy-to-read materials*. Misako Nomura, Gyda Skat Nielsen, and Bror Tronbacke. The Hague: IFLA Headquarters, 2010, IFLA Professional Reports 120, <https://www.ifla.org/wp-content/uploads/2019/05/assets/hq/publications/professional-report/120.pdf>, (Erişim Tarihi: 20.09.2023).

INCLUSION EUROPE LANGUAGE VERSIONS OF EASY-TO-READ STANDARDS, <https://www.inclusion-europe.eu/easy-to-read-standards-guidelines/>, (Erişim Tarihi: 20.09.2023).

INCLUSION EUROPE PATHWAYS 2, <https://www.inclusion-europe.eu/pathways-2/>, (Erişim Tarihi: 20.09.2023).

- JEKAT, Susanne J., Heike Elisabeth Jünger, Klaus Schuber, Claudia Villiger, *Sprache barrierefrei gestalten. Perspektiven aus der Angewandten Linguistik*, Frank und Timme, Berlin 2014.
- DİL, Kubbealtı Lugatı, <http://lugatim.com/s/dil>, (Erişim Tarihi: 07.09.2023).
- LINDHOLM, Camilla, Ulla Vanhatalo, *Handbook of easy languages in Europe*, Frank und Timme, Berlin 2021.
- LINDHOLM, Camilla, Ulla Vanhatalo, "Introduction", *Handbook of Easy Language in Europe*, Camilla Lindholm, Ulla Vanhatalo (Ed.), Frank und Timme, Berlin 2021, 11-26.
- MAAß, Christiane, Isabel Rink, Christiane Zehrer, "Leichte Sprache in der Sprach- und Übersetzungswissenschaft", *Sprache barrierefrei gestalten. Perspektiven aus der Angewandten Linguistik*, Susanne J. Jekat, Heike Elisabeth Jünger, Klaus Schuber, Claudia Villiger (Ed.), Frank und Timme, Berlin 2014, 53-85.
- MAAß, Christiane, *Leichte Sprache: Das Regelbuch*, LIT Verlag, Münster 2015.
- MAAß, Christiane *Easy Language – Plain Language – Easy Language Plus. Balancing Comprehensibility and Acceptability*, Frank und Timme, Berlin 2020.
- MAAß, Christiane, Isabel Rink, "Scenarios for Easy Language Translation: How to Produce Accessible Content for Users with Diverse Needs", In *Easy Language Research: Text and User Perspectives*, Silvia Hansen-Schirra, Christiane Maaß (Ed.), Frank und Timme, Berlin 2021, 41-56.
- MİLLETLERARASI SÖZLEŞME, Resmî Gazete, Ankara 2009, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2009/07/20090714-1.htm>, (Erişim Tarihi: 13.09.2023).
- O'HAYRE, John, *Gobbledygook Has Gotta Go*, U. S. Bureau of Land Management, Washington 1966; <https://archive.org/details/gobbledygookhasg3836ohay/page/n3/mode/2up>, (Erişim Tarihi: 20.09.2023).
- PEREGO, Elisa, "Easy Language in Italy", *Handbook of Easy Language in Europe*, Camilla Lindholm, Ulla Vanhatalo (Ed.), Frank und Timme, Berlin 2021, 275-304.
- PLAINLANGUAGE.GOV, An official website of the United States government, <https://www.plainlanguage.gov/about/history/>, (Erişim Tarihi: 20.09.2023).

- PUBLIC LAW 111 - 274 - Plain Writing Act of 2010, *GovInfo*. Erişim: <https://www.govinfo.gov/app/details/PLAW-111publ274>, (Erişim Tarihi: 30.09.2023).
- REGELWERK FÜR LEICHTE SPRACHE, *Deutsche Gesellschaft für Leichte Sprache*, 2016, https://dg-ls.de/wp-content/uploads/2023/01/2021-11_Regelwerk_Version_Fortbildung_DGLS.pdf, (Erişim Tarihi: 26.09.2023).
- SAPIR, Edward, *Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture and Personality*. D. G. Mandelbaum (Ed.). University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 1968.
- TÜİK-Türkiye İstatistik Kurumu, İstatistik Konuları., <https://data.tuik.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 10.10.2023).
- DİL*, Türk Dil Kurumu, <https://sozluk.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 07.09.2023).

TÜRK KÜLTÜRÜ İNCELEMELERİ DERGİSİ'NİN YAYIN İLKELEERİ

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi tarih ve edebiyat alanlarında yapılan akademik çalışmaların yayımlandığı ULAKBİM Sosyal Bilimler Veritabanı, Modern Language Association (MLA), Academic Resource Index, Turkologischer Anzeiger, indeksleri tarafından taranan, Academic Keys veri tabanları tarafından takip edilen **Uluslararası hakemli** dergi statüsünde olmak üzere, Türkiye'nin ilk sosyal ve beşerî bilimler dergisidir.

Yayınlanmak üzere gönderilen makaleler daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış, akademik standartlara uygun ve orijinal olmalıdır. Bilimsel bir toplantıda sunulmuş olan bildiri, başka bir yerde yayımlanmamışsa makale formuna konularak ve bu durum belirtmek şartıyla kabul edilir.

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, bahar ve güz döneminde olmak üzere yılda iki kez yayınlanır. Dergi, **Bahar (Mayıs)** ve **Güz (Kasım)** olmak üzere, **yılda iki defa** yayınlanır. Gerekli hallerde Yayın Kurulunun kararıyla Özel Sayı olarak da yayınlanabilir. Bir yazarın bir sayıda birden fazla yazısı yayımlanamaz.

Yazıların Değerlendirilmesi

Dergi, hakemli bir yayındır. Gönderilen yazılar önce konu, sunuş tarzı ve teknik bakımdan Yayın Kurulunca incelenir. Yazı etik ihlaller ve intihal açısından değerlendirilir. Yayımlanmaya uygun bulunanlar konunun uzmanı iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarının olumlu olması hâlinde yayımlanır. Raporlardan birinin olumlu diğerinin olumsuz olması hâlinde ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir ve onun kararına göre hareket edilir. Hakemler raporlarında bazı hususların düzeltilmesini istemişlerse düzeltmelerin yapılması için makaleler yazara geri gönderilir. Yazar, hakem kararlarına katılmıyor ise sebebini yazılı olarak açıklar. Yazıların değerlendirilmesi esnasında gizlilik esastır. Hakemlere yazar adı gönderilmez, yazarlara da hakem adı bildirilmez. Raporlar beş yıl süreyle saklı tutulur.

Derginin Dili

Derginin dili Türkçedir. Ancak araştırmacıların yaygın doğu ve batı dillerinden biriyle hazırladıkları yazılar ve farklı Türk lehçelerinde yazılmış yazılar da yayınlanabilir.

Yazım Kuralları

- Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi'ne gönderilen makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

Başlık ve İçeriğin Sıralanması

TÜRKÇE BAŞLIK

YAZAR ADI /SOYADI (* işaretiyle dipnota künye bilgileri yazılmalıdır)

ÖZET (Konu ve muhtevayı yansıtacak şekilde 200-250 kelime arasında olmalıdır)

Anahtar Kelimeler (5-8 kelime arasında olmalıdır)

Giriş

Bölümler

Sonuç

Kaynakça

“İNGİLİZCE BAŞLIK” (Türkçe Başlığın tam çevirisi olmalıdır)

Abstract (Türkçe özetin tam çevirisi olmalıdır)

Keywords (Türkçe anahtar kelimelerin tam karşılığı olmalıdır)

1. **Başlık:** İçerikle uyumlu, içeriği en iyi ifade eden bir başlık olmalı, **büyük** ve *italik* harflerle yazılmalıdır. Makalenin başlığı, en fazla 10-12 kelime arasında olmalıdır.

2. **Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i:** Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı **büyük harfle italik** yazılmalı, **künyeler** (*)**yıldız işareti ile dipnotta gösterilmelidir.** Yazar(lar)ın görev yaptığı kurum(lar), haberleşme adresleri normal harflerle yazılmalı; e-posta adres(ler)i eğik harflerle yazılmalı, yazarın ORCID numarası e-posta adresinden sonra parantez içinde belirtilmelidir.

3. **Özet:** Yayınlanacak her yazıda Türkçe ve İngilizce özet ve bunların yanı sıra Türkçe ve İngilizce anahtar kelimeler verilir. İngilizce özetin başına İngilizce başlık da konmalıdır. Diğer dillerde yayınlanacak makaleler için o dillerde özet ve anahtar kelime eklenebilir. Özetler 200 ile 250'şer kelime arasında, anahtar kelimeler ise en fazla 10 kelime olmalıdır.

Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özete altına bir satır boşluk bırakılarak, en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Anahtar kelimeler makale içeriği ile uyumlu ve kapsayıcı olmalıdır. Makalenin en sonunda; İngilizce yazı başlığı, özet ve anahtar kelimeler bulunmalıdır.

4. **Ana Metin:** Makalelerin bütününde, (transkripsiyonlu metnin yer aldığı bölümlerin dışında da) -dipnotlar dahil- “DEV-RA” fontu kullanılmalıdır. DEV-RA fontunu indirmek için [tıklayınız](#). Normal metinde 12, dipnotta 9 punto ölçüsü kullanılmalıdır. Ana metinde satır aralığı 1,5; dipnotta 1 olmalıdır. Yazılar özet ve kaynakça dahil 7.000 (yedi bin) kelimeyi geçmemelidir. Ancak manzum metinlerin tanıtımının yapıldığı, metinlerine yer verildiği, arşiv belgelerinin tam içerikleriyle

verildiği durumlarda bu kural gözetilmez. Metinde tırnak işareti eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir.

5. **Bölüm Başlıkları:** Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük ve koyu karakterde yazılmalıdır.

6. **Tablolar ve Şekiller:** Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak dik yazılmalı; tablo adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken yerlerde olmalıdır. Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları şeklin hemen altına ortalı şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası eğik yazılmalı, nokta ile bitmelidir. Hemen yanından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı dik yazılmalıdır.

7. **Resimler:** Yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı (yazının üçte birini) aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler.

8. **Yazma Metinler /Belgeler:** Yazıda el yazması, arşiv belgesi gibi metinlerin okuması varsa, metnin orijinalinin fotokopisi de incelemenin sağlıklı olabilmesi için dosyaya konmalıdır. Aynı durum tercüme için de geçerli olup tercüme metnin orijinali de gönderilmelidir. Zira, tercüme çalışmaları da telif çalışmaları gibi hakem onayına gönderilir.

9. **Alıntı ve Göndermeler:** Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir. Doğrudan alıntılar tırnak içinde verilmelidir. 2.5 satırdan az alıntılar satır arasında; 2.5 satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1.5 cm içeride, blok hâlinde ve 1.5 satır aralığıyla 1 punto küçük yazılmalıdır.

10. **İmla:** Yazılarda Türk Dil Kurumu'nun imlâ kılavuzuna uyulması tavsiye edilir. Ancak, netice olarak yazılardaki imlâdan yazarlar sorumludur.

11. **Adres:** Yazılar, dergimize www.tkidergisi.com adresinden yazar girişi yapılarak gönderilmelidir. Yazar, ad ve soyadı ile birlikte akademik unvanını ve görev yaptığı kurum adını tam olarak belirtmelidir.

12. **Kaynak Göstermede Takip Edilecek Usûl** (Kaynakçada)

Makale içinde gösterilen başvuru kaynaklarının tümü makalenin sonunda bibliyografya/kaynakçada ilk yazarın soyadına göre alfabetik verilmelidir. Yararlanıldığı halde metinde yer verilmeyen kaynaklar bibliyografyada gösterilmez.

Kitaplarda:**Tek yazarlı kitap:**

Yazar SOYADI, Adı, *Kitap Adı*, Yayınevi, Basıldığı yer ve yıl, sayfa.

Örnek:

ÇELEBİOĞLU, Amil, *Ali Nihad Tarlan*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1989, 25.

İki yazarlı kitap:

Birinci yazarın SOYADI, adı, İkinci yazarın Adı, Soyadı, *Kitap Adı*, Yayınevi, Yayın Yeri ve Yılı, Sayfa Numarası.

Örnek:

ŞENTÜRK, Ahmet Atilla Kartal, Ahmet, *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2004.

İkiden çok yazarlı kitap:

İlk yazar SOYADI, adı, diğer yazarların adı, soyadı, *kitap adı*, yayın evi, yayın yeri ve yılı.

Örnek:

ÖZTOPRAK, Nihat, Sebahat Deniz, H. İbrahim Demirkazık, Hasan Kaya, Ümran Ay, Bünyamin Ayçiçeği, *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatı Metin Şerhi, I*, İdeal Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

Editörlü kitapta bölüm :

Yazar SOYADI, adı, "tırnak içinde bölüm adı", bölümün yer aldığı kitabın adı, (editörler), yayınevi, yayın yeri ve yılı, sayfa aralığı.

Örnek:

KILIÇ, Atabey, "Manzum Sözlükler-Beden Kelimeleri Sözlüğü", *Beden Kitabı*, (Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009, s. 277-300.

Birden çok cildi olan eserlerde:

Yazar SOYADI, Adı, *Kitap Adı*, Basıldığı yer yıl, cilt, sayfa.

Örnek:

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1984, II, 154.

Ansiklopedi maddelerinde:

Madde yazarının SOYADI ve adından sonra, sırasıyla "tırnak içinde maddenin başlığı", *ansiklopedinin tam adı*, yayın yeri ve yılı, cilt no, sayfa aralığı belirtilmelidir:

Örnek:

AKYILDIZ, Ali, "Sâdullah Paşa", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 432-433.

Makalelerde:

Yazar SOYADI, Adı, "Makale Adı", *Dergi Adı (veya kısaltması)*, cildi / sayısı, Baskı yeri ve yılı, sayfası.

Örnek: OKAY, M. Orhan, "Duanın Şiiri", *Türk Dili*, LI/420, Ankara 1986, 504-511.

Tezlerde:

Kaynak gösterilirken sırasıyla tez yazarının SOYADI ve adı, *tezin adı* (italik), Üniversite /enstitü bilgisi (normal harflerle) şehir adı ve tarih yer almalıdır:

Örnek:

KAYA, Hasan, 18. Yy. *Şairi Âsaf ve Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2009.

Yazma eserlerde:

Yazar, *Eser Adı*, Kütüphane, Koleksiyon, Katalog numarası, yaprağı, şeklinde kaynak gösterilmelidir:

Örnek:

Âdile Sultan, *Divan*, Millet Kütüphanesi. A. Emirî Efendi. Mnz. 260. vr. 60^b

İnternet erişimli kaynaklarda:

Yazarın soyadı, Yazarın adı, "Mesajın başlığı", İnternet adresi, (Erişim Tarihi) bilgilerini vermek yeterlidir.

Örnek:

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, "Geçinme Endeksi (Ücretliler)" Elektronik Veri Dağıtım Sistemi, <http://evds.tcmb.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 04.02.2009).

Dipnotta Kaynak Gösterme

Dergide, klasik dipnot sistemi uygulanmaktadır. Dipnotlar, ilgili kelime veya cümlenin sonuna rakam konarak sayfa altında verilmelidir. Dipnotlarda atıf yapılan eserin ilk geçtiği yerde tam künyesi verilmeli, daha sonraki yerlerde "a.g.e.," şeklinde; eğer atıf yapılan makale veya ansiklopedi maddesi ise "a.g.m.," olarak kısaltılmalıdır. Yazar adı ve soyadı kısaltılmadan açıkça yazılmalıdır.

Örnek

Dipnotta kaynak kitap ilk geçtiğinde:

Davut Hut, *İstanbul'un 100 Su Yapısı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2010, 34.

Daha sonra geçtiğinde:

Davut Hut, *a.g.e.*, 45.

Dipnotta kaynak makale ilk geçtiğinde

Bünyamin Ayçiçeği, *Nuruosmaniye Kütüphanesi Türkçe Şiir Mecmû'aları (İnceleme-Dizin)*, DEV Dergisi, İstanbul 2016, 300.

Daha sonra geçtiğinde:

Bünyamin Ayçiçeği, "a.g.m", 324.

13. Yayımlanacak makalelerde esasa ilişkin olmayan redaksiyon değişiklikleri ve tashihler, dergi Yayın Kurulu ve Anadili Sorumluları tarafından yapılır.

14. Basılmayan yazılar iade edilmez.

AUTHOR'S GUIDE

The Journal of Turkish Cultural Studies is the first as an international refereed social sciences and humanities journal that publishes academic works in the field of history and literature and is scanned by ULAKBIM Database of Social Sciences, Modern Language Association (MLA), Academic Resource Index, Turkologischer Anzeiger and followed by Academic Keys database.

Submission of an article is taken to imply that it has not been previously published, they should be appropriate to the academic standards and should be original. The paper presented at a scientific meeting, if not published elsewhere, is accepted on the form of an article and on condition that this situation is stated.

The Journal of Turkish Culture Studies is published twice a year, in the spring and fall semesters: Spring issue in (May) and Fall issue in (November). When necessary, it can be published as a Special Issue by the decision of the Editorial Board. More than one article of an author cannot be published.

The language of the Journal is Turkish. However, the articles written in other widespread languages or in one of the Turkish dialects are also welcomed. All contributions should include an abstract in both Turkish and English, and the keywords both in Turkish and English are also required. The English abstract should have an English title, too. For the articles written in other languages, an abstract and keywords in that language should be added. The abstracts should be in 200 - 250 words, and the keywords should not exceed 10.

The Journal is published semiannually in autumn and spring. If required, upon the decision of the Editorial Board, a Special Issue can be published additionally. In every issue only one article of the same author can be published.

Evaluation Of The Articles

The journal is a refereed publication. The submitted articles are first examined by the Editorial Board in terms of subject, presentation style and technical details. Article is evaluated in terms of ethical violations and plagiarism. Those who are eligible for publication are sent to two referees who are experts in their field. If the referee reports are positive, they are published. If one of the reports is positive and the other is negative, the article is sent to a third referee and act according to his decision. If the referees asked for some issues to be corrected in their reports, the articles are sent back to the author for corrections. If the author does not agree with the referee decisions, he explains the reason in writing. Confidentiality is essential during the evaluation of the articles. No writer names are sent to the referees, and no referees are named. Reports are kept for five years.

Language of The Journal

The language of the journal is Turkish. However, articles written by researchers in one of the common eastern or western languages and in different Turkish dialects can also be published.

Writing Rules

Care should be taken to present the articles submitted to *Journal of Turkish Cultural Studies* as follows:

Title and Content Line-up

TURKISH TITLE

AUTHOR NAME/SURNAME (*With (*) sign, personal record information should be written on the footnote.*)

ABSTRACT (*Turkish, Must be between 200-250 words to reflect the subject and content*)

Keywords (Turkish)

Introduction

Chapters

Conclusion

Bibliography

ENGLISH TITLE (*Must be the exact translation of Turkish title.*)

Abstract (*Must be the exact translation of Turkish abstract.*)

Keywords (*Must be the exact translation of Turkish keywords.*)

1. **Title:** It should be compatible with the content and expresses the content best, and should be written in capital letters and italics. The title of the article should not exceed 10-12 words.

2. **Author's name(s) and address(es):** The name(s) and surname(s) of the author(s) should be in italics in capital letters, and the personal record information should be indicated in the footnote with an asterisk (*). The institution(s) where the author(s) served, the communication addresses should be written in normal letters; e-mail address(es) should be written in italics and the author's ORCID number should be specified in parentheses after the e-mail address.

3. **Abstract:** In each article to be published, Turkish and English abstracts are given as well as Turkish and English keywords. An English title should also be placed at the beginning of the English summary. For articles to be published in other languages, abstracts and keywords can be added in those languages. Abstracts should be between 200 and 250 words and keywords should be maximum 10 words.

In the abstract, the sources used, figures and table numbers should not be mentioned. Keywords with a minimum of 5 and a maximum of 8 words should be provided by leaving a blank line under the abstract. Keywords should be compatible with the content of the article

and should be inclusive. At the end of the article; English writing title, abstract and keywords should be available.

4. **Main Text:** The “DEV-RA” font (including footnotes) should be used throughout the articles (except for the sections with transcribed text). [Click to](#) download DEV-RA font. 12 font size should be used in normal text and 9 font size in footnote. Line spacing is 1.5 in the main text; Should be 1 in footnote. Writings should not exceed 7,000 (seven thousand) words including abstract and bibliography. However, in cases where verse texts are introduced, their texts are included, and archive documents are given with their full contents, this rule is not observed. Double emphasis such as quotation marks and italics letters in the text should not be included.

5. **Chapter Titles:** Main title and subtitles can be used in the article to provide a regular information transfer. The main headings (main sections, references and appendices) are in capital letters; subtitles should be in bold characters and first letters should be capitalized

6. **Tables and Figures:** Tables should have numbers and titles. The table number should be written in normal letters to top left; The name of the table should be written in italics, with the first letter of each word capitalized. Tables should be where they should be in the text. Figures should be prepared in accordance with black and white printing. Figure numbers and names should be written centered just below the figure. The figure number should be written italics and should end with a dot. Right next to it, the first letter should be capitalized and the name of the figure should be written In normal letters.

7. **Pictures:** They should be sent in addition to the article in high resolution, scanned in print quality. In picture naming, the rules in the figures and charts should be followed.

Figures, charts and pictures should not exceed 10 pages (one third of the text). Authors with technical possibilities may place figures, charts and pictures in their places in the text, provided that they can be printed exactly.

8. **Manuscripts / Documents:** If there is a reading of texts such as manuscript, archive document, the photocopy of the original text should also be included in the file for the health of the review. The same is true for translations, the original text of the translation must be sent. For translation studies are sent to referee approval just like copyright works.

9. **Citations and References:** All kinds of responsibilities of the articles belong to their authors. Direct quotations should be given in quotation marks. Citations less than 2.5 lines must be written between lines; citations longer than 2.5 lines should be written in 1-point smaller with 1.5 line spacing 1.5 cm inside and right and left of the line.

10. **Spelling:** It is recommended to follow the spelling guide of the Turkish Language Association in the articles. However, in the end, the authors are responsible for the spelling in the articles.

11. **Address:** Articles should be sent to our journal at www.tkidergisi.com with an author entry. The author should state his/her academic title and the name of the institution he/she works for, together with his/her name and surname.

12. **Procedure to Follow in References (In Bibliography)**

All reference sources shown in the article should be written in alphabetical order in the bibliography at the end of the article. References that are not included in the text although used are not shown in the bibliography.

In the Books:

Book with a Single Author:

SURNAME and Name of the author, *Name of the Book*, publication place and year, page.

Example:

ÇELEBIOĞLU, Amil, *Ali Nihad Tarlan*, Ankara 1989, 25.

Book with Two Authors:

SURNAME of the first author, name, second author's Name and Surname, *Name of the Book*, publication place and year, page.

Example:

ŞENTÜRK, Ahmet Atilla Kartal, Ahmet, *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2004.

Book with More Than Two Authors:

SURNAME and Name of the first author, Name and Surname of the other authors, *Name of the Book*, publication place and year, page.

Example:

ÖZTOPRAK, Nihat, Sebahat Deniz, H. İbrahim Demirkazık, Hasan Kaya, Ümran Ay, Bünyamin Ayçiçeği, *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatı Metin Şerhi, I*, İdeal Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

Chapter in An Edited Book

SURNAME and Name of the author, "Title of the Article", *Name of the Book it's in*, (editors) publisher, publication place and year, page numbers.

Example:

KILIÇ, Atabey, "Manzum Sözlükler-Beden Kelimeleri Sözlüğü", *Beden Kitabı*, (Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009, s. 277-300.

Works of Multi-volumes:

SURNAME and Name of the author, *Name of the Book*, publication place and year, volume, page.

Example:

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşlikatından Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1984, II, 154.

In Encyclopedia Articles:

SURNAME and the of the author of the article, "Title of the Article", *Name of the Full Name of the Encyclopedia*, publication place and year, volume, pages.

Example:

AKYILDIZ, Ali, "Sâdullah Paşa", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 432-433.

Articles:

Name and surname of the author, "Title of the Article", *Name of the Journal*, volume and issue of the journal, publication place and year, page number(s).

Example:

M.Orhan Okay, "Duanın Şiiri", *Türk Dili*, LI/420, Ankara 1986, 504-511.

Theses:

SURNAME and name of the author of the thesis, *Name of the Thesis*, University /Institute information, city and year.

Example:

KAYA, Hasan, *18. Yy. Şairi Âsaf ve Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2009.

Manuscripts:

Author, *Title of Work*, Library, Collection, Catalog number, leaf.

Example:

Âdile Sultan, *Divan*, Millet Kütüphanesi. A. Emirî Efendi. Mnz. 260. vr. 60^b

Internet Accessed Resources:

It is sufficient to provide the surname of the author, the name of the author, "the title of the message", the Internet address, (Access Date).

Example:

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, "Geçinme Endeksi (Ücretliler)" Elektronik Veri Dağıtım Sistemi, <http://evds.tcmb.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 04.02.2009).

References in Footnotes

The classic footnote system is applied in the journal. Footnotes should be placed at the bottom of the page with a number at the end of the related word or phrase. In the footnotes, the full reference must be given in the place where the work cited first passes, in later locations as "a.g.e."; If it's the cited from an article or encyclopedia article it must abbreviated as "a.g.m." The name and surname of the author should be written clearly, without shortening.

Example

When the source book in the footnote passes first:

Davut Hut, *İstanbul'un 100 Su Yapısı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2010, 34.

When it passes later:

Davut Hut, *a.g.e.*, 45.

When the source article in the footnote passes first:

Bünyamin Ayçiçeği, *Nuruosmaniye Kütüphanesi Türkçe Şiir Mecmû'aları (İnceleme-Dizin)*, DEV Dergisi, İstanbul 2016, 300.

When it passes later:

Bünyamin Ayçiçeği, "a.g.m", 324.

13. In the articles to be published, editorial changes and corrections that are not related to the essential are made by the Editorial Board.

14. Non-printed articles are not returned.

15.